

8/2135

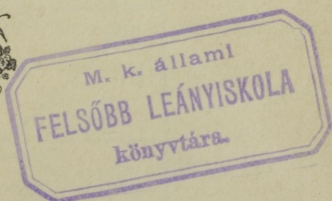
# BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI  
M. KIR. ÁLLAMI KIR. LEÉLZA LEÁNYGYMNAZIUM  
SZERKESZTI  
TANÁRI KÖNYVTÁRA.  
GYULAI PÁL.

HATVANHATODIK KÖTET

(172. 173. 174. SZÁM.)



BUDAPEST  
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1891.

P11901/959

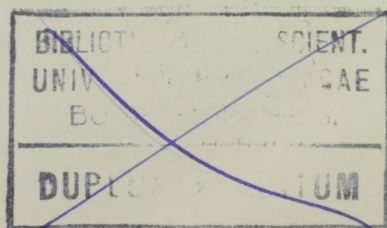
BUDAPESTI SZEMLE

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

NYOMDÁJA

NYOMDÁJA

EGYETEM  
BUDAPEST  
KÖNYVTÁR



FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1857. 61. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

# TARTALOM.

## CLXXII. SZÁM.

HYMEN. (Elbeszélés egy eladó legényről). — Vadnay Károlytól	1
PELBÁRT ÉS CODEXEINK. (II.) — Horváth Cyrilltól	21
A CHÉMIA GYAKORLATI TANÍTÁSÁNAK MÓDJÁRÓL. — Than Károlytól	44
ARÁBIA RÉGI TÖRTÉNETÉRŐL. — Goldzieher Ignácztól	65
AZ ATYAFIAK. — Regény. (IV.) — Csiky Gergelytől	105
TANKRÉD ÉS KLORINDA. — Tasso <i>Megszabadított Jeruzsálem</i> XII. ének 46—69. v. olaszból — Jánosi Gusztávtól	127
A POROSZ JÁRÁSI ÖNKORMÁNYZATRÓL. — Vadnay Andortól	133
ÉRTESITŐ. Szilágyi S.: <i>Erdély és az északkeleti háború</i> . — Kvacala Jánostól. — Funk: <i>Regulierung der Valuta in Österreich-Ungarn</i> . — Mandello Gyulától. — Kunos I.: <i>Anatóliai képek</i> . — Vámbéry Ármintól. — Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai. — gn. — <i>Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe</i> . — d.	145

## CLXXIII. SZÁM.

AZ ATYAFIAK. Regény. (V.) — Csiky Gergelytől	161
A NEMZETKÖZI VÁLTÓK TANA. — Kohn Dávidtól	184
A RENAISSANCE ÉS MÁTYÁS KIRÁLY. (I.) — Csánki Dezsőtől	222
ÚJABB NÉZETEK A FRANCZIA IRODALOMRÓL. — Haraszi Gyulától	245
KALIFORNIAI TANÚLMÁNYOK. (I.) — Gaulieur H. után, francziából — Nendtvich Gusztávtól	258
KÖLTEMÉNYEK. Emléke H. M.-nak — Lévy Józseftől. — <i>Karos-széke-men</i> — Longfellow után, angolból — Szász Bélától	283
FORRADALOM ÉS REACTIO AUSZTRIÁBAN. — i. k.	286
ÉRTESITŐ. — <i>Három kötet Brunetiéretől. (Études critiques sur la littérature française. — L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature. — L'évolution de la critique.)</i> — r. — <i>Irodalomtörténeti Közlemények.</i> — K. Nagy E.: <i>Magyarország közjoga.</i> — L. B. — Király ál: <i>Apulum.</i> — Téglás Gábortól. — Rákosi V.: <i>Sípülés tárczái</i> — i. — Iványi Ö. <i>A püspök atyafisága.</i> — nt. — <i>A m. t. Akadémia könyvkiadó-vállalata</i>	296

ECHEGARAY. — Haraszti Gyulától	321
KALIFORNIAI TANULMÁNYOK. (II). — Gaulieur H. után, francziából Nendtvich Gusztávtól	349
EGY PERSA KIRÁLY HÁREME. — Kégl Sándortól	378
A RENAISSANCE ÉS MÁTYÁS KIRÁLY. (II.) — Csánki Dezsőtől	392
AZ ATYAFIAK. Regény (VI.) — Csiky Gergelytől	418
SICILIAI RÓBERT KÁROLY. — Longfellow után angolból — Radó Antaltól	433
CONSULJAINK A MEZŐGAZDASÁG SZOLGÁLATÁBAN. — Bernát Istvántól	440
HÍRLAPJAINK ÉS A M. T. AKADEMIA. — Szily Kálmántól	453
FELMÉRI ÉS AZ ÚJ MAGYARORSZÁG. Pauer Imrétől	458
A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL. — Volf Györgytől	468
ÉRTESÍTŐ. — Gindely A.: <i>Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez.</i> — Acsády Ignácztól. — Népszereű <i>egészségtani munkák:</i> Lendvay B.: <i>Huszonöt év Márkusfalva életéből.</i> — Osváth A.: <i>A jó egészség.</i> — Anyák <i>könyvtára.</i> — Faragó Gy.: <i>Az egészséges baba.</i> — Csapodi J. és Gerlóczy Zs.: <i>Egészségtan.</i> — G. E. — Biró P.: <i>A m. kir. honvédelmi miniszterium működése az 1877—90. években.</i> t—n. — Tokody Ö.: <i>Össze-férezelt lapok az öreg plébános írataiból.</i> — fr.	478



## HYMEN.

(Elbeszélés egy eladó legényről.)

— Tudjátok urak, mi a legújabb hír? — kérdezte Barla őrnagy, midőn a huszártisztek ebédlő asztalánál helyet foglalt.

— Én tudom, — szólalt föl egy kapitány —, a Muki «Frická»-ja megrokkant.

— Kár erte, jó paripa volt! De az én hírem valamivel nagyobb balesetről szól. Egy víg társunkéról, ki maga tört le s ki kell állnia a versenypályáról. Nem futhat többé velünk.

— Bizonyosan Derényi Béni?

— Eltaláltad! Az ezredes tegnap este írt neki, hogy most már nagyon is meghosszabbíthatja a szabadságidejét, vagyis: küldje be a lemondását rögtön. Elnyelte az uzsora!

— Szegény fiú! Hamar elkészült.

— Bolondul prédált, — mondá az őrnagy. — Azt a fél milliót, melyet az apja mint jószágkormányzó és nagybérelő harmincz álló esztendőn át izzadt össze, ő hat év alatt nyargalva verte el; ráadásul pedig a hetedik esztendőben körülbelől százezer forint adósságot csinált s ezredesünk bizony megúnhatta a sok zaklatást.

— Meg kell adni, — mondta egy szöske főhadnagy, — hogy csinosan tudott költeni.

— Én csak a tempóját tartom túlságos gyorsnak, pres-tissimónak — jegyezte meg egy kapitány, ki szeretett zongorázni és zenei műszókat használni, — különben eredeti motívumokkal és ügyes változatokban dolgozott.

Gyorsan dolgoztak emlékével most a tiszt urak is. Eleintén dicsérték, mint bőkezű gavallért, de fél óra múlva már ki-mondták a verdiktet, hogy mégis csak kötnivaló bolond volt.

Egyszer — a mint beszélték — a két legjobb paripáját lovagolta agyon, csak hogy a Tadalay grófok üvegházából pompás virágbokrétát hozhasson az esti bálra, annak a kaczer asszonykának, a kinek akkor udvarolt. Máskor meg ez az asszonyka egy nap azt olvasta divatlapjából, hogy egy színész-társulat a harmadik megye székvárosában milyen jól adta elő a Szigligeti akkor legújabb vígjátékát: a *Liliomfi*t, melyen három óra hosszat nevetett jóízűen a közönség, s az asszonyka megjegyezte: «Be szerettem volna velök nevetni!» S mit tett Derényi Béni? Elútazott és szekerekre rakta az egész színtársulatot, hogy elszállítsa az asszonyka városába, a *Liliomfi* három előadására. Hadd nevéssen rajta három este egymás után. Került a megneveltetése kerek hatezer forintba! Hát még a sok pezsgős vacsora, a kártya, melyen mennél többet vesztett, annál bolondabb kedve volt, a cigányzene, meg a sok eszeveszett fogadás a turfon.

— Emlékszem, — szólalt föl az egyik főhadnagy, — egyszer a kártyaasztalnál úgy megkoppasztották, hogy csak két forintja maradt. Kora reggel együtt vetődünk be a kávéházba s azt monda: «Tudod-e, hogyan lehetne ezt a kis pénzt urasan elkölteni?» «Elchartreuse-özzük!» «Eh, azt nyárs polgárok is megtehetnék». S oda szólítá a marquant: «Jean! Nézzen föl csak a fali órára, hány óra!» «Hat óra!» «Köszönöm, fogja a fáradságáért!» S oda adta neki mind a két forintot.

Nagyot nevettek a tiszt urak, s ép azok, a kik sok pezsgőjét megitták és sok pénzét elnyerték, mondták ki róla a legkeményebben a zord, de igaz ítéletet, hogy csakugyan futó bolond volt. Egy pár azonban sajnálkozott is rajta, mert azt nem lehet tagadni, hogy gyermekesen jó szíve volt, s tárczája, két karja, amerikai szivarládikái, s ha kellett még a gazdag ruhatára is, nyitva állt minden jó pajtás előtt. Jó pajtás pedig mindig akad elég, míg a tárcza, a szivarládika és a pezsgős palaczk teli van.

— Mi lesz most belőle? — kérde az ezredorvos, a ki nem tartozott ugyan a pajtásai közé, de eléggé tudott sopánkodni azon, hogy valaki hat év alatt elver fél milliót, csinál hozzá még százezer forint adósságot, s ennyi tenger pénzzel nem tudja tovább vinni a főhadnagyságnál s utoljára még erről a rangjáról is le kell mondania.

Egy héttel később ugyanebben az órában, egy a Tisza

mellett fekvő kis falu úrias kőházában is azt hallotta Derényi Béni a nagybátyjától:

— Nos hát szép öcsém, miután azt a tenger vagyont szépen elpredáltad, s a huszártiztség könnyű kocsijához elfogyott a kerékkenőd, mondd meg, hogy mi lesz most már belőled? Mert a mióta beküldted a lemondásodat, voltakép semmi sem vagy.

— Ha igaz, bátyám, — felelte könnyelmű vidámsággal a csinos, barna bajuszú, deli termetű fiatal ember, — ha igaz, a mit a biblia mond, hogy semmiből lett az egész világ, akkor miért búsuljak? Én is lehetek még semmiből minden.

— Minden talán nem, no de valamit majd csak csinálunk belőled, ha megfogod az eke szarvát, vagy a tollat és dolgozni fogsz.

Nehéz volt azonban akkor a megyei uraknak lendíteni az elszegényedett atyafiakon. Ha alkotmány lett volna, akkor a sógorok, komák szépen elhatározzák, hogy jön a tisztújítás s a szegény Béninek jól fog esni egy kis szolgabíróság! Igaz, hogy nem tud hozzá semmit, de hát ott az öreg Zsoldos Ignác *Szolgabírói hívtala*, bújja át azt a vaskos könyvet ketszer-háromszor, az majd kisegíti mindenben. De a mikor Derényi Béni végzett a nagy örökséggel és a főhadnagyi ranggal, akkor a megyének nem voltak tisztviselői, csak «beamterei», kiket Budáról, Bécsből és Prágából küldöztek a megyei urak nyakára, s jó ha szólni tudtak velök, mikor valami bajuk akadt; máskülönben keményen lenézték őket, idegen neveikkel es sártipró kalucsnijokkal egyetemben.

A nagy kopárságon azonban akkor is akadt egy-két kis zöldelő ligetke: gazdasági egylet, takarékpénztár vagy Tiszaszabályozási társulat, a hová néhány hoppon maradt atyafit és szegény volt honvédtisztet mégis csak be lehetett pártfogolni.

Igy jutott Béni is Tisza-Bugacsra, egy szabályozási főmérnök irodájába, hatvan forint havi fizetésre, mivelhogy igen szép írása volt és rajzolgatni is ügyesen tudott.

De milyen falu volt ez! A Béni képzelmében rettenetes köszikla, melyhez egy új Prometheust lánczolt a balsors; a valóságban pedig nyomorúlt sárfészek, hol víg zeneszó helyett csak a szűnyogok raja zongott; párisi illatszerek helyett csak a tözeg szaglott; elegans écarté helyett unalmas préférence járt a fel krajczárban, a jegyzővel és vén díjnokkal; pezsgő helyett

pedig olyan lapos szőlőföldek savanyú lőrét kellett iszogatni, hogy Béni e szőlőföldek nádasából akárhányszor látott vadkacsát is felröppenni.

Akárhogy ringatta is Béni urat a boldog könnyelműség ez unalmas, prózai fészekben, nem egyszer vakargatta meg a fejét, arra gondolván, hogy mégis csak okosabb lett volna abból a fél millióból vagy százezer forintcskát megtakarítani, mert akkor most nem kellene vesződnie Tisza-Bugacson a főmérnök úr irgalmatlan számoszlopaival; nem csípnék ezek a vérszopó szúnyogok; nem savanyítaná el életet az a rabvallató vinkó; nem kellene két vén fajankó társaságában disputálni fél krajczáros játékon s egy kicsit másféle grátiáknak udvarolghatna, mint a rektor uram elvirított hajadonja és az uradalmi kasznár ábrándozó húga.

Két havi kitarás után el is tökélte, hogy mikor a gólyák útra kelnek: megy, jobb hazát keresni, ő is. Hajótörött reménynek maradt még két horgonya: két pör, melyeket hogy megnyer, ügyvédje teljesen bizonyosnak mondta. Az egyiket meg is nyerte, de mit ért, mikor a dolognak neszét vették a hitelezők is, s mivel akkor az igazán átkos idegen kormány behozta még «az adósok börtöne» keserű intézményét is, Derényi Béni, hogy oda ne kerüljön, ötvenezer forintból negyvenhetezeret volt kénytelen oda engedni, s maradt ügyvédjének kétezer, magának pedig csak egy rongyos ezres. De ez is elég volt arra, hogy annyi szárnyat kapjon tőle, melylyel Tisza-Bugacsról elröpülhessen. Megírta szűkmarkú nagybátyjának, hogy kénytelen távozni, mert ha a télre is Tisza-Bugacson maradna: megfojtaná a tőzeg szaga, s mivel első dolog az egészség, beköltözik a székvárosba, hol valami egyéb után lát.

Boldogan vett búcsút sástól, kákától, nádastól, melyek vadruczának valók, nem pedig gavallér embernek. Könnyen ment, mert kilencz százas és néhány tízes mozgott a tárczájában, röpülésre készen.

Annyira azonban megtanítá az első nagy nyomorúság, hogy eltökélte beosztani a pénzét három egész hónapra. Szabályozni akarta a költést, a mi ment is vagy egy hétig, de aztán mikor a kávéházban kártyát látott, nem állhatta meg, hogy ő is a kezébe ne vegye, mi közben hol mosolygott rá, hol elfordult tőle a szerencse; mikor pedig a vacsoránál zeneszót hallott, ő is megkívánta a maga kedves nótáját, a mi rendesen

bele került egy pár tízesbe ; na meg hébe-hóba nagyon rá is szomjazott egy kis pezsgőre a bugacsi keserűség után, szóval a három hónapra kiszabott pénz oda lett szépen már a másodiknak közepén.

Nem is élt aztán, csak éldegélt tavasz nyíltáig, mikor megint beállított a nagybácsihoz, ajánlkozva, hogy segít neki a gazdálkodásban. Segített is, ahogy tudott. Vesződött béressel, kocissal, átesett az aratási munka izzasztóján, öszre pedig egy szomszéd faluban beállott lovászmesternek Tardy grófhhoz, hol a kis comtesset tanította lovagolni s egy kicsit megint gavallérnak érezte magát a nyeregben. A kastélyban azonban bántotta valami: nem hívták meg soha az asztalhoz ; őt, a ki nem rég udvari bálban is volt Bécsben, s most íme, félcelednek nézik, kivéve a helgolandi miszt, a comtesse nevelőnőjét, ki savó szemével epedezve pillantgatott a nyalka lovagra. Nem bírta kiállani ezt a szolga állapotot s megint csak a nagybácsihoz került.

— Nincs maradásod sehol, fiam — lobbantá ez a szemére — nem is segít terajta más, csak a vakszerencse. Tudod mit? Nézz egy jó parti után. Ha eladtad minden földedet, add el utoljára magadat is. Egyebed már úgy sincs.

Büszken czivódott össze ekkor a nagybácsival s verte a mellét, hogy ő bizony nem eladó jószág ; de azért a másik hónapban már egy vagyonos, vézna, vérszegény árva kisaszszony után szaladgált ; híre is terjedt, hogy lesz a dologból valami ; de a kis vézna leány hiába epedt, sírdogált, gyámja okos ember volt s kiadott a nyalka kérőn, a kinek múltját, prédálásait nagyon jól ismerte.

Belátta Béni, hogy nem is boldogul ő otthon, s oly helyre kell mennie, a hol nem ismerik, s annyiba veszik, a mennyit mutat. Épen kapóra jött, hogy megnyerte a második pörét is ; egy nagy malom ügyében egyességet csinált a várossal, s kapott kerek tízezer forintot, a mit a hitelezők nem foglalhattak le.

Vett azonnal két lovat és könnyű kocsit, s mivel ép nyár elején járt az idő, ment fürdőzni Balaton-Füredre. Harmincz évvel ezelőtt szép világ volt ottan ; szemén szedett úri társaság vígadozott a kies Fürednek kútfején és partjain ; gazdag leányok és fiatal menyecskék csak úgy kápráztatták a szemet és szívet. Hét megye virágszárait kötötte a saison gyönyörű bokrétaiba. Derényi Béni jól is érezte magát. Reggel udvarolt, dél-

után écarten nyeregetett, este meg tánczolt vígan. A saison arslána lett. Ő rendezte a tánczestélyeket, szerenádokat, bala-toni kirándulásokat és a színkör zajosb virágszórásait. Lepke módjára csapongott, hol ide, hol oda, a mint az öreg uraktól biztos értesüléseket kapott egyik-másik kisasszony várandósága felől.

Egyszerre azonban igen elcsöndesedett, mert egy dunai megye özvegyasszonya, ki pár nappal előbb érkezett meg, vette igénybe vigaszát és szolgálatkészségét. Hétfalussyné volt a neve, de a maga megyéjében csak «*Lelkem Treszká*»-nak neveztek, mert mindenkit meg-«*lelkem*»-ezett magyaros jószívűséggel. Híre volt már napokkal előbb, hogy jön a gazdag asszony s beszéltek róla sokat. Mondták, hogy olyan asszony az, a kit akár alispánnak is megtehetnének, úgy tudja igazítani a dolgát; maga vezeti a tisztartói eszét és az ügyvédjei tollát s minden évben jókora jószágot szerez, s maga sem tudja talán, hogy mennyije van — annyija van.

— Szép-e? — kérdezte Béni.

— Az volt. De hát már nem épen mai született. Volt már kétszer is férjnél, de gyermeke nem született soha. Közel rokoni sincsenek. Jó czélokra fog az hagyni mindent, mert nagy honleány. A hány háza van, mind bujdosók rejtkehelye volt a forradalom után. Jegyben is járt egy honved-örnagygyal, de ez a fegyverlerakás után Amerikába menekült s vége lett a frigynek. Az lett volna most a harmadik, ha itthon marad. Az első tüdőlobban halt meg régen, s azt sokáig gyászolta, mert derek, előkelő családbeli fiatal férfi volt, jó hitves és jó gazda. A másikat elkergette, mikor rájött, hogy kikapó s hosszú pör után elvált tőle. Kifizette s végzett vele. Erélyes asszony, de egy idő óta beteges. Máj- és lépbaja van s orvosai Karlsbadba küldték; de ő azt felelte nekik: «*Oda nem megyek, mert ott németül kell beszélni, s elég nekem az itthoni czudar német világ. Maradok itthon. Füreden is elég jó a víz és levegő*». S jön most ide. Házi orvosa váltig mondja: ha elpusztúl, oda írja a halotti jegyzékebe: «*meghalt makacsságban*».

Derényi Béninek tetszett mindaz, a mit hallott róla. Van sok földje, pénze; fogékony szíve is lehet, ha harmadszor is férjhez akart menni; aztán ha kardos asszony is, de — a mint látszik — halandó. Egy-két évi szolgálat — s újra elkezdhetné a világát élni. Ötven esztendő ugyan vagy tizennyolczczal több,



mint az ő virító életkora; de Isten neki, mennél öregebb valaki, annál kevesebb ideig él, kivált ha segít egy kicsit a lép- és májbaj is.

Megnézem! — gondolta el Béni — s titkon egyet sóhajtott: Hymen segíts!

A véletlen rögtön segített is azon, hogy megismerkedhessek vele. Tele volt akkor minden szoba s Hétfalussyné ő nagyságának csak egy földszintit adhattak — a mint mondták: csupán két napra, mert akkor majd ürül szép lakás az emeleten.

— De ez a nedves zug engemet két nap alatt is tönkre tehet! — tiltakozott az asszonyság. — Inkább fogatok és visszafordulok.

Béni — persze véletlenül — éppen a folyosón ácsorgott s hallván e szavakat, oda futott az igazgatóhoz.

— Segíthetünk mindjárt a dolgon, kérem. Nekem az emeleten két szobám van s örömet átengedem. Nőtlen ember vagyok. Bocsánat!, a nevem Derényi Béni, huszár főhadnagy voltam. Úgy tartom, kötelesség egy úri nőnek szolgálni, ha nincs hely. Az inasom azonnal leköltöztet ide.

Ennyit beszélt egyhuzomban, hogy azalatt szemügyre vehesse az asszonyságot, a ki csakugyan elvirult szépség volt, halvány, de éppen nem érdektelen arczczal, magas terméttel és a szalmakalapján egy pár pipacscsal. Pipacs! — a ki ilyen korban betegen is ezt a virágot tűzeti a kalapjára, ha májbajos is, még mindig tetszeni óhajt.

— Kegyed Derényi? — kérdé nyájas mosolylyal a nő. — A dunántúli Derényiekből?

— Azokból, nagysád. Atyám valaha ezen a tájon volt jószágkormányzó.

— Akkor egy kis távoli rokonságban is állunk, mert az én első férjem nővére emlegetett egy Derényit, ki neki sógora volt.

— Nagyon örvendek, mert így jogcízmem van a költöztetésben is részt venni s mindenek előtt karomat ajánlani a lépcsőn.

Ejnye be szeretetreméltó fiatal férfi! — ez a gondolat volt az első benyomás.

Egy óra alatt készen voltak a lakáscserével, s míg az új vendég kinyugodta magát, Béni befutotta a sétányt és tudtára

adta minden asszony- és leányismerősének, hogy ezentúl nem lesz annyi szabad órája, mert egy «beteg nénikéje» érkezett, a kit vígasztalnia és szórakoztatnia atyafiságos kötelessége.

De a mikor fölment a szobájába, igen őszinte párbeszédet folytatott magával.

Ficzkó! hová lett a büszkeséged, hogy alig láttál meg egy gazdag vén asszonyt, már is kellettéd magadat neki: végy meg, eladó, olcsó portéka vagyok! — Hja, de mikor két év alatt úgy meguntam a szegénységet, a hányódást, vetődést, a bugacsi szűnyogot és lőrét. Paripákat és pezsgőt akarok, ahhoz szoktam. — Igen, de magad meg gebe leszel egy vén asszony fakó szekérében s húzhatod a terhét! — Szomorú sors volna, ha sokáig tartana; de hisz ez az asszony nem él három évig s aztán én élhetem a világomat! — Mily alacsonytság valakinek a halálára spekulálni! — A bíz az! de hát élni kell! — Inkább lödd föbe magadat.

Ekkép az erkölcsi töprengések kerekedtek fölül e legelső párbeszéd végén; de azért egy óra múlva már Béni úr kiöltözködve gondolt rá: «Nézzük csak meg jobban! Hátha nem is olyan vén? Hát ha csak az út viselte meg? Hát ha nyájas és szeretetreméltó? Szép ám néha az ősz is, érdekes a leáldozó nap is!»

Együtt vacsoráltak, s miután a távoli atyafiságot még jobban megállapíták, Béni följánlotta fogatát, ha ő nagysága olykor-olykor egy kis sétakocsizást akar tenni a környéken. Az ő kocsija egy csöppet sem ráz.

— Fogata is van, lelkem öcsem? Derék! Bizonyára valakit el akar innen röpíteni? Tudja, az én újságom, a *Hölgyfutár*, nem ok nélkül ismételteti, hogy a házasságok mai nap a Császárfürdőben és Balaton-Füreden köttenek. Tavaly is . . .

— Nekem, nagysád, eszem-ágában sincs ilyesmi. Sokkal jobban ismerem én magamat. Sok egyéb gyöngém közt megvan a feltékenység is. Ha az én nőm valami szép, fiatal, bájos hölgy volna: akkor vége lenne az én nyugalmamnak. Pedig az élet fő boldogsága a nyugalom. Nagybátyám, rokonaim eleget házасítottak, de mindig azt feleltem: más nőre lett volna nekem és volna még most is szükségem.

— Minőre?

— Anyára, a ki vezessen. De ez hét éves korom óta hiányzott nekem. Apám katonának adott, s akkor lettem tiszt, mikor

ő is meghalt. Nem volt támaszom, tanácsadóm többé. A katonaság rám nézve is csak a pénzszerzés iskolája lett. Gondtalan, gyermek-ésszel kerültem a gyöngyélet emberei közé, s mikor egy kissé eszmélkedni kezdtem, már a vagyonom nagyrésze elűszott. Ott hagytam a katonaságot.

— Jól tette, lelkem öcsém! Nem is büszkeség magyar ifjúnak a németeknél katonáskodni. Bizonyára ön is hazafi!

— Hogyne!

— Ejnye, be derék fiatal ember! — gondolta magában a beteges asszony, ki a vacsora alatt ismét egészen Lelkem Treszka volt: Béli pedig úgy találta, hogy ez az asszony se olyan időseknek, se olyan erőyes természetnek nem látszik, a mikor társalog. A szemében van valami kellem, a szavában pedig szeretetreméltóság.

Szóval, egy hét alatt jól megismerkedtek. Tetszett Hétfalussynénak, hogy olyan jól tudja hajtani a lovakat, mikor kikocsiznak; ügyesen evez, ha a tó tükreán alkonyatkor kirándulnak, s mindig egész készséggel hordja utána a bolyhos nagykendőt, köpenyt, hogy rá adja a vízen, a kocsiban, mihelyt egy kis fuvalom támad. E gyöngédség jól esett a koros asszonynak, ki nem egyszer jegyzé meg:

— Sajátszerű fiatal ember kegyed, lelkem öcsém, hogy ilyen koros, beteges asszonynyal vesződik, midőn itt van előtte a sok szép fiatal leány és csinos menyecske.

— Több okosat hallok én nagysádtól, mint azoktól! Azoknak mindig csak czukorka és bók kell. Nincs tervemben a házasság. Jobb szeretnek én ispán lenni a nagysád valamelyik jószágán. Ott többet tanulnék.

— Nekem nincsenek ám ilyen gavallér ispánjaim.

— Meg tudom én fogni az eke szarvát is — felelt Béli, — cselekedtem eleget ingyen a nagybátyámnál. Nagysád pedig talán egy kis fizetést is adna érte.

— Hát azt még megpróbálhatjuk, — mondá nevetve ő nagysága, miközben jól szemügyre vette a csinos, barna arcú, jól megtermett fiatal embert, kit nem foghat a parti-vadászat gyanújába, mert hisz azt mondja, hogy nincs tervében a házasság. Bezzeg nem így beszélnek neki azok az önző, eladósodott özvegy földesurak, meg a nyugalmazott őrnagy, kik úgy epekednek az ő hétezer holdja után. Olyan nagy lett a Hétfalussyné bizodalma e galant, komoly, őszinte fiatal férfi iránt,

hogy mikor a kocsi egyszer nagyon megrázta, máskor meg csónakozás közben meghült s a szobát kellett őriznie, még azt is megengedte, hogy akkor szintén meglátogathassa, habár csak a divánon fekve fogadta, hallgatva tőle a fürdő pletykáit, melyeket ez a ragaszkodó fiatal ember olyan elevenen tudott neki elmondogatni.

A ragaszkodásra újabb okok is támadtak. Ép mikor a tisztas úrnő betegbb lett, eljöttek látogatására házi orvosa és a tisztartója is. Az orvos jövőre kereken eltiltott minden kikocsizást és vízi sétaútat. Az nem való ilyen beteges asszonynak! Négyszem közt fölkérte Bénit is, hogy többet ne nógassa ilyesmire, mert ő nagysága betegbb, mint látszik, s ha a jövő nyárra Karlsbadba nem megy: nem ad neki két évet sem. Béni illetőnek találta e szomorú nyilatkozaton elszörnyűködni. A tisztartótól is, a ki közlékeny öreg úr volt, azt hallá: «Kár volna érte, uram! Nincs ilyen asszony több a megyében. A munkát megkívánja, de a ki kedvére tesz, azt meg is jutalmazza. Minden jószág a jó gazdaság tükre. Olyan ott a nyáj, gulya, konda, hogy öröm nézni. Ha ön egyszer azt látná!

— Meg fogom látni, — felelte Béni, — mert ő nagysága szíves volt meghívni. — Én fogom innen haza kísérni.

— Csak Isten adja vissza az egészségét! — fohászkodott szívéből a tisztartó. — De tartok tőle, hogy nem sokára árvaságra jutunk.

Csakugyan Béni kísérte haza, még pedig szerencsésen. Az özvegy frissebb színt kapott és jobbkedvű lett. Az utolsó két hét alatt kocsikázás és sajkázás helyett piquétet játszottak, mert az özvegynek ez olyan nagy kedvtelése volt, hogy a végső parthienál megjegyzé:

— Lelkem öcsém! Magával öröm játszani, úgy tud. Majd folytatjuk Hétfaludon.

És folytatták is. Az egész télen nem hagyták félbe. Valahányszor Béni haza készült, vagy legalább mondta, hogy már illenék távozni, az özvegy ellenmondott.

— Lelkem öcsém, hisz önnek se kicsi, se nagy. Mit csinállok én itt, egy magam, ha nem lesz, a kivel piquétezsem.

— Röstellek nagysád — mondta az ifjú — minden munka nélkül itt elősködni, két lóval, kocsiival, kocsisal együtt. Mit mond a világ?

— A világ én rólam már, lelkem öcsém, eleget tereferelt.

Azzal én nem gondolok. Arról szoktak pletykálni, a kit irigyelnek. Majd nem beszélnek, ha egyszer szánni fognak.

— Legalább tegyen meg ispánjának.

Az asszony fölállt, két vállára tette a kezét, szemébe nézett és azt mondta:

— Megteszem én, ha akarja, többnek is.

— Minek? — kérde Béni, nyájasan levéve válláról és megcsókolva a kezét.

— Megteszem férjemnek. Jó lesz?

Béni nem felelt, hanem szótalánul ráborult az asszony vállára. Igazi öröm futotta át. Az az öröm, hogy ily könnyen esett keresztül azon a nehézségen, mely őt már két hónap óta nyugtalanítá. Soha sem bírta teljesen jól kieszelni, hogy mint tegyen vallomást s mint kérje meg e beteges, koros asszony kezét? Hogyan hitesse el, hogy hajlam vezetí és nem önzés? Akármit mondjon is neki, az kétkedni fog szavai igazában. Ettől félve, mindig visszariadt a vállalkozástól.

— Űgy-e furcsa? — mondá nevetve az özvegy. — Egy beteges asszony, a ki majdnem anyja lehetne, följánlja magát egy deli fiatal férfinak! A magyarázata az, hogy rég meguntam egyedül lenni ebben a nagy házban, csupa cselédekkel. De azt meg elhatároztam, hogy harmadszor nem megyek nőül olyanhoz, a ki megkér. Olyanhoz megyek csak, a kit én kérek meg. Láttam Béni, hogy jó természetű, derék fiú vagy, ki még a szép leányok, menyecskék közt is beérted az én társaságommal. Be kell érned az esküvő után is. A többi aztán jól lesz.

A vármegyében pedig egy hét múlva már az elméskedés és gúny mindenféle változatában ment szájról szájra a hír, hogy a Lelkem Treszka megint menyasszony; lobbót vetett a korhadtt szíve s hozott magának tűzoltót Balaton-Füredről. Egy fiatal öcscsét veszi férjül.

Mindenki szerette volna látni a lakodalmat, de nem látta más, csak két tanú: a házi orvos meg a tisztartó, nem számítva a pusztai nagy cselédséget, mely nagy népünnepet ült, tánczolva az udvaron, a hársak májusi zöldje alatt, csapra ütött hordó körül, víg zeneszónál, sokáig éltetve a nagyságos asszonyt.

— Hát a nagyságos úr? — kiáltá oda az ispán a kurjantó kocsisnak.

— Az magától is elélt sokáig, mivelhogy fiatal úr, — volt a felelet.

— Azután meg — folytatta okos képpel a vén juhász, — az új uraságnak sem kívánhatunk annál jobbat, mint hogy a nagyságos asszony sokáig éljen.

Szívéből mondta az öreg szolga, jobban, mint az ép oda érkező Béni a feleletet:

— Ez már igazán van mondva, jó öregem!

— Látod, lelkem Béni — jegyzé meg az úrnő, — ez a jó cselédség az én kedves népem. Nem kell nekem az úri nép, mely csak szól, szapúl; megeszi a nagy ebédet s aztán a hátam mögött megeszipked érte. Ezek itt emberek a talpukon — mind munkás kéz, tiszta szív, őszinte szó. Ne keressük mi a világ zaját. Van itt miben gyönyörködni.

Béni tehát úr lett, de olyan, a kinek le kellett mondani az akaratról. Volt külön négy lova, hintója, be is mehetett vele a székvárosba, csakhogy a felesége mindig ott ült mellette. Együtt jártak ügyvédhez, orvoshoz, hivatalokba, mert egy ilyen sok jószágú asszonynak sok is a dolga; aztán meg fordúlt is elő egy kis kellemetlenség, melyet nem lehetett egy-két berándulással elvégezni.

— Mennykő üssön bele azokba az újságírókba — gondolta Béni, — hogy úgy kipletykálnak mindenféle magándolgót, még azt is, hogy ki hol és mint házasodik. Megírták ékesen a hymen-hírek közt a Derényi Béni esküvőjét is, nyomra vezetve vele a hitelezőket, kiket az első pör összegéből nem lehetett kielégíteni. Voltak ilyenek még kilenczen s képviseltek összesen vagy negyvenezer forintot, nem számítva a kamatokat. Most ezek egymás után szépen jelentkezni kezdtek, előbb nyájas, szerencsekívánó levélben, majd személyesen, ki alázatosan, ki pedig zaklatva. Tisztelegtek a nagyságos asszonynál is, a váltókkal.

— Nem szép tőled, Béni, — jegyzé meg a hitves, — hogy e tekintetben nem voltál őszinte. Megkímélhettél volna ilyféle látogatásoktól, minőkhöz én teljességgel nem vagyok szokva.

— Kedves mamuska, (így szokta volt nevezni,) hát volt nekem arra időm? Ha én kérem meg a kezedet, okvetetlenül azon kezdem, hogy katonatiszt-koromból van még egy kis terem s a többi és a többi; de mikor te azt mondtad nekem: «megteszel, ha akarom, férjednek», lehetett-e arra egyebet felelni, mint rád borúlni és hálásan megcsókolni a kezedet.

— Igazad van! Ez egyszer elhirtelenkedtem a dolgot. Ki



kellett volna kérdeznem a körülményeidet. De csak a személyedre gondoltam. Nagyon megszerettem veled piquétezni. Jól van, fizetem hát a veszteséget. Az ügyvéd majd elvegyi. Különben is még jobb, hogy nem legénykorodban fizettem ki az adósságodat, mert azt mondták volna rá: megvettelek negyven-ezer forintért. Akkor fizetem, mikor már férjem vagy, s többé nem tagadhatom és okkal mondhatom, hogy drága férjescském van.

A hitelezőkkel nem végzett ily gyorsan. Kijelenté, hogy kamatot nem fizet, mert az czudar uzsora. Kapnak annyit, a mennyit ők adtak: kerek harmincezer forintot. A hitelezők nagy lármát csaptak, hogy a kamatot sehogy sem engedhetik el; de az ügyvédnek könnyű volt őket megpuhítani, mert hisz a mire építhettek, az egyedüli alap csupán az ő nagysága jó szíve volt — s egy hét alatt meg is egyeztek, s a váltók vígan lobogva égtek el a családi élet tűzhelyén. Lelkem Treszka nem tett több szemrehányást érte, csak néha mondta nevetve s akkor is a szájára ütve: «Drágám!» Ezt a kis csípősséget pedig el lehetett tűrni, mert volt úri lak, kenyelmes szobák, jó ebédek, illatos szivarok, gondtalan élet. Csak egyéb vágya is ne volna egy fiatal embernek! Csak ne tudná, hogy van ezen az úri rabságon kívül még egy nagy tarka világ is, tele víg czimborákkal, fiatal hölgyekkel, kártyaasztallal, pezsgőzéssel, jókedvű nevetéssel.

Voltakép megint Prometheusnak érezte magát, ki ezúttal nem a sziklához van kötve, hanem egy régi oldalbordához, a Hymen lánczával, mely — a mint látszik — nem szakad el olyan hamar, mint valami könnyű rózsafüzér, hanem eltarthat sokáig, akár a vas beklyó.

Mert tény, hogy a «kedves mamuska» kezdte jobban érezni magát, s hogy megszabaduljon minden bajától, orvosa tanácsának végre is meghódolt.

— Lelkem Béni!, — mondá egy nap, mikor a városból haza tért, — tudod, hová megyünk fürdőzni?

— Megállapítottuk, hogy Füredre, a hol megismerkedtünk.

— Lehet, hogy oda is, de csak később. Előbb másfél hónapot Karlsbadban töltünk.

— Tavaly nem akartál oda menni?

— Nem, lelkem, mert igazán szólva, tavaly semmibe sem

vettem az életemet. Meguntam az örökös egyedüliséget, a szoba-leányokkal való diskurálást, a sok czéltalan dolgot. Mindegy lett volna, ha elpusztulok is. De most másként van. Teljesen egészséges kívánok lenni, hogy sokáig élhessek veled, neked, drágám!

— Köszönöm! — felelte Béni röviden s maga is megriadt, hogy vajon ezt a kurta szót nem ejté-e ki valami nagyon őszintén.

A mamuska nem talált benne semmi rosszat s egy hónap múlva Karlsbad híres vize kezdett csodát tenni vele. Még piros is lett néha s Béni el-elgondolkozott, hogy a milyen szörnyen egészséges kezd lenni, még bizony hozzá fiatalodik. Otthon alig ismertek rá, olyan jó szint kapott. Egyszersmind életkedve is fölfrissült s utófürdőzésre újonnan rendelt divatos ruhák és kalapok nagy málhájával köszöntöttek be Füredre.

Béninek szerencsét kívántak a tavalyi ismerősei.

— Az már igaz, hogy kezd nagyon fiatalodni az öregem.

Mindamellet, ahogy szerét ejthette, megszökött az oldala mellől s eljárt udvarolni a hamis szemű czukrász-leánynak.

A felesége azonban mindjárt rajta kapta, s gúnyosan mondá a kisasszonynak:

— Adjon csak a férjemnek valami hűsítőt, mert úgy látszik, nagyon melege van.

Aztán a karjára füzte, erre a rövid pórázra, mondván:

— Nem teszem föl rólad, Béni, hogy férfi-büszkeséged megengedné a rangod alattiakhoz való megalázkodást.

Mikor pedig másodszor is rajta kapta az udvarláson, ke-reken kijelenté:

— Béni! Vigyázz, hogy úgy ne járj, mint a második. Mikor megtudtam arról, hogy holdas estéken a kikapó kasznárnéval sétálgat, egyszer megintettem, másodszor összeszidtam, harmadszor kifizettem és elkergetém. Az én férjemből egy asszony sem csináljon velem közös ügyet. Az az enyém egészen.

Vigyázott is rá, mint a szeme fényére, s ha délután kártyázni hívta valamelyik jókedvű czimbora, az asszony felelt rá:

— Sajnálom, de nekem ígerte meg, hogy egy pár forró órácskát piquéttel ütünk agyon.

Béni megpróbált föllázadni.

— Nem férjednek tettel te meg, hanem rabodnak! Lehetetlen, hogy így rá ne unjunk egymásra. Ez tűrhetetlen állapot!

— Akkor ne törd! Szabadulj. Én csak a szeretetemmel akarlak tartani. A mint kimondod, hogy ez terhedre van, egy újjal sem tartóztatlak. Megsiratlak, elfeledlek!

De mivel Béni kezdett otthon is, a tanyán, nagyon kedvetlen, szótalán, mélázó lenni, a «mamuska» belátta, hogy van rá némi oka.

— Természetes! Fiatal vagy, szeretnél egy kicsit a világnak is élni. Jól van! Mióta egészséges vagyok, magam sem akarom kerülni az embereket. Az öszön látogatásokat teszünk a falukon és a városban. Tartunk szüretet s hozatunk czigányt. Mi is elmegyünk névnapokra, vásárra, ha akarsz a nőegyleti bálba is.

— Hogyne akarnám. Csak nem penészedhetik meg itthon az ember!

— Ott leszünk hát kettecskén mindenütt!

Az egész környék ámult-bámult, hogy Lelkem Treszka megint a régi vidám asszony lett. Büszkén mutogatta férje urát, noha nem egyszer nyugtalankodott, mikor Béni valamelyik fiatal menyecskét ugyancsak erősen megforgatott a csárdásban, vagy ha télen a városi színházban nagyon rajta találta egy-egy csinos színésznőn feledni a látcsövet. A mamuska ilyenkor mindjárt elkérte a látcsövet. «Szép lehet, hogy olyan sokáig nézegeted, hadd lássam én is».

Biz a nyalka huszártiszból — akarta vagy nem — nagy papucshős lett. A felesége szeme mindig rajta csüggött, s ha valahol nagyon jól talált mulatni az asszonyokkal: a mamuska feje mindjárt megfájdult s haza kellett kísérni.

Nem így gondolta ő egykor ezt az életet, s rútul összeszidta magát, hogy ennyire elhibázta a számítást. Néha még a Tisza-Bagocs szűnyogai közé is visszakíváncozott, mert ott legalább csak néhány órára volt a hivatal szolgája, míg most örökösen egy vén asszony rabja.

El-elbúsulva magát, olykor egymás után üritgette a poharakat s egyszer ilyen fölhevült állapotában föl is mondta az engedelmisséget.

— Treszka! Te engemet úgy a zsinegen tartasz, mint valami ölebet. Az egész világ nevet rajtam s én röstellek az emberek szemébe nézni.

— Röstelhetnél inkább az enyémbe nézni most, mikor annyit ittál, lelkem. S mi a bajod? Hogy vigyázok rád? Hát

nem magad mondtad, hogy mennyire hiányzott neked az anya, a ki vezetett volna? Most meg az a panaszkod, hogy van jó feleséged, a ki vezet? Pedig vezetni kell tégedet, lelkem, különben prédálsz, iszol, tánczolsz. De én nem akarom, hogy miattad is úgy szegyenkezzem, mint a második miatt. Ha neked az illendőség is rabság, csak mondd ki kereken, nem vagyunk az egymás nyakához varrva. Átestem én már egy válópörön, nem halok bele a másodikba sem.

— Mindjárt a nagy ágyúval állasz elő!

— Szaladj meg előle, ha akarsz.

S egyszer meg is szaladt. Mikor a mamuska egymagában berándult a székvárosba, hogy valamit vásároljon, este haza térve, szobaleánya levelkét adott át neki.

— A nagyságos úr meghagyta, hogy azonnal adjam át.

— Hát nincs itthon?

— Elutazott.

— Hová?

— Nem mondta. Nagy málhát vitt magával.

Mamuska megíjvedve bontotta föl a levelet, melyben nem állt több, mint ez:

«Kedves Terez! Be fogod látni, hogy állatnak való a ketrecz, nem embernek, legkevésbbé olyannak, a ki szabad élethez szokott. Jelentem tehát, hogy kitörtem a ketrecz ajtaját s neki mentem a világnak. Meg fogom írni fölteteleimet, melyeket ha elfogadsz, akkor visszatér — szerető férjed.»

Mamuska összegyűrte a levelet s fölháborodva dobta el.

— Egyszer hagytam magára s akkor is megszökött! S még ő akar nekem föltételeket szabni? Utána megyek s visszahozom!

Elgondolkozott. De hová megy utána? Nem szabad a dologból lármát ütni, mert botrány lesz belőle. Majd visszatér magától, ha elfogy a pénze. Mert a szabadsághoz pénz kell, s az nincs neki sok!

Járt föl s alá a szobában, olykor vádolva önmagát, hogy mégis csak nagyon szigorú regulában tartotta; rabszolgákból így lesznek lázadók! Maga az oka. Most bezzeg élni fogja világát. Talán azzal a szép színésznővel szökött meg? Másnap megint bekocsizott nyughatatlanul a városba s nagyon lecsillapult, midőn a szép színésznő nevet megpillantá a színlapon. Tehát gyanúsította! De hátha más fiatal, kalandvágó asszony

van a játékban. Ki tudja? De bármennyire gyöttré is az aggodalom, igyekezett jó szint adni a rossz fordulatnak s a városban ismerőseinek, a tanyán tisztjeinek, a szomszéd falukon az asszonyoknak azt mondta: «Béni elútazott néhány hétre a Tisza mellé, nagybátyjához, mert már rég nem látta. Sajnos, hogy én nem mehettem vele. Nem ereszt a gazdaság!»

Az elhagyott asszony idegesen gondolt rá mindig. Hol szidta, hol sajnálta. Néha azt hitte, hogyan nyargal az most, mint egy szilaj csikó s kergeti a kalandokat. Máskor meg az merült föl képzelmében, hátha sértődve szomorkodik, mint egy sebzett tűzok. Minden nap türelmetlenül várta a postát s szeretne volna látni a föltételeket. Hát ha azok nem is lesznek valami elfogadhatatlanok. De mégis csak föltételek lesznek s ő nem alkuszik. Nem, nem!

Az ötödik héten érkezett egy levél Buda-Pestről. Orvos írta, fölkérve a nagyságos asszonyt, hogy látogassa meg férjét, ki a *Hungáriában* betegen fekszik. Ez a hír az első perczen megdöbönté a mamuskát s mindjárt utazni akart. De csakhamar gyanakodni kezdett. Miért nem írt ő maga? Miért szorúl közvetítőre? «Nem, uracskám, rajtam nem fogsz fölülkerekedni». Útnak indítá ügyes fiatal ispánját — tudakozódni s két nap múlva megkapta a sürgönyt, hogy ő nagysága nem nagy-beteg, csak gyöngélkedik.

Voltakép a tárczája ürülhetett ki a sok mulatságtól, mert kárpótlásul ugyancsak kitombolta magát, s most a *Hungária* lett neki börtön, honnan nem szabadulhat. Philosophálni kezdett: végre is ha már börtönben kell ülni, jobb otthon, mert az legalább kényelmes, míg itt a fizetetlen számlák gondja kellemetlen perczeket okoz.

A mamuska pedig nagyon katonás választ küldött az orvosnak: «Nem mehetek, mert küszöbön az aratás. A baj se lehet nagy, mert akkor az orvos úr megírta volna».

Mit volt mit tenni, Béni úr egy szép este kevés málhával, sápadt arczczal, minden föltétel nélkül visszaszégyenkezett.

A mamuska szükszavúlag fogadta:

— Az arczod mutatja, hogy nem vált javadra a kirándulás.

— Megbetegedtem. Sokat gondoltam rád.

— Én is. Itt akarsz maradni?

— Természetesen.

- Maradhatsz, egy föltétel alatt.
- Parancsolj, mamuska.
- Becsületszavadra fogadod, hogy ez volt az utolsó.
- Fogadom.

Az asszony oda nyújtotta kezét, hogy a bűnbánó megcsókolja.

— Maradhatsz tehát; de köszönheted csak annak, hogy volt már egy elődöd, a kit száműztem. Nem akarom azt veled mindjárt ismételni. De a régi jó szívvel nem lehetek többé hozzád, te, hűtelen, csavargó!

És Béni most kénytelen volt mindent elkövetni, hogy azt «a régi jó szív»-et visszahódítsa. Egy hónapjába került, míg a mamuska leült vele újra piquétezni; egy másikba, míg elkocsikázott vele a szomszéd falukba, látogatóba, hogy meg ne egye az unalom; egy harmadik hónapba, míg elmentek ismét a városi színházba — de látszó nélkül.

Béni megadta magát. Belátta, hogy a mamuskának nincs kedve őt boldog özvegygé tenni; belátta, hogy ennek az asszonynak igazi erősítő balzsama van a gazdasági és háztartási munkában; nem tagadhatta, hogy talán többet is ér, mint ő, a ki csak dologtalan, ingyenélő, s egyéb czíme nincs az életben, mint: egy gazdag vén asszony férje. Olykor röstelni kezdte magát, s kijárt ő is a gazdaságba, egyet-mást intézni, s mamuskája megtette a legközelebbi falu egyházi gondnokának is s meg-megzsindelyeztette vele az iskola és templom korhadozó tetejét.

Így folytak aztán az évek, míg egyszer csak a Béni haja is őszülni indult s a környék fiataljai urambátyámozni kezdtek. A mamuska is gondolta, hogy ideje már neki kissé több önállóságot engedni. Nem csak tarokkozhatott az idősb urakkal, hanem vadászatokra is el-elbocsátotta. Nem gondolt már maga Béni sem arra, hogy egykor szabad, boldog, víg élete lehet, mert hisz az egész környék úgy találta, hogy nincs már olyan nagy különbség a «boldog pár» között. A sok évi hiábavaló várakozás úgy hatott a férjre, hogy csaknem egészen hozzá vénült a mamuskához. A rabságot megszokta, sőt olykor-olykor dicsekedett is, hogy az ő neje az ő gondviselése. Tudott is a mamuska bánni vele, kivált ha a téli vadászatokról köhögösen, átfázva, fél betegén került haza.

Egyszer egy pár özön kívül köszvényt is vitt haza s a fél



telet nagy dunyhák alatt töltötte. Nagyon fájtak a csontjai s mihelyt beköszöntött a nyár, neje elvitte Hévízre, abba a kis meleg tó csodás iszapjába, mely annyi csúzos, köszvényes beteget tud talpra állítani.

Ott láttam én is először őket harmad éve, s mikor egy nyugalmazott őrnagy elbeszélte nekünk az egykori pazar huszártiszt élete folyását, egyikünk sem hitte el mindjárt, hogy az öreg pár közt tizennyolcz esztendő volna a különbség. Teljességgel nem látszott annyinak; sőt néha a vézna, beesett szemű, ősz szakálú, nehezen lépegető férjem uram tűnt föl venebbnek a piros arcú, gömbölyű derekú, mosolygó szemű és erős járású öreg asszony mellett, ki a beteget egyre óvta a fuvó szélről, nehéz ételtől, erős italtól s alkonyatkor mindig maga adta rá a vaskos köpenyeget.

— Hiába! — mondta ismerőseinek, — vigyázni kell ám az én emberemre örökösen. Mindjárt baja akad, ha nincs rajta a szemem.

A férj mindenben rá támaszkodott s néha nagyot mosolyogtunk, midőn az ebédlő asztalnál hallottuk:

— Lelkem, mamuska! Vajon mit gondolsz, jól laktam-e már?

— Dehogyan laktál, lelkem! Egy kis rántott csibe még el fog kelni. — Az asszony meg is rendelte rögtön; mindig ő fizetett.

A jó ember nála tartotta még a véleményét és a nézeteit is, s nem egyszer, mikor az öreg urak országos ügyben vitáztak, Derényi azt mondá:

— Az én mamuskám, velem együtt, másként gondolkodik. Ép tegnap beszéltünk erről. Mondd el csak, mamuska, a mit beszéltünk.

S hogy ketségbe esett, midőn egy este a mamuska meghült, lázat kapott s két napig nem kísérhette le a fürdőházhoz.

— Istenem! — mondá, — mi lenne belőlem, ha magamra maradnék.

Csak olyan szükségessé vált neki, mint az az erős, kampos bot, a melyre támaszkodva járt. Ki hihette volna, hogy harmincz évvel ezelőtt ez a köszvényes öreges úr, ki akkor deli természetű nyalka férfi volt, abban bízva vette el a feleségét, hogy a szegény göthös asszony pár év alatt okvetetlenül elpusztúl, s ő majd vidám és boldog úr lesz a vagyonából. Rosszúl számí-

tott: léha önzése és rejtett képmutatása hosszú rabszolgaságra juttaták. Ő vénült hozzá s ő is halt meg előbb, a múlt télen.

Mikor agg nagybátyja a tiszai faluban megkapta róla a gyászjelentést, azt jegyzé meg:

— A milyen oktalan élete volt, ahhoz képest a halál úgy tűnik föl, mint az egyetlenegy okos cselekedet, mely tőle telhetett!

VADNAY KÁROLY.

## PELBÁRT ÉS CODEXEINK.

Második és utolsó közlemény.\*)

### IV.

Pelbárt *De Tempore* című gyűjteményének codexeinkkel való összevetése három dolgot mutat. Íróink szeretetét a históriás, rejtelmes és bizarr iránt; idegenkedésöket az értelemnek szigorúbb foglalkoztatásától és a dolgozásban nyilatkozó szabadosságukat. Mind oly vonások, melyek nem igen engedik, hogy Pelbárt képe híven tükröződjék a vázolt emlékekben. Gondolkodásának túlsúlya ép úgy hiányzik belőlök, mint dialektikájának ereje. Olvasottságának nagyságát ép oly kevéssé éreztetik, mint tömör szerkezeteit. Mivé lett az ő hangja, mely, ha sújt, hatalmas, mint a trombita összeszorított harsogása, a magyar codexekben! Mennyire nem veszik észre az ő ügyes gondolatesoportosításait!

És ezt a jellemzést a *De Sanctis* és *Stellarium* körének vizsgálata csak kis részben módosítja.

A következő soroknak föladata e két körnek párhuzamos tárgyalása lesz.

A *Stellarium*ot és *De Sanctis*t amúgy is erős rokonság fűzi össze. Mindkét munka szentekről szól és egyformán áll szemben a *De Tempore*val. Az egyikben is, másikban is rendes szereplő a históriás elem. Költői idézeteinek varázsával mindkettő jobban meghódítja a magyar íróközönséget, mint a *De Tempore*. Mindketten a magyar hazafihoz szólnak, ki szentjeink és

---

\*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 171. füzetében.

pátronánk tiszteletével azonosítja hazafiságát. És végre ketten együtt fejtik ki egyes részeiben becses és előrehaladott vallásos elégiánkat.

Pelbártnak a szentekről szóló munkáját sokszor emlegettek már codex-vizsgálóink. Mindenki tudta, hogy közte és legendáink közt több-kevesebb kapcsolat van. De a kapcsolat arányát senki sem bántotta. Volf György következtetései e tekintetben, még részben helytelen alapjokon is, legjobbak. Így például, mikor\*) az *Érdy-codex* legendáira nézve az egységes forrást valószínűtlennek tartja.

Az *Érdy-codex* legendáinak nemcsak Pelbárt a forrásuk. Sőt még csak a nagyobb résznek forrása sem az ő munkája. A codexnek 140—404. lapján álló 51 darab «legenda» közül csak tizennégy esik Pelbárt műveire, részben ezek is az *Arany legendával* kötve össze; a többi csaknem kizárólag az *Aurea legendából* került.

Megnehezíti e tekintetben a vizsgálatot, hogy Pelbárt szintén az *Arany legendát* használja, s így folyton három legendát kell hasonlítani. Aztán az összeköttetés megállapítására sem elégséges a főbb mozzanatok egyezése vagy megléte. Igen sok esetben az úgynevezett «lectio varians» vagy két-három szó különbsége dönti el a kérdést. Az *Érdy-codex* 228. és következő lapjain Péter apostolról írt legendát csak azért kell Voraginei Jakabra vinnünk vissza, mivel Teofil fejedelem szavai: «Péter mi okáért igyeközzél elhajtani az én népemet?» csak ott vannak meg a szövegben. Hasonlóképp a codex 286. lapján — *Fülöp és Jakab legendájában* — e szavak fordulnak elő: «Azok ottan, kik gyötörtetnek vala, nagy felszóval mondának: tedd csak azt, hogy vigasztssunk meg és ez bálványt eltörjük». E sorok hiányoznak Pelbártnál. De megvannak Voragineinél, s belőlük tudjuk meg, hogy az illető legenda egyenesen az *Arany legendából* került a magyarba. Ismét a keresztföltalálás legendájában (289. l.) a codex egy faágat említ, Pelbárt három magvat. Az *Aur. legenda* szintén faágról beszél — és elragadja Pelbárttól a pálmát.

Volf említett okoskodása az *Érdy-codex* ügyében megáll. De nem állhat meg, a mit a *Debreczeni codex*ről mondott.\*\*)

\*) *Nyelvmlékt.* IV. k. VI. l.

\*\*) U. o. XI. k. XI. l.

bárt nem kizárólagos forrása e codexnek, ha még úgy megvan is az egyezés «tizennégy beszéd» és Pelbárt művei között. A *Debreczeni codex*nek legalább is négy forrása van: Pelbárt, az *Arany legenda*, *Szent Bonaventura* és az *Imitatio Christi*. «Szent Amborus doktor eletih»-t például már azért sem írhatták ki Pelbártból, mert Pelbárt nem mond róla többet, mint hogy: «De sancto Ambrosio sermonem vide in communi sanctorum». A *Debreczeni codex* Pelbártból nem tartalmaz többet tizenhat beszédnél. E mellett sz. Ambrus, Lucza, Anasztázia, az Aprószentek, Szilveszter, Remete sz. Pál, sz. Antal, Aranyházájú sz. János, stb. legendája az *Arany legendára* viendők vissza. A codexnek 238—250., 275—279. lapjain lévő négy elmélkedés Kempisnek élvezhető fordítása.\*) — Minket legalább gondos és részletes összevetés így eredményre juttatott.

A *De Sanctis* hatásáról való nézet ez úton jelentékeny csappanik. De azért e hatalmas munkának irodalmunkra való befolyása még mindig nagy és tekintélyes. Az *Érdy-codex*nek több mint húsz, a *Debreczeni*nek tizenhat, a *Cornides-codex*nek három, az *Érsekújvári*nek szintén három darabja világosan Pelbárt *De Sanctis*ának földolgozása. Ha ehhez hozzáadjuk a passiókat, melyekről alább lesz szó, e számot bátran ötvenre emelhetjük.\*\*)

---

\*) Lib. 1. cap. 23, 24; lib. 2. cap. 1, 10. Soumalius szerint.

\*\*) E művek táblázata a következő: I. *Érdy-codex* 45—46: Pelb. In Nativ. s. 1. C.—*Érdy-c.* 46—47: Pelb. u. o. s. II. I. | *Érdy* 48—50: Pelb. u. o. s. 3. E—H. *Érdy-codex* 50—51: Pe'b. u. o. L—N. | *Érdy* 54—55: Pelb. u. o. s. 7. A + H—K. | *Érdy* 59—61: I elb. In Circumcisione s. II. A—D + H végig + *Érdy* 62: Pelb. u. o. s. IV. N + M. | *Érdy* 63: Pelb. in Epiphania s. I. A + F; *Érdy* 63—64: Pelb. u. o. F: *Érdy*: 65—66: Pelb. u. o. s. II. E—G + sermo I. I végig. | *Érdy* 142—143: Pelb. pars II. In Dedicatione Eccl. D—E + H. | *Érdy* 146—148: Pelb. s. de eodem. II. B + s. III. K. | *Érdy* 151—152 Pelb. pars II. Commune Virgin. s. III. B. + ibid. s. IV. B—C; *Érdy* 152—154: Pelb. De s. Barbara F—O. | *Érdy* 156—158: Pelb.: De Nicol. s. II. I. + s. I. F + I. | *Érdy* 176—177: Pelb. de eodem s. I. D + G—I. | *Érdy* 179—180: Pelb. De iisdem s. I. | *Érdy* 207—: Pelb. de ead. s. I. B. | *Érdy* 365—: Pelb. de s. Petro s. II. | *Érdy* 368—371: Pelb. de iisd. s. IV. C—H. | *Érdy* 374—375: Pel b.de conv. Pauli s. I. H—K; *Érdy* 377—378: Pelb. De s. Petro s. IV. I. + Leg. Aur. de s. Paulo. | *Érdy* 388—389: Pelb. De eod. s. I. A—B + D; *Érdy* 390—391: Pelb. u. o. s. II. F—G; *Érdy* 391: Pelb.: u. o. s. 3; *Érdy* 391—392: Pelb.: u. o. s. I. E; *Érdy* 393—394: Pelb.: u. o. s. IV. D—E. | *Érdy*

Pelbártnak legszebb műve a *Stellarium*. Ebben jut kifejezésre az ő lelke legszebben. Olvasottsága és értelmének ereje; tudományának gazdag tárháza és hatalmas szerkesztő képessége ebben érvényesül legjobban. Ez a nagy munka, melyet a keresztyén népek és a biblia költészetének szépsége tesznek változatossá, a középkor szellemének hű kifejezője. Azt az időt képviseli, a mikor az értelem még nem nézte le testvérét, a képzeletet. A tudomány magára vette a költészet ékességeit és a kettő elválasztatlanul fűződött össze egy alak körvonalaiban. Pelbárt munkái között nem volt egy sem, mely jobban illett volna a codexeink korabeli magyar szellemhez. Nem volt közöttük egy sem, melyet most, negyedfelszáz esztendővel utóbb is, több élvezettel olvasnánk, mint éppen a *Stellariumot*.

Szilády Áron szerint «alig van egyházi beszédek tartalmazó régi magyar codexeink közt olyan, melyben legalább egy prédikációt ne találánk a *Stellariumból*». Jóformán csak az egy *Debreczeni codex* nem ismeri azt, a nagyobbak közül. A *Horvát-, Tihanyi- és Kazinczy-codexek* csaknem egészen *Stellarium*-fordítások. A *Nagyszombati, Érsekújvári és a Teleki-codex*ben legalább egy-egy, a *Cornides-codex*ben két s

402—403: Pelb. u. o. s. I. H + G; Érdy 403—404: Pelb. u. o. s. II. I—K; Érdy 404: Pelb. u. o. s. IV. F + s. I. H. | Érdy 494—495: Pelb.: De s. Steph. S. I. II. III; s. I. A + F; Érdy 497—498: Pelb. u. o. s. I. H. | Érdy 543—545: Pelb. de eod. A—E. | Érdy 613—618: Pelb. de s. Emerico s. I. A—F + s. III. F + s. I. C, H, G, I—K. Érdy 639—646: Pelb. de s. Elisabetha V. s. I. E, C—D + G—L + F + M. | Érdy 657—660: Pelb. de s. Cath. s. II. B—F; Érdy 661—663: Pelb. u. o. s. III. E—H; Érdy 664—665: Pelb. u. o. s. II. G; Érdy 665—672: Pelb. u. o. s. I; Érdy 672—675: Pelb. u. o. s. III. I. + s. IV. H—J. || A *Debreczeni codex*ben: a Szent András, Borbála, Miklós, Tamás napjára, Karácsonyestre, Szent István mártyr, János evang., Újév, Vízkereszt, Fábán, Annos, Pál fordulása, Sz. Dorottya. Sz. Mátyás apostol, alex Katalin tiszteletére írt prédikációk. || *Cornides-codex*: 59—71: Pelb. Comm. omn. SS. III. B—C (szabadon) | Cornid. 239—260: Pelb. de s. Doroth. s. I. A—I. (igen hű) | Corn. 283—311: Pelb.: De Sctis p. II. Commune Viduarum s. I. A—H. || *Érsekújvári codex*: De Ascensione: Pelb. u. o. s. IV. és III. (részben) | *Érsekújv. 311—316*: Pelb. de eod. (Szilády szerint) | *Érsekújv. Úrnapi prél.*: Pelb.: de eod. s. I. és III, szabadon. || *Tihanyi codex*: 31—60: Pelb. In Nativ. s. II. és III. || *Kazinczy-codex*: 139—155: Pelb. pars hyem. Commune de quacunque Virgine s. I. stb.



az *Érdy-codex*ben négy darabról bizonyossággal állítható, hogy szerzőjük a *Stellarium*ból merített.\*)

A földolgozások szétosztásának imez aránya nem érdektelen. Látni belőle, hogy a *De Tempore* codexei nem igen maradnak ki a *De Sanctis* és *Stellarium* köréből sem. Az *Érdy-codex* még mindig túlsúlyban marad legenda beszédeivel s csak a *Stellarium*nál vesztí el vezérszerepét. A *De Sanctis* körének jelleme tehát már «a priori» sem igen üthet el a *De Tempore* körétől.

A szentekről szóló gyűjteményeket nemcsak mi becsüljük kiválólag a költészet oldaláról. Régente is különösen költői részökre irányult nálunk a lelkesedés. Szentek legendái beszéd nélkül mindenütt találkoznak a codexekben; a szentekről szóló, legendátlan beszédek száma vajmi csekély bennök. A codex-író itt is szabadon jár el prédikációs eredetijével szemben, mint előbb; de annak egy tételét: a legendát bizonyosan megtartja. A fejtegetés csorbúlhat nála, a históriának meg kell maradnia.

Hogy mily szívesen mesélgettek el e jámbor írók, nem egy példa van rá. Az *Érdy-codex* szent László királynak nemcsak legendáját adja elő; kiírja, a miképen «olvassuk országunk régi krónikájában», a magyar nemzeti történetet is szent István éveitől kezdve László haláláig.\*\*\*) Akkor aztán összegyűjti Pelbártnak első, második és negyedik László-beszédéből a szent király csodáit «példá»-nak.

A szent Istvánról írt prédikáció fejtegető részébe a névtelen Pelbárt István-napi beszédének egyetlen egy pontját

\*) A *Tihanyi, Horvát- és Kazinczy-codexek* táblázatát már Szilády Áron összeállította *Pelbártjában*. Az *Érdy-codex*ben a következő helyeket lehet kiemelni: *Érdy-cod.* 41: *Stellar.* lib. 8. pars. 2. art. 2. capit. II. | *Érdy* 160—161: *Stellar.* lib. 4. pars. 1. artic. 1. (végén) + u. o. pars II. art. III; *Érdy* 162—165: *Stell.* lib. 4. pars 1. art. 3. | *Érdy* 252. s köv.: *Stell.* lib. 1. pars. 5 art. 1. cap. 3. | *Érdy* 382—383: *Stell.* lib. 2. p. 2 exord.; *Érdy* 384—387: *Stell.* lib. 2. pars. 1. végén. || *Érsekújvári codex*: 520—521: *Stellar.* lib. VI. p. 1. art. 2. || *Teleki-codex*: 325—335: *Stell.* lib. 6. p. 1. art. 2. || *Nagyszombati codex* 361. s köv.: *Stellar.* lib. III. p. 1. art. 3. || *Cornides-codex* 1—35: *Stell.* lib. 7. p. 1. art. 1—2. | *Cornid.* 36—48: *Stell.* lib. 7. p. 1. art. 3. capit. 1. | *Cornid.* 48—49: *Stell.* lib. 9. art. 3; *Cornid.* 50—57: *Stell.* lib. 7. p. 1. art. 3. Ezek a száraz, de elkerülhetetlenül szükséges adatok megmutatják immár, hogy mi volt Pelbárt a magyar codex-írók korában. Pedig a kimutatás még nem teljes: az apróbb nyomok hiányoznak belőle.

\*\*\*) *Nyelvemléktár* V. k. 81—91. ll.

vette föl. Aztán Pelbártot figyelemre sem méltatta többet E helyett kiírta az «ország krónikáját», Konstantinápoly elpusztításától István haláláig. Ez az elbeszélés pedig épen háromszor annyi, mint maga a szentbeszéd.

A *Gellért-legendában* már ismét Pelbárt lép elő. A magyar fordító csak végül told hozzá néhány sort. De tudva van, hogy itt Pelbárt sem írt többet egyszerű legendánál.

Olyan hü fordítást, minő a *Cornides-codexben* való két *De Sanctis*-beszéd, ebben a körben is keveset találunk. Különösen kedves a Dorottya szűzről szóló, mely a rózsák tulajdonságaihoz fűzi az erényeket. Pelbárt a rózsához hasonlítja benne Dorottyát. «Először», úgymond, «az jegyzésnek okáért. Mert mint szent Gergely mondja, hogy az rózsának virága illatozik az martirokban . . . Annak okáért az rózsának pirosságán jegyeztetik az martiromság. És az rózsának szépségén az tiszta szűzeség. Boldogságos szent Dorottya asszony pedig lön martir és dicsőséges szűz. Kinek okáért méltán illik jegyeztetnie az rózsán.» A keresztyéneknek olyanoknak kell lenniök, tanítja, mint «a vizeknek folyásin ültetett rózsák, kik szépek, tiszták és pirosak». Követniök kell Dorottyát a jóság szépségében, tiszta életben és az Isten szeretetében. Ez erényekről szól a beszéd külön-külön. Rendre kiemelgeti azoknak szépségét és jóságát, majd fölmutatja őket Dorottya életében. Végül elmondja azt a bájos legendarészletet, hogy mikor Dorottya mennyei jegyeseért halálra ment, Teofilus bíró gúnyolva kérte a szűzet, küldene néki rózsákat mennyei jegyese kertjéből. Dorottya megígerte a rózsákat és tovább ment. Mikor lehajtotta fejét a «nyakvágásra», egy szép gyermek jelent meg előtte. Bársonyba volt öltözve «és vala szép fodor haja. Ruháján valának aranyos csillagok». Kezében kosárkát tartott három rózsával. Dorottya elküldötte a fiút Teofilhoz, aztán meghalt. Teofil pedig megkapta a rózsát a csodálatos gyermektől és megtért.

Figyelmet érdemel hűség dolgában az a prédikáció is, melyet a *Tihanyi codexnek* 31. sköv. lapjain találunk. A fejtegetésekben ugyan rövidít — noha Pelbárt karácsonyi II. beszédének C. pontját épen nem hagyja el, mint Szilády mondja; — de ad is hozzája egyetmást. «Ha kérditek», úgymond, «miképen fogantott és született urunk Krisztus : Miképen az szép verág az fátul és az jó illat az virágtúl. Úgymond továbbá az pogány böles, hogy Arábiában nagyon egy madár, mely neveztetik ormomel-

lának. Ez csak Arábiában lakozik. Ez madár, midőn meg kezd agálnia, vérét bocsátja. És az napnak fénye az vért érvén, az vér megelevenödik és belőle a madárhoz hasonlatos madár leszön. A publikánus madár is az ő holt fiait vérével föltámasztja. Az oroszlának fiai is halva lesznek és harmadnapra őket ordításával föltámasztja. Ha azért az természet mindezőket megteheti: sokkal jonkább az Isten, a természetnek teremője, megtehetette, hogy az szűz fiat fogadna és szűlné.»\*) Igaz, de a mit az oroszlánról említ az átdolgozó, az teljesen hiányzik Pelbárt helyéből.

Hasonló érdekes betoldás van a *Debreczeni codex*nek 57. lapján is. Ott arról van szó, hogy Jézus születése mennyire megtörte a sátán hatalmát. Ezt pedig megjelenté Isten, úgy mond a szerző, «a szent Hugó nevű doktornak egy karácson estén. Ki is mikoron imádságban volna, látá a boldog szűz Máriát, hogy ölében tartja a gyermek Jézust, az ő szent fiát, és igen örül tehát az ő születésén és az ördögöt szidalmazja és bosszontja erről, hogy az urunk Jézus miatt az ő hatalma elveszött volna. S monda ördög a földből: Engömet az egyházból a fráteröknek ajtatosságok, az ebédlő házból a szent írásnak olvasása, a cellákból az ágynak alávaló volta, a kapitulum helyéről a fráteröknek bekegésök rekesztett ki.»

Ez a beszéd különben erősen magán viseli mindazt, a mi különös a magyar földolgozásokban megjelenik.

Határozott ellentétéül mutatkozik a *Debreczeni codex*nek szent Fábiónról írt prédikációja a 124—139. lapon. Ez is Pelbárton alapszik, nevezetesen ennek két beszédén.\*\*\*) De aztán meglehetősen szabályossággal adja az eredeti fejtegetéseit. Hogy miért nem jelenti ki Isten, kik fognak üdvözülni? aztán a tíz jegyről, melyből hozzávetőleg meg lehet mondani, ki jár

---

\*) *Tihanyi codex* 33—34. ll. V. ö. Pelb. *De Sanctis, in Nativ. Dni*, s II. B. «Si queris quomodo conceptus et natus est Chrs de virgine, respondeo: Sicut flos de arbore et odor gravissimus de flore: et hoc solius Dei virtute. Dicit namque phs. V. de animal. quod in Arabia est quedam avis magna et regia nomine ormomella et solummodo in Arabia habitat... Pelicanus etiam mortuos suos pullos sanguine vivificat. Multo ergo fortius dei virtus, etc.

\*\*) *De Sanctis. Comm.* SS. inter pascha et pentec. s. IV. A, D—J és De s. Sebastiano s. II. H—L.

az üdvösség útján? A legendában sem tesz kitéréseket a saját szakállára, inkább ragaszkodik eredetijéhez.

Hasonló szabályosságot legtöbbször jóformán a *Stellarium*-fordítások mutatnak. Ezekben látjuk meg, mi volt Pelbárt. Mily hatalmas theologia volt az övé, minő eszmeket bírt hirdetni. A nyelvet mintegy széttöri a tartalom, mint az izzó ércz a formát. Sok helyén a naiv középkor szelleme mintha megváltozott volna . . . Annyi bizonyos, hogy az a gyermekded leány, a minőhöz codexeink alapján nem egyszer hasonlítható, nem gyermekleány többé. — «Öröktől fogva», szól a *Horvát-codex*nek első prédikációja, «és az időnek előtte, minek előtte a föld lenne, szereztetvén vagyok.» — «Szeretőim!» folytatja aztán, «csodálatos a mi Istenünknek mihozzánk való szerelme. Igen csodálkozandó az ő jóvoltának megmutatása. Mert öröktől fogva megszerezte az ő megtudakozhatatlan bölcsesége miatt, felvenni az mi természetünket, megtestesülésnek módja miatt (által), az dicsőséges szűz Máriának méheben. Hogy minket . . . minden teremtetett állatok fölött magasztalna önnön magában. Azaz, hogy Isten lenne ember, és ember lenne Isten. Szent Jánosnak mondása szerint: Ige lön testté és lakozik mi bennünk.»

«Ezenképen szerette Isten ez világot, hogy 'ő egyetlen fiát adnája . . . Azért ez az, ki a mi lelkünket csodálkozásba felfüggeszti. Mert az Úristen öröktől ezenképen szerette, hogy az áldott szűz Máriának méhében testesülne meg és lenne emberré. Ennek okáért mondja az isteni bölcsesség ez fölülmondott jegyeket, mondván: Öröktől fogva és az időnek előtte, minek előtte föld lenne, szereztetvén vagyok. Azaz: Öröktől fogva meg vagyon szereztetvén, hogy az isteni bölcséségnak csodálatos szerzéséből Isten emberré lenne, vévén testet szűz Máriától.»

Erre következik a *Stellarium*nak egyik legszebb helyéről való fordítás. A bibliai helyeknek gyönyörű mozaikjából áll az egész. A szónok az elesett emberiségnek ösatyjait szemlélteti hallgatóival, a mint e szentek a sátán fogságában siránkoznak a limbusban. «Árvák lettünk», sóhajtoznak, «szolgák uralkodnak mi rajtunk. És nem volt, ki minket megváltana. Elfogyott a mi örömünk és elesett a mi fejünknek koronája. Jaj mi nekünk, mert vétkeztünk!» (Jeremiás). Elküldik Ádámot, «emberi nemzetnek atyját» az Úrhoz. «Azért beméne Ádám

lelek szerént az isteni felségnek eleiben. És leesvén, mondá Ádám Jób prófétának mondását, mondván: Manus tuæ, domine, fecerunt me. Uram Isten, te kezeid töttének (fecerunt) és teremtettenek engemet . . . Monda Úr Isten Ádámnak: Existimasti inique quod ero tui similis. Azaz: Ó Ádám, alitád éktelen, hogy hozzád hasonlatos leszek, mikoron kívánád az én hasonlatosságomat. Megfeddelek tégedet és állatom te orczádnak eleiben. — Tehát megijede Ádám és kezdte mondani önönmagában: Obmutui et silui a bonis et dolor meus renovatus est . . . Megnémülék és veszteglék jóktól és én bánatom megújula. És bizodalmat és erőt vevén Ádám, mondá az ígék . . . mondván: Szégyenlem én orczámat fölemelnem mennyben én álnokságom nagyságáért (Kir. k.). De maga Úristen irgalmaz énnekem Dávid prófétának mondása szerént: Az te szent irgalmasságod szerént és te könyörülésednek sokasága szerént vakarjad el én éktelelenségömet.\*) Uram, tebenned reményködtem, örökké ne szégyenkezzem. Te igazságodban szabadíts meg engemet minden én megmaradékimmal.» Az isteni igazság pedig szól: Meg van írva: Convertantur peccatores in infernum.

«Ezeket hallván Ádám, megijede és elfuta Urunk színe elől. És sírván kezdte mondani ez ígéket: Én sírván és szemem vizet hozván. Mert az én fiaim lettek elvesztek . . . Jaj nekem, mert az én lakos voltom elnyúlt.»

«Tahát mind az szentek kezdének nagy siralommal sírni, és kezdék mondani: Miképen veté el Úr Izraelnek nemesit, és meg nem emlékezek az ő lábainak zsámoly-székéről. Elveszté Úr ő oltárát és adott minket ellenségnek kezében.»

Hasonlóképen jár Ézsaiás, Jeremiás és Jób. «Megijede Jób», úgymond, «és elfuta az ő társihoz, siralmakkal mondván: Elveszszem az nap, kiben születtem, és az éj, kiben mondatott: fogantatott ember. Mire adatott nyavalyának világosság és élet azoknak, kik léleknek keserűségében vannak!»

Dávid van még hátra. És Dávid zsoltárai kivívják a kegyelmet és legyőzik az Igazságosság ellenvetéseit. Az Isten elküldi a világnak az üdvözítőt.\*\*)

Ez is rege, igaz; — de főséges rege. Az ókornak, zsidók

\*) Dele iniquitatem meam. Ps. 50, 2.

\*\*) *Stellar.* l. 1. p. II.

és «nemzetségek» sovárgásainak fönséges allegoriája, mely nem méltatlan a *Stellarium*nak szárnyalásához.

A *Stellarium*ról nem feledkezik meg az *Érdy-codex* szerzője sem. A 159. és következő lapokon Pelbárt fejtegetései folynak nála a szent Szűzről, ki «miképen az hegyes töviskes ág közzől az szép gyenge rózsza kitámad, ugyan jöve Évának nemzetéből». Ugyanő arra is inti a híveket, hogy üljék meg Mária szeplőtelen fogantatását, «kit immáron örök bulla alatt közel ötven esztendőttől fogva elvégezte római szent szék».\*)

Másutt különös kegyelettel írja le szent Erzsébetnél tett látogatását Máriának. Ki is «nem aranyas csizmában» járt, «mint a mastaniak;» hanem «olvasója is kezében lévén, olvasván és imádkozván, mint alázatos szerzetes» járta meg a hosszas útát.\*\*)

Legjobban hajlik *Stellarium*-köri codexeink között a fantasztikus felé a *Teleki-codex*; a legszabályosabbak egyike a Cornides-féle. Az a két Mária-beszéd, mely ez utóbbit díszesíti, különösen az első, kerek szerkezetével és nemes hangjával, az idétt mindenestre minta-prédikáció.

Ismét naiv egyszerűségével jótékony hatást gyakorol az a «kised predikáció» is, mely az *Érsekújvári codex*ben «az édes szűz Máriának nevében való diáki bötükről» szól.\*\*\*)

A Mária-névnek «öt diáki bötűin», úgymond az író, «példáztatnak öt drága köveknek tulajdonsági». Így az első betűn, az M-en, «példáztatik az nömös és drágalátos Margaretha nevű kö». Ennek ugyanis az a sajátsága van, hogy a ki viseli, azt

\*) *Érdy-codex* 159—160. ll. Ez a hely az *Érdy-codex* készüléseinek idejére nézve érdekes adatot nyújt. Eddig azt tudtuk, hogy idevonatkozólag a codexnek csak 515. és 605. lapjain van adat, s így a codex első felének készülte határozatlan időre esett. A most idézett hely azonban a codexnek első feléből nyújt használható utasítást. Az eredetiben t. i., *Stellar. lib. 4. pars 1. art. 1.* ez áll: «Et denique Sixtus papa iiij. anno Mccccxxvj. currente», etc. — 1476-tól már most «közel ötven év» 1526 előtt nem sokkal lehetett; noha mind e mellett 1526 előttre teendő. E szerint elesik Volf nézete a *Nyelvemléktár* IV. köt. V—VI. ll.

\*\*) *Érdy-codex* 384. V. ö. *Stellar. lib. 2. p. 1. vége.*

\*\*\*) Ugyanennek töredéke megvan a *Teleki-cod.* 328—334. lapjain. Imre Sándor bizonyára a mai kor «perspektívájából» nézve, szól olyan keményen e — költészetről.

«bátorságossá» teszi. Épen így a Boldogasszony is megvédi az ő híveit minden veszedelemben.

«Másod bötü . . . asszonyunk nevében az A, kin példáztatik az nömös és drágalátos Adamos nevű kő, az kinek is ilyen tulajdonsága vagyon, hogy az mely ember ötet nála viseli, öszveháborodott emberök között könnyen békeséget szerezhet.» Mária szintén kibékítette az Istent az emberekkel. — Az R «bötü» ismét «az nömös és drágalátos Rubinus követ» példázza. Ez a kő ugyanis «igen fínys és setétségeket világosságra változtat». Mária szentsége is fényt árasztott mennyre és földre. — Az I továbbá «az nömös és drágalátos «Jaspis követ» jegyzi, mely az ellenségek közt az embert megbátorítja. Hasonlóképen Mária is megbátorítja az embert az ördög ellen. — Az utolsó A betű végre Mária nevében «az allektorius nevű nömös kő és drágalátos kő» példázója. Mivelhogy az allektórius kőnek «ilyetén tulajdonsága vagyon, hogy az ötet viselőket nagy tisztosságra emeli». Már pedig Mária «az ő ajtatosit jövendőben az mennyei tisztosságra emeli fel».\*)

## V.

Példát, minők az elsoroltak, még igen sokat lehetne idézni a Pelbárt-irodalomból. De e példáknek nem az a feladatuk, hogy mentől többen legyenek együtt. Olyféle dolgozatoknak, minő a jelen kis értekezés, a valóságot kell ábrázolniok. A kép lehet kis méretű, de az eredeti részeinek arányaitól nem szabad eltérnie.

A kép, melyet az előbbieken alkottunk, itt-ott hibázhat. Talán a «költészet» színeit kelleténél sűrűbben emelgettük ki, a didaxist kevésbbé, mint kellett volna. Megengedjük; de vajon van-e a tanokban valami jellemző? . . . Végre is bizonyos, hogy a tanítványok irodalma a mesternek nem általános tételeit véste be jobban emlékezetébe, hanem annak példabeszédeit.

De középkori irodalmunknak ez iránya korán sem meddő. A még szinte öntudatlanul nyilatkozó szellem e chaoszból egész önkénytelenül ragadja ki az «általános emberi»-t és költészetet fejleszt belőle, melynek ma is van becsé. Költeménye-

---

\*) V. ö. *Stellar.* 1. 6. p. 1. art. 2.

ket hoz létre, melyekben a mai ember is magára ismer. A Mária-síralmak költészete nálunk ezen az alapon sarjadoszik föl.

Különös költészet ez. Körülötte csodálatos legendák, fantasztikus példák hemzsegnek, vagy lyra szól, melynek alapja pozitív vallásos hit és aszketizmus. A Mária-síralmakban az általános emberi csendül meg, az anyai szeretetnek közvetlen és természetes melegségével. Ezek az elégiák olyanok középkori lyránkban, mint a *Katalin-legenda* epikánk terén.

A Mária-síralom, vagy mint codexeink mondják: «sirám», «epeség», nem idegen a középkori népies Mária-költészettől, mely akkor Európa-szerte virágzott. Van benne eredetiség, melyet nálunk fejtett ki, sőt egyszerűen eredeti és magyar; de magvait idegenből plántálták hozzánk.

A középkor naiv képzelete nem foglalkozott Máriával lelkesedés nélkül. Epikai és lyrai költészetet hozott létre körülötte, melynek terjedelme szinte beláthatatlan. De ez a költészet nem mindig emelkedik azon szárnyalásra, mely az egyház hymnusaiban nyilatkozik. Máriát nem keresték mindig a felhők fölött. A középkori szerzetes, maga is a nép fia, elégszer képzelte őt úgy, mint a nép az ő tündereit, saját életének egyszerű viszonyaiban. Élettörténetet alkotott néki, mely sokszor alig különbözik valamiben egy középkori szent nő élettörténetétől, és ez egyszerű, naiv képekkel töltötte be az úrt, melyet az Evangéliumok főnhagytak.

Csak a *Stellariumban* is számos alkalommal fordulnak elő, mint «jámbor szemlélődések» szöve be, részletek egyik-másik írótól, hogy «asszonyunk szűz Mária mind ő teljes életében ilyen regulát szerzett magának: hogy veternyének idején minden napon fölkelne és mind reggelig szüntelen imádkoznék. Hajnaltól fogva pedig gondolkodik vala az ő szent fiának titkosságáról, azaz az ő szentséges foganatjáról... haláláról, feltámadásáról, mennybemenéséről, Szentléleknek bocsátásáról», — épen, mint a szerzeteseknél szokás. «Mikoron az nap megvilágosodik vala, mind napnak harmad idejéig Jeruzsálemhez közel való helyeket és Jeruzsálemben belül való helyeket, kikben Krisztus urunk művelkődé emberi nemzetnek idvességét, — ezeket asszonyunk Mária nagy ajtatossággal járja vala.» Étket az angyalok hordanak számára. «Ő ágyának fejénél vala egy szék, mely székben az szent könyvek áll-



nak vala . . . Vala ugyan ottan imádó hely is, hol asszonyunk Mária szünetlen imádságban és isteni gondolatokban áll vala.»\*) Mindent úgy cselekedett, mint egy középkori apácza. Olvasóval járt, és imádkozva, szemeit földre sűtve, mezitláb utazott, «mint alázatos szerzetes».\*\*)

Mikor halála elérkezett, éjféltkor «lön nagy zendülés», írja a Mária-legendákban gazdag *Teleki-codex*. «És az édes Jézus, Istennek fia leszálla és beméne az ő anyjának házába. Követi vala pedig ötet angyaloknak sokasága. És tehát a ház nagy édes illattal beteljesödék és körülvevé az ágyat nagy fényösség.» Majd «az édös szeplőtelen szíz Mária az ő szent fiának ajánlá ő magát és az ő lelkét az ő kezeibe bocsátá. Melyet az ő szent fia vevén, mennyországba vivé ő vele . . . Mihály arkangyal pedig az édes szíz Máriának testét hagyá az apostaloknak, parancsolván önekik, hogy ötet nagy tisztességgel eltemetnék és harmad napig őriznék, míglen uronk eljöne, a szent testet felvenné és helyhöztetné Atyaistennek jogjára.»

Az apostolok fogták a testet «és Jozsafát völgye felé mennek vala . . . Kimenvén a házból, Péter elkezdé e dicséretet — és az apostalok utána mondják vala: Izraelnek kimenetiben Egiptomból, Jákobnak nemzete barbarusoknak népe közzöl».†) Útközben a zsidók rájuk tímadtak és el akarták venni tőlük a szent testet: «Játékoljuk meg ötet és égessük meg!» De mikor az első megérintette a «nyoszolyát», melyben a holt feküdt, kezei «legottan elaszának és a többi(ek) vaksággal veretének meg.»

Végre eljutott a menet a Jozafát-völgybe. Ott találtak egy szép koporsót. Abba beletették a testet és virrasztottak mellette három napig. Ez alatt köd fogta körül a koporsót és arról «el nem megyen vala». Végre harmadnap hajnalban, míg körül az apostolok «nagy szunnyadozással nyomorognak vala és valának álommal megnehezültek», eljött Jézus az angyalokkal, «egyesítette szent anyjának lelkét a testhöz» és fölvitette Máriát az örök dicsőségbe. Tamás apostol pe-

\*) *Cornides-codex* 38—39. II. V. ö. *Stellar. lib.* 7. p. 1. art. 3. cap. 1.

\*\*\*) *Érdy-codex* I. f.

†) «In exitu Israel de Aegypto, domus Jacob de populo barbaro» 113. zsolt.

dig, ki mindezt látta, bizonyságul egy ruhadarabot nyert Máriától. \*)

Tény, hogy a mely talaj ezeket s a hasonló szép részleteket termette, az a szülőanyja a mi Mária-siralmainknak is. Az a népies és vallásos irány, mely nem akart hézagot ismerni szentjeinek történetében, hozta létre a magyar «epeség»-eket is.

De ezt az irányt ismét Pelbárt honosította meg nálunk. Máriának, a fia halálán kesergő anyának, sirámai az ő nagypenteki híres első beszédében jelennek meg — tudtunkra — először Magyarországon. A codex-írók belőle másolnak eleinte, később az ő helyeit válogatják ki, szövik össze és fejlesztik megható elégia-csoportozattá. Legalább eleddig ez a beszéd \*\*) prototípusa Mária-siralmainknak — a XV. század nyolczvasas éveiből.

Ám a Pelbárt-féle beszéd még korán sem csupán Mária-siralom. Krisztus kínszenvedésének története az, rövid fejtegetésekkel és élénk rajzokkal. De Pelbárt nem zárta ki passió-beszédéből Mária alakját. Ellenkezőleg, az istenember szenvedését mintegy a Mária fájdalmanak tükrében szemléltette. Azt akarta, hogy a hallgatóság Máriával érezzen és keseregjen. Így szövögette történetének részleteihez Mária szenvedésének kifejezéseit, az első Mária-siralmakat . . .

Ez a költészet tehát eredetileg nem képez önálló fajt, mintegy a megváltás drámájának érzelmes monológjait teszi. Codexeinkben legtöbbször még mindig az eredeti keretben jelenik meg és csak itt-ott emelkedik ki abból többé-kevésbbé önálló és egységes alakkal. Még mindig prózában készül, mint maga a keret. Később versekbe dolgozzák és akkor a nép a templomban énekli. Az *Erdélyi-féle Népköltési gyűjteményben* megjelent szép darab :

«Nyugodjál már virágom,  
Meghervadt arany ágom  
Jézus, fényes csillagom!  
Árván maradt édes anyád,  
A ki gondot viselt reád,  
Jaj, jaj, édes magzatom!»

már ennek a költészetnek a hajtása . . .

\*) *Teleki codex* 182—189. ll. V. ö. *Stellarium lib.* 10. pars 5. cap. 3. etc.

\*\*) *De Sanctis*, p. hyem. In Parasceve, s. I.

## VI.

Pelbártnak jeles oldala, hogy oktatásait szívesen köti valamely történetnek kiemelkedő mozzanataihoz. E miatt az egész elbeszélésnek költői hatása nem egyszer foszlik szét nála. De a tanító annál több eredménynyel beszél munkájában, mely hasonlít valami fűzérhez.

Passió-beszéde, melyből a Mária-siralmak költészete kiágazik, szintén mozzanatokra bontja történetét. Megannyi képre, melyek közül Krisztus alakja mellett a legtöbbször ott áll az istenanyáé is. Mária csak oly odaadással csüng fián, mint akármely szegény özvegy asszony egyetlen, gondviselő gyermekén. A népies költészet, mely a szónoknak forrásul szolgált, nem tudta elválasztani a szenvedő fiú alakjától a fiával szenvedő anyáét. Mint rendesen, itt is egybefoglalta a kettőt és megható képeknek hosszú sorát hozta létre velök.

Mária, úgymond Pelbárt, «látja vala, hogy fia, szívének összes reménysége, meghalni mégyen Jeruzsálembe. Mivelhogy hallotta, hogy a zsidók immár elhatározták Krisztus megölését. Nyilván való jelek valának előtte, hogy senki sem meri vala (az előbbi napon) Jézust házába fogadni Jeruzsálemben. Annak okaért is, mint a jámborok nagy okossággal hiszik, megmondá nékie Jézus, hogy ímé, elközelegtek volna szenvedésének napjai. Akkoron tehát, a mint beszélük, asszonyunk Mária csütörtökön kezdé anyai szeretettel és térden állván könyörögni ő fiához, mondván: Ó én édes fiam és Istenem! hallgasd meg a te szegény anyádat és ne menj föl Jeruzsálembe. Ímé, itt Bethániában Mártha és Mária elkészítik számodra a húsvéti bárányt, nehogy ellenségeid megfognáuak. És felel vala nekie Jézus, mondván: Én édes szerető anyám, nem illik ebben akaratodat betöltenem; hanem inkább atyám akaratát kell teljesítenem, hogy bételjék az írás. Mert ímé, Ézsaiás: Föláldoztaték, úgymond, mivelhogy ő maga akará. — Felele pedig a dicsőséges anya: Tudom, énnékem szerelmes fiam, hogy így akará az Úr megváltani a világot, a te kinnvaló és haláloddal. De erre gondolván, keserűségtől remeg anyai szívem. Add azért én szerelmes fiam, ha lehet és illik, hogy előbb haljak meg náladnál vagy véled egyszerre adjam

ki lelkeket. Avagy eszemet hadd veszítsem, hogy semmit ne tudjak . . . Ekkor felele Jézus: Én édes szülöm, nem illik, hogy te előbb meghalj, mint én, mivelhogy így a limbosra, a nagy sötétségre kellene lelkednek alászállania, a szentatyákhoz tudniillik, s onnét kellene azt kihoznom. Aztán az sem alkalmas, hogy egyszerre haljunk meg. Mivelhogy adósod vagyok a tisztességgel, hogy halálokor minden angyalokkal és szentekkel eléd fogok menni és minden tisztességgel fogadlak az égbe, mint a hogyan az istenanyát illik fogadni . . . Söt immáron az sem lenne kellő, hogy elalélj és semmit ne éezz. Mivelhogy illik elviselned a fájdalokat, melyeket bemutatásomkor a templomban néked Simeon jövendöl vala, és lelkedben vélem együtt mártiromságot szenvedned és mindenek fölött való dicsőséget érdemelned. Légy tehát, én édes szülöm, türelemmel. Mivelhogy, ha nékem szenvednem kell, neked vélem szenvedned illik. És íme, vigasztalódjál is. Mivelhogy föltámadok harmadnapra és meglátogatván, megvigasztallak téged. — Jámbor hittel elgondolhatjuk, írja Pelbárt, mennyit siránkozhatott akkor a szent Szűz; és milyen nagy édességgel csüng vala fiának szavain reggeltől egész elválásuk órájáig.»

Nem sokára megérkeznek a tanítványok és kérdik: hol készítsék el a húsvéti vacsorát? Krisztus, mint az evangéliumok elbeszélik, jelekkel határozza meg a helyet. A tanítványok tehát elmennek és elkészítik a húsvétot.

«Ezenközben», folytatja Pelbárt, «mint némely jámborok elég okosan hagyták, Krisztus urunk kikülde mindeneket a házból az ő anyját kivéven, hogy jó fiúként búcsút venne szülőjétől. És térdét meghajtott a Mária előtt. Mit is látván az alázatos Szűz, nagy hamarsággal esek térdre fia előtt. Az édes Jézus pedig kezdé nékie szólani, mondván: Ó én édes szülém, köszönöm néked, hogy hívséggel és nagy alázatossággal, Gábor angyal szavára a te méhedbe fogadtál és kilencz hónapon át szűz szíved alatt hordoztál engemet. Hogy világra szültél engemet, emtettél, tápláltál, Egiptomba futván, ott maradván, onnan visszatérvén és végre három napig utánam kereskedvén, érettem számtalan bajokat és nyomorúságokat szenvedtél. Hogy harmincz esztendeig mindenekben nagy híven és ájtatosan szolgáltál. A hány cseppjét szűz tejednek futásomban nékem adtál, a mennyit nékem szolgáltál, a hányszor érettem szenvedtél: annyszor köszönöm jószágodat. Isten veled, édes szülöm!

Maradj meg istenségem szeretetében. Mivelhogy, ímé, elszakítanak engem tőled, hogy meghaljak az emberi nemzetért. — Ó», folytatja Pelbárt, «gondold meg ájtatos lélek, mily nagy siralmat tön ekkor a szűz anya, fiával együtt milyen gyászba merült!»

«Végre magához tére a boldogságos anya és a mint szóhoz jutott, szólott: Hálát adok neked, én Istenem, hogy anyádul méltóztattál választanod szegény szolgálódat. És hogy szolgálatom tetszett fölségednek. És búcsúcsókot adván egymásnak, elbúcsúznak. És az Úr Mártára és Máriára bízta az ő anyját.»

Megható, bár nagyon egyszerű, az a jelenet is, melyet Pelbárt «néminemű história» nyomán a halálra ítélt fiával találkozó «keserves anyáról» rajzol. «Mária», úgymond, «minekutána hallotta volna az ítéletet, mondá Jánosnak: Szeretett fiam, ha lehetne, vajha még egyszer láthatnám és megölelhetném Jézusomat halála előtt. — Elvezette tehát János a szűzet az asszonyokkal a város kapuján kívül, s ott megállanak vala, hogy a kesergő anya eleje sietven, a kijövő Jézust megölelhesse. «Mikor tehát megérkezett a menet, Mária eleje sietett és átölelte Jézust, az ő fiát, mondván: Oh én szülöttem, oh én édes gyermekem! Mire Jézus, anyjának nagy fájdalmát látván, földre esék és a kereszt ő reája. Maga az ő anyja pedig szintén elhalva rogyott össze».

Szép és később drámai erejűvé fejlesztett helyet készített Pelbárt a fölfeszítés jeleneténél is. Mária a tömeg miatt nem férhet fiához. De hallja a kalapácsok csengését és úgy érzi, mintha saját kezeit, lábait hasogatnák a bevert vas-szegekkel. «Mikor pedig hallá a szűz anya a vas verőknek zuhogását és csengését, mintha az ő szívét szögezték volna át, fölsikolt vala: Oh énnékem szerető fiam, oh jaj nékem, en édes fiam! . . . És mintegy holt-eleven leesék és fekvék a földön.»

«Ilyenféléket ugyan», jegyzi meg Pelbárt, «jámbor észszel gondolhatunk; mivelhogy az evangélisták csak a lényegben járó dolgokat jegyezték föl.»

A tulajdonképen való Mária-siralom Pelbártnál az a rövid «querulatio», melyet Krisztus fölfeszítése után mond Mária. «E közben», úgymond a szónok, «gondoljuk meg édeseim ájtatos lélekkel, mily siralmakkal szóla az áldott szűz anya keserűséggel megtölt szívében. Oh örök, áldott Atyaisten, mondja vala, te nékem örömet hirdettél Gábiel által . . . és

ímé, fiam és a te fiad fölöttelve van az én szívem keserűséggel. Kegyelmet hirdettél nekem: oh miként vagyok kegyelemmel telve! ímé, a zsidók, kik fiamnak és nekem barátaink tartoznának lenni, ellenségeink lettenek. Azt mondád vala: Úr van teveled; — hogy elviszik most tőlem az én uramat! Áldottnak hirdetsz vala az asszonyok között: mégis, mely anyát átkoztak és gyaláztak meg, mint ma engemet! — Aztán szól vala a Szentlélekhez, mondván: Szentlélek Isten! a te árnyekod szállt reám, teáltalad fogantam fiamat: és mint marczangolják most szent-séges testét! Te mondád, Uram, Erzsébet szájával: «Áldott a te méhednek gyümölcse» és íme, mint feszültetik és számíttatik most latrok között. Végre pedig nagy siralommal fordula ő fiához: Oh én édes fiam, lelkemnek öröme és vigasztalása! . . . Jaj, jaj nekem, mennyi keserűségben kell tégedet meghalnod látnom! Oh hol vannak az angyalok, kik születésedkor dicséretet énekeltek, hol a pásztorok, kik a jászolhoz jöttek; hol a napkeleti bölcsek, kik téged imádnak vala? . . . Oh keserű halál, mire kímélsz engemet, ha fiamon nem könyörölsz? Oh végy el engem, az anyát is fiával!»

Érdekes, mint domborodik ki e siralmakban az a jelenet, melyben Jézus anyjának Jánost ajánlja a keresztről gondviselőül. A szentírás alig szól erről pár szót;\*) a költészet kibővíti az eseményt az árván maradó anyának aggodalmas panaszával. Aztán annál meghatóbb alakban mutatja be a fiút, ki végső vonaglásaiban is szívén hordja elárvúlt anyja sorsát.

Krisztus eltemetése, tagadhatatlan, szintén hálás jelenet. A szűzanya a «Consummatum» hallatára elhalva dől a földre. «Mivelhogy a halálnak töre az ő lelkét is átaljárta.» «Mikor pedig immár elközelgett a bebalzsamozásnak és eltemetésnek órája, a szűz anya siránkozék: Hagyjátok, szeretteim, hagyjátok még kevésse legalább karjaimban tartanom, kit élve nem bírhatok!» — és folyton siránkozva fia sebei, töviskoronája és vére fölött, karjaiban tartja a testet a végső pillanatig.

Íme a Mária-siralmak néhány magva Pelbártnál. A ferenches írónak egyik legszebb beszéde alakult beolvasztásuk által, melyet a külföldön is magasztalással említettek (Ammon).

Azok, kik codexeinkbe Mária-siralmakat ültettek, mindnyájan e beszéd talaján állanak. A *Nádor-, Érsekújvári, Wesz-*

\*) János, 19. rész. 25—27. vv.

*prémi-*, *Debreczeni* és *Winkler-codex*ek siralmai — közvetve vagy közvetlen, nem keressük — mint ős szövegre, reá mutatnak vissza. A *Weszprémi-codex* ígehirdetője például minden önállószkodása mellett is Pelbártnak fordítója. Új helyzeteket nem teremt, legfőlebb kibővíti mintája szavait a szentírásból vett vagy egyéni magyarázásokkal. De se egyikben, se másikban nem szerencsés. A maga durva felfogása után indulva, nem egyszer rontja el eredetijének tömör alkotású képeit és sokszor valóban ízetlenségekkel áll elő. Arról, miképen jöttek létre e képek a régi hagyományok, atyák, doktorok és apokryph iratok szálaiból, fogalma sincs. Bővíteni akarja az anyagot, de csak hétköznapi tapasztalatainak durva, szellemtelen realismusát vegyíti bele. Tanítani óhajt, és csak tudományának csekélységét árulja el.

Egy szorgalmas írónk\*) azt állítja, hogy a *Weszprémi-codex* passiója csak az *Érsekújvári codex* passiójának\*\*) a «szabad átdolgozása». De ez nem tehet többet, mint hogy e két mű közös forrásból származott. Bizonyos, hogy a *Weszprémi-codex* passió-beszéde még jeligéjében is Pelbártnak nagy-pénteki beszédén alapúl; míg az *Érsekújvári codex* passió-beszédének az eleje más.

El kell ismerni, hogy új siralmat Pelbárt szövegéhez képest egyik codexünk sem ad. Kész siralmak földarabolására és más helyekre való átvitelére van példa; de a mi előfordúl, legfőljebb továbbfejtése annak, a mit Pelbárt adott. Ügyesebb kezek ügyesebben dolgozták föl szövegeit, ügyetlenebbek ügyetlenebbül; de lehetetlen meg nem ismerni forrásuk egységét. E tekintetben oly következetesen jártak el az írók, hogy néhány hely világot vet a dologra.

Mindjárt a fölfeszítes jelenete csak alakúl, esetleg fejlődik codexeinkben; de lényegében nem változik. Pelbárt szerint «midőn hallá a szűz anya a vasverőknek zuhanását és csöngését, mintha saját szívét szegeznek által, fölsikolt vala, mondván: Jaj énnekem, jaj énnekem én fiam, Jezus! jaj nekem, én szeretett gyermekem, Jezusom! mint szakgatják ártatlan kezedet! . . . Végül, midőn Jézusnak lábait is . . . átszegezték volna, mit is a csengésből tudott volt meg a szűz anya, kiálta, a mint

\*) *Magyar Sion*, 1876. 644. l.

\*\*) *Érsekújvári codex* 77. s. köv. 11.

képes volt, mint fönt. És a földre esvén, fekvék mint holt eleven».\*)

A *Nádor-codernek* második siralma \*\*) egész egyszerűségében mutatja föl e gondolatot. De első siralomcsoportjában — passió — valóban drámaivá fejleszti azt. «És a bús anya», úgy-mond, «hallván a verőknek csergését, — mert a sokaság között vala és a sokaság között nem láthatja vala Jézust — mikoron elesztébb (először) a verőnek csergése beméne a szíznének szívében, tehát megszorúlának a szíznének testei (tagjai) és monda: Oh énnékem szerető fiam, meghalok. És mikoron hallá a vas verőnek másod cserdülését, ismét azonképpen monda: Én lábaim, én kezeim, — és a szókat kibocsátván, a földre esék miképpen holt eleven, csak szíve alig lehetett vala.» \*\*\*)

A többi szorosán vett passiók — a *Weszprémi*-, *Winkler*-és az *Érsekújvári-codex*ekben — elhagyták ezt a jelenetet. De másokban aztán annál jobban egyeznek Pelbárttal.

Szép és elterjedt jelenet, a melynek hatását a népies elemek csak sokszorozzák, a János-jelenet is, a kereszt tövénél. «E közben tehát», mondja Pelbárt, «eltávozik vala a nép. És a boldogságos anya Jánossal és a szent asszonyállatokkal közelebb járula a kereszthez. És nagy keserves sírással monda: Oh énnékem szeretett fiam Jézus, én fiam, meghalsz. Mi lesz belőlem tenélküled, fiam nélkül! Hová megyek, hová hajtom fejemet! Te voltál nékem gazdagságom, örömem, vígasságom és minden javam. Oh én elhagyatott, oh én árva! Emlékezzél meg oh én fiam, hogy én fogantalak téged szeplőtelen, én szültelek téged szízen, én emtettelek és tápláltalak. Oh ennekem szeretett fiam, szólj egy szót szegény anyádhoz, hogy hallhassalak. Íme, a tolvajnak könyörülettel szólottál, szólj hozzám is, hogy vígaszszék az én lelkem. Mondj tanácsot, mit tegyek, fiam, kire hagyod árva anyádat?» †)

A *Weszprémi-codex* szerint: «Állának vala a keresztfa alatt a sokaság eltávozta után, asszonyunk Mária, Krisztus urunknak anyja és az ő öcséi, Mária Magdolna és János, sírván ő rajta és keserőgvén. Jelösben a keserves anyja is mond-

\*) *De Sanctis*, in *Parasceve* s. 1. S.

\*\*) *Nádor-codex* 343. l.

\*\*\*) U. o. 261—262. ll.

†) *De Sanctis*, i. h. U



ván: Oh én szerelmes fiam! Íme szörnyű halállal halsz meg. S mit tegyek én tenálad nélkül? hová fogjam fejemet? Te valál, fiam, neköm mindön örömem és vígasságom. Oh én édes szülöttem, szólj a te keserves anyádnak, mondd meg, kinek hagyod a te árva anyádat?»\*)

Legjobban fejlesztve ki a *Winkler-codex*nek önállóbb siralmában csendül meg e gondolatsor. «Immár», szólal meg ott Mária, «látom, szerető fiam, hogy halálnak utolsó óráján idején vertengesz. Mondjad meg nekem, kinek hagyod te anyádat. Nemde jól tudod-e, hogy én ez napon minden reménységtől és vígasságtól megfosztatom? Mondjad meg azért szerető fiam, mit tegyen immár a te anyád. Nekem sem atyám, sem anyám, és oly mely senki nincs, ki innét fogva én gondomat viselje. És ennek fölötté jól látod, hogy e néptől meg vagyok nevetvén és utálván. Azért immár irgalmazz, oh fiam, mondjad akár csak azt, hogy haljak meg tevéled. Mert nékem nálad nélkül élnem halál, és teveled meghalnom élet. Oh szerető fiam, mit hallgatsz, mire nékem nem szólasz? Nemde jól tudod-e, hogy én téged én szívemnek alatta hordoztalak és nagy szégyenségben neveltelek, szorgalmatossággal őriztelek, nagy édesdeden szolgáltalak és szívem szerint szerettelek!»\*\*)

És így folyik ez tovább. A passiók részletei folyton változnak, bővülnek, fejlődnek.\*\*\*) Minden író alakít rajtok, a mint épen jónak látja. Az *Érsekújvári codex*nek passió-elmékedései jelentékeny önállóságot engednek a Mária-siralomnak;†) a *Winkler-codex*ben már csaknem teljes különállásra emelkedik az «epeség».

Ez utóbbi siralomban sok erőteljes kép találkozik. A ki feldolgozta, nemcsak «költői kebellet» (Toldy) volt megáldva; ő codexbeli Pelbárt-íróink között mindenesetre a legjobbak egyike volt, — sőt a legjobb. Nagyobb mérvben járt a saját lábán, mint a többi; ezeknek hibái nélkül. Mint társainál, nem

\*) *Weszprémi-codex*, 107. l.

\*\*) *Winkler-codex*. 91—92. ll.

\*\*\*) Mily sajnós, hogy Csanádi Adalbertnek, a derék pálosnak, ki a krónika szerint 1513-ban «in nostro idiomate» megírta az egész passiót egy lengyel ének dallama szerint, versben: művei megsemmisültek. De a magyar író már akkor is — pária volt! V. ö. Dombró-Gyengyesi, Cap. 73. Kézirat, az egyet. kvtár birtokában.

†) *Érsekújvári codex*, 43. s. köv. ll.

hiányoznak nála sem az adott anyagnak új összeköttetései; de hiányzik a zavaros kapkodás, mely amazoknak készültségét leszállítja szemeinkben. Gyakran képezett új alakításai nem ízléstelenek, sokszor jótékony hatásúak. Mily természetes például az a jelenete, mikor Mária fiának sápadt orczája fölött elgondolkodik, nem szükség magyarázni. «És nézi vala», írja, «az ő szent orczáját. És ő szívének keserűségével ezt mondja vala: Oh én szerető fiam, én tégedet ez világra adalak minden emberfiainak felette szépségesben. Most pedig látom te szent orczádat, ki vala szép piros színnel megékesülvén, halálos sárgával meghervadottnak lennie. És ki vala mindennél szebb, immár látom mindeneknél éktelenebbnek lennie. És az szent-séges szádl, ki énnekem adott sok apolgatásokat és békélkedéseket és vigasztalást és tanuságot, immár látom, hogy engömet vigasztalnia és nekem szólnia megfogyatkozott.» Vagy ez a részlet, a keresztfához: «Oh keménséges keresztfá! . . mire vetted el én tölem ötet! Én ötet ölelgetem vala én karjaimmal; te pedig szorítod hozzád ötet az kemény vas-szegekkel. Én ötet takargatám lágy ruhában; te pedig öltöztetted önnön vérének ruhájában. Én ötet éltettem én emlőmnek tejével; te pedig itattad ötet eczettel és epével». A ki így tud nálunk abban a korban írni, az nem rossz tanítványa Pelbártnak, sőt még szent Bernát iskolájának sem, melyhez bátorsággal sorozhatjuk. Nem csodálatos, hogy éppen az ő munkája után van ott a codexben, hogy:

«Édes anya, boldog anya,  
Virágszülő szűz Mária!»

Ha a siralom szerzője írta már: ez a vers is tanúskodik, hogy lelkének meghatottságával dolgozott; ha a másoló: annál jobb, látjuk, hogy akkoriban is a leglelkesítőbb művek egyike volt ez a siralom.

\* \* \*

És ezzel befejeztük volna Pelbárt és codex-irodalmunk egymáshoz való viszonyának vázolását. Meg kell vallani, hogy a határok, melyek közt ez az értekezés mozgott, lehető kis méretűek. Ha nem hiányzik a tér, legalább is még egyszer ily nagy terjedelműre kellett volna vizsgálódásunkat kiterjesztenünk.

De Pelbárt régi emlékeinkre nézve már így sem jelenték-

telen alak. A mi codexeink epikus irodalmában Voraginei Jakab, egyházi lyránkban az idétt a breviár, az Pelbárt codexeink beszéd-irodalmában.

Ha középkori irodalmunknak egykor történelme lesz, annak három fő részt kell megkülönböztetnie. A nevek, melyekhez e részek fűződnek, nem lehetnek mások, mint a *breviár*, az *Arany legenda* és *Pomerius*. A mi fönmarad, az csak kiegészítő elem, az eszmék fő forrása, az irány kijelelője az említett triász marad.

De Pelbárt ezek mellett még másért is nevezetes. A magyar szentek legendáit belőle merítik codexeink; első nagyobb verses elbeszélésünk, a *Katalin-legenda*, jórészt reája utal vissza; egyházi hymnusaink közül nem egynek a fordítását épen az ő beszédeinek magyar fordításai őrizték meg; s végre vallásos elégiánk az ő munkái alapján sarjadott föl és él a nép ajkán maig.

A kinek ennyi nyoma van irodalmunkban, azt nem szabad ennek az irodalomnak elfelednie. A magyar irodalomtörténet csak kötelességét teljesíti majd, ha középkori emlékeink méltatásánál a derék szerzetes emlékének is szentel egy lapot és nevét akkori egyházi szónoklatunk élére írja.

HORVÁTH CYRILL.

## A CHEMIA GYAKORLATI TANÍTÁSÁNAK MÓDJÁRÓL.

A chemiának tanítási módja egy fél század óta nagy változáson ment át és mivel az, kivált a kezdők gyakorlati tanítását illetőleg, hazai egyetemeinken is igen kifejlődött — nem lesz érdektelen a tanítás ez ágának átváltozását egyetemünkön és annak a vezetésem alatt álló chemiai intézetben létesített szervezetét röviden vázolni.

Alig felszázaddal ezelőtt, a chemiát a tanulók csaknem pusztán elméleti előadásokból tanulhatták, melyek itt-ott kisebb-nagyobb mérvben tanulságos előadási kísérletekkel világosítottak föl. Ezek az előadási kísérletek főképen egyes vegyületek előállításának bemutatásában, és az égés jelenségeinek előtüntetésében állottak. Minthogy e kísérletek technikája kellőleg tanulmányozva nem volt, és sokszor veszélylyel is járt; az előadásokban a kísérletek igen csekély számra voltak szorítva. Jelenleg az előadási kísérletek száma és technikai kivitele oda fejlődött, hogy aránylag kevés és egyszerű készülék fölhasználásával, az általános és gyakran elvont chemiai igazságok, valamint a testeknek fontosabb chemiai átváltozásai, előadási kísérletekben kényelmesen előtüntethetők. Azoknak megfigyelése a hallgatóban olyan helyes fogalmat alkot a chemiai igazságokról, a milyent a kötetekre menő munkáknak szorgalmas áttanulmányozása megközelítőleg nem létesíthet bennök.

A chemiába való első bevezetéshez csaknem nélkülözhetetlen a kísérletekkel megvilágosított rendszeres előadásoknak hallgatása és tanulmányozása. Ez alkalommal azonban a tanításnak arról a fokról akarok szólni, a mely az előadások

után következik az oly tanulóknál, a kiknek a chemiát élet-pályájoknál fogva gyakorlatilag kell alkalmazniok. Kevéssel ezelőtt a chemiának ilyen tanulására csaknem kizárólag a gyógyszerésznek volt szüksége. Jelenleg a természettudományokkal foglalkozó tanárjelölt, kereskedő, technikus, gyár-iparos és az orvosnövendékekre nézve is fontossá vált a chemiának önállólag kísérletező tanulmányozása. Epen ezért általánosabb érdekű azon nehézségekkel megismerkedni, melyeket a tanítás e nemének megvalósításánál le kell küzdeni.

A gyógyszerészeknek egyetemi kiképzése alkalmával legelőször látták be, hogy a pusztán elméleti oktatás a chemiában célhoz nem vezet. Azoknak kiképzésével honosodott meg az egyetemeken a chemiai oktatásnak az a módja, hogy a laboratoriumban nagyobb számú tanulók egyidejűleg foglalkoznak a chemiai kísérleteknek gyakorlati kivitelével. Ez abban nyert kifejezést, hogy mikor theoretikus tanulmányaikban egy bizonyos fokra eljutottak, két három chemiai készítményt, az úgynevezett magisteriumokat, állították elő a laboratoriumban. A chemiai tanszékeknek állami dotatiója tisztán az előadási kísérletekre és ezzel kapcsolatban az intézet tudományos bűvárlataira lévén rendeltetve, a gyógyszerész-növendékek kötelezve voltak minden eszközt és nyers anyagot, még a tüzelő szereket is, kizárólag saját költségükön beszerezni. A magisteriumok, a laborans segédkezéseért adott díjazásokkal együtt, mintegy 20—40 forintba kerültek, és e magisteriumokat kötelesek voltak a chemiai laboratoriumnak átengedni. Kezdetben nagyobbrészt e magisteriumokból létesült a chemiai laboratoriumok készítményeinek gyűjteménye. E magisteriumokat nem ritkán a gyakorlott laborans állította elő és néha a segédkező inkább a növendék volt.

Ilyen volt a chemiai gyakorlati oktatás állapota nálunk is 1848 előtt.

Már régen fölismerték, hogy milyen csekély a gyakorlati tanítás eredménye, ha a laboratorium egyszerűen csak arra ad alkalmat, hogy a növendék két--három készítményt állíthasson elő. E készítmények előállítása is inkább gépies kezi művelet volt, de egyáltalában nem képesítette arra a növendéket, hogy a tények kapcsolatát megfigyelje, és így a tudomány szellemében való gondolkodásra szoktassa, továbbá hogy az experimentális módszer hatalmát fölismerje. Már pedig a tárgy ter-

mészetében rejlik, hogy a chemiát a gyakorlat legelemibb czéljaira is csak akkor lehet sikerrel alkalmazni, ha e két tényező lehetőleg kifejlesztetik a növendékben és pedig a kísérletezésben való módszeres és önálló gyakorlat útján. Hogy a tanítás e neme aránylag rövid idő alatt a növendékek nagyobb száma mellett is célhoz vezessen, okvetetlenül szükséges a tapasztalt tanárnak és assistenseknek tapintatos és tervszerű vezetése. Daczára annak, hogy a hivatott tanárok a chemia gyakorlati tanításának e tökéletlenségét belátták, nagyobb számú növendéknek gyakorlati tanítása a laboratoriumban oly anyagi és technikai nehézségekkel járónak látszott, hogy a tanításnak e neme hosszú időn át csak egyes tehetségesebb növendékekre szorítkozott, a kik a chemiában szaktanároknak óhajtották magokat kiképezni.

Liebigneck, a giesseni egyetem fiatal chemia-tanárának érdeme, hogy ezen az egyetemen először létesített oly laboratoriumot, hol a növendékek nagyobb számmal vehettek részt a gyakorlati oktatásban. Ez nem annyira a készítmények előállítására, hanem az analytikai chemia és általában a bűvárkodás módszereinek gyakorlati elsajátítására volt irányozva. Liebig a chemia gyakorlati tanításának e nagy fontosságáról meggyőzven az ottani kormányt, utóbbi beleegyezett abba, hogy állami költségen, kellő módon felszerelve, oly laboratoriumot rendezzen be, melyben a chemia gyakorlati tanítása megkezdhető volt. A tanítás e nemének akkora sikere lett, hogy Liebig evvel nemcsak egy új chemiai iskolát alapított meg, hanem a tanításnak ezt az alakját, bár jóval később és kisebb terjedelemben, a többi kísérletező tudományszakok tanításában is meghonosították; a giesseni egyetem pedig, egyenesen ennek következtében, nemsokára világhírré tett szert.

Midőn az ötvenes években a pesti egyetem chemia-tanárává Wertheim neveztetett ki, a chemiai intézet az újvilág-útczai épületben egy tanteremből, egy laboratoriumi helyiségből és a tanár természetbeli lakásából állott. Wertheim, hogy a tanítást modernebb irányban kezdhesse meg, följárnlotta természetbeli lakásának a laboratoriumhoz való csatolását. Ekként ideiglenesen néhány dolgozó-asztal helyeztetett el, nagyobb részt a folyosón, és így — habár igen kényelmetlenül — lehetséges volt, hogy egy-két tanárjelölt és húsz egész harmincz gyógyszerész-növendék is a magisteriumokon kívül

az analytikai chemiának legelső elemeivel kísérletileg foglalkozhassék.

Ilyen körülmények között vettem át 1860-ban az egyetem chemiai intézetét 800 forint évi dotatióval, melyet mintegy 2000 forintnyi adósság terhelt. Ezt a deficitet a leggazdaságosabb igazgatás és a legjobb törekvéssel nem bírtam 10—12 év multán a korlátolt évi dotatióból törleszteni, ámbár a szabályok értelmében a gyakornokoknak semmitsem volt szabad gyakorlataikhoz az állami javadalomból fölhasználni, mert minden kémszert és anyagot, valamint a kísérleteikhez szükséges edényeket és eszközöket saját költségükön kellett beszerezniök. A tanítás nagy hátrányára, nemcsak a tudományos kutatásokhoz, de az experimentalis előadásokhoz megkívántató legszükségesebb eszközöket és anyagokat is ilyen körülmények között sokáig nélkülözniöm kellett. Ez okból mind a két téren csak oly irányban lehetett működnöm, a mely lehetőleg csekély költségbe került. A nyomasztó anyagi helyzet miatt a búvárkodásokhoz és az előadásokhoz szükséges eszközöket, különösen az üveg készülékeket, főkép gazdálkodás szempontjából nagyobb részt magamnak kellett készíteni. Ennek is meg volt az a jó hatása, hogy akkori assistenseim és az ösztöndíjas növendékek az üvegfúvás művészetében annyi gyakorlottságot szereztek, hogy mikor később chemiai tanulmányaik folytatására a külföldi laboratoriumokba kerültek, őket a híres bonni üvegművészről és physikusról, Dr. Geissler Nr. 1., Nr. 2., Nr. 3., stb. hízeltő epithetonokkal látták el. E traditionális foglalkozásnak köszönjük azt is, hogy dr. Kiss Károly egykori segédebben jelenleg az üvegfúvás technikája nálunk is kiválóan van képviselve, a mi tudományos működésünknek nem csekély előnyére szolgál.

Habár ennek a korlátolt anyagi javadalmazásnak bizonyos előnyei voltak is, ezek igen drágák voltak.

Az eszközöknek házi előállításáa olcsóbb volt ugyan és egyesek a gyakorlatnak ezt a részét alaposan elsajátították, mégis hátrányos volt, mert az intézet hivatott személyzetének igen sok idejét és fáradságát vette igénybe, mit ha a tisztán tudományos és tanítási tevékenységre fordíthatnak, az ügynek kétségtelenül nagyobb szolgálatot tettek volna.

Az intézetnek e nyomasztó pénzügyi helyzetén kívül azonban még más körülmények is megnehezítették a gyakor-

lati tanítás sikerét, melyeket csak röviden akarok itt érinteni. Ezek közül a legfontosabbak:

1. Hogy a helyiségek rendkívül szűkek és a dolgozó helyek száma igen kevés volt, úgy hogy egy-egy asztalnál legalább négy gyakornokot kellett elhelyezni, a minek következménye az volt, hogy egy gyakornok hetenként összesen legföljebb nyolcz—tíz óráig foglalkozhatott a gyakorlatokkal. Ez a viszony még kedvezőtlenebb lett, mikor a hatvanas évek vége felé a gyakornokok folyvást szaporodván, számuk végre 50—60-ra emelkedett föl.

2. Hogy a gyógyszerész-növendékek a gyógyszerügyi gyakorlatból kellő kézi jártassággal jöttek ugyan az egyetemre, de tudományos előképeztetésük általában véve nagyon hiányos volt. A tanárjelöltek és orvostan-hallgatóknak elméleti előképzettsége jobb volt, de ezeknél a kísérletezésben való technikai ügyesség teljesen hiányzott. Mind a két bajon rövidebb idő alatt csak úgy lehetett volna segíteni, ha a gyakornokoknak mind a két csoportja naponként szakadatlanul foglalkozhatott volna a laboratóriumban, mi a hely szűke és a felszerelés hiánya miatt lehetetlen volt.

A gyakorlati oktatásnak közepes sikere, a gyakornokok nagyobb számánál, csak úgy lett volna némileg képzelhető, ha a tanár és a gyakornokok a rendelkezésükre álló kevés időt teljesen és intensive kihasználhatják. De ennek is nagy akadálya volt a gyakorlati oktatásnak az a szervezése, mely külföldön nevezetesen a német egyetemeken, általában el volt terjedve. E szerint az egyes gyakornokok a lefizetett tandíjért a gyakorlati oktatásban részesültek, de a kísérleteikhez fölhasznált anyagokat és eszközöket ezen fölül minden gyakornok saját költségén és saját maga volt köteles beszerezni. E szervezet a tanulók túlnyomó nagy részénél a gyakorlati oktatás sikerét csaknem teljesen megghiúsította.

A gyakornokok az eszközöket, edényeket és szereket nyereszkedő kereskedőktől kicsinyben szerezvén be, többnyire rászedettek, sokszor meg sem szerezhettek, de mindenesetre igen drágán fizették meg, úgy hogy a kissé szorgalmasabb tanulónak felévenként a beszerzések 50—60 forintba kerültek. A könnyelműbb tanulók gyakran már a beszerzés előtt másra költötték el a szülőiktől erre kapott összeget, úgy hogy számtalan esetben tudakozódtak nálam a szülők a felől, vajon való-



ban szükséges-e a magisteriumokhoz 150—200 frt költség. De a lelkiismeretes és okulni vágyó tanulónál is viszonyaink mellett igen súlyos következményei voltak e szervezetnek. Mert ha kezdetben be is szerezte a szükséges tárgyakat, használat következtében, kivált az elfogyott szereket és a törékeny üveg eszközöket, folyton pótolnia kellett, ha sikeresen akart haladni. Ezek az apró pótlások nem csak költségesek voltak, de sok alkalmatlansággal is jártak. Mert tegyük föl, hogy még a semester közepén vagy vége felé is, a tanuló a kellő összeggel rendelkezett — a mi természetesen csak kivételes esetekben történt meg — még ekkor is csak úgy szerezhetette meg a szükségeseket, ha vagy maga ment kísérleteinek félbeszakításával a kereskedőhöz, vagy borraavalóval az intézeti szolgát küldte el azokért, a mi ismét a szolgálat hátrányával járt. Kényelemből és lelkiismeretlenségből minden tilalom ellenére — mert ellenőrizhető teljességgel nem volt — a szolga számtalanszor az állami javadalomból beszerzett intézeti szereket és eszközöket adta át borraavalóért a gyakornokoknak és ez volt egyik oka az intézet szünetnélküli deficitjének, másrészt annak, hogy tulajdonképpen csak azok dolgozhattak, kik a költséget és borraavalózást győzték, míg a nagyobb számú szegényebb sorsúak a gyakorlati tanulmányban a legjobb szándék mellett, a szükséges szerek hiányában, alig haladhattak előre.

Elképzelhető, hogy ebből csak 10—20 gyakornok mellett is, kiknek naponként hat—hét órát kellett volna kísérletezni, az intézetben milyen demoralisatio, sőt valóságos anarchia fejlődött ki. Minthogy pedig a beszerzés és pótlás ilyen nehézségekkel járt, a kiknek szereik hiányoztak, ha dolgozni akartak, azoktól vettek kölcsön, a kiknek volt, nem ritkán az illetők bejegyzése nélkül is. Ily körülmények között azoknak is elment a kedvök a beszerzéstől, a kik tehettek és különben szívesen meg is tették volna. Ennek következménye volt az, hogy a semester kezdete után egy-két hónap múlva, a dolgozó-asztalok nagyobb részén a legszükségesebb felszerelések egészen hiányoztak, vagy csak egy két dolgozó-asztalon voltak meg, de azokon is hiányosan.

Képzeljük el, hogy ily viszonyok mellett mi haszna lehetett a tanár és az assistens legbuzgóbb fáradozásának is, a gyakorlati oktatásban. Ha a kitűzött órában a tanár a gyakornok asztalánál megjelent, a végből, hogy azon kísérletnek kivitelé-

ben, melylyel éppen foglalkozott, útmutatást adjon, minthogy a hozzávaló legegyszerűbb eszközök és szerekkel a gyakornok nem rendelkezett, a harmadik, ötödik néha a hatodik szomszédjához ment azt kikölcsönözni; de legtöbbször így sem tudta azt előteremteni. A legnagyobb része tehát annak a negyed órának, melyet a tanár egy-egy gyakornoknak szentelhetett, ilyen kölcsönkérésekkel telt el, és ha végre valahonnan az eszközök előkerültek, azok oly rosszak, a szerek pedig oly tisztátalanok voltak, hogy a kísérletet helyes alakban a tanulóval megismertetni nem lehetett. Ekkép a drága idő, meg a tanár és a tanuló fáradtsága, nagyrészt elkallódott és a legnagyobb kölcsönös buzgóság, a tanulóknak aránytalan kiadásai és az állami dotatio lényeges megkárosítása mellett is, a gyakorlati tanítás sikere nemcsak aránytalan, hanem a közepszerű és nem vagyonos tanulóra nézve csaknem elenyészőleg silány volt. Ehhez járult, hogy a szűk helyiségek légköre ártalmas gőzöktől annyira kábító, bűzös és ködös volt, hogy néhány órai tartózkodás ott már magában véve is terhes és fárasztó volt.

Belátva, hogy a régi ideiglenes intézetben sem a kísérleti előadásoknak czélszerű berendezését, sem pedig a gyakorlati oktatás szervezetének sikerre vezető megváltoztatását keresztülvinni nem lehet, és hogy a hallgatóknak meg a gyakornokoknak folytonos szaporodása mellett, a chemiának tanítása modern értelemben már pusztán physikai okokból nemsokára lehetetlen lesz, az akkori Helytartótanácsához indokolt javaslatot terjesztettem föl, egy új chemiai intézetnek fölépítése végett.

Nyolcz évi szakadatlan utánjárás után, végre elvben az ügy helyeseltetett ugyan, de, a költségvetésnek nálunk szokatlan magassága miatt, az építkezés csak a magyar miniszterium megalakulása után, a nagy emlékü első közoktatási miniszterünknek és fölvilágosodott tanácsosainak valóban buzgó pártfogása mellett, 1868-ban kezdődhetett meg. Az új intézetnek építése és felszerelése kimondhatatlan viszontagságok között négy éven át tartott, mely életemnek legmostohább időszaka volt. Vissza kell arra emlékeznünk, hogy ezek az évek az 1873-diki gazdasági és pénzügyi katasztrófát közvetlenül megelőzték. A fővárosban ekkor mindenfelé rohamosan, majdnem lázasan építkeztek, mi által az építő anyagoknak és a munkának ára váratlan mértékben emelkedett. Jóra való vállalkozókat és

munkásokat pedig egyáltalában alig lehetett kapni, és a bonyolódott szerkezetek kivételére nagyjából csak oly egyének vállalkoztak, a kik elég könnyelműek voltak, a jó kereset csábításain kívül mennél kevesebbet törődni azzal, vajon képesek lesznek-e az elvállalt föladataknak megfelelni.

Mivel a megkezdett első ilyenmű építkezésnek sikereért és a vele járó nagy költségekért az erkölcsi felelősség súlya egészen reám nehezedett, nem volt más mód, mint az, hogy a különben is terhes tanári teendőim mellett, magam vállalkozzam oly szerkezeti tanulmányokra, tervezésekre és megrendelésekre — mind megannyi föladatra — melyekkel eddig sohasem foglalkoztam. Ez erőmet annyira kimerítette, hogy éveken át tartó súlyos betegség lett a vége. E bajokhoz járult még azon körülmény is, hogy némely körökben, a melyeknek erkölcsi támogatására jogosan számítottam, nem egy ízben kicsinyléssel, gúnnyal, sőt rosszalással is találkoztam, mert az általam megkezdett vállalat értelme talánynak, legalább is fölöslegesnek és legfőljebb tudományos sportnak látszott sokak előtt. Végre nagy nehezen az intézet anyagi része megvalósult; ezután következett a czélszerű szervezés keresztülvitele. E helyen ismét csak a chemia gyakorlati oktatására szorítkozom.

Minthogy a régi szervezet mellett a chemia gyakorlati tanulása az egyes gyakornokoknak igen sokba került és az intézet dotációjának is jelentékeny kárával, meg nagy rendtelenséggel járt — főn tartható nem volt. Annyival kevésbbé, mert a tanulás eredménye, a föladat korlátoltsága mellett is, igen csekély volt.

Igen meg kellett elégedni avval, ha egy évi gyakorlat mellett a tanuló a chemiai analysisnek legegyszerűbb részével némileg megismerkedett és egy vagy két készítményt jól vagy többnyire rosszul előállított, melyet az intézet gyűjteményének köteles volt átengedni. Mivel a gyakornokok legtöbb esetben annyira nem vihették, hogy jó és tiszta készítményeket állíthattak volna elő, működésök az intézet gyűjteményének gyarapítására egyrészt igen problematikus értékű lett, másrészt tanulásukra sem volt különös előnnyel. A magisteriumok készítése, a chemiai iparnak mai fejlettsége mellett, csaknem fölöslegessé és sok tekintetben meddővé vált.

Annál nagyobb volt a tudomány és az iparnak mai szín-

vonalaán a chemiai analysis módszereinek egyéni tapasztaláson nyugvó olyan alapos elsajátítása, hogy azt a növendék önállólag legyen képes a gyakorlat problémáira céltudatosan és biztosan alkalmazni.

E végből az analytikai kísérleteknek a számát igen meg kellett szaporítani, és az alaposság érdekében arról is gondoskodni kellett, hogy alkalmasan megválasztott kísérletekben, minden egyes tanuló az általános chemiának legfontosabb tényeivel önmegfigyelés alapján tudomást szerezhessen. A gyógyszerész-növendékek gyakorlataiban ezen fölül módot kellett nyújtani arra, hogy a magyar gyógyszerkönyvben előírt eljárások szerint, az egyes gyógyszereknek sajátosságait észlelhessék, azoknak tartalmát és szennyezéseit egyenként kísérletileg megvizsgálhassák.

A chemia gyakorlati tanulásának, mint a fönnebbiekből látható, legfőbb nehézsége volt az anyagi kérdés. A régi tapasztalások alapján tudtam, hogy a tanítás e nemére a legnagyobb jótétemény az volna, ha a gyakornokok mérsékelt díj mellett mindent az intézettől kaphatnának; de a technikai kivitel nehézségének gondolata, meg az igen bonyolódott elszámolás fáradságos, de szükséges volta, sokáig visszariasztottak ennek keresztülvitelétől. Azonban meg lévén győződve arról, hogy a tanításnak ezen a terén, viszonyaink között, csak ez a mód vezethet sikerre — noha előre láttam, hogy nagy terhet vállalok magamra — elhatároztam, hogy ez irányban kísérletet teszek az új intézetben, melytől Németországban — tudtommal — bár célszerűségét belátták, eddigelé mindenütt visszariadtak. A nélkül, hogy a kezdet nehézségeivel foglalkoznám, egyenesen leírom, miképen van szervezve jelenleg a vezetésem alatt álló intézetben a chemiának gyakorlati oktatása, különösen a kezdőkre vonatkozólag.

A chemiai gyakorlatokra csak oly tanulók vétethetnek föl, kik már egy éven át a kísérleti chemiát előadásokban sikeresen tanulmányozták, és rendszerint az analytikai chemia előadásait is látogatják, úgy hogy a chemiának e részeiről legalább elméletben már némi áttekintéssel bírnak.

A chemiai gyakorlatok bevezető része abban áll, hogy az assistens egy emelkedettebb helyen álló dolgozó-asztalon oly módon mutatja be a dolgozó-asztalok berendezését, a gáz és vízvezeték, kiöntők stb. szerkezetét, meg a közönségesebb esz-

közökkel való bánást és a legegyszerűbb chemiai műveleteket, hogy azt minden gyakornok a maga dolgozó-asztalától megfigyelheti és maga is ismételheti. Ezután a gyakornokok a a chemiának a következő részeit dolgozzák át egyenkint kísérletileg, mindenik a saját dolgozó-asztalán.

*Az I. félévben. (Analytikai gyakorlatok.)*

1. A mennyiségi analysisnek a legegyszerűbb módszerei.
2. A térfogati analysisnek a legegyszerűbb módszerei. Ez a két gyakorlat azért van előre bocsátva, hogy a növendékek mindjárt kezdetben az egyszerű chemiai műveletek kivitelében lehetőleg a szabatossághoz szokjanak.
3. A fontosabb alkatrészeknek viselkedése a kémszerek irányában és a spektral analysis.
4. Az egyszerű minőségi analysis módszereinek begyakorlása, egy fém- és egy savmaradékból álló ismeretlen vegyületnek 20—30 példáján.
5. Összetett inorganikus ismeretlen anyagoknak minőségi elemzése, 15—20 példában.
6. A legfontosabb mérgeknek fölkeresése és kimutatási módja, a törvényszéki esetekre alkalmazva.

*A II. félévben. A kísérleti chemia legfontosabb tényei.*

1. A positiv és a negativ elemi testek előállítása és sajátosságai.
  2. Az inorganikus vegyületek, haloidsók, oxydok, sulfidok.
  3. Sulfatok, manganatok, nitratok, phosphatok stb.
  4. A fontosabb szénvegyületek, szénhydrogenek, alkoholok, ætherek, aldehydek, savak.
  5. Aromás vegyületek, phenolok, savak, alkaloidák.
- Az egyes hivatalos készítményeknél a különféle előállítási módokon kívül a gyógyszerész-növendékek a szerek tartalmának és szennyezésének megvizsgálását is végzik, a magyar gyógyszerkönyv rendelete szerint.

Az itt leírt kísérleteket természetesen mind kis mértékben végzik, mert ekként a gyakornokok nagy száma és az idő korlátoltsága mellett is kivihetők, a tanulás céljának pedig teljesen megfelelnek.

Hogy ily nagyszámú kísérletet 70—80 növendék két félév lefolyása alatt sikeresen végezhesen, alkalmat kellett arra adnom, hogy mindenikök naponként hat órát foglalkozhassék a laboratóriumban (délelőtt tíz órától egy óráig, délután három órától hat óráig). A tömeges kísérletezésnek legfőbb segédeszköze az általam szerkesztett *Főladatok könyve*. Ennek minden félíves lapján négy rovat van, a melyeknek elsejében a főladatok vannak kinyomtatva. A főladatokat lehetőleg szabatosan leírva, akképen szerkesztettem meg, hogy a bennök foglalt kísérletek rövid idő alatt és a legegyszerűbb eszközökkel legyenek végrehajthatók. Ezután három üres rovat következik, melyek közül az egyikbe a tanuló bejegyzí a kísérletkor tapasztalt észleléseit, a másikba pedig a kísérletnek elméleti magyarázatát, végre az utolsóban a revisiók alkalmával tévesnek bizonyult fölfogását javítja ki. «A főladatoknak célja az, hogy a tanuló a bennök leírt kísérleteket végrehajtván, saját észlelése alapján jobban megismerje a kísérleti chemia tényeit, mint a könyvből való egyszerű elolvasással. Ezen kívül, hogy figyelmeztesse a kezdő tanulót azokra a körülményekre és föltételekre, a melyek az egyes kísérletek sikerülésére nélkülözhetetlenek. Az önálló tanulmány érdekében az egyes főladatokban kerültem az észlelhető jelenségek leírását és megmagyarázását. Ezt magának a tanulónak az előadások és kézi könyvek fölhhasználásával kell kidolgoznia, és az illető rovatokba bejegyeznie. Fölfogásom szerint ez a legjobb út az önálló tudományos gondolkodás elérésére.»

Csak az ily irányú tanulmány tarthat arra igényt, hogy a tanuló ne csak meddő tételeket halmozzon magába ideiglennsen, a vizsgálat céljaira, hanem hogy oly ismereteket szerezzen, melyeket átértett, és a melyeket a gyakorlati életben később is maradandólag értékesíthet.

A gyakorlati oktatás technikáját a tanító személyzetnek korlátolt száma és a növendékeknek sokasága miatt következőleg szerveztem. A növendékek, dolgozó-asztalaik elhelyezése szerint nyolcz, ha a számuk igen nagy, tizenkét, vagy tizenhat csoportba vannak osztva. Az intézetet vezető tanár és két assistense váltakozva hetenként tízszer revisiót tartanak, az egymás után következő csoportoknak kísérleti munkálkodása fölött. Egy-egy csoport revisiója mintegy két, egész harmadfél órát vesz igénybe.

A tanár, illetőleg az assistens, a kísérleti foglalkozás közben megjelenik az illető csoport dolgozó-asztalainál, és a növendék-csoport minden egyes tagjával mintegy negyed óráig foglalkozik. Ekkor a növendék a folyamatban lévő kísérletet a tanár, illetőleg az assistens fölvilágosítása és útmutatása szerint végezi, ettől fölvilágosítást kér és a hozzá intézett kérdésekre feleletet ad, a melyből kiderül, helyesen vagy tévesen fogta-e föl a föladatot. Ilyen módon minden egyes növendék a tanító személyzettel igen gyakran közvetlenül érintkezik, mi által a kizárólagos öntanulás nehézségei és gyakran súlyos akadályai megkönnyíttetnek és elháríttatnak, a nélkül, hogy azt kényszer-tanulássá változtatnák. A revisiók eredménye minden növendéknél jegyzőkönyvbe vétetik, a mi egyszersmind hű képét adja az egyes növendékek szorgalmának és előmenetelének. Ez az indexben is kifejezést nyer, de egyebként semmi kényszer gyakorlására nem érvényesíttetik. Csak az igen hosszasan tartó hanyagság és mulasztás esetén idéztetnek és intetnek meg az illető növendékek a kari dekantól. Ennek foganatjától van egyes esetekben kari határozat alapján függővé téve, vajon a tanulónak a fræquentatio-bizonyíték kiadása egyszerűen megtagadtassék-e, vagy sikeres colloquium megtartásától tétessék-e függővé. Egy-két ilyen igen föltűnő és kétségtelenül megérdemelt esetben a fræquentatio-bizonyítéknak megtagadása sokkal jótékonyabb, mert csak közvetett visszahatással van a többi tanuló szorgalmára, mint a kötelező kényszer-colloquiumok. Az utóbbiak, ha általánosan kötelezők és gyakoriak, sikeresen alig vihetők ki és a jóra való egyetemi tanítást és tanulást teljesen megbénítják. Az ilyen rendszernek, a régi idők bőséges tapasztalatai szerint, az ízetlenségen kívül, a melylyel jár, fő baja az, hogy a tanulónak egyénileg önálló fejlődését sok tekintetben gátolja és csakhamar oda vezet, hogy a tanulók java is nem azért tanul, hogy a tudomány szellemébe egyes részletek tanulmánya útján behatoljon, hanem azért, hogy a tudománynak minden egyes részletéről, habár fölületesen, tudomást szerezhessen, a colloquiumok kedvező eredményei érdekében. Szóval ez az egyetem föladatához egyedül méltó tudományos szellem megsemmisítésével egyértelmű. Az a problematikus haszon, a mely ekként néhány hanyagnak a középszerűség útjára való terelésével jár, nem is hasonlítható azon kipótol-

hatatlan veszteséghez képest, melyet a kiválók és a jók önálló fejlődésének rovására az ügynek okoztunk.

Az elemi gyakorlatokban kiváló növendékek közül egyesek mélyebben kívánnak behatolni a chemiának szigorúbb, általánosabb és terjedelmesebb ismeretébe. Ezek, kiknek száma a dolog természeténél fogva csak csekély lehet, két—négy év lefolyása alatt, a tanár közvetlen vezetése mellett, kezdetben a chemiai bűvárkodás módszereinek tanulmányával foglalkoznak és későbbben egyes tudományos kérdéseknek önálló kísérleti megoldását végzik. E növendékek közül kerülnek ki az állami ösztöndíjas növendékek, assistensek, tanárjelöltek és tudorjelöltek. Ezeknek tanítási menetelével ez alkalommal részletesebben nem foglalkozom.

A tanár és tanuló közötti személyes érintkezésen alapuló gyakorlati oktatás, nagyobb méretekben a tárgy természeténél fogva, az úgynevezett elméleti tárgyak között, a chemiában legelőbb fejlődött ki az egyetemeken, és pedig a régibb módokhoz képest aránytalanul fényes sikerrel. Fölfogásom szerint erre nem csak a chemiában meg a természeti és orvosi tudományokban, hanem a tudományoknak minden egyéb ágában is törekedni kell az egyetemeknek, ha föladatukat helyesen akarják megoldani. Nem is kétlem, hogy ez, ha talán az illetéktelen beavatkozások ezt késleltetik is, idővel általánossá fog válni. Ennélfogva nem lesz talán érdektelen, ha a gyakorlati oktatásnak intézetemben létesített technikai szervezetét is, főbb vonásaiban, röviden vázolom.

Láttuk fönnebb, hogy a kezdők tömeges gyakorlati tanításának a régi intézetben a legnagyobb baja volt a tanulásnak költséges volta és a technikai szervezetnek tökéletlensége. Ez akadályokat új intézetemben a következő módon törekedtem elhárítani.

Hogy a növendékek az intézetben többet dolgozhassanak, a heti órák számát 30-ra emeltem föl. Ennek, a külföldi egyetemek szokása szerint, mintegy 45 forint tandíj felelt volna meg. Én azonban, tekintve hazai viszonyainkat, a régi tíz forintnyi tandíj-összeget meghagytam.

Az intézetben összesen 80 dolgozó-asztal van, melyeknek mindenikében (a fönnebbi kísérletek kiviteléhez szükséges) 24 kémszerrel telt üveg, a megfelelő porcellán, üveg edények, vas állványok, lámpa és egyéb kisebb szerszám van elhelyezve.



A tárgyaknak száma egy-egy asztalban mintegy 130 darabra rúg. Ilyen asztal-berendezés eredetileg 100 példányban szereztetett be állami költségen, melyek közül 80 a dolgozó-asztalokban van; 20 példány pedig tartalék gyanánt külön raktárban van föllállítva, a gyakorlatok közben eltört edények vagy eszközök késedelem nélküli pótlására. Ezen kívül minden egyes növendék-csoport használatára a ritkábban használt, vagy drágább eszközök és közös kémszerek külön szekrényekben vannak föllállítva. Ez eszközök segítségével a fönnebb vázolt kísérletek mindegyikét minden egyes növendék önállóan elvégezheti. A különféle kísérletekhez szükséges vegyületeknek papírba vagy kis üvegedényekbe tett kémleít minden egyes asztal számára az assistens szolgáltatja ki, a kiüresedett kém-szer-üvegeket pedig az illető szolga a szükséghez képest megtölti, úgy hogy a kísérleti dolgozatok időveszteség nélkül és akadálytalanul folyhatnak.

A szervezetnek gazdasági és fegyelmi része a következőben áll. Minden gyakornok a beíratkozás után az elhasználandó kémszerek és vegyületekért tíz forint kém-szer-díjat és 20 forint biztosítékot fizet le, elismervény ellenében, az illető assistensnél. Az elismervénynyel az általa választott dolgozó-asztalt a szolgától, a helyiségben kifüggesztett leltár szerint, átveszi, és asztalának kulcsát az egész semesteren át magánál tartja. A tíz forint kém-szer-díj a fölhasznált anyagok beszerzésére az alább leírt módon használtatik föl. A biztosíték az asztal-berendezés időközi hiányainak pótlására, az intézet eszközeiben és egyéb berendezéseiben történhető károk, továbbá a gáz, víz és a szerekkel elkövetett föltűnő pazarlások meggátolására, esetleg részben való pótlására szolgál. Minden semester vagy év végén a gyakornok asztal-berendezését a szolgának a leltár szerint átadja. Ha abban minden még használható állapotban megvan, akkor a 20 forint biztosítékot levonás nélkül visszakapja. Ha ellenben egyes kisebb üveg vagy porcellán edényeket eltört, ezeknek gyári ára, a kifüggesztett leltáron följegyzett árak szerint, a növendék elismervényére följegyeztetik, mely még a könnyelműbb gyakornokoknál sem igen tesz ki évenként többet egy egész öt forintnál. Az év végén az elismervény visszatérítése mellett a gyakornok biztosítékát egészen vagy esetleg az említett levonással visszakapja. Hogy mennyire szükséges a gyakornokoknak nagy száma mellett, a

biztosítékok rendszere, a fegyelem, rend és az állam érdekeinek megóvására, sőt magának a gyakorlatoknak akadálytalan folytatására, legjobban fölvilágosítja a következő eset. A házi szabályok szerint tiltva van a kiöntőkbe olyan megjelölt anyagokat beönteni, melyek a vezető csöveket megmarják vagy eldughatják, ezeket külön szemetes edényekbe kell önteni. Ez előtt mintegy tíz évvel egy dolgozóasztal-csoportnál többszöri figyelmeztetés ellenére, e szabály elleni vétség következtében, a kiöntő vezetőke teljesen eldugult és megromlott. E miatt az egész asztal-csoportot teljesen szét kellett bontani, úgy hogy ott a dolgozatoknak hosszabb ideig szünetelni kellett. A házi szabályok értelmében ily esetben a javítás költségeihez az illető gyakornokok csoportjának együttesen kell hozzá járúlniok, a mi biztosítékukból mintegy három forinttal több levonást okozott. Ezóta tradícióvá vált a házi szabályoknak megtartása és egyetlen eset sem fordult elő, a mely csintalanságból vagy könnyelműségből eredő nagyobb kárt vagy fönnakadást idézett volna elő.

Nem nehéz belátni, hogy ez a szervezet csak akkor vezethet célhoz, ha a gyakorlatokban résztvevő növendékek mindenikére nézve érvényes. Mert ha egyeseknek szabadságában állana a tárgyakat és szereket saját költségen beszerezni, ebből ugyanazon rendetlenség eredne, melyet a régi állapotoknál vázoltam és ezen fölül a rendetlenség és a károk nagyrészt a kémyszer-díjat fizető növendékek rovására, tehát a legmegtálatnabbúl, történnének. Ehhez képest a kémyszer-díj fizetése alól senki sem mentetik föl. Kivetelt csak az állami ösztöndíjas chemikus-növendékek képeznek, kiknek mindenike után az állam személyenként évi 210 forinttal járúl az intézet dotatiójához. Ugyan ez okból a középiskolai tanárképezde összes tagjai díjmentesek, kiknek költségeit a tanárképezde téríti meg. A szegényebb sorsú, szorgalmas gyógyszerész-növendékek költségeit folyamodásuk alapján segítő egyesületek szolgáltatja. Kivételes szegénység esetében egyes növendékeknek néha magam is megtérítettem a laboratoriumi költségeket, bár a szervezet épségének föntartása érdekében, sokkal szívesebben teszem azt olyan alakban, hogy a segítő egylet alapjának gyarapításához évenként bizonyos összeggel járulok és a *Vázlatok* című kis munkám jóvedelmét ugyan ez egyletnek ajándékoztam.

A gyakornokoktól az elhasznált anyagokért kémszer-díj, biztosíték és raktári bevétel czímén befolyó összegeket a gyakorlatok közvetlen vezetésével megbízott assistens a dolgozó-asztal száma, a kelet és név szerint egy külön naplóba vezeti be, melyet az igazgató a quæsturában és nála beírt hallgatók névsorával tételenként összehasonlítva átvizsgál és helyessegét aláírásával bizonyítja.

A kémszerek előállításához szükséges anyagok és a gyakorlatokban fölhasználandó chemiai készítmények, valamint az év folyamán a gyakornokoktól eltört üveg és porcellán eszközök és egyéb szerszámok nagyban rendeltetnek meg oly megbízható gyárakból és kereskedőktől, melyek a chemiai tisztaság és a czélszerűségért kellő kezességet nyújtanak. Minden megrendelés az igazgató nevében és aláírásával, az illető assistensek által történik, és a kifizetett, meg az igazgatótól egyenként láttamozott számlák a fönnebbi módon a kiadási könyvbe vezettetnek be. Az egyelőre igénybe nem vett összegek a biztosítékokkal együtt kamatozás végett, a chemiai intézet neve alatt a takarékpénztárban helyezettnek el. Az iskolai év befejeztével és a jövő évi szükségletek beszerzése után a számadások lezártnak. A rendszeresen összeállított számadást, a kifizetett nyugtákkal együtt, melyekre a beszerzés rövid indokolása is föl van jegyezve, az assistens fölülvizsgálás végett betérjeszti az igazgatóhoz, ki minden egyes számlát átvizsgál, valamint magát a számadás összeállítását és helybenhagyását neve aláírásával bizonyítja.

A nagyban történő megrendelések által a szerek és eszközök olcsón szerezhetők meg jó minőségben és ha a gyakornokok meg a szolgák a pazarlásokat elkerülték, továbbá mivel néhány hanyagabb gyakornok nem veszi teljes mértékben igénybe a rendelkezésére álló szereket, a számadások lezárásakor rendesen egy bizonyos összeg fönmarad. Ha a szolgák a gyakorlatokhoz megkívántató buzgalommal jártak el, a pazarlást és a károk okozását megakadályozták, az igazgató e fönmaradt összeg egyik részét a kiérdemelt arányban renumeratiokepen a szolgák között kiosztja, azon szigorúan megkövetelt föltétel mellett, hogy a tanulmányi idő tartama alatt a növendekektől semmiféle czímen borravalókat el nem fogadtak.

A házi szabályokban ki van jelente és ezenfölül minden szolgának a fölvételkor értésére van adva, hogy ha borravaló-

kat a tanulóktól elfogad, szolgálatából azonnal elbocsáttatik. A szervezetnek e pontja által teljesen el vannak háritva azon nagy károk, melyek régebben a borraavalózás szokásából a tanításra és az állami dotatio elkallódására háramoltak.

Az ezután még netalán fönmaradó összeg egy oly tartalék-alapnak képzésére szolgál, melynek czélja a gyakornokok által használt eszközök időnkénti megújítása. Ámbár az év végén az egyes növendékekkel való leszámolásakor csak a teljesen meg nem rongált és még hasznavehető eszközök vétetnek vissza megtérítés nélkül, könnyű belátni, hogy chemiai műveletekben az eszközök némelyike öt—hat, másika 10—15 évi használat után többnyire hasznavehetetlenné válik. Ennélfogva, meg azon okból is, hogy a tudomány és tanítás fejlődésével egészen új eszközökre is van szükség, a kiegészítések, a gyakornokok nagy száma mellett, nem csekély kiadást okoznak, a mely méltányosan nem téríthető meg azon utolsó növendékek által, a kiknél teljesen elromlottak az eszközök ugyan, de a kik már megviselt állapotban vették át azokat. E czélra szolgál a szóban forgó alap, mely azonban csak oly kis mértékben gyarapodhatott, hogy e pótlásokat belőle alig lehetett fedezni és így azokat a legszükségesebbekre kellett szorítani. Minthogy az utóbbi években az e czélra kért rendkívüli dotatiót az állam, fedezet hiányában, nem utalványozhatta, az általam szerkesztett *Föladatok könyvének* tiszta jövedelmét, mely pár év elteltével 2500 forintra becsülhető, ez alapnak ajándékoztam. Ebből részben már eddig is történtek kiegészítések, de úgy hiszem, rövid idő múlva a gyakornokok eszköz-készletének még nem pótolta hiányain teljesen segíteni lehet.

Az assistens által összeállított és az igazgató által tételenként átvizsgált és mindkettőjökötől aláírt számadások, minden hozzátartozó okiratokkal és könyvekkel együtt, évről-évre az intézet írártárában elhelyezve őriztetnek meg, és az előző év számadásának kivonata főbb tételei szerint, az intézet egyik dolgozó helyiségében kifüggesztetik, hogy az érdekelt növendékek megtekinthessék.

Ily szervezet mellett, sok évi tapasztalás alapján, elérhető volt, hogy a növendék tíz forint költséggel a chemiai gyakorlatokban némi szorgalommal sokkal több előmenetelt tehet, mint azelőtt 50—60 forint költekezéssel volt elérhető. Ezenfölül a borraavalózás demoralizáló szokása, a folytonos kiköl-

csönzések és a tanítás meg a tanulásban ezektől okozott fönnakadások teljesen elháríttattak. A laboratóriumban a rend és a fegyelem sikeresen föntartható, és a nagyobb mérvű pazarlás a szerekben, a gáz, víz és fűtő anyagban, a növendékek és a személyzet részéről el van kerülve. De a fő dolog az, hogy e szervezet mellett az említett csekély költséggel két félév alatt a kezdő növendéknek alkalom van adva arra, hogy kis szorgalommal 2000—3000 oly tanulságos kísérletet hajthasson végre, melyekből az analitikai és a kísérleti chemiának minden fontosabb tényével önmegfigyelés útján oly módon ismerkedhetik meg, hogy azt később a gyakorlat problémáinak megoldására sikeresen alkalmazhatják.

Ha meggondoljuk, hogy a régi szervezet mellett, mely a külföldön nagyjából most is fönnáll, ilyen tanulási eredmény eléréséhez sokszorta több költség és legalább kétannyi vagy még több idő kívántatik meg, nem tagadható, hogy az új szervezet lényeges haladásnak tekinthető a chemia gyakorlati oktatásában, a mit a kezdők idevágó szigorlatainak színvonala és eredménye, a régiebbhez hasonlítva, kétségtelenül be is bizonyított. Legföltűnőbbben derült ez ki akkor, midőn e szervezetnek életbe léptetése után az év végén a szigorlati bizottságnak távolabb álló tagjait is igen kellemesen lepte meg a szigorlók tudományos színvonalának átmenet nélkül történt emelkedése.

Ezek a szigorlatok a gyógyszerész-növendékeknek két részből állanak. Az első szakaszban a szigorló elzárt helyiségben egy ismeretlen összetételű testnek alkatrészeit köteles kipuhatolni kísérletileg, és az eredményt írásba foglalva, a vizsgáló bizottságnak átnyújtani. Ha írásbeli dolgozata elfogadhatónak találtatott, egy óra lefolyása alatt a vizsgáló bizottság tagjainak jelenlétében egy ismeretlen gyógyszernek chemiai alkotását, szennyezéseit és esetleg mennyiségi tartalmát kell kísérletileg megállapítania. Tanárjelölteknek az analitikai vizsgálaton kívül az előadási kísérletekben való jártasságukról is kell gyakorlatilag tanúságot adni.

Ez az eredmény a szervezeten kívül kétségtelenül az intézeti személyzetnek buzgó közreműködésével volt elérhető. Mert ha megfontoljuk, mit jelent az, hogy a kötelező hivatalos teendőkön kívül e személyzetnek kell évenként elszámolni a 100 egyénnek szükséges, összesen mintegy tízezer darab, na-

gyobbrészt törekeny eszközről, és hogy nekik kell gondoskodni arról, hogy évenként összesen körülbelül 200 ezer megejtett kísérlethez mind a 100 gyakornoknak a számtalan sokaságú anyag és eszköz mindig a kellő időben rendelkezésére álljon — nem lesz nehéz belátni, hogy ilyen föladatnak közelítő megoldásához is a középszerűnél magasabb kötelesség-érzet szükséges. Különösen nagy fáradságot és időt vesz igénybe a gyakorlati tanítással kapcsolatos számadásoknak pontos technikai kivitele. Ennek a részletekre is kiterjedő szabatos berendezését néhány évvel ezelőtt K. Karlovsky Géza tanársegéd úr oly módon vitte keresztül, mely a beszerzéseknek czélszerűségét és a pénztár mindenkori áttekintését könnyen lehetővé teszi és ekként a legtöbb laboratóriumban idültté vált deficitek, az intézet működésének nagy javára, megszűntek. Örömet mondok neki az ügy érdekében tett ebbeli fáradozásaiért meleg köszönetet.

A megoldandó föladatokhoz és a külföldi hasonló intézetek személyzetéhez képest, saját intézetemben a tanításban közreműködő egyének száma aránytalanul csekély lévén, sokszor igen súlyosan érzem a terhet, mely e szervezetről reám háramlík. De úgy voltam meggyőződve, hogy e szervezettel hazai viszonyaink mellett, a tanítás ügyének sokkal nagyobb szolgálatot tettem, mint bármifele más, reám nézve talán kényelmesebb és háládatosabb működéssel. Az a megnyugtató tudat, hogy e szervezet mostani alakjában a gyakorlati oktatást élvező ifjúságra nézve egyszersmind a legnagyobb jótétemény, erőt ad arra, hogy e fárasztó terhet továbbra is készséggel viseljem.

Az egyetemi tanpénz-rendszert újra szabályozó miniszteri rendeletnek egyik pontjában az fordul elő, hogy a gyakorlatokért külön tandíj nem fizettetik. Olyanoknál, kik a chemiai gyakorlatoknak előbbi költséges voltát és nyomorait tapasztalásból nem ismerik, ez a passus arra a félreértésre adhatna alkalmat, mintha a kémszer-díj fizetése az új rendszerrel ellentétben volna. De ez határozottan tévedés, mert a tandíjat az új rendszer értelmében is a tanulók az egyetemi tanításért fizetik. A tandíjak fölemeléséből eredő összeg pedig az olyan egyetemi tanárok anyagi helyzetének javítására fordíttatik, kik a régi rendszer mellett kevesebb jövedelemben részesültek. Ellenben a kémszer-díj a chemiai intézetben egyáltalában nem a tanításért fizettetik, mert ez kizárólag arra szolgál, hogy a

gyakorlatokban a növendékektől saját kiképztetésök érdekében megejtett kísérletekhez az általok fölhasznált szereket minél jutányosabban lehessen beszerezni. A kémszer-díj nélkül és a gyakorlati tanítás más szervezete mellett, az ily nagyszámú kísérletek kivitele hasonlíthatatlanul többbe kerülne a tanulóknak, a nélkül, hogy alapos kiképztetésének lehetőségét biztosítaná.

E költségeket az állam nem fedezheti, mert azok neki — mint a hasonló vállalkozások — sokkal többbe kerülnének, már azért is, mert ekkor a növendékeknek közvetlen érdekében nem állana a kísérletezésekben való pazarlások elkerülése. Ha a kísérletezéssel járó gyakorlatok kivétel nélkül minden növendékre nézve, állami költségen és ingyen történének, kétségtelen, hogy kíváncsiságból és mellékes okokból az ilyen gyakorlatokban még sokkal többen vennének részt a mostani tandíj-rendszer mellett, mely szerint a tanuló bármi fele tárgyra beiratkozhatik. Ez egyrészt szükségképen maga után vonná, hogy a tanító személyzetet és a berendezéseket nagy költséggel szaporítani kellene, másrészt a növendékek nagy száma mellett az oktatás sikere éppen azoknál lenne kockáztatva, kikre nézve e tantárgyakban való alapos kiképzés — mert nélkülözhetetlen — kötelező is. Az intézet fölállítási és főtartási költségeinek és a személyzet fizetésének felet véve alapúl, száz növendék mellett, egy-egy kezdő tanulónak gyakorlati kiképzése a chemiában már úgy is átlag mintegy 135 forintjába kerül az államnak évenként. Mi jogosultabb tehát, mint hogy a növendék az általa fölhasznált anyagokért és azon előnyökért, melyek ilyen tanulmányokból reá hárarnolnak, a kémszer-díj fejében ily aránytalanúl csekély összeget fizessen. A chemiai gyakorlatok költségeinek ily nagymérvű és a növendékekre nézve annyira előnyös leszállítását a fönnebb leírt szervezetben főleg az tette lehetővé, hogy azok házilag kezeltetnek és hogy az igazgató a költségeknek czélszerű fölhasználásában függetlenül intézkedhetik. Ez pedig azért szükséges, mert az igazgató a gyakorlati tanítást maga vezeti és így egyedül neki van alkalmá, annak megítélésére, vajon a befolyt összegek a tanítás czéljaira jól vannak-e értékesítve, és ha változtatásra van szükség ezt különös fölhatalmazások nélkül a tanítás és a növendékek anyagi előnyére könnyen megteheti. Ha e tekintetben a zöld asztalnál szerkesztett paragraphusok és a hivatalbeli

szokásos szabályok kezét megkötik, és a bonyolódott leszámolásoknak különben is nagy terheit az írásbeli fölvilágosításoknak mindenféle ízetlenségeivel megsokszorozítják, akkor az igazgató tanárnak első sorban tudományos és tanári hivatását az ilyen mellékes dolgok kedvéért teljesen föl kellene áldoznia, a mi egyszerűen képtelenség. A gyakorlati oktatás sikerének érdekében magamra vállalt súlyos terhek a még elviselhető maximumot érték, erre a régi állapotok szomorító hatása alatt, az ügy iránti lelkesedésből önként vállalkoztam. Ha azonban e terhek üres formalitások kedvéért nagyobb mértékben súlyosodnának rám, sajnálatomra kénytelen volnék épen tanári és tudományos hivatásom megvédésének érdekében, a chemia gyakorlati oktatásának terén a külföldön is követett szervezetre visszatérni, mely az ügyre nézve előnytelenebb, a tanuló növendékre nézve pedig sokkal terhesebb lenne.

THAN KÁROLY.



## ARÁBIA RÉGI TÖRTÉNETÉRŐL.

### I.

Teljes joggal mondhatták el a muhammedán mozgalomról, hogy a világtörténelemben ritka szellemi áramlat tudta oly gyökeresen eltörülni diadalmával történelmi előzményei nyomait, mint a hogyan ez az iszlámnak sikerült.

E jelenség még föltünőbb színben lép elénk, ha figyelembe vesszük, hogy az ifjú iszlám, letezésének első századában, nem valami romboló hatalom képében jelentkezik a történelmi események megfigyelőjének s hogy voltaképen nem vallásos buzgalom volt, mi az iszlám első idejében az új vallás harczosainak lelkesedését fokozta és kardját győzelemre vezette.

A fanatizmus nem ringatta az iszlám bölcsőjét. Legalább azon harczolók lelkét, kik sivatagjaik rejtett homályából fölbukkanva, nagy birodalmakat földültni indultak, nem a vallásos buzgalomtól hatványozott lelkesedés gerjesztette azon harczias tettekre, melyek kevés évtized alatt Ázsia és Éjszak-Afrika állami viszonyait rohamos sebességgel megváltoztatták. Lelkesedésök rúgója inkább az anyagiakon függő harczias ingerök volt, semmint érzékfölötti tanok hirdetése és túlvilági czélok hajhászása. melyek iránt nem igen mutattak hajlandóságot. A fanatizmus nem az arab szellemből nőtt ki. Sőt a tiszta arab elem jóformán még idegenkedett is a positiv vallás nyügétől; az arabok alig bírtak érzékkel az iránt, a mit új vallásuk tőlök kívánt. A muhammedán valláshoz szegődött idegen, persa és török elemek érvényesülésével kezdődik a vallásos szemponatok uralkodása az iszlám belső történetében, különösen az állami életben és a többi népekkel folytatott érintkezésben.

S mindemellett már a régi időről is áll azon tapasztalat, melyet a történelmi előzmények elenyésztetésére nézve főntebb kifejeztünk. E tény okait nem fogjuk ez alkalommal kutatni; csak magát a jelenséget akartuk bevezetőleg kiemelni azok megértetése szempontjából, a melyekre e lapokon olvasóink figyelmét irányozni kívánjuk. Az arab pogányság emlékei mintegy varázsszóra eltűntek vala már az iszlám első idejében, s csak úgy regélhettek már rólok, mint valami évezredes múlt-ról. Ugyane jelenséggel találkozunk bármely országban, melyet az iszlám hívei azon harcziak korszakban hatalmuknak alávetettek. Hogy terjedelmét kellőleg méltathassuk, elég megfigyelnünk Ázsiában a persa vallás és művelődés nyomtalan elbukását, miután még a legutolsó pillanatban, a szasszanidák korszakában sikerült vala elég erélyességgel érvényesülnie; Afrikában a barbár népek eltörpülését, melyeknek szabadság-érzete meg Rómával és Byzanczezal is daczolt vala; istenségeikkel a római fölíratokon elég sűrűen találkozunk (lásd a *Corpus inscriptionum latinorum* VIII. kötetét), de egy csapással elnémúl tiszteletök, midőn az ázsiai hódítók vas keze nehezedik reájok. Csak mélyreható analysis bírja kimutatni a fönmaradt emlékekből azon művelődési elemek elvétett nyomait, melyek még Procopius idejében Éjszak-Afrika népei szellemének uralkodó tartalmát alkották.

Szakasztott módon állunk magának Arábiának régiségeire nézve is. Arábiának az iszlámot megelőző története, bár elég messze belenyúl a mi középkorunkba: számunkra, mint egyebütt mondtam, úgyszólván amolyan præhistorikus kutatás tárgyát képezi. Még csak három évtizeddel ezelőtt e kutatásokkal jóformán alig jutottunk régebbre a Kr. utáni ötödik századnál, s a mi ez időszakról, nem is szólva előbbi időkről, construálható volt, azt legnagyobb részt csakis muhammedán kútforrásokból meríthettük. Itt pedig a hagyomány révén fönmaradt történet az új vallás szempontjából van földolgozva, a vallásos mondától még homályosabbá téve, mint a minőnek már magában véve, e mondából kibontva is mutatkozott. A mi a történelmi ismeret e fokán elérhető volt, azt a nagy francia tudós, Caussin de Perceval összegezte korszakos munkájában: *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu' à la réduction des tribus sous la loi musulmane* (3 kötet, Páris, 1847—48.), mely a maga idejében való-

ságos úttörést jelentett azon töredékes adatok után, melyeket elődjének dolgozatai nyújtottak.

Positívabb történelmi világosság legelőször a déli arabság (Jemen) régi történeteire kezdett derengeni századunk negyvenes éveiben. Ezelőtt Jemen történeteire nézve is csak azon zavaros adatok voltak hozzáférhetők, melyeket a muhammedánu hagyomány nyújtott, és melyeknek kritikai ellenőrzésére nagyon kevés anyagot szolgáltattak az Arábia viszonyaival, még pedig leginkább földrajzi szempontból, foglalkozó klasszikai írók. Pedig már azon kevés biztos adat alapján is, melyet e források nyomán megállapítani lehetett, nem volt elutasítható azon sejtésem, hogy itt Arábia déli és délkeleti részén valamikor egy hatalmas sémi birodalom virágzott, melyet évszázadokon át nagy kiterjedésű politikai és kereskedelmi összeköttetések hoztak kapcsolatba a napkeleti világ egyéb művelt népeivel. Sok évszázaddal időszámításunk előtt, Dél-Arábia kikötőiből dús teherrel megrakott hajók látták el Indiát azon becses termékekkel, melyekkel Arábiát áldotta meg a természet, tömjénnel, mindenféle fűszerrel, arannyal, drágakövekkel stb. és éjszaki irányban a hajózás sűrű kereskedelmi összeköttetést közvetített Szíriával is. A szárazföldi úton is karavánok jártak Arábia felixből a sivatagon át, ugyancsak Szíriába, innen meg Egyiptomba. Hisz a bibliai író is ily ismaelita karavánnal, mely Gileádból jövet, tevén mindenféle fűszert szállított Egyiptomba, juttatja a testvéreitől elárult Józsefet a fárások országába (Mózes I. könyve XXXVII. fejezet, 25. vers.). A bibliai próféták irataiban is sok nyomát találjuk Arábia nagy jelentőségének az ó-korban. Hogy mily virágzó műveltség uralkodott itt régi századokban, arról némi biztosabb adatot legelőször azon utazók eredményeiből nyertünk, kik Ázsia e részébe a múlt század végétől kezdve ellátogattak. Itt első helyen találkozunk Niebuhral (1763), Arábia legelső európai ismertetőjével és mind e napig a reá vonatkozó irodalom klasszikusával, ki a dán király költségén emlékezetes tudományos expedíciót vezetett ez országba, a mely annak ismeretére nézve minden tekintetben úttörőnek mondható. Utazása Dél-Arábiára is kiterjedett, melynek nagy részét Niebuhr és tudós társai személyesen bejárták, egyes vidékeiről legalább is tudakoltak a benszülöttektől, úgy hogy a félsziget e részeit is meg lehetősen pontos térképen ismertethették. Utána a német Seezen járt erre, (lásd e folyóirat LVII. köt. 7. l.), ki legelőször hatolt

Dél-Arábia belsejébe (1810) és bátorságát ez ismeretlen földön életével fizette meg; 1836-ban az angol Cruttendon és Hulton, kik Haines kapitánynak kísérői voltak az arab tengerpartok fölmérése alkalmával. Már ez utazók is hírt adtak romokról, templomok és paloták maradványairól, csatornákról és egyéb vízi művekről, melyek Dél-Arábiában fönmaradva egy hajdani nagy hatalomról, műveltségről, és virágzó életviszonyokról tanuskodnak. Különösen föltűntek a még sok helyütt látható fölíratok, melyek eddig ismeretlen írásjegyeket mutattak föl s melyeknek előfordúlta eddigelé csakis az arab írók nyomán volt sejtethető, kik t. i. sűrűen hivatkoznak tartalmukra nézve vajmi gyanus elbeszéléseikben a dél-arab musznad-írássra és a musznad-fölíratí táblákra. Nem lehetett már most kételkedni abban, hogy az utazóktól említett es részben lemásolt írások az arab szerzők musznad-jával azonosak. De a rendelkezésre került anyag sokkal soványabb volt, semhogy az írás természetét a táblák tartalmát, a szövegek jelentését ez alapon földeríthettek volna. E czélra bővebb anyagra volt szükség. Ez anyag előteremtésére századunk első negyvenes éveiben egy nevezetes francia kalandor vállalkozott, ki ez ismeretek történetében halhatatlan nevet vívott ki magának. Mint a tudomány sok egyéb ágában, úgy e téren is nem a szoros értelemben ilyeneknek nevezett tudósokat illeti az úttörés és ösvénytalálás érdeme. A dél-arab philologia és történettudomány első nevezetes úttörője a nagy bátorságú Arnaud József Tamás. Arnaud, ki pályáját az egyiptomi hadseregben mint gyógyszerész kezdte meg, alig tudni mily módon, Dél-Arábia egyik fejedelmének, a szana-i fejedelemnek udvarába jutott el s itt több éven át működött ily minőségben. Annak a híre, hogy az európai tudósok az idő szerint a dél-arábiai ákom bákom megfajtásán iparkodnak eredmény nélkül es hogy bővebb anyagra vágyódnak, Fresnel dsiddai francia konzul (lásd e folyóiratot e. b. 15. l.) buzditása mellett, azt az elhatározást érlelte lelkében, hogy ő egyenesen a régi dél-arab birodalom székvárosát látogatja meg es hogy a dél-arab talány megfajtására szükséges anyagot előteremti. 1843-ban ott találjuk őt Márib-ban, ugyanazon a helyen, melyet a klasszikus írók Mariaba néven ismernek es metropolis Sabæorum-ként magasztalnak s melynek hajdani fényéről az arab írók annyit regélnek.

Márib nevezetességei között különösen két dolgot nem

győznek az arab írók eléggé magasztalni: a Bilkisz királynő (ez Sába híres királynője) palotáját, és a távol ős korból eredő, nagy monolith-kövekből alkotott gátakat, melyekről mint csodás mesterművekről mindenféle regébe burkolt történeti tényeket beszélnek. A legveszedelmesebb utazások egyike volt az, mely Arnaud Tamást ez emlékek megvizsgálásáig juttatták. Kevés kísérővel vad beduinok között, kik lépten-nyomon életét veszélyeztették, bár — hogy fehér arcszínének okát adhassa — éjszak-afrikai arab (úgynevezett maghrebi) szerepében, a pusztaságon át eljutott Márib-ig, megvizsgálhatta az ó-kor feledésnek indúlt emlékeit, lemásolhatta az épületek és romok falait befödő fölíratokat; s a mi még csudálatosabb, komolyan veszélyeztetett rajzait és papírjait, fáradozmainak csodálatos eredményeit, melyek a gyanakvó arabokkal szemben nem egyszer a halál torka elé vitték, biztosságban magával hozta Szanáába. Innen rövid pihenés után ismét fölkerekedik és lépteit éjszak felé irányozván, Jemen éjszak-nyugati partvidékét (Tiháma) kutatta át; mindenütt első sorban azoknak a kincseknek megszerzése volt gondjainak legelőkelőbb tárgya, a melyek út-törő utazásának fő czéljául voltak kitűzve: a fölíratok. És ilyet Arnaud Tamás rövid idő alatt 56-ot adhatott át Franciaország dsiddai konzulának, ez utazás erkölcsi szerzőjének; keveset, ha arra gondolunk, hogy mai nap, az Arnaud utazása után alig ötven évvel, a tudomány közel 3000 dél-arab fölírattal dolgozhatik: de sokat, ha tekintetbe vesszük, hogy az Arnaud fölíratain épültek föl a Dél-Arábiát illető biztos tudás legelső elemei, mind a philologia, mind a történelem terén. Innen olvasták le — mert az európai tudósok beható kutatásai csakhamar elég alaposan földerítették a musznad-írás és a dél-arab nyelv jellegét — legelőször a dél-arab vallásban szereplő istenek, a régi sábai birodalom királyainak neveit. Az istenek tiszteletére alkotott votiv-táblákon olvasható szövegek legelőször tárták föl az ó-kori Ázsia hajdan hatalmas népének gondolkodásmódját és érzéseit, mondhatjuk erkölcsi világát. E fölíratokkal a sikeres háborúból visszatérő harczosok hálaáldozatokat mutatnak be az isteneknek (neveik alig érdekelhetik az olvasót) azért, hogy győzelemmel áldották meg őket; a földmívelők azért, hogy bő aratással jutalmazták vetésöket, a családapák gyermekeik egészségeért stb.\*) E fölíratokat az arab írók eljárása szerint,

\*) A délarab régiségre nézve philologiai és tárgyi tájékozást,

kik Dél-Arábia népét a himjar néven nevezik — mely név a byzantinus írók Homeritáival azonos — soká himjarita fölíratoknak nevezték Európában. De bocsássuk előre már mostan is, hogy ez elnevezést újabban a helyesebb szabæus-sal cserélték föl, melyet itten mi is használni fogunk. A himjarita népág csak egy részét képezte Dél-Arábia népe összességének és a történelem késő korszakában jut érvényre a nagy szabæus nép mellett, mely Ázsia e vidékének főhatalmasságát képezte.

De már most kísérjük a szabæus fölfedezéseket és tanulmányokat haladásuk további pályáján, melyen Arnaud kezdeményezését az újabb tudományos vállalatok és eredmények fényes sora követi.

## II.

E tudományos kutatások kezdetleges állapota, de főképen még az Arnaudtól összeszerzett fölíratoknak geographiai tekintetben is korlátolt természete — hisz mindmégannyian Dél-Arábiának bár fontos, de mindenesetre szűken körülhatárolt kerületéből erednek — az anyag földolgozásán és az e földolgozásban kiderített eredményeken is érezhetővé vált. Bár nyelvi tekintetben eléggé bevégzett rendszert mutattak föl, t. i. keretet, melyet az utódoknak csakis bővíteniök, tökéletesbíteniök kellett: történelmi tekintetben még távolról sem tükröztek vissza azt a hatalmi állást, melyet Jemen fejedelmei évszázadokon át a félszigeten elfoglaltak, azt a nagy politikai befolyást, melyet gyakoroltak, azt a messzeható kapcsolatot, melyben Ázsia egyéb vidékeivel állottak. Bár sok oldalról megvilágították, de korántsem egészítették ki azt a hiányos, hézagos képet, melyet a régi írókból és az arab hagyományokból az ó-kori Arábia történelmi állásáról a történetíró alkothatott. E föladat megoldása az anyag bővülésétől, meg Arábia különféle vidékeiről való

---

úgy mint a fölíratokból szedett szemelvények és ezek magyarázatának ismeretét Prideaux W. F. munkájából lehet meríteni: *A sketch of Sabaean grammar (Transactions of the Society of biblical Archeology, V. köt. 1877)*; régebbi időből tekintetbe jő Osiander értekezése: *Zur himjarischen Alterthums- und Sprachkunde (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. X. köt. 1857.)*.

összeszerzésétől függött. S e föladat megoldásában egy páratlan érdemű utazóval találkozunk, Halévy Józseffel, kinek nevét a tudomány nem csak e fejezetére nézve említi méltányló tisztelettel, a kinek azonban tudományos úttörése legelőször e téren nyilvánult.

Halévy nevét a legújabb időkben különösen a babyloniai ékiratok körül mozgó kutatások kapcsán szokták emlegetni, még pedig mint eretneket, ki az ékirat-tudomány általánosan elfogadott dogmája ellenében az úgynevezett akkád nép, akkád nyelv és akkád műveltség hajdani létezését egyenesen tagadja. Egyéb úton-módon magyarázza azon művelődési jelenségeket, melyeket az iskola Elő-Ázsia ez ősi kulturnépére, az akkádra, szokott visszavezetni. E kérdés bennünket, magyarokat, talán valamennyi nemzet között legközelebből érdekel; hiszen a létező nyelvek között leginkább a török nyelvek és a magyar nyelv azok, a melyekkel az akkadisták (élőkön a francia Lenormant: *Études accadiennes*) a hypothetikus ősnép nyelvét hasonlították. Nem csekély merészséggel és bizonyára a meggyőződés nagyfokú erélyével vitatja Halévy vagy tizenöt év óta a tudós világgal szemben azt a thesisét, hogy külön akkád nyelv, külön akkád vallás és műveltség soha nem létezett Babyloniában, s hogy az ékiratok azon neme, mely e nép és nyelv föltevésére vezetett, nem egyéb, mint a közönséges assyr nyelvnek a közönséges ékirástól eltérő rendszerrel való graphikus kifejezése (allographia). Ez állításokból aztán az a tény is következnek, hogy ellentétben az általános fölfogással, mely az assyr kultúrát akkád alapra építi, e kultúrának eredete tisztán assyriai volna.\*) Ez állításáért, melylyel Halévy eleinte egyedül állott, hosszú ideig sok gúnyt és kicsinylést kelle a geniális tudósnak szenvednie; de ő nem szűnt meg, az akkadismus erősen védett bástyáit ostromolni, írásban és élő szóval — az orientalisták kongresszusain volt arra alkalom — kegyetlenül üldözni. És e kitartó hadjáratának az az eredménye volt, hogy argumentaival a legkomolyabb tudósok között is eddigelé igen tekintélyes híveket sikerült toborzania, vagy legalább is — a mint azt az akkád kérdés körül legutóbb Stockholmban vívott csatá-

---

\*) *Recherches critiques sur l'origine de la civilisation babylonienne* (Paris, 1876.) *Aperçu de l'allographie assyro-babylonienne* (1885.)

nak eredménye mutatta — az ellenfelet nem csekély engedményekre szorítania.

De nem a sémi őstörténet az a tér, melyen Halévy legelső babérjait aratta. Az ékíratok országába mint palaeographus került, mint a régi írások legtehetségesebb megfejtője, a kit annak idején Renan mint a Société asiatique titkára, egyik évi jelentésében úgy jellemezett, hogy ő a régi írások megértésének ösztönével bír, mely egyaránt nyilvánul a problémák szimatolásában és a nehézségekkel való megbirkózásában. És a régi fölíratok megfejtésében, historiai fölhasználásában, a különféle írás-rendszerek fölismerésében, kapcsolatuk és különválásuk kimutatásában Halévy egy évtized alatt egész tudós társaságéval fölerő sokoldalú munkálkodást fejtett ki, melynek egyes mozzanataival a régiség különféle mezején termékeny eszméket hintett el. Legelső nagy ténye volt azonban a legemlékezetesebb érdeme, s ez által kapcsolatos e tanulmányunk tárgyával.

Halévy az a tudós, ki harmincz évvel Arnaud Tamás után ennek vállalatát<sup>1</sup> folytatta, azaz nem is folytatta, hanem új alapon újra megkezdte és a legtágasabb téren végrehajtotta. Az utolsó hatvanas években merült föl Halévy (ki addig szülőföldjén, Drinápolyban, mint egyszerű zsidó iskolamester lappangott) a tudományos világ fővárosának, Párisnak tudós köreiben. Akkoriban az úgynevezett falasa-zsidók kérdése érdekelte a tudós köröket. Ez Abessiniában lakó fekete arczbőrű zsidók ethnographiai állásáról, történetéről s hagyományairól, vallásáról és társadalmi helyzetéről régi idők óta valóságos regék járták itt Európában. Halévy vállalkozott rá, hogy e kérdéseknek végére jár. Aethiopiai útjába kívánta azonban ejteni Jement is, a hol Arnaud óta, ki e szűz talajt legelőször szántotta föl, szünetelt a kutatók munkája. E különkülön is eléggé munkakövetelő két földadattal indult Halévy keletnek. Falasa tanulmányai, elméleti s gyakorlati eredményei e helyen nem tartoznak reánk. Itt csak jemeni tevékenységét fogjuk szemügyre venni és ezt is csak annyiban, a mennyire Arábia régi történetének fölvilágosításához hozzájárult.

1870-diki februárban sikerült neki Jemen egyik nyugati partvárosából, Hodejdából, kiindulva Szana'áig, Jemen mai fővárosáig, előnyomulni. Innen Jemen keleti részének fölfedezésére indult, arra a vidékre, melyen Arnaud és egyéb elődei



nem jártak vala. Jemennek, a hol a zsidóság hajdanában tekintélyes állást foglalt el, mai nap is számos zsidó lakossága van. Ezek nagyrészt azoknak az utódai, kiket a pogányságból a zsidó vallásra áttért Abú Karib, jemeni király (körülbelöl 220 Kr. u.) országában megtelepített. Halévy czélszerűnek találta, hogy Jement jeruzsálemi zsidó szerepében útazza be, ezáltal azt az előnyt biztosítván magának, hogy egyrészt hitfeleinek vendégszeretetére bizton számíthat, reszükről kísérőkre, útmutatókra mindenkor szert tehet, másrészt az ország és lakosai felől mindenféle informatiókban részesülhet, egyáltalán pedig kikerüli azt a kényelmetlenséget, melylyel a benszülöttek szüntelen gyanakvása és végre a leleplezés veszélye minden európai emberre nézve jár, ki e vidéket muhammedán álczában kívánja bejárni. Mint zsidó nem épen valami nagy ünnepeltetésben részesülhet Dél-Arábiában; sőt e minőségében szörnyű csipkedéseknek és hihetetlen megaláztatásoknak volt kitéve e barbár vidékeken. De hát így legalább azzal a bátorsággal rendelkezik, melyet föllépésének benső őszintesége kölcsönöz, és nem nyugtalanítja őt annak a veszedelemnek szüntelen félelme, melyre a benszülöttek faji és vallásos fanatismusa ítélné, ha egy szép nappal át találának látni a szitán. Így tehát Halévy, a francia tudományos akadémia megbízottja, mint úgynevezett «kudsi», azaz szentföldi zsidó keresztül-kasul járja Jemen keleti vidékét, melyet a földrajzi tudomány számára legelőször ő hódít meg ez alkalommal. A bejárt vidéket pontos mappázással beilleszti az európai ismeretek körébe; újra meglátogatja és átkutatja Máribot és innen éjszak felé a VI. század keresztyén egyháztörténetéből is ösmertes Nedsrán tartományba hatol be, a hol Aelius Gallus, Augustus római császár egyiptusi praefectusa s hadvezére óta, ki arábiai hadjáratában e tartományig (Negrana) jutott, európai ember nem vetette volt meg lábát. Halévy ez útazásának vázolója a *Bulletin de la Société de Géographie* 1873—74-diki évfolyamában található\*), mely európai ember tollából legelső ismertetése ez eddig teljesen hozzáférhetetlen országnak és ethnographiai úgy

---

\*) A főbb mozzanatok, különösen pedig az útazás terjedelmének és irányának szempontjából, kivonatosan találhatók Zehme Albrecht könyvében is: *Arabien und die Araber seit hundert Jahren*. Halle, 1875.) 83—105. lapjain.

mint művelődéstörténeti tekintetben érdekes lakosságának. Fölötte gazdagnak mutatkozott az az archæologiai zsákmány, melyet e kitarásra nézve párját ritkító vállalat a tudomány számára ejtett. Nem is említve azt a sok régi romot, Jemen hajdani fényének tanút, melyeket fölfedezett és topographiai úgy mint történelmi tekintetben az őt jellemző élelműséggel a historiai tudomány kapcsolatába beleillesztett, csak azt az egy mozzanatot kell kiemelnünk, hogy Dél-Arábia 37 különféle helységéből 686 új fölíratot hozott magával, köztök olyanokat, melyek hivatva voltak Arabia régi történetére új fényt deríteni, és az ország régi viszonyai ismeretének eddigelé hiába keresett nyitjára rávezetni.

A Halevytól fölfedezett jemeni fölíratos kincstár a delarab tanulmányoknak új lendületet kölcsönözött. A bőséges anyag, mely most a szaktudósok rendelkezésére került, minden oldalról földolgozásra buzdította őket. Már első pillanatra mutatkozott azon jelenség, hogy e fölíratokból mind palæographiai, mind nyelvtudományi, mind vallástörténeti, mind pedig világhistoriai tekintetben új szempontok fognak megyni.

Maga az ép oly buzgó, mint szerencsés fölfedező sem késett a neki köszönhető kincsek tudományos fölhasználásában előljárni. Történelmi és philologiai fejtegetéseket nagy számmal fűzött a fölíratokhoz, melyeknek jelentősége az ő szeme előtt annál is világosabban tűnhetett föl, a mennyiben ő a hely színével, e felíratokkal kapcsolatos minden földrajzi és topographiai körülménnyel is ismeretes volt. A *Journal Asiatique* füzetei s Halévy gyűjteményes munkái\*) telvék azon adalékokkal, melyekkel ő maga e fölíratok földolgozásához hozzájárult. De ő, kinek lelki hajlandósága a sokoldalúság felé csábítja fényes tehetségét, nem az az ember, ki a problémák egy csoportja mellett megállapodva, kizárólag erre központosítaná szellemének tevékenységét. Halévy, ki a párisi *École des hautes études*-ban az æthiop philológiát képviseli, melynek legelső tekintélyei közé tartozik, tenger sok dolgozatot tett közzé a keleti őstörténet és archæologia legkülönfélébb szakjaiból. A bibliai kritika terén számos munkában ép oly kitartó — de itt előreláthatólag eredménytelen — harezot folytat a Kuenen-Wellhausen-féle elmélet ellen, mely Mózes harmadik könyvének és egyáltalán

---

\*) Ide tartozik különösen *Etudes sabéennes* című munkája.

annak, a mit a pentateuchus keretében papi codex (Priester-Codex)-nek nevezünk, a babyloni fogság után történt szerkesztését vitatja, a mint harczol az akkadismus állításai és következtetései ellen. Így tehát ő nem állapodott meg azon anyag földolgozása mellett, melynek fölfedezését neki köszöni a tudomány, ámbár a mint már ki volt emelve, nagyban hozzájárult ennek is tudományos értékesítéséhez.

De az egyéni munkánál sokkal maradandóbb hasznót hajtott a Halévy-féle gyűjtemény az arab régiségek tudományának. Az Európába jutott nagy anyag ismét lábra állítá a dél-arab bűvárlatokat, melyekben egy ideig megállapodás állott be. Az ifjabb orientalista-nemzedék közül többen e fölíratok tanulmányozására adták magokat és e tanulmányok eredménye a dél-arab philologia s történet módszeres megállapítására vezetett. Különösen egy nevezetes mozzanat az, melynek földerítésére Halévy fölíratai adták meg az első lökést.

A mit régebben himjarita, majd később szabæus nyelvnek és emlékeknek neveztek, azt egy nagyjában egységes nép hagyományának szokták tekinteni, melynek egyes részeit bár chronologiai tekintetben pontosan nem bírták elhelyezni, mégis keletkezésök idejére nézve relative egymástól széjjel esőknek tekintették. De arra senki sem mert volna e tanulmányok kezdetén gondolni, hogy a musznad-írással reánk maradt fölíratok emlékek nem egy s ugyanazon, hanem különféle dialektust mutatnak föl, s így különféle népcsoportok hagyományát képviselik.

Maga azon jelenség, hogy oly tágas területen, minő Jemen országa, ugyanazon nyelv különféle dialektusai jártak, egyáltalán nem volna föltűnő. De hogy a nagyrészt nyilvános jellegű fölíratos emlékek is a dialektusok különféleségét tükrözik, ez a jelenség mindenesetre azt a tényt engedi következtetnünk, hogy a mennyiben a nyelvi különbségek nem nyelvfejlődési okokra vezethetők vissza, az egymástól eltérő nyelvjárások, egymástól független politikai egyéniségek, különféle népek képviselői. És leginkább szembeötlők a nyelvtani eltérések azokon az emlékeken, melyeket Halévy a Jemen keleti részén levő El-Dsóf-nak nevezett tartományból hozott. Itt fedezte föl Me'in városát. E városnév a történeti kutatások kulcsának bizonyult. Az ó-kori írók az arab nemzetségek során a Minæi, Μίναιοι, néven egy népről szól-

nak, melyet gens magna Arabiæ-nek neveznek és melynek nagy hatalmat tulajdonítanak. E minæusokat eddigelé sem chronologiai sem pedig földrajzi szempontból nem bírták elhelyezni.

Halévy ötlete, hogy a töle fölfedezett Me'in helység neve az ó-kori írók Minæi-jeivel kapcsolatban áll, nyitját mutatta a minæus-rejtélynek. Me'in lehetett a minæus hatalom székhelye. És e város hajdani fényéről tanúskodtak a fölíratok, melyeket ép itten talált és melyek azt mutatták, hogy e vidéket hajdan hatalmas, gazdag nép lakta, melynek a fölíratokon világosan megnevezett királyai az ország isteneinek tiszteletére fenyves templomokat építettek és egyéb emlékeket emeltek.

A minæusok régi fészkeének fölfedezése két szempontból nyitott új korszakot a dél-arab kutatások terén. Egyrészt új irányba terelte az arab philologia e fejezetének tárgyalását, a mennyiben a kutatók figyelmét a minæus-dialektus különöségeire irányozta, melyek e fölíratokból mindig világosabban tűntek elő; másrészt meg Ázsia történetének egy eddigelé teljes homályba burkolt fontos mozzanatának földerítésére vezetett: a minæus hatalom terjedelmének és historiai jelentőségének kimutatására. Mert az emlékek behatóbb megfigyelése csakhamar nyilvánosságra hozta, hogy a minæus jellegű fölíratok nem csak azon kis területen fordulnak elő, a hol legelőször bukkantak reájok, hanem Dél-Arábia egyéb részeire is kiterjednek. Már pedig a fölíratok minæus természetének fölismerésére meg voltak nyerve a legbiztosabb ismertető jelek: a nyelvjárás tekintetében a közönséges szabæus emlékekétől eltérő sajátosságok.

E kutatások teren különösen egy osztrák tudós szerzett maradandó érdemeket, Müller Dávid Henrik, a bécsi egyetem professora, a dél-arab nyelv és régiség legalaposabb ismerője, ki számos műveiben a rendelkezésre álló anyagot beható analysisnek vetette alá, és nem csak a fölíratok megfejtésének biztosságát mozdította elő, hanem a földrajzi, topographiai és történelmi kérdések tisztázásához is maradandó értékkel járult hozzá. \*) Hogy a fölíratokból levonható tanulságok módszeresen

---

\*) *Die Burgen und Schlösser Süd-Arabiens*. 2 füzet, Bécs, (Akad). 1879—1881. *Sabäische Denkmäler* von Mordtmann und Müller. Bécs

biztos alapra állhassanak, nem volt mellőzhető az arab hagyománynak kritikai fölhasználása sem. És e szempontból indulva, a fölíratok megfejtését és magyarázását Müller az arab írókból merithető tényekkel világítja meg.

A tömérdek mondaszerű hagyomány mellett, — melyekkel csak csekély részben, s itten is csak nagy óvatossággal, pótolhatni a fölíratokból sejthető történelem hézagait, vagy világíthatni meg homályosságait — a tudomány hasznára fönmaradtak exact jellegű irodalmi emlékek is, melyek e tanulmányok során nagy értékűeknek bizonyultak. Többek között az iszlám negyedik századában egy Al-Hamdáni (megh. 945 Kr. u.) nevű muhammedán tudós részben régi szájhagyomány fölhasználásával, de legnagyobb részt saját szemlätomása alapján két nagy munkát írt Arábiának földrajzáról, a régiségből fönmaradt emlékeiről és a hozzájuk füződő vallásos és népies hagyományokról, melyek Dél-Arábia hajdani fényét, királyainak dicsőségét versben s prózában nem csekély túlzással dicsőítik. E két munka melyek egyikének czíme *Al-iklil* (a korona), a másiké *Dsczírat al'arab* (az arabok félszigete), Dél-Arábia ismeretének nagyfontosságú forrásaiként említetnek a későbbi földrajzi íróknál, kik e munkákat használhatták.

Magok e könyvek azonban, mint a régibb arab irodalom számos fontos forrásmunkái, az irodalmi forgalomból teljességgel eltűntek. Csak a hetvenes években sikerült a keleten az *Iklilt* töredékesen, a *Dsczíratot* teljes kéziratban fölfedezni. E két munka fölhasználása, melyeknek különösen a népies mondák által el nem homályosított földrajzi és topographiai adatai nagybecsű útmutatást szolgáltatottak, nagyfontosságú segédeszközt nyújtottak Müllernek philologiai és történelmi munkálataihoz.\*) Nem csekély utánjárással sikerült is neki a fölíratok földrajzi színhelyét és kiterjedését, a rajtok előforduló topographiai adatokat tisztába hozni és az évszázadokon át egymásután keletkezett, különféle nemzedékektől alkotott emlékeket chronologiai rendbe foglalni.

---

(Akad.) 1883. és számos egyéb értekezésben, legutóbb *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*. Bécs (Akad.) 1889.

\*) Ki is adta az egyiknek szövegét: *Al-Hamdáni's Geographie der arabischen Halbinsel*, nach den Handschriften herausgegeben von David Heinrich Müller. Leyden, 1884.

A fölíratokon nevezett királyok és dynastiák sorrendje Müller munkái alapján most már tisztán áll előttünk és övé az erdem, hogy az iszlámelőtti dél-arab történelem korszakai meg lehetős világhosszúságba vannak helyezve.

Csak most lehetett a hajdan hatalmas állam külső kapcsolataira ügyet vetni. Hogy mily érintkezés volt az ó-korban Ázsia éjszakibb részei és Arábia között, a római és görög írók adatai alapján csak homályosan tudtuk. A bibliából meríthető adatok is csak némi sejtelmet nyújthattak ez érintkezésről. Salamon király idejéből van a legfontosabb adatunk. Mindenki ismeri Sába királynéja útazását a böles zsidó király udvarához. Az a sok ritka portéka, melyet e királyné — ki a zsidó királyt «találós beszéddel kívánta megpróbálni», a királyok I. könyve tíz fejezete szerint — Sábából Jeruzsálembe magával vitt, hogy böles Salamont azokkal megajándékozza: ugyanazok a kiviteli cikkek, melyekkel az ó-korban Dél-Arábia vízi és szárazföldi úton az ázsiai piacokat ellátta. Erről a római és görög íróktól lépten-nyomon értesülünk. Arábia fogalma nálok a tömjéntől és drága kövektől el sem választható. E dél-arab emberek vajmi képzelődő emberek, amolyan chauvinisták lehetnek. A többi világtól tengerek és sivatagok által elválasztva, azt hihették, hogy igazi művelt élet csak nálok van, egyebütt pedig barbárok laknak, kik nálok nélkül éhen halhatnának. Sába királynéja alig győzi bámulni, hogy Jeruzsálemben is csak úgy élnek, mint Sábában és hogy a napkeleti bölcsesség nem ér véget Sába vámsorompóinál (mert hisz a kiviteli vámra már Sábának is voltak határállomásai). «(4. v.) Midőn a királyné meglátá Salamon minden bölcsességét, a házat melyet épített (5. v.) és asztalának ételeit, és a hogy szolgálai ülnek és állanak, és öltözeteiket, és italait és égő áldozatát a melyet Jehova házában bemutatott, elámúlt lelke; (6. v.) és így szólt a királyhoz: Bizony szent igaz volt a hír, melyet országomban hallottam körülményeiről és bölcseségről; (7. v.) én nem hittem e dolgokban, a míg el nem jöttem, és magam szememmel nem láttam; és íme alig mondták el nekem a felét.»

Még mai napig sem szűnt meg uralkodni az a téves nézet, hogy Arábia belseje az ó-korban, közel az iszlám idejéig (tehát körülbelül a mi középkorunkig) teljesen hozzáférhetetlen, a világ forgalmától mindenkép elzárt tartomány volt. Azt mondják, hogy a sivatagok mélyében az egész emberiségtől elszigetelve

éltek az arabok, s minden kísérletnek, mely őket a nagy világ hatalmas eseményeibe elegyíthette, az ország természeténél fogva megghiúsulnia kellett. Nagy Sándor, ki vajmi szívesen terjesztette volna ki világhódítását e gazdag országra is, nem jutott odáig, hogy hódító tervét megvalósítsa. Nevelőjének, Leonidásnak intését (Plut. *Alex.* 25), hogy a tömjén pazar füstölését odáig halaszssa, míg a tömjén hazájának gazdája lesz, soha nem alkalmazhatta. Körülhajóztatta Arábiát s e hajózó expeditió eredményei, ha nem is gyarapították a nagy hódító birodalma terjedelmét, de mindenesetre a földrajzi ismeretek bővítéséhez hozzájárultak. Az is igaz, hogy — a mint már fentebb reáutaltunk — Augustus császár (24 Kr. e.) az ország belséjébe küldötte egyik hadvezérét, Aelius Gallust, ki el is jutott Negránaig és azon túl; de e hadjáratával nem aratott oly sikert, minőt Petronus, Augustusnak egy másik hadvezére, Afrikában fölmutatott. Ez Aethiopia akkori fővárosáig, Napatáig, nyomult előre: körülbelül odáig, a meddig pár évvel ezelőtt Wolseley tábornok vitte az angol hadsereget. Aelius Gallus ugyan eljutott Negránaig, de nem vethette meg ottan a lábát; sőt hadserege oly bajokba keveredett volt, hogy csak nagy nehezen sikerült neki kereket oldania. A büszke rómaiak e kudarcot, úgy látszik igazságtalanul, az őket rossz úton vezető Syllaesus, a nabataeus király helytartója árulásának tulajdonították, kit e gyanúért szörnyen lakoltattak.

Azonban e sikertelen kísérletekkel nincsenek kimerítve azon harczy kapcsolatok, melyekbe a világ nagyhatalmai Arábiához kerültek. E kapcsolatok sokkal távolabb őskorba nyúlnak vissza; s e tekintetben az ékíratok derítettek váratlan fényt Ázsia e zugának történetére. Hommel Frigyesnek, az assyriai birodalom legújabb történetírójának, kimutatása szerint e birodalom, mely már régebben terjesztette vala ki hatalmát Syriára és Palestinára (az idevágó tények a bibliából eléggé ismeretesek), a VIII. században Kr. előtt nagy befolyást gyakorolt Éjszak-Arábiában egészen Medínaig, Muhammed szülővárosáig, keleti Arábiában egészen Bahrein tartományig. E befolyásnak a következő században mindinkább szélesebb körökre terjedő jeleivel találkozunk. Szargon, assyriai király, uralkodásának hetedik évében (715 Kr. e.) egy ékíratos táblán azzal dicsekszik, hogy «a távollevő arabokat, kik a sivatagot lakják, és kik felől a bölcsek s írástudók mitsem tudtak, kik a király-

nak, apámnak, még sarczot nem fizettek, azokat legyőztem, a többit elszállítottam és Szamáriában megtelepítettem; Pir'utól Muszur (Egyiptom) királyától, Samszitól, Arábia királynőjétől, és a szabæus Itamarától, a tengerpart és a sivatag királyaitól drágaköveket, elefántcsontot, usu-fát, mindenféle fűszert, lovakat s tevéket sarczúl fogadtam». Föl is sorol mindenféle arab törzset, melyeknek nagy része még sokkal későbbi időkben is előforduló nevekkal azonosítható. Nevezetes az is, hogy Müllernek sikerült a Szargontól megnevezett «szabæus Itamara» királyt egy délarab fölíraton tényleg mint sábai királyt kimutatni. A mint ez assyr fölírat egyrésről tanúságot tesz Arábia régi kapcsolatáról az előázsiái nagyhatalommal, úgy másrészt Arábia biztos története számára egy oly távoli kezdőpont éretett el, a melynek még csak közeléig sem hatolhatott eddigelé Arábia történetírása: a VIII. század Kr. e.

A szabæus fölíratokon a rajtok fölemlített királyok nevei mellett különféle czímezéseket találunk. Majd Sába makárib- (azaz: papi király)-jainak, majd Sába királyainak, majd Sába és Raidhán királyainak, majd végül Ma'in (azaz mint föntebb láthattuk a minæusok) királyainak czímezik magokat, vagy czímezik őket azok, kik a fölíratokban róluk beszélnek. Müller volt az első, ki a fölíratokat e királyi czímezések szempontjából csoportosítva, Dél-Arábia történetének különféle korszakait, az egymást fölváltó dynastiák tükrözését látta az egymástól rendszeresen eltérő czímek használatában. Dél-Arábia egyes kerületeiben régi időben, úgy mint többé-kevésbé még mai napig is, hatalmas hűbérurak uralkodtak, kik váraikból a környező vidék lakói fölött korlátlan hatalmat gyakoroltak. Ezeket legelőször Sába papi királyai amolyan hierarchikus monarchia egységes kormányja alatt egyesítették. Ezek Márib városát választották országuk székvárosául és alkották azon nagyszerű műveket, melyeket eddig csak három európai embernek — ha ugyan Aelius Gallust és seregeit ide nem számítjuk — adatott megállapítania, legelőször (1843) Arnaudnak, később (1869) Halévynek, legutóbb (1888) Glasernek. Ez utóbb nevezett tudós jelentőségére az e cikkünkben ismertetett tanulmányokra nézve a következőkben bővebben rátérünk; kutatásai eredményeiből azonban már e helyütt kell fölemlítenünk, hogy fölfedezése szerint Máribot megelőzőleg az általok régebben alapított Szirvák városa volt a szabæus papi dynastia székvárosa. E hely-



ségben Glaser egy nagy föliratot talált, melynek tartalma az első szabæus korszak történetére nézve fölvilágosítást nyújt. — E papi királyok után következett azon korszak, melyben Sába fejedelmei a mukrab, vagy mások szerint, mukarrab (ennek többese: makârib) cím helyett a királyi címet veszik föl, melyet évszázadokig viselnek, míg uralmuk súlypontját a birodalom déli részeibe vetik és ezentúl címükhöz a Raidhán tartomány nevét is kapcsolják. E három korszakon belül rendezte el Müller mindazon királyokat, kiknek neveivel a délarab föliratokon találkozni; nagy éleselműséggel dynastiák szerint csoportosította őket és így a szabæus történet másfélezer éves foglatájának megalkotta biztos keretét. Müllerig a királyok egymáshoz való kortani viszonyára nézve sötétségben botorkálunk; nem lehetett tudni, hogyan következtek egymásután. Először ő teremtette meg a föliratos okiratok alapján a hatalmas szabæus birodalom urainak nemzetségi tábláját. Az ő rendszerén belül a minæusok és szabæusok mint egykoruan egymás mellett uralkodó, egymással vetélkedő dynastiák tűnnek föl, kik egymástól függetlenül intézik Dél-Arábia sorsát; amazok a birodalom keleti, ezek annak nyugati részén. Fölirataikból a két birodalom lakosságának nemcsak nyelvi különfelesége, hanem még vallásos ellentéte is kiderül. Del-Arábia két vetélkedő birodalmában különféle istenségek állanak a mindkét részen tarka pantheon élén. A föliratok azon benyomást teszik, mintha a két birodalom uralkodói egymást szántszándékosan agyonhallgatnák. Egymásra alig hivatkoznak, mintha kölcsönösen röstellenek egymásról szólani. Müller e tüneményt a vetélytársak kölcsönös féltékenységeből, ellenséges indulatából magyarázza. Különben lehetetlen volna, hogy az ugyanazon időben egymás szomszédságában uralkodó hatalmak egymásról nyilvános «tudomást ne vegyenek».

De ép e föltűnő jelenség legújabbán arra adott okot, hogy a szabæus és minæus birodalom kölcsönös viszonya más irányban vétessék szemügyre. Ezzel egy újabb delarab utazó munkálkodásának körébe jutunk; vele kell már mostan a következőkben foglalkoznunk.

## III.

E cikkünknek nem az a célja, hogy a czímben jelölt kérdés mai állását minden részleteiben az olvasónak apróra előadjuk, hanem inkább az, hogy a tudomány e téren való haladásának egyes tényezőivel megismertessük. Eddig is láttuk, hogy a haladás egyes nagy mozzanatai vállalkozó utazók neveihez és tényeihez fűződnek, kik a bűvárkodás anyagát időről időre fölfedezéseikkel bővítették és a földolgozó tudósoknak módot nyújtottak arra, hogy az európai tudomány rendelkezésére kerülő őskori okiratok alapján új szempontokat kitűzzenek, új problémákra figyeljenek. A minæusok történelmi állásának megfigyelésére legelőször Halévy fölfedezései vezettek. Egy másik nevezetes utazó adja meg a lökést arra, hogy e historiai probléma megfejtése még élesebb megfigyelés tárgyát képezze. Ez utazó, mint irodalmi egyéniség is eléggé érdekes arra, hogy vele egy különösen irodalmi érdekű *Szemlé*-ben közelebbről megismerkedjünk.

1880 — 81-ben Müller Dávid Henrik buzdítása es ösztönzése következtében két fiatal osztrák tudós határozta el magát arra, hogy Halévy nyomdokaiba lépve, Dél-Arábiában fölírti tarlózásnak szentelje magát. Az egyik Langer Szigfried (született 1857-ben Schönwaldban, Morvaországban). E buzgó fiatal tudós rövid utazás után, mely alatt 17 új fölírtat fedezett föl, mint számos elődje, mint csak legutóbb Huber Károly, francia tudós, az arabok gyilokjának esett áldozatul. A fölfedezett emlékek másolatait sikerült még halála előtt tanárához eljuttatni, ki nem késett, azokat külön munkában \*) magyarázni és földolgozni. A másik Glaser Eduárd (született 1855-ben Német-Rustban, Csehországban), ki eredetileg csillagászati tanulmányokkal foglalkozván (a bécsi csillagászati intézetben mint segéd volt alkalmazva), különös hivatást érzett magában Arabia földrajzi viszonyainak föl kutatására. Előbb sok időt töltvén Egyiptomban és Tunisban, hogy az ily utazásra szükséges nyelvismeretben megerősödjék, csekély anyagi eszközzel három

---

\*) *Sabäische Inschriften*, entdeckt und gesammelt von Siegfried Langer, publicirt und erklärt von David Heinrich Müller. 1883.

ízben nagy veszélyekkel összekötött utazást végzett Dél-Arábia legkülönbébb részeiben. Utazásairól több földrajzi értekezést, és az eddigi ismereteket bővítő és helyreigazító mappákat.\*) majd újabban egy terjedelmes munkát tett közzé, mely Ázsia történelmi földrajzában mindenesetre nyomot fog hagyni (e munkára később még rátérünk). De eddigi útazásaival, melyeket mint sok keleti utazó elődje muhammedán ember szerepében tett meg, még nem tartja befejezettnak helyszíni kutatásainak programját. «A kötelesség Arábiába szólít minket — így kezdi jellemző élénk modorával az imént említett könyve tizenharmadik fejezetét — a hol a félsziget föl kutatásának munkáját folytatnunk kell. Mahra, Hadhramaut, Aszír, Dawszír, Jemáma Bahrejn, 'Omán (közép-délkeleti és keleti Arábia eddig nem elég teljesen vagy vajmi hiányosan ismertett tartományai) mindennap ajtómon kopognak és éjjel nappal így kiáltanak föl hozzám: Huszejn 'Abdalláh (e néven utazik Glaser az arabok között), ne pocsékolj idődet irka-firkával. Isten maga a mindeneknek tudója. Te pedig napról napra megvénülsz és megmerevedel és ha majdan teljesen megkopaszodol és se teve se ló hátán nem tudsz megúlni, akkor nincsen közünk mit keresned. Huszejn 'Abdalláh, siess és ne késedelmeskedjél. Ezért Ptolemæusnak majd későbbi időben, ha nem lesz fontosabb dolgom, külön könyvet szentelek, ha Isten úgy akarja.»\*\*) De eddigi három útazásából is, melyek az ép megszólaltatott tartományokra még nem terjedtek ki, nagyfontosságú gyűjteményeket hozott haza: egy tekintélyes arab kézirati gyűjteményt, melyet a berlini királyi könyvtár szerzett meg, de még sokkal tekintélyesebb s fontosabb palæographikus anyagot, eddigelé egészben 1032 fölirati másolatot, tehát körülbelül annyit, mint összes elődei együttvéve. E föliratok között, melyeket reszint a berlini királyi múzeum, legnagyobb-reszt a British Museum szerzett meg, de melyeknek tetemes része még az utazó birtokában van, számos keltezéssel ellátott és királyneveket tartalmazó nagy terjedelmű okirat találtatik, melyek előreláthatólag nagybecsű adaleket fognak nyújtani

---

\*) Különösen a Petermann-féle *Geographische Mittheilungen* 1886-diki évfolyamában.

\*\*) *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*. II. kötet (Berlin, 1890.) 163. lapján.

Sába régi történetéhez és annak az eddigi kutatások után fönmaradt némely hézagát fogják kitölthetni. Ide tartozik például a már fönt említettem szirváhi fölírat, mely — mint azok, kik tanulmányozásához hozzáfogtak, már most is állítják — az első sábai dynastia, azaz a papi királyok korszakának kezdetére nézve egész okirat-tárral fölr. De ennél még sokkal fontosabbak a Glaser által megszerzett azon fölíratok, melyek a közönséges délarab okiratok pogány (polytheista) jellege helyett teljességgel monotheista szellemet tükröznek. Ily fölíratok eddig sem hiányoztak, de az újabb fölfedezések által helyezettnek csak kellő világosságba. Arábia régi pogány istenei helyett szólnak «az ég és föld uráról», az «irgalmas Istenről» és ennek elnevezésére ugyanazon szót (Rahmán) használják, melyet a zsidók és a szyr keresztyének s ezektől kölcsönözve később Muhammed használt az Egy Isten jelölésére. Muhammed szent könyvét és ennek egyes részeit «Istennek a Rahmánnak nevében» nyilatkoztatta híveinek. Sprenger Alajos *Muhammed életében* az arab próféta fejlődésének egy egész korszakára nézve jellemző vonásul ép a Rahmán név uralkodását emeli ki, s e korszakot «Rahmanperiode»-nak nevezte el. Glaser monotheistikus fölíratai között azután van olyan is, mely ez általános monothéismuson túl egyenesen zsidó jelleget mutat föl, szólván «az égnek és Izraelnek» uráról, vagy viszont tagadhatatlanul keresztyén eredetű ily invocatióval: «Erejével és segítségével és irgalmával a legkönyörületesebbnek és Messiásának és a szent léleknek». Az ily zsidó és keresztyén zamatú fölíratok mindmegannyian 378 Kr. u. egészen a hatodik század közepéig terjedő évekből valók, tehát azon időből, melyre nézve egyéb történelmi adatokból tudjuk, hogy Dél-Arábiában Aethiopia befolyása következtében a keresztyénség honosodott meg, majd pedig a sábai nemzeti dynastia fölülkerekedése az idegen befolyást azzal akarta gyöngíteni, hogy ellenében a zsidó vallásnak kedvezett, néki engedett tert és uralkodó befolyást. Ezek képezik a délarab epigraphiai adatok legutolsó, legifjabb rétegét. Utána Dél-Arábiában rövid időre az idegenek uralma veti meg lábát, majd a hetedik század közepe előtt Muhammed seregei az iszlám számára hódítják meg a régi Sába évezredes birodalmát és vele együtt, a mint bevezetőleg kiemeltük, elsőpriki a régi arab dicsőség emlékét a hívek lelkéből. Könnyen sejtethető, mily fény sugárzik e fölíratok-

ból Sába azon korszakára, melynek ismerete a byzantinus és æthiop írókból merített adatok alapján ugyan eddig sem volt ismeretlennek nevezhető; de melynek egyes mozzanatai e föliratokból okiratszerű igazolást nyernek.

Ez okiratok történelmi fontosságát az önálló jemeni birodalom utolsó korszakára nézve maga Glaser világította meg egyik munkájában, melyet érdekes tartalma miatt bizonyosan nagyobb rokonszenvvel fogadtak volna, ha nem érvényesül benne (a mi már megelőző publicatióiban is túlságosan nyilvánult) Glaser írói egyéniségének nagy érdekessége mellett annál kellemetlenebb sajátossága: a polemia túlzása. E sajátosság, úgylátszik Glaser írói jellemétől el nem választható. Föltűnést keltő fölfedezéseitől szinte elriasztja a tudomány nemesítő hivatásától áthatott embert azon szenvedélyesen dörömbölő modorral, melylyel más véleményben levő szaktársai ellen dül-fül, kik e fölfedezéseknek, míg meg nem történtek, hasznát sehogy sem vehették, kikről azt hiszi, hogy nem eléggé lelkesednek érte, bennök személyes ellenfeleket lát, folyton cselszövöket szimatol, kiknek fondorkodásai csakis az ő érvényesülésének meggátlására irányulnak. Tudományos ellentét, személyes ellenszenv, gyűlöletes cselszövény és áskálódás — e fogalmak folyton egybeolvadnak irataiban. Különösen Müller Dávid Henrik az, kit igazságtalan szenvedélye céljául tűzött ki; nincsen munkája vagy értekezése, melyben e személyes szempont nem érvényesül, a munka elválaszthatatlan kísérőjeül. Fölfedezéseinek közlése alatt, mely arra, hogy az olvasó bizalmát folgerjessze, nyugodt előadást igényelne, a tanító katedrája helyett tüzet hányó hegy kráterjén látjuk állani, onnan tüzes lávába burkolt igazságokat szórní az olvasóra, mindig felszemmel oldalt nézvéni igazi vagy képzelt ellenfeleire, kiket folyton vág és sebez. A szabæusok és minæusok korát vizsgálja, vagy Plinius és Ptolemæus valamely geographiai tulajdonnevét azonosítja a mai Arábia mappáján; ezt csak úgy teheti, hogy a bécsi professorra és akadémikusra kígyót békát kiált, vagy az orientalisták stockholm-christianiai kongresszusára mindenféle ízetlenséget mond. Állítólag ellenségei ottan is megakadályozták, hogy útazásai tudományos eredményeiről előadást tarthasson. Mert hát tudni való, hogy az orientalisták között minden ok és cél nélkül újabb időben előidézett — most már ismét helyreütött — perpatvarban az elégületlen Glaser a kongressz-

szus ellenségei között foglal helyet. Egy tudománykedvelő ideális király elnöklete alatt 1889 őszén lefolyt nemzetközi tudományos gyülekezet ellen utólag szított oppositio arra a furcsa alapra állott, hogy a kongresszuson a tudomány érdekeinek nem elég időt szenteltek, — pedig a kik belőlök kértek, vagy 150 fölölvasást hallgathattak a különféle köz- és osztály-üléseken — sőt az időnek egy részét azon profán időtöltésre fordították, hogy Európa és Amerika könyvmolyait egyúttal Skandinávia bájoló természetébe kivezették és királyi fényes fogadtatásokon (azt mondja az oppositio: hogy a tudomány demokratikus jellegének rovására) egy eddigelé vajmi mostohán méltányolt tudományt páratlan elégtételben részesítettek. Ez öröndetes, bár nem egészen chablonszerű mozzanatokban az a nagyérdemű hazánkfia, ki többed magával a kongresszus ellen támasztott epés izgatás élén állott, a tudományos érdekek megrövidítését látta, s a mi még bámulatosabb, ezen holmi bureaukratikus lepelbe burkolt izgatásnak (valami avúlt «ügyrend» zászlaja alatt keltek sikra) sok hívet toborzott. Ezen az összes európai országokat bejárt izgatásnak híre bizonyára némely olvasónak szeme elé is került, s azért Glaser gerjedelmeinek említése alkalmával nem kellett helyen szöztük be talán e kiterést sem, mely a keleti tudományok újkori történetére nézve bizonyára nem egészen érdektelen.

Glaser elődeitől teljesen eltérően construálja Dél-Arábia történetét és e különállásával Ázsia történetének egyik fontos kérdése került a tudományos kutatás napirendjére. Történelmi munkájának\*) ez a legérdekesebb, legébresztőbb pontja. Chronologiai kérdésről van szó; eldöntésén másfélezer év története fordul meg. E vitás kérdés bemutatása ismét a «gens magna Arabiæ»-val, a minæusokkal hoz kapcsolatba.

Korunk tudományos kritikája az ó-kor irodalmi hagyományának fejlődéstörténeti meghatározásában nem egy téren valóságos forradalmat hajtott végre. Ezért korunk tudományát fölforgató célzatúnak szokták bélyegezni azok, kik a régi, sokszor teljesen elavúlt szemlélet mellett nagyobb szellemi kénye-

---

\*) *Skizze der Geschichte Arabiens von den ältesten Zeiten bis zum Propheten Muhammed*. Ausschliesslich nach inschriftlichen Quellen, von Eduard Glaser. Erstes Heft. München, im Sommer 1889.

lemben érzik magokat. De azért a hivatásától áthatott tudományos kutatás nem szűnik meg föladatai legfontosabb és leghatásosabb művét ép az átöröklött szemlelet kritikája által teljesíteni. És épen a régi népek irodalmi hagyományának fejlődéstörténeti meghatározásában mutatkoznak leginkább kritikai haladásunk eredményei. Az ind nép védáiban, melyekből soká csakis az árja őskor naiv érzelmeinek visszhangját hallották, mint egy francia író mondja: «le parfum de haute antiquité, de jeunesse — antiquitas sæculi, juvenus mundi — qui s'en exhale», a modern kritika relative későbbi befolyást ismer föl, liturgikus czélokra összealkotott papi munkát, melyből az őskor elemei csak beható philologiai bonczolás által hámozhatók ki. Az újkori bibliai irodalomtörténet az ó-testamentom ép azon részéről, melyeket soká a bibliai irodalom reletive régibbb rétegének néztek (teremtési elbeszélés, papi törvénykönyv), azt bizonyította, hogy szerkesztésöket a babiloni fogság korszaka előzte meg.

A delarab emlékek chronologiai meghatározásában Glaser útmutatása mellett egészen ellentétes irányba jutunk. Müller a szabæus és minæus dynastiákat, mint Dél-Arábia legrégibb történeti korszakának képviselőit, egymás mellett ugyanazon korban létezöeknek tanítja; velök a Kr. e. VIII. századig mehetünk vissza, egészen addig, midön Szargon assyriai király 715-ben Itamara szabæus királyt megsarczolja. Ez volt az eddigi szemlelet szerint az arabok ismert történetének legszélsőbb határa a régiségben. Ennek ellenében Glaser tíz argumentummal törekedik lerontani a két dynastia egykorúságát. Ezek között leginkább megkapó azon negativ észrevétel, hogy a két rendbeli (szabæus és minæus) fölíratokon a két dynasztia királyai egymásról egy szóval sem emlékeznek meg. Ha igaz volna, hogy egymás mellett, egymás szomszédságában mint vetélytársak évszázadokon át uralkodtak; szerinte merő lehetetlenség volna, hogy a fölíratokon, melyek hatalmuknak, viselt dolgaiknak tanúi és emlekei, állandó makacssággal agyonhallgassák egymást. Glaser szerint a minæus hatalom a szabæus dynastiák előmenye az őskorban. Hogy idöszaki terjedelméről számot adjunk, a legrégibb adatoknak kell utána járnunk, melyek a sábai hatalom létezését mint biztos történelmi tényt föltételezik. Szargon assyriai király idejében, és még korábban Salamon király idejében már szabæus dynastiával van dolgunk; a bibliai «nem-

zetségi táblában» (Mózes I. könyve 10. fejezetében) csakis szabæusokról van szó, a minæusoknak se híre se hamva.

Ez okirat szerkesztésének idejében tehát a sábai nép volt Del-Arábiának uralkodója; a minæusok, kikről a bagyomány mint Arabia «nagy népéről» emlékezik, már teljesen leléptek vala a színtérről. Az a harmincz minæus király, kiknek neveit Glaser a fölíratokról összeállította, ennélfogva sokkal távolibb időben uralkodott, abban a korszakban, midőn az assyrok még nem nyomultak vala Syriába és éjszaki Arábiába. Különben az ékíratok dicsekvő bulletinjeiben, melyek az ellenszegülő arab törzsek neveit is folsorolják, a minæusok megemlékezésével is találkozunk. E negatív eredményt Glaser positiv meghatározással is erőlködik megtoldani. Okoskodása szerint, a minæusok a Salamon király idejét megelőző korszakban uralkodtak; hatalmuk a bibliai bírakat megelőző korszakba nyúl vissza. Tekintettel arra, hogy a 30 egymás után uralkodó minæus király együttvéve (mindegyiknek uralkodási idejét átlagosan huszonöt évre állapítva meg) körülbelül 750 évig intézhette Dél-Arábia sorsát, a zsidó bírakat megelőző korszakba vezetnek vissza hatalmuk kezdetei, tehát 1500-ig Kr. e., «valószínűleg azonban egészen 2000-ig mehetünk vissza, minthogy még távolról sem ismerjük az érdekes birodalom összes királyait». Valamint meg későbbi időben is a magasabb műveltséggel és erősebb szervezettel bíró délarab törzsek sejkjei egészen a syriai sivatag határszéleig gyakoroltak uralkodó befolyást a közép és éjszaki Arábiában korbáló beduin törzsekre, úgy lehetett ez az őskorban is. A minæusok befolyása egészen Syriáig terjedt. Csak nem rég fedezett föl Euting, straszburgi tudós, kit búvárkodó utazásai Éjszak-Arábiába és a Sinai félszigetre vezettek,\*) Arábia legéjszakibb részében, közel a nabatæusok hajdani hatalmi köréhez, 69 minæus fölíratot, melyeknek megfejtését ugyancsak Müller Dávid Henriknek köszönjük.\*\*\*) E jelenségből a minæus befolyás éjszaki kiterjedését következtethetjük, mely elé csakis azon őskori syriai kulturnépek szabtak határt, melyekkel a minæusok összeütközésbe is kerültek, a nélkül azonban, hogy a népeket hatalmuk körébe maradandóan bevonhatták volna.

\*) L. e folyóirat 1886. jan. füzetében *Legújabb felfedezések Arábiában.*

\*\*) *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, Bécs, 1890.



Látni való, hogy Glaser Arábia ó-korának biztos kiinduló pontot kíván megállapítani, mely e történetre nézve eddigelé nem volt meg. Sőt a kelet ó-kori történetének sok egyéb jelenségét is belevonja a minæusok körébe. Hogy csak egyet említsek: Glaser szerint (II. kötet 449. lap) a sémi törzsek azon csoportjában, melyek az ő nézete szerint együttvéve képezték az Egyiptom történetéről híres hykszós népeket, előkelő helyet foglalnak el a minæusok. Rájok vezeti vissza a bibliai geographiából ismert számos nép- és törzsnevet, melyeknek gazdái-ról azt tanítja, hogy a minæusok egy-egy ágát képviselik. Ezt véli különösen a bibliában említett midjánitákról, a «Ketúra fiairól» stb. De ezen, mindenesetre túlzott föltevések, csakis mellekes mozzanatai a minæusokról előadott általános nézetnek, mely, mint láttuk, arra irányúl, hogy Arábia őskorának eddig teljesen üres lapját positiv tartalommal kitöltse.

A szabæusok hatalmának a mostanig dívó tanítás szerint nem bírtuk előzményeit adni. Ha Glaser okoskodása, mely mindeddig csakis hypothesisnek mondható, képesnek fog bizonyulni arra, hogy a történelmi kritikát megállja, kétségkívül nagy nyereséget jelentene Ázsia régi történetére nézve. Ez idő szerint nem csekély szenvedélyességgel folytatott polemia tárgyát képezi, mely — elég jellemzően! — nem csak a szoros értelemben vett tudományos folyóiratokban, hanem leginkább egy német napilap hasábjain, a nagy közönség szeme láttára, folyt le. \*) A vita mai állása még nem engedi, hogy a kérdésre nézve az egyik vagy a másik nézet felé hajoljunk. E cikkünk főadata csak az lehet, hogy a művelt közönséget egy, a történelmi tudományra nézve semmi esetre nem közönyös kérdésre nézve tájékozzuk, melynek fölvetése és megvitatása — akár miképen dőljön el a szaktudósok harcza — mindenesetre számos hasznos vonással fogja kiegészíteni Ázsia ó-kori történetének homályos képét.

#### IV.

Arábia ó-kori története, melynek okiratai Glaserrel a Kr. e. második évezred elejéig nyúlónának vissza, jóformán egészen a

---

\*) A müncheni *Allgemeine Zeitung* 1889 október 20., 1890 január 16., 24., 27., 31. számaiban (melléklapok).

Kr. utáni második századig terjed, teljesen azonban csak Muhammed föllépésével ér véget. Ekkor Arábiában egy új fejlődési korszak nyílik meg, mely teljesen más módon, mint a hogy a minæusok és szabæusok idejében történt, hozza kapcsolatba a felsziget embereit Ázsia többi népeivel.

Már érintettük, hogy Arábiára nézve tulajdonképen már a II. századtól kezdve szólhatunk a történelmi viszonyoknak lényegesen megváltozott képeről. Ez idő felé állott be az Arábia művelődésére nézve emlékezetes esemény, hogy számos délarab törzs — még nincsen biztosan megállapítva, mily okoktól indítva — lakó helyeit oda hagyja és éjszak felé vándorol. Némelyek Közép-Arábiában megállapodnak és itt Mekka fejlődésére nagy befolyást gyakorolnak, mások folytatják útjokat Syriába, a hol két ágra oszolnak. Az egyik Mezopotámiában, a másik éjszaki Syriában telepedik meg; mindkettőnek sikerül új lakó helyein állandó viszonyok között bizonyos hatalmi állást teremteni maga számára. A mezopotámiai ágban uralomra vergődik a lachmidák dynastiája, az éjszak-syriai ágból, melynek történetében Odenatus és Zenobia nevei magaslanak ki, kerül a ghasszanidák királyi háza, melynek kritikai történetét legutóbb a híres Nöldekének egy mélyreható értekezése készítette elő.\*) Vándorlásaikkal és Syriában való megtelepedésökkel a délarab műveltséget magokkal viszik éjszak felé és ezen, különösen építő munkásságban nyilvánuló műveltségnek nyomait (a mint Henszlmann irodalmunkban is elég alaposan kifejtette) még mai napig is szemlélhetjük a Damaskustól délre fekvő Hauránban talált építményekben, melyeknek sajátosságai ghasszanida eredetre mutatnak.\*\*\*) A két arab dynastia évszázadokon át, egészen Muhammed idejéig, nagy befolyást gyakorolt a syr-arab sivatagon tanyázó törzsekre, s ez egész idő alatt az arab műveltségnek támasztói és ébresztői kerültek ki királyaik közül. E királyok udvaraiban fordulnak meg az arabok költői, kiknek legjelesebbjei a lachmida és ghasszanida királyokhoz intézik dicsőítő költeményeiket. Úgy látszik, hogy befolyásuk nélkül az arab költészet nem emelkedik ki primitív állapotai-

---

\*) *Die ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (Berlin — akadémia — 1887).

\*\*) Lásd értekezésemet: *Palesztina ismeretének haladása az utolsó harmincz évben* (1886). a 15. és következő lapokon.

ból. Az e viszonyok között támadt arab műköltészet kezdetei legfőljebb az ötödik századig vezethetők vissza. A két arab állam csak úgy bírta önállóságát föntartani, vagy talán egyáltalán kezdettől is csak úgy volt képes hatalmát megállapítani, hogy mindegyik a maga részéről egy nagy hatalomra támaszkodik, melynek érdekében volt, hogy ez arab államok fönnálljanak. A mezopotámiai lachmidák a persa királynak, a syriai ghasszanidák a byzanczi császárnak árnyékában gyakorolják uralkodásukat az arab törzsek fölött. A byzanczi és persa államok harczaiban mindkét oldalon arab sereggel találkozunk. A görög és persa műveltséggel folytatott e sűrű érintkezés volt első csírája azon rohamosan fejlődő kulturának, melylyel az iszlám idejében az arabok között találkozunk.

De az olvasó e helyen mindenesetre azon kérdés érintését is elvárja, hogy miképen alakúl Arábia története a föliratok homályába burkolt azon ősi időktől kezdve, midőn a minæusok — eddigelé még mindig kérdéses — nagy hatalma egészen Syriáig terjedett, le egészen azon időig, midőn a műveltségnek pozitívabb jeleit és tanúságait bírjuk a sivatag kóbor költőinek munkáiban, kik lantjokkal a ghasszanida udvart fölkeresik és ott jó tartás mellett a fejedelmek erényeit és hatalmát dicsőítik. Glaser a minæusok bukásával sem hagy bennünket cserben, és a következő évezredre nézve is történelmi schemákkal lát el bennünket a föliratok tanulmánya alapján, melyek azonban csakis Arábia belső történetét érdeklik, s a nagy világgal való kapcsolatokra nézve nem bírnak oly befolyással, hogy olvasóink türelmét az egymást fölváltó idegen hangzású királyok fősorolásával zaklassuk. Ezért bátran mellőzhetjük itt a minæusok bukásával felülkerekedő papi királyokat (makárib), valamint az újabb állami élet megerősödése után fölmerülő valóságos királyi családokat. Szerzőnk okoskodásainak, különösen a chronologiai határookra nézve nem kevésbé optimisticus természetét a következő megjegyzés is sejtetheti olvasóinkkal. Miután a sábai királyság biztos kezdetét Kr. e. 820-ra állapította, e megállapítást, az I. kötet 77. lapján, a következő jegyzettel toldja meg: «Minden valószínűség szerint azonban a királyi korszak kezdete még távolabbi időbe tartozik, és úgy hiszem, hogy később fölmerülendő föliratokból könnyen kitűnhetik, hogy a sábai királyi dynastia kezdetei körülbelöl 1000-ig Kr. e. nyúlnak

vissza. Egyelőre azonban ily föltevés számára nem rendelkezünk eléggé nyomós támasztékkal. Mert az, hogy Sába egyik királynéja bölcS Salamon udvarát meglátogatja, bizonyára nem mondható pusztá mesének; de egyelőre e királyné számára még nem bírunk a fölíratokból ismert uralkodók lajstromaiban helyet szorítani. De azon tény, hogy Itamara az assyr királynak sarczot szolgáltat, azt bizonyítja, hogy e régi időkben a szabæusok messze éjszak felé, bizonyára Gázáig nyomultak volt elő, a mely fontos kereskedő város régebben a minæusok birtokában volt. A birodalom ily nagy kiterjedése másrészt arra mutat, hogy ez időkben már nem papi királyokkal van dolgunk és hogy a szabæusok már régi idők óta hódíthattak e vidéken. Oly messze terjedő országot, minő Arábia, nem hódítanak meg közlegyintésre.»

A szabæus uralkodók, kiknek a Szargonnal hadakozó Itamara után (715 Kr. e.) egészen 300-ig Kr. u. még 36 nemzedékét mutatják föl a fölíratok, az idők fejlődésével hatalmukat mindinkább kibővíték. A birodalmuk területén némi önállósággal uralkodó apróbb fejedelmeket, kik erős váraikban feudális hatalmat gyakoroltak a szomszéd területre, lassan-lassan belevonták uralmuk körébe. Az országuk határain, különösen Jementől keletre, teljes önállósággal alakult államokat, melyeket Glaser a minæusok utódainak tekint, arra kényszerítették, hogy Sába birodalmával szövetségre lépjenek, mely szövetségben Sábát illette a hegemonia, oly annyira, hogy a későbbi korszakokban ez országok királyi czímeit is a sábai fejedelmek viselik. Így lesznek e fejedelmekből az időszámításunkat megelőző időkben «Sába és Raidhán királyai», majd későbbi évszázadokig tartó, fokozatos bővülés által «Sába, Rejdán, Hadhramaut, Jemen és a hegységben és a Tihamában lakó arabok királyai». E terjedelmes cím a Kr. u. 450-dik évből való. A cím bővülése a sábai hatalom fokozatos terjedésének felel meg; benne tükrözik a sábai birodalom története.

De a sábai birodalom háttérében ez egész idő alatt egy komoly veszélyt veszünk észre, mely a mindig bővülőben levő sábai hatalmat Afrika felől fenyegeti. Az Arábia délkeleti részéről Afrikába bevándorolt abessyniai nép a III. századtól kezdve ismét Del-Arábia felé fordítja figyelmét és sikerül is neki Nyugat-Arábia partvidékét, Mahrát és sok számos arab szigetet hatalmába ejteni. A sábai királyok sok ideig vissza-

szorítják ugyan az abessyniai hódítót és egyúttal — mint címöknök megfelelő bővítése mutatja — hatalmukat éjszak felé még inkább kiterjesztik, míg 525-ben valószínűleg byzanczi segélylyel az æthiopok egész Dél-Arábiában czélt érnek, és Sába országát hatalmukba ejtik. A Byzanczra támaszkodó æthiopok ellenében Byzancz vetélytársának, a persáknak, segítségével a VI. század végéig sikerült ismét a sábai önállóságot helyreállítani. De csak rövid időre. Muhammed csapatai nem sokára elsöprik Jemen önállóságának ez utolsó árnyékát.

Dél-Arábia történetének ez utolsó részlete, az æthiop foglalás és az arabság fölcsumódásának története, eddigelé is elég részletesen volt ismerve. Egyes epizódjai a byzanczi és syr egyházi íróknál reszletesen vannak elbeszelve; sőt æthiop nyelven is létezik egy epigraphikus okirat (az úgynevezett *axumi fölírat*), mely az æthiop hatalom kiterjedését Dél-Arábiában a legélénkebben világítja meg. Az arab források is eléggé bőbeszédűek azon négy evszázad történetére nézve, mely a muhammedán hódítást megelőzi.

Mindez anyag már eddig is lehetővé tette a történetírásnak, hogy Dél-Arábia történetét a Kr. u. III.—VII. századra nézve körülményesen ismertesse. Ez ismeretek mellett az újabban fölfedezett fölíratok inkább csak vallástörténeti tekintetben nyújtanak újabb tanulságot, a mennyiben — mint föntebb már kiemeltük — a régi pogányság helyében tisztán monotheistikus irányt tükröznek, vagy megvilágítják azt, a mit nálók nélkül amúgy is elég jól tudunk. Mind a mellett a történet e korszakára nézve Glasernek az a törekvése, hogy a byzanczi befolyásnak lépésről lépésre való éles föltüntetésével és annak regibb előzményekre való visszavezetésével a történeti fejlődés mélyebb rügőit mutassa ki, melyeknek megfigyelése egyúttal a persa beavatkozásnak jobb megértését is lehetővé teszi. «Philostorgius (370—420 Kr. u.) Adanet (a mai Aden), romai-kon'-nak nevezi. A rómaiak Sábának a IV. században beállott gyengülését nyilván arra használták föl, hogy az adeni kikötőt elfoglalják. És itt helyen való a figyelmeztetés arra is, hogy szükséges volna, a rómaiak történetéből az arabok ellen indított háborúkat kimutatni. Biztosan állithatjuk, hogy a rómaiak az æthiopok első délarábiai foglalása alkalmával ep úgy segédkeztek, mint 525-ben, midőn amazok byzanczi segély nélkül semmire sem mehettek volna Dél-Arábiában. Ennélfogva az a

adat, hogy Septimius Severus császár 201-ben Kr. u. Arábia felixen átvonult, semmi esetre nem tekintendő túlzásnak, ép oly kevéssé, mint a hogy azon adatok sem mondhatók túlzottaknak, melyek a nyugati és keleti római birodalomnak Diocletianustól egészen le az iszlám keletkezéséig, Arábia ellen indított vállalatairól beszélnek. E vállalatokat kell a Róma és Axum (Aethiopia fővárosa) között későbbi időkben fönnálló (az arabok meggyöngítését czélzó) szövetség előzményeiül tekintennünk, melyek az aethiopok délarábiai sikereit jobban megértetik velünk. A rómaiaknak ez átöröklő ellenségeskedése az arabokat már jó régen hajdani elnyomóik, a persák, karjaiba vezették, és ki a megmondhatója, vajon nem ez ellenséges viszony volt-e egyik rügője az iszlám terjedésének Arábiában, melynek lakói évszázadok óta Rómát, illetve Byzanczot és az ott uralkodó keresztyénséget kerlelhetetlen ellenségeknek ismerték. És tényleg Krisztus idejétől kezdve egészen a sábai birodalom bukásáig a római birodalom története tükrözik a sábai birodalom életében is. A mint Róma hatalma meg van akasztva, Sába erőben és kiterjedésben gyarapodik; a mint Róma, akár már most a nyugati, akár a keleti, ismét magához tér, azonnal rossz idők járnak Arábiára. Vajon egyebet tett-e Muhammed, mint azt, hogy nemzete hagyományát követve, atyafiait hazája évszázados ellensége ellen egyesítette? És azontúl is megmaradt a Róma és Sába közötti ellentét; csak hogy Róma helyébe a keresztyénség, Sába helyébe meg az iszlám lépett.» (II. kötet 172. lap.) És a persa beavatkozásnak Dél-Arábiában is kifürkészi eddig meg nem figyelt historiai előzményeit, midőn (u. o. 139. lap) súlyt vet arra, hogy már időszámításunk első századától kezdve közep és délnyugati Arábiában hatalmas persa coloniák léteztek, melyek ott különösen aranybányászattal foglalkoztak és fokozatos előhaladással a persa befolyást Arábia e részeire kiterjesztették. Ez érintkezések megfigyelése által Arábia régibb történetének tárgyalására nézve új szempontok nyílnak meg, melyeket — a mint a rómaiakat illető föntebb közölt idezetből is látható — maga Glaser szörnyű vérmességgel ragad meg, s melyeket a mérséklő kritika illetékes határuk közé fog szorítani.

Mindenesetre azonban ez újabb délarab fölirati tanulmányok egy fontos eredménnyel járnak Arábia régi történetének ismeretére nézve és ezt legjobban Glaser következő szavaival

jelezhethetjük: «Azt a nezetet, hogy az arabság csak Muhammeddel lépett legelőször a világtörténelem színterére, ezentúl teljesen el kell ejtenünk. Nem a fönmaradt beduin költemények, hanem csakis a történelmi fejlődés kimutatása tesz lehetővé az iszlám keletkezésének helyes megértését, a mely nem volt egyéb, mint a dicső múlt lappangó tudatának, és egy nagy jövő reményének fölébredése. Az iszlám az arab nemzet reményét fényesen igazolta, sőt oly annyira, hogy a multat túlszárnyaló hatalom, dicsőség és nagyság, melyeket az iszlám kölcsönzött neki, teljesen elfeledteti vele a multat, melyet ezentúl érdemtelennek tartott arra, hogy róla az iszlámmal megnyílt fényes és hatalmas korszak mellett még becsülettel megemlékezzék. Azonban az európai tudománynak nincsen oka arra, hogy a muhammedán arabok e nézetéhez csatlakozzék, s az a reményem, hogy utazásaimnak legalább az az egy eredménye leszen, hogy ezentúl nem az iszlámot és az arab beduin költészetet fogják az arabság foglalatjának tekinteni, hanem hogy Arábiát is, úgy mint a világ egyéb országait, tisztán történelmi szempontból fogják szemlélni és le fognak mondani arról a valószínűtlen és értelmetlen fölfogásról, mely szerint az arabok és Arabország a régóta virágzó India, Assyria és Egyiptom között csak Kr. u. a VI. században mintegy varázsütésre bukkant föl a sötétségből.» (II. kötet 209. lap.). E szavak mindenestre egy tekintetben teljes jogosultsággal bírnak, a mennyiben a fölíratokból kitünő történeti kapcsolatokkal válik Arábia iszlám előtti története a világtörténelem egyik részévé. De semmi esetre sem lehet az iszlám előzményei ismerőjének ahhoz hozzájárulni, hogy a Muhammed tanítása révén beállott nagy mozgalom csak folytatása volna az arabság régi harcainak az őskor világhatalmai ellen, melyeknek emlékét az iszlám teljesen elfeledteté az arabokkal. Hiszen a történelem azon részének ismerői, melynek adatai nem utazóktól és még csak ezentúl fölfedezendő fölíratokból, hanem az iszlám első idejének jól megőrzött hagyományából minden félreértés és subjectiv vermesség nélkül merithetők, lépten-nyomon arról mutatnak, hogy a Muhammedtől kiinduló nagy buzditást mily apathiával fogadták az arab nemzet igazi képviselői, olyannyira, hogy az iszlám valóságos alakulása csakis abban az időben válik bevégezett ténynyé, midőn a tősgyökeres arabságon kívül álló körök kezdik fölkarolni és a világtörténelem hatalmas ténye-

zójévé alakítani. A hidsra második századában az arabság az iszlám történetében mint előmozdító tényező már alig jó tekintetbe.

## V.

Glaser «történelmi vázolata»,\*) melyben Arábia régi történetét «kizárólag fölirati források alapján «szándékozik konstruálni, nem lép föl a történelmi előadás igényeivel. «Kutató útnak — így szól pár sornyi előszavában — nem lehet föladata, hogy alaki tekintetben tökéletes írásmódot fejtsen ki, mint például a költőnek, a regényírónak, vagy hírlapírónak, hanem az, hogy a tudományt előbbre vigye.» Mindenesetre naiv nyilatkozat, melyet modern tudományos író nem tehet magáévá. De hát a «vázlat» mint egyúttal értesülünk, tizenkét nap alatt készült, úgy látszik, a stockholm-christianiai kongresszus számára. Nem is terjed azon teljes időszakra, mely a szerző kutatásainak tárgyát képezi. A sábai királyságot a szövetségek korszakáig viszi hat fejezetben; pedig az egész munka tizen-nyolcz fejezetre van szánva. Ezúttal Glasernek első sorban főleg az volt a célja, hogy egyrészt minæus hypothesisét adja elő s hogy másrészt külön fejezetben (II.), melylyel a szabæus-történet végső korszakába a rendszeres előadás során kívül belenyúl, a monotheista fölirat-csoportra nézve tett fölfedezéseit minel előbb ismertesse. A történelmi vázlat folytatása még nem jelent meg. E helyett Glaser időközben nagyobb keretre szabta munkáját és egy vaskos kötetben váratlanúl e bővített keretű munka második kötetét bocsátotta közre. Az irodalmi rendszeresség hiánya, melyet szerző — mint egy-két idézett kivonatból is láthattuk — útazói minőségével igazol, másrészt azt az előnyt nyújtja, hogy Glaser a vázlatába még belé nem vont korszakokra is kitér, s így azon helyzetben lehetünk, hogy új nézeteit s külön véleményeit e korszakokra nézve is ismertessük. Legújabb könyvében, melynek sokoldalú tartalmát csak hiányosan vázolja bőbeszédű címlapja,\*\*) a történelmi földrajz tudományát kívánja a maga szempontjából gazdagítani.

\*) Lásd fönt a 86. lapon \*) a jegyzetet.

\*\*) *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens von den älte-*



Az ó-kori irodalom három csoportja az, melyekben Arabia népeiről, törzseiről, egyes vidékeiről, városairól, kikötőiről akár rendszeresen akár alkalmilag van szó; még pedig: az ékíratokon (az assyr uralkodóknak Arábiával viselt háborúiról szóló fölíratokon), a bibliában (rendszeresen a népek osztályozása alkalmával és e részen kívül is számos alkalommal történeti elbeszélésekben úgy mint a próféták beszédei során) és végül a görög és római íróknál. Ez ó-kori okíratok egyike sem nyúl vissza Arabia történetének Glasertől kitűzött kezdőpontjáig (II. évezred Kr. e.), azaz a minæus hatalom koráig, sőt mindmegannyian a szabæus királyság idejéből valók.

Legkésőbbiek a harmadik sorban említett okíratok: nevezetesen Theophrastes (körülbelől 312 Kr. e.), Strabo (66 Kr. e. egész 24 Kr. u.), ki régibb, általa lelkiismeretesen megnevezett forrásokat (Eratosthenes, meghalt 196 Kr. e., Agatharchides 120 Kr. e., Artemidoros körülbelől 100 Kr. e.) használ; az Aelius Gallus (24 Kr. e.) arab hadjáratáról szóló régi tudósítások; a *Periplus maris Erythraei* szerzője, kiről Glaser az eddigi föltevések ellenére azt akarja bizonyítani, hogy kereskedői szempontból végzett utazása alkalmával gyűjtött észrevételeit 56—71 Kr. u. jegyezte föl; a bőségesen compiláló Plinius (meghalt 79 Kr. u.), ki a nélkül, hogy reá hivatkoznék a *Periplus* is használta és kinek adatai már azért is óvatos használatra szorúlnak, minthogy különben a régi íróktól kölcsönzött adatait a saját ideje viszonyainak megfelelő tényállással könnyen összezavarhatnók; a híres csillagász és matematikus Claudius Ptolemæus (II. század második fele Kr. u.). Ezekhez járúlnak még a Kr. utáni III.—V. századra nézve nagyon fontos byzancezi írók, úgymint az æthiop időre nézve tanulságos keleti egyháztörténeti kútforrások; végül a következő századokat tekintve, még Cosmas Indicopleustes, ki a VI. században Kr. u. az erythraei tengert és Indiát beúta. A VII. századtól kezdve már az arab írókra kell tekintettel lennie a történelmi földrajznak és közülök leginkább a X. században író Al-Hamdánira;

---

*sten Zeiten, bis zum Propheten Muhammed, nebst einem Anhang zur Beleuchtung der Geschichte Abyssiniens im III. und IV. Jahrhundert n. Chr. Auf Grund der Inschriften, der Angaben der alten Autoren und der Bibel. Von E. G. Zweiter Band. Berlin (Weidmann) 1890. 575. l.*

ez író munkáinak fontosságára már föntebb (77-dik lapon) utaltunk.

Ezekből áll nagyjában az anyag, mely Arabia történelmi földrajzának ez idő szerint rendelkezésére áll. Ez anyagra nézve a tudomány föladata abban központosúl, hogy a körülbelől 3000 számra terjedő fölíratí kincs adatait az épen említett három rendbeli idegen forrás helyszíni értesítéseivel összehasonlítsa, a geographiai és ethnographiai adatokat ez alapon azonosítsa és a viszonyok történelmi fejlődését ez anyagtól körülhatárolt évszázadokon belül földerítse és egészen a legújabb időkig, a midőn e fölíratokon és a régi íróknál említett helységeknek már csak romjai vagy még ennyi maradéka sem áll fönn, levezesse. Kétségtelenül óriási feladat, melynek megoldása a szokottakon túl még egyéb, például philologiai nehézségekbe is ütközik.

Ezek közül csak egyet akarnék megemlíteni. A kik a római és görög írókat évszázadokon át lemásolták, tudós és buzgó emberek lehettek ugyan, de bizony könnyen megeshetett, hogy távol Arabia népeinek és helységeinek neveire nézve egyáltalán tájékozva nem voltak, és így teszem Strabo vagy Ptolemæus adatait roppantúl megrontott és a mi a helyzetet még súlyosabbá teszi, egymás között is eltérő alakban hagyták az utókorra. \*) Hogy a philologiai alap zavarosságának lehetőségeit méltathassuk, csak arra gondoljunk, hogy középkori arab tulajdonnevek mikké válhattak már két-három századdal gazdáik ideje után a scholasztikus fordítók és másoló barátok tolla alatt. Ibn Gebirőlből Avicembront csinálnak, Ibn Rosd-ot Averroes-sé torzítják stb. Hát még mivő fajúlhat az ó-korban roszszúl fölfogott keleti tulajdonnév az e romlott alakot még roszszúl is másoló író diák tolla hegyén? Könnyen érthető tehát, ha azt mondjuk, hogy a szöveg hagyománya abban a körben, mely Arabia historiai földrajzának legbővebb forrását nyújtja, a lehető legbizonytalanabb és legingadozóbb.

Hogy a nagy Ritter Károly Arabia földrajzára nézve is mindent megtett, a mivel az ő idejében hozzáférhető források segítségével bolygónk e részének földerítéséhez hozzájárulhatott, arról mindenki meggyőződhetik, ki Ritter nagy *Erdkundéjének*

---

\*) Lásd erre nézve cikkemet a *Földrajzi Közlemények* 1876-diki kötetében.

arab kötetét használja. De ő még nem vonhatta be körébe az ékiratokat, az arab fölíratoknak nagy kincseit; a muhammedán arab földrajzi irodalom legnevezetesebb munkái is csak ő utána váltak hozzáférhetőkké, midőn az ő és Kiepert munkássága az irodalom e hézagainak pótlására követelő módon utalt. Legelőször Blau Ottó, Fleischer egyik tanítványának, ki porosz konzul minőségében sok ideig élt keleten, számos czikkei járultak Arábia történelmi földrajzához azzal az anyaggal, melyet csak orientalista nyújthatott. De valódi úttörést e téren Sprenger Alajosnak, Muhammed nagy hírű életírójának, köszöntünk, ki *Arábia régi földrajzában*\*) a tőle már töredékesen ismert Hamdáni és egyéb arab írók alapján a római s görög írók adatait, de különösen Ptolemæus tudósításait magyarázta, és ez alapon Arábia ó-kori mappáját is vázolta, különös tekintettel az arab néprétegek, törzsek stb. lakóhelyeinek meghatározására.

Glaser jelzett munkájában ez eredményeket két irányban viszi tovább. Egyrészt az általa lényegesen bővített fölírtai anyag fölhasználásával az összehasonlító kutatásnak az eddiginél tágabb alapot kölcsönöz; másrészt meg saját útazásai és itinerariumai a mai helyszíni nomenclaturát, és némelykor a mai arabok között fönmaradt topographiai hagyományt adják rendelkezésére. Földrajzi kutatásokra a szerzőt különösen még csillagász múltja teszi alkalmassá, míg viszont kutatásai e körében is annál föltűnőbb, hogy a múltjánál fogva mathematikai módszerhez szoktatott tudós e téren annyira hajlandó következtetéseit sokszor a fékevesztett philologiai phantázia ingatag alapjára építeni, és ily következtetések számára sokszor a legudvariatlanabb modorban hitelt követelni. «Rossz néven lehet-e venni — úgymond — az utazótól, a kinek egy bizonyos ország képezi vágyai tárgyát, hogy ha annak tudatában, hogy a diplomás mesterek és építők eddigelé csak kutya-gunyhókat építettek, holott a kitűnő márványból gyönyörű templomot, istenekhez méltót, lehetett volna alkotni, — a saját erejéből gyűjtött anyaggal, saját belátása és legjobb tudása szerint a tárgyhoz méltó tervet kieszel és elvégez?» E mondatnak ügyetlen szerkezete nem az én hibám, valamint nem nyelvünk ere-

---

\*) *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus*, Bern, 1875.

jén múlt, hogy a szerző vad kifejezéseit nem bírtam szóról szóra visszaadni.

Glaser hypothesisai azonban kétségtelenül a figyelmet eddigelé kikerülő combinatiókra is vezettek, melyeket ezentúl nem csak az összehasonlító földrajznak, hanem az ó-kori történetnek is komolyan tekintetbe kell vennie. Már eddig is láttuk, hogy ő az ó-kori Arábiának, melyet soká a művelt világtól teljesen elzárt területnek képzeltek, idegen népekkel való érintkezését szereti kimutatni, utána járni azon kapcsolatoknak, melyek Arábia között és földünk egyéb hatalmai között az ó-korban fönállottak. E kapcsolatok kimutatásában, az igaz, szokása szerint, neha nagyon elveti a súlykot, túlzásokra ragadja őt buzgalma, hogy minden rejtélyt az ő Arábiájával sikerüljön megoldani. Könyve két fejezetében valóságos mintapéldáit nyújtja e túlzó buzgalom eredményeinek. A bibliai paradicsomot (316—329) Arábiában keresi és találja, midőn az összes folyam- és országneveket, melyek a biblia elbeszélésében fölemlítvők, geographiai rendszerébe beilleszti. Azután még az aranyáról és drágaköveiről a bibliai íratokban híres Ophirországot is, a honnan Hiram phœniciai király a királyok I. könyvének 10. fejj. 11. verse szerint aranyat, drágaköveket és almuggimfát hozott, melyek Isten házának díszéül szolgáltak; Arábiában fedezi föl. De másrészt meg nem tagadható, hogy az ó-kori kapcsolatok kimutatásában sokszor oly mozzanatokra hívja föl a figyelmet, melyek már eddig is elég nyilvánvalók lehettek volna, ha a szaktudósok, kik Arábia elszigetelt természetének dogmáján semmi áron nem tágítottak, szemöket el nem zárják előlök. Hogy Arábiában az ó-korban görög gyarmatok léteztek, erre már Plinius VI. 159 nyomán is lehetett volna ügyelni; szerzőnk (152—160. lapokon) ez alkalmat szívesen ragadja meg, hogy a görög gyarmatok elterjedését már most pontosabban mutassa ki és a bibliai Jáván-nal, a görögök Ión nevének héber megfelelőjével hozza kapcsolatba. Ily érintkezések kimutatása mindenesetre Glaser nagy munkája fő eredményeül tekinthető és mint minden egyéb érdemének, ő ennek is maga-maga a leghangosabb hirdetője. «A ki jelen munkámat — úgymond a III. kötet 471. lapján — figyelemmel olvasta, azt vehette észre, hogy tartalma a régi Arábiának nem csak földrajzi és történelmi viszonyain fordúlt meg, hanem főképen még azon is, hogy végre valahára meg-

téessék a kísérlet arra, hogy Arabország viszonyát a szomszédos országokhoz megvilágítsuk, és hogy ezáltal elűzzük az orientalisták és a keleti emberek azon furcsa nézetét, mely szerint Arábia úgyszólván csak a keresztyénség keletkezése után mintamolyan csodaország merült föl az óceán habjaiból. Erre nézve, a mennyire lehetett, mások kutatásait is tekintetbe kelle vennem, hogy mindazon érintkezési pontokat kitaláljam, melyek arra vezettek, hogy Arábiát az ó-kori, különösen pedig a keletafrikai és előázsiai világ szerves alkotó részéül bemutatthassam.» És midőn ezt teszi, soha sem szabadulhat meg epéjétől mindazok ellen, kik a dolgokat mind- eddig másként szokták tekinteni. «Csak Arábia elől — így szól a 316. lapon — melynek átkutatását régi idők óta a tudósok egész serege végezi, nem bírták a fátyolt ellebbenteni, mely múltjának titkait elfödi. Csupa fától nem vettek észre az erdőt és csupa grammatikai szörszálhasogatástól elfeledték, hogy van egy Arábia, mely, mint a régi művelt világ minden más országa, történelmi egyéniséget képvisel, méltót megfigyelésünkre és szemléletünkre és érdemeset legelénkebb érdekünkre. Csodákat véltek művelni, midőn a grammatika korlátain túl, az arab népszellem maradványait az irodalomból összekeresték és ezeknél még merészebb eretnekek arra is vetemedtek, hogy összegyűjtsék azon ellentmondó és sokszor teljesen értéktelen adatokat, melyeket az arab szerzők népek múltjáról reánk hagytak. Már ez első és második rendbeli eretnekek is csak kevés vagy épen semmi tetszést sem arattak tevékenységökért. Hát mily tetszésre számíthat már most az, a ki arra vállalkozott, hogy Arábiát beütazza és — horribile dictu — történelmi értelemben fölfedezze? Ez ellenkezik az eddigi szokással, mely szerint nem szoktak Muhamínen túl semmit észre nem venni, ellenkezik a grammatika szentségével, az arab versmértékek majestásával. Ily legmagasabb rendű eretnekséget agyon kell ütni, szerzőjét — különösen ha nincsen kopasz feje, czopfja, vagy diplomája — száműzni kell, vagy legalább is el kellátkozni és az igaz lelkűek közösségéből kiűzni stb. Majd csaknem úgy látszik, mintha himjár köveim mind-egyikébe e szavak volnának vésve: *Lasciate ogni speranza!*»

Szerzőnk, mint látni való, közben-közben egyre csak az elkeseredettség húrjait pengeti; a legszárazabb dolgokról szólván, ily kifakadásokkal szerez változatosságot olvasóinak. Az

ember azt hinné szavaiból, hogy a tudomány mai képviselői vasvillával kergetik ki szentélyökből azokat, a kik az iszlám előtti arabság viszonyait és kulturtörténetét kutatják. Pedig a legutolsó évek irodalma ép e téren is lényeges haladást mutat föl azon korlátolt ismeretekkel szemben, melyekre csak a múlt évtizedben kelle még szorítkoznunk, a pogány arabok szellemi viszonyaira nézve.

## VI.

Azt az egyet csakis a legelfogultabb entuziasta egyoldalúság tagadhatná, hogy a régi fölíratokból meríthető anyaggal az arab népnek kizárólag politikai, állami történetébe hatolhatunk be. A kulturtörténetre csakis a régi épületek romjai tartoznak, melyek nem nyújtanak kapcsolatos képet a nép életéről, erkölceiről s gondolkodásáról. Az épületeket hatalmas királyok alkották, kiknek egymás után következő dynastiái és nemzedékei fölött a fölíratok megfejtői és földolgozói most, mint az eddigiekből látható volt, nem épen enyhe módon cserélik ki eszméiket. A nép erkölceiről, gondolkodásáról, társadalmi viszonyairól, életök eszményeiről és valóságáról, a pogány világ költőinek és szájhagyományának tanulmányozása által nyerünk tudomást. E költemények nem érnek ugyan vissza a minæusok negyedfél ezeréves őskorába. De ez nem a tudósok bűne. Ők csak annyi irodalmi anyagot használhatnak és dolgozhatnak föl, a mennyi az iszlámot megelőző időkből fennmaradt. És e téren a philologok és kultur-történetíróknak az irodalmi hagyományon alapuló munkája méltán kiegészíti a régiségbúvárét, mely a folyvást bővülő fölíratokból indul ki. Midőn *Arabia régi története*i ismeretének haladását e cikkünkben az olvasóval megismertetjük, végezetül e philologiai törekvések mai állását is jeleznünk kell. Mindinkább, még pedig keleti és nyugati tudósok versengő munkája által, mindinkább nagyobb körre terjed a régi pogány arabok szellemi hagyományának ismerete. Évről évre több meg több anyaghoz ferünk azon remek költészeti irodalomból, mely e szellemet velünk megismerteti. E költeményekből és a hozzájuk fűződő hagyományból idővel sikerülni fog a régi, iszlám előtti arab világnezet és művelődés tiszta képét megalkotnunk. És e körben is

az utolsó években az anyaggyűjtésen kívül több földolgozott munka is látott napvilágot. Egy, meglepő eredményei miatt föltűnést okozó könyvben, melynek szerzőjét, William Robertson Smitht-t az olvasó leginkább mint a nem rég befejezett *Encyclopaedia britannica* tapintatos szerkesztőjét ismerheti, a pogány arabok családi viszonyai és az ezekkel kapcsolatos jogi nézetek és szokások módszeresen vannak elénk adva. E könyv\*) nem csak az orientalista figyelmét van hivatva lekötöni, hanem ép oly mértékben a művelődés — és különösen a régi jogtörténelem művelőit is. — Az ó-testamentomi munkáiról híres Wellhausen Julius egy jelentős kötete, mely a töle évről-évre kiadott *Vázlatok és előmunkálatok* harmadik részét képezi, a régi arab vallás minden egyes mozzanatát, elkezdve az istenektől egészen le a köznép legapróbb babonájáig, a képzelhető legnagyobb részletességgel foglalja össze a költészeti irodalom alapján.\*\*)

Ép ily alapon tárgyalta e sorok írója — talán nem illetlenség ezt is említeni — legújabb munkája első kötetében a régi arabság törzsi életét és az ezzel kapcsolatos társadalmi viszonyokat és erkölcsi világnézetet, különös tekintettel még azon hatásra is, melyet a pogányság hagyományai a fejlődő iszlámra gyakoroltak.\*\*\*) A régi arabok kultur-történetének ily alapon induló tanulmányozása csak a legutolsó évtizedben juthatott érvényre és nem mondhatni Glaserrel, hogy a philologok tettségével nem találkozott légyen. Sőt e történelmi tanulmányok a régi költészetnek magasabb philologiai szempontokból történő elemzését tetelezték föl. A kutatás e két köre a tanulmányok módszere által teljességgel azonosnak és egymáshoz tartozónak bizonyult. A régi arabság történetírója ugyanis, minden egyes adatra nézve, melyet a régi irodalomból és hagyományból felhasznál, előzetesen az illető adat hitelességére nézve beható kritikai kutatást köteles végezni, melynek eredményétől teszi függővé a kérdésben forgó adat értékét is.

Az iszlám előtti arab költészeti hagyomány csak az iszlám után következő időben képezte a följegyzés és gyűjtés tárgyát;

---

\*) *Kinship and marriage in ancient Arabia*. Cambridge (az egyetem kiadványa) 1885.

\*\*) *Reste arabischen Heidenthums*, gesammelt und erläutert. Berlin, 1887.

\*\*\*) *Muhammedanische Studien*, I. kötet (Halle 1889.).

a II. századból sőt még későbbi időkből is valók azon rendszeres gyűjtemények, melyek mint a Mu'allakát a Hamásza, a Mufaddalijját, a pogány költők dívánjai, a Muhammed idejét megelőző korszak érzését, gondolkodását és világnézetét, legjelesebb képviselőiben, hőseiben és költőiben — a két címet a pogány időben ugyanazon egyének viselik — megőrizték az utókor számára. Elképzelhető már most, hogy mivé változtathatta a szájhagyomány a régi költők nyilatkozatait, addig míg ezek a gyűjtők keze alatt állandó alakot ölthettek; mennyi interpolációval bővíthették a régi költők szövegét, mily változások eshettek meg kifejezésein; sőt mily sűrűen csempészhettek be teljességgel hamis, az ókortól idegen verseket és költeményeket a régi költő dívánjába. Innen van, hogy a pogányok költeményeiben kétségtelenül muhammedán ízű szavakkal, versekkel, sőt egész darabokkal találkozunk. Mily téves képet alkotnánk már mostan e pogány idő viszonyairól, ha a pusztá hagyomány minden betűjének hitelt adva, ily gyanús és aggályos adatokból derűre-borúra vonnók le következtetéseinket? Szemmel látható tehát, hogy e tanulmányok lényege léptenyomon a philologiai kritikán fordul meg; persze nem azon betűittas szórágó kritikán, melyet joggal neveznek alsóbb kritikának, hanem a történelmi korszakok szellemi életét, eszméit és erkölceit fürkésző kritikán, mely a philologia magasabb czeljaitól és föladataitól nem különbözik és a philológiát a szó legjobb értelmében a valóságos szellemi, történelmi tudomány címére jogosítja. És ez nemcsak az arab régiség tanulmányára nézve áll.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.



## AZ ATYAFIAK.

Regény.

Negyedik közlemény.\*)

### XV.

A főispáni nagy lakás termei már jóformán tele voltak a meghívott vendégekkel, midőn Ákos megérkezett. Csak a delutáni vonattal jött meg a városba, és a fogadóba szállt, nem anyjához, kinek úgy sem volt önálló lakása. Meglátogatta ugyan a tanácsosnét megérkezése után, de a házban csak vele találkozott; Ella és a kegyelmes úr már az estélyre öltözködtek s nem voltak láthatók. Ákos nem is nagyon kérdezősködött utánok; néhány rövid, közömbös szót váltott anyjával, aztán vissza sietett fogadójába, hogy az estélyre készüljön.

Ama bizonyos főispáni tervre, melyben Ákosnak jelentékeny szerep volt szánva, a tervelők megállapodása szerint, a tanácsosnénak kellett volna Ákost előkészítenie. De ez első rövid találkozáson semmit sem mert róla szólni; félt, hogy az elhamarkodással elronthatja, s föltette magában, hogy az estély folytán félrevonul fiával valamely csendes szobába s kellő időben anyai tekintélyének egész súlyával fog reá hatni, hogy megnyerje tervöknek. Így történt, hogy Ákos semmit sem tudott a messzemenő, életbe vágó tervelésekről, melyekben a fő szerepet neki kellett játszania, midőn a vendégekkel tele terembe lépett.

Itt találkozott először Ellával, először életének ama nagy forduló pontja óta, midőn egyszerre elvesztette örökségét és

---

\*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 169., 170. és 171. füzetében.

szerelmét. Ella a nagy terem legszélső sarkában ült, ragyogva a szépségtől és gyémántjaitól. Egyedül volt; hódolóinak seregét, mely az első pillanatban körülrajongta, lassankint elriasztotta mellőle hideg, büszke némasága. Izgatottságát senki sem vette észre, sokkal jobban tudott uralkodni magán, sokkal jobban megszokta parancsolni arcának, szemének, mozdulatainak. Csak akkor pirult el egy pillanatra, midőn meglátta a belépő Ákost; de e röpké pír gyorsan elszállt, mint a lehellet, hogy annál nagyobb sápadtságnak engedjen helyet.

Mindig félt ez első találkozástól. Mióta bizonyossá lett Ákos megérkezése, szüntelen e találkozásra gondolt és rettegett tőle. Annál inkább rettegett, mert nem tudott számot adni magának arról, mi erősebb lelkében, a vágy-e vagy a félelem? Még mindig szereti-e Átkost vagy egyáltalában szerette őt valaha igaz szerelemmel? Vágyódik-e utána, hogy újra lássa mély tekintetű szemét, melyben utolsó találkozásukkor annyi szerelmet, annyi boldogtalanságot olvasott? Vagy retteg-e tőle, nehogy újra lássa arcán azt a végtelen szomorúságot, az utolsó benyomást, melyet lelke megőrzött róla? Azért fél-e, mert még mindig szereti, vagy azért, mert már nem szereti? Nem tudta, nem volt képes számot adni róla magának; szeme zavaros volt, nem látott tisztán saját lelkébe sem; s bár nem árulta el senki előtt, nyugtalan és izgatott volt az első pillanattól fogva, és arca elsápadt, midőn végre maga előtt látta hajdani szerelmeset.

Pedig nem volt oka a nyugtalanságra. Ákos arcán nem látta se a szenvedés, se a szerelem nyomait; panaszait, szemrehányásait sem kellett hallania. Nyugodtan, barátságosan lépett hozzá, a mint megpillantotta és úgy nyújtott kezét neki, mint a jó indulatú rokonok szoktak kezét nyújtani egymásnak, midőn hosszú távollét után találkoznak.

Melléje ült és fesztellenül beszélgetni kezdett mindenről, a mi közömbös s a miről meg is látszott, mennyire közömbös előtte. Ella titkon nagy figyelemmel vizsgálta arcát s igyekezett megtalálni szavaiban a rejtett jelentést; de semmit sem talált, arcában semmit sem olvasott, és egészen megnyugodott a lelke; legalább azt súgta magának, összeszorítva ajkait es titokban tépdese ruhája fodrait, hogy lelke egészen nyugodt lett, s nem értette, miért érez oly mély megszégyenülést és keserűséget, mintha valami nagy csalódás érte volna.

— És te hogy töltöd idődet? — szólt végre halkan, miután Ákos hosszasan kikérdezte utazásairól, kedvteléseiről, mulatságairól.

— Mint afféle szegény hivatalnok — felelt Ákos jó kedvűen. — Dolgozom és várom az előmenetelt.

— És nincs semmi reményed sorsod javítására?

— A ki sorsával meg van elégedve, az nem törődik a javítással.

— Igazán meg vagy elégedve sorsoddal?

— No, nem mondom, hogy néha eszembe nem jutnak a régi fényes napok, de segítek magamon. Egyszerűen magamra vitatom, hogy a mi elmúlt, nem volt egyéb szép álmnál, s most élem az ébrenlét korszakát. Az álmat pedig, akármilyen szép volt, nem sajnáljuk, ha elmúlt. Vállat vonunk rá és azt mondjuk: álom volt, minden álom volt.

— Minden álom volt, minden? — ismétlé Ella halkan, a földre szegezve szemét.

— Minden — viszonzá Ákos nyugodtan. — Álom volt, elmúlt, ne búsuljunk utána. — Most pedig — folytatá fölkelve székeréről — bocsáss meg szép húgom, ha elhagylak. Még nem is tettem tiszteletemet házi urunk előtt, pedig a magam fajta hivatalnoknak nagy szüksége van a főispáni protectióra. Viszontlátásra!

Barátságosan megszorította Ella kezét s a szomszéd terembe sietett nyugodtan, vidáman, könnyeden, mintha csakugyan soha sem lett volna más rá nézve kedves rokonnál.

A teremben fel és alá hullámozottak a vendégek, s mindnyájan, férfiak, nők egyaránt, csodálattal és hódolattal néztek a szép asszony felé, ki némán ült szögleteben és öntudatlanul játszott legyezőjével. Halvány arczán nem látszott semmi, a miből azt olvashatták volna a hódoló szemek, hogy ennek a fénynek is van árnyéka.

— Nem gyűlöl, nem vet meg — gondolá magában a szép asszony, észre sem véve a bámuló szemeket, melyek feléje voltak irányozva. — Áldott legyen érte az Isten, nem boldogtalan, nem tettem boidogtalaná. Oh mennyire örülök, mily boldog vagyok. Boldog? Nos igen, boldog vagyok. Ez a szúrás a szívemben, ez a könny szememben, csak a sértett hiúság utolsó fellázadása. Én botor, hiú teremtes! azt hittem, talán azt vártam, hogy még mindig szeret, hogy még mindig boldogtalan miat-

tam . . . Talán éppen azt kívántam volna, hogy vonagló szívét tegye lábamhoz áldozatul, s én még egyszer, még kegyetlenebbül rátaposhassak . . . Eh! nem szeret, annál jobb! én sem szerettem, boldogtalanná tettem volna. És most boldoggá teszem, boldoggá fogom tenni, és megadom neki az elégtételt, hogy éppen oly boldogtalan leszek az ő boldogságáért egész életemen, a mily boldogtalanná tettem őt hajdan, akkor, egy pillanatra . . . Istennek hála! csak egy pillanatra . . . Eh! badar gondolat! ki mondja, hogy én boldogtalan vagyok? Bölcsen tettem, midőn szívemet alárendeltem eszemnek, bölcsen tettem magamra és rá nézve . . . Igen, igen, boldog vagyok, és boldoggá fogom tenni őt . . .

Lassan fölemelkedett helyéről és a másik terem felé indult. A vendégek közt ezalatt új hullámmás támadt, a figyelem elfordult a szép asszonyról és más felé irányult. Geréb László, az országos nevezetességű képviselő e pillanatban haladt át a termen, ismerkedve, kezet fogva, mosolyokat és barátságos tekinteteket osztogatva. Mindenki tolongott körülötte, hogy egy pillantását, egy szavát elfoghassa a nagyszabású politikusnak. Dicsőségének fénye a sötét Venter Ignácot is megáryozta, ki nyomában haladt, és daczára minden nagyságnak, mely körülvette, keserűbb és világgyűlölőbb arcokat vágott, mint valaha.

— Megjöttek Oszlányiék — mondá magában Ella, midőn László egy gavalléros köszöntéssel mutatta, hogy még emlékszik reá, es Venter Ignác fekete tekintettel végig mérte tetőtől talpig. — Itt az ideje, hogy megkezdjem működésemet. Olgával kell beszélnem . . . ah! Olga, kedves gyermek, nem rontotta meg egy év alatt a te lelkedet is az arany? A mint a szomszéd terembe pillantott, éppen akkor lépett be annak másik ajtaján az Oszlányi uralkodó család. Oszlányi, Oszlányiné és Olga. Láttá, a mint Ákos áthaladva a termen, megpillantotta Olgát, és hirtelen, mintha villámütés érte volna, megállt és mozdulatlanul reá szegezte szemét. Olga arcán is látszott, hogy megismerte az ifjút, ki egykor oly halálosan megsértette. Elsapadt és el akarta fordítani fejét; de mintha bűvös erő vonta volna, újra feléje tekintett, és így álltak egy pillanatig, némán, mozdulatlanul, egymásra szegezve szemöket. Csak egy pillanatig; csak Ella vette észre e néma, csaknem fenyegető találkozást, a többiek nem is látták. A következő pillanatban Ákos

zavartan, elpirulva köszönté a mozdulatlan leányt és elsietett, míg a másik oldalról a főispán kinyújtott kezekkel, hangos üdvözléssel rohant kedves vendégei elé. Mialatt Oszlányi és Oszlányiné kezét szorongatta, elragadtatva magasztalván a boldog pillanatot, hogy szerény házában tisztelheti őket, Olga megpillantotta Ellát s önkénytelen mozdulattal egy lépést tett feléje. Több lépést nem kellett tennie: Ella hozzá sietett és megragadta kezét. A két barátnő ismét szemközt állt egymással, először ama nehéz pillanat óta, mely elszakította őket egymástól.

## XVI.

Olga nagyon megváltozott ez idő alatt. A kis leányból nő lett. De az igazi változás nem természetén, nem vonásain, nem arcza kifejezésén, nem szemének tekintetén történt. Ezek a külső változások csak olyanok voltak, melyeket a haladó idő minden fiatal leánynál előidéz másfél év alatt. A mi nem történik meg minden fiatal leánynál, az a gondolkodás és szenvedés iskolája volt, melyet Olga ez idő alatt végig járt, s mely korán fölül megérlelte lelket s hosszú keserű évek tapasztalását pótolta benne.

Azt a szót, mely először nyitotta meg szemét, soha sem feledte többé. Hogy ő hideg számítással szerelmet színlelt egy beteg ifjú iránt, csak azért, hogy magához kaparítsa vagyonát! Hát ilyenek is vannak a világon? Kell, hogy legyenek; kell, hogy az emberek nagy része, legnagyobb része ilyen legyen, másképp őt sem gyanúsíthatták volna erről, ha nem ez az általános szabály, mely alól, nem tudhatták, hogy ő kivételt képez. Ilyenek az emberek, színlelik az érzelmeket, színlelik a barátságot, a szerelmet, önző lélekkel, hideg számítással, hogy jólétet, vagyont, kényelmet és fényt szerezzenek magoknak. Képmutatás minden, a kezek meleg szorítása, a karok forró ölelézése, a szívek összedobogása, az ajkak egybeforradó csókja, — mind, mind képmutatás, csupa apró pénz, melyet azzal a számítással adnak ki, hogy gazdag kamatot hajtson. Nincs az emberekben hit, érzés, becsület, indulat, szenvedély; minden, a mit mutatnak, csak eszköz az egyetlen, az igazi cél elérésére, és ez a cél a pénz.

S ha körültekintett, ha megvizsgálta az embereket, kik körülötte voltak, ha összehasonlította mostani viseletöket előbbi viseletökkel, mindenütt megerősítést talált leverő meggyőződéseknek. Mióta nagy örökségéhez jutott, azóta nem lett se szebb, se okosabb, se kedvesebb, és mégis tapasztalnia kellett, hogy az emberek szebbnek, okosabbnak, kedvesebbnak találják, el vannak ragadtatva bájától, szellemétől, minden pillantásától, minden szavától; hódolattal, tisztelettel néznek reá és boldogok, ha egy tekintetet vet feléjük. Most is olyan ő, mint régen, hajdani egyszerűségében, mikor senki sem vette észre, és most a vidék legkiválóbb urai hódolnak neki s a legfényesebb nevek viselői versenyeznek kezéért. Mindenki szerelmes belé, és ő jól látja, hogy mindez a szerelem csak tettetés, hideg számítás vagyona után. Mind ilyenek az emberek, mind, és ő sem tesz kivételt, hiszen szemébe mondták ezt a kegyetlen vádat.

Ezt a szót nem tudta feledni, se azt, a ki mondta. Ott csengett szüntelen fülében a méltatlan vád, és ott állt szeme előtt a fölhevült ifjú alakja. Nem üzhette el, hallania, látnia kellett. Álmában üldözte, ébren gyötörte, haraggal, keserűséggel, fájdalommal töltötte el lelkét. Fájdalommal és száналommal. Nem tehetett róla, a harag mellett felhangzott lelkében a száanalom szava is. Ha megjelent előtte Ákos alakja — és oh! hányszor jelent meg — kipirúlt arcán, melyen annyi megvetést látott maga ellen, a véghetetlen fájdalom kifejezését is látania kellett, mely csalódott szerelmét gyászolta, és szemében, mely oly hidegen, oly lenézőleg tekintett reá, vagyonának elkaparítójára, ott látta a kimondhatatlan szomorúságot is, melyet elvesztett szerelme fölött érzett. Bármint gyűlölte ez embert, ki őt oly halálosan megsértette, nem tagadhatta, hogy Ellát igazán, érdek nélkül szerette, szerette volna szegényen is, nőül vette volna pénz nélkül is; és épen ez egyetlen egy ember, ki nem hódolt meg vakon az arany bálványnak, épen ez tudta őt a legaljasabb érzésről vádolni! Vére újra meg újra felforrt, valahányszor eszébe jutott e jelenet, és sokszor önmagát is gyűlölni kezdte, hogy nem tud ez alaktól szabadulni, hogy nem tudja tisztán gyűlölni, nem tudja megvetését hasonló megvetéssel viszonzni, és ha látja, mindig látnia kell fájdalmát, szomorúságát, igaz szerelmét, és nem tudja kitepni szívéből a gyűlölet és harag mellől a száanalom érzését. Mindennap gondolnia kellett reá, minden nap minden órájában az a szörnyű vád

üldözte, melyet ajkáról hallott, és azt az arcot látta, mely oly megvetéssel nézett reá, annyi szerelemmel és fájdalommal nézett Ellára, s bár csak egyszer látta őt, úgy emlékében maradt minden vonása, mintha mindennapos ismerősök volnának.

És midőn most annyi idő múltán találkozott vele, és az alak, mely lelkének mindennapos kínzó látogatója volt, valósággal előtte állt, újra, egyszerre megrohanták lelkét mind azon indulatok, melyek oly régen gyötörték, és megdöbbenve, csodálkozva kérdé magától, miért dobban meg oly különösen a szíve, midőn csupa gyűlölettel, haraggal pillant ez emberre? Nem értette, mi ez; menekülni akart előle, menekülni akart önmagától, midőn észrevette Ellát s mintegy védelmet keresve, önkénytelenül egy lépést tett feléje. Ella hozzá sietett, megragadta kezét, egy pillanatig némán állt szemközt vele, aztán lassan, gyöngéden magával vonta, míg egy félreeső szobába érkeztek, hol egyedül lehettek.

Egész idáig egy szót sem váltottak, nem is tekintettek egymás arczára, egyedül egybefonódott kezők szorítása mondta, hogy még mindig szeretik egymást. De a mint a magányos szobába értek, Ella karjaiba ragadta a leányt és kitörő érzéssel felkiáltott:

— Végre karjaimban tartalak, drága leánykám!

Olga hallgatott s fölemelve fejét Ella válláról, kissé félre vonult és nyugtalanul, bizalmatlanul nézett barátúője arczába, mintha nála is valami rejtett célzatot keresne. Ella észrevette e gyanakodó pillantást és arcza elszomorodott.

— Olga! te vetsz reám ily tekintetet? — mondá halkan, szemrehányóan. — Te, az egyetlen a világon, kit mindig tisztán, őszintén szerettem? Nem, ez nem a te szemed, ezt a tekintetet te mástól vetted. Nem lehet, hogy a te lelkedet is megrontotta már az arany varázsa; nem lehet, hogy tőlem is elidegenített téged az az átok, mely szíveket szakít szét egymástól. Nem, ez nem lehet a te tekinteted, te kivétel vagy! Olgám, gyermekem, nézz reám a régi szemmel, nézz reám ismét úgy, mint akkor, midőn ölembe hajtottad fejedet és én virágot fontam fürteidbe!

— Nem, nem, Ella! te nem vagy olyan, mint a többi! — kiáltott Olga, elfeledve minden embergyűlöletét és zokogva Ella keblére vetette magát. — Bocsáss meg, oh bocsáss meg nekem,

szegény balga, szenvedő leánynak, hogy egy pillanatra igazságtalan lehettem hozzád!

— Így, most már megint az én régi kis Olgám vagy — mondá Ella, a keblén zokogó leány haját simogatva. — Feledjük el azt a csúf álmot, mely egy esztendőnél tovább tartott, és fölébredve találjuk ismét magunkat ott a kedves barakonyi parkban, az orgonafák árnyékában. Jer, ülj ide elém és hajtsd ölembe fejedet.

Leült az alacsony kerevetre, mely a szoba legbenső zugában állt és zsámolyt vont lábához. Olga a zsámolyra ült és barátnője ölébe hajtotta fejét, úgy, mint régen, mint a szép gyermekkorban, mikor még nem ment át annyi szomorú tapasztaláson. De most elfelejtett mindent, a mi közbeesett; az igazi szeretet, melynek hiánya bizalmatlanná, gyanakodóvá, levertté tette, letörölte lelke táblájáról az utóbbi idők csúf betűit és újra a régi szép emlékeket írta reá.

— Valld meg, te gonosz kis leány — kezdé Ella erőszakkal fölemelve az ölébe hajtott piruló arcot, hogy jobban szemébe nézhessen — valld meg, hogy találkozásunk első pillanatában haragudtál reám.

— Nem, nem, ne hidd azt — felelt Olga gyorsan, ismét barátnője ölébe hajtva arcát — az a tekintet nem neked szólt.

— Hát kinek?

— A világnak, az embereknek. Hamarjában összetévesztettek velök, de megbántam, bizony Isten megbántam.

— És a világot, az embereket csakugyan bizalmatlanságra és gyűlöletre méltóknak találod?

— Oh de mennyire!

— Lásd, mily hamar beteljesült jóslatom. Az arany sárga fénye megrontotta tiszta látásodat, és mindent rútnak látsz, azt is, a mi nem rút. Hiába óvtalak, utolért az én sorsom. De nem, hála Istennek, még sem egészen az én sorsom. Neked csak szemedet rontotta meg az átkos fény, szíved érintetlen maradt tőle.

— Ne rágalmazd magadat, a te szíved jó és nemes.

— Szívem! Hát van nekem szívem?

— Tőlem kérded ezt, ki ennek a szívnek melegén keltem új életre hosszú hideg dermedtségem után?

— Attól függ, mit nevezünk szívnek? — mondá Ella elgondolkozva, s ismét, mint hajdan, újjaira fűzve az ölébe



hajtott fej göndör fürtjeit. — Abban a magasabb értelemben, melyben a költők szoktak a szívről beszélni, azt hiszem, nekem nincs szívem, másképp nem jutottam volna oda, a hol most vagyok.

— Nem vagy boldog, úgy-e? — kérde Olga félénken fölemelve fejét és a merengő szép arcza nézve.

— Boldog? Ez ismét más kérdés. Boldog az, kinek vágyai teljesültek, ki elérte eszményét, mely után egész életében törekedett. Nos, én ezt az eszményt elértem; gazdag vagyok, ragyogok, fény és kényelem és hódolat vesz körül, nincs vágyam, mely a mint megszületett, már ne teljesülne, miért ne volnék boldog?

— Oh Ella! úgy beszélsz boldogságodról, hogy szeretnék sírva fakadni.

— Ha oly vágyak éltek volna lelkemben, minők a tiedben, ha olyan lettem volna, mint te, ha szívem lett volna, mint neked, akkor azt mondanám, hogy boldogtalan vagyok. Hiába fog körül a fény, hiába nincs teljesületlen vágyam, a szívem üres, üres, üres... Íme, most veszem észre, hogy mégis van szívem, erről a végtelen ürességről veszem észre. Nos, az a szerencsém, hogy ritkán jut eszembe. Talán most gondolok rá először, mióta nem láttuk egymást. Így van jól, így kell lennie; magam választottam sorsomat, és ha újra kellene választanom, újra csak azt választanám.

— Nem hiszem — szólt halkán Olga.

— Újra azt választanám — ismétlé Ella hevesen — most még inkább, mint akkor. Most tudom azt, a mit akkor még nem tudtam. Most tudom, hogy ő sem szeretett engem igazán.

— Ne mondd ezt! ne mondd ezt! — rebegett Olga, elrejtve arczát. Többet nem volt képes mondani. Nem tudta, mily különös érzés hozta dobogásba szívét e szavakra. Újra előtte állt a régi, az annyiszor újra meg újra látott kép, ismét hallotta a szerelmében csalódott ifjú panaszait, ismét hallotta haragja kitörését és azt a feledhetetlen vádat, melyet fejére mondott, és nem értette, mi az, gyűlölet-e, boszúvágy-e, öröm-e, a mi egyszerre oly gyors dobogásba hozta szívét, hogy megijedt-magától és nem merte fölemelni fejét.

— Ha igazán szeretett volna — folytatá Ella — nem feledett volna el oly könnyen, nem lett volna közömbössé irántam rövid másfél év alatt. Tudom, hogy nem érdemeltem meg

szerelmét; tudom, hogy oktalan kaczérság volna, most is szerelmet kívánni tőle, midőn eltaszítottam magamtól. Nem is kívánok, nem is panaszkodom. Ellenkezőleg, örömmel tölt el e meggyőződés. Ha igazán szeretett volna, ha megtörtem volna szívét, örök vád volna az lelkemen és síromban is megzavarná nyugalmammat. De nem kell aggódnom, nem törtem meg szívét, elfeledett, mert nem szeretett igazán.

— Ne szólj így! ne szólj így! Ez az egyetlen méntsége előttem, ne foszd meg ettől is.

— Nem tagadom, akkor szeretett, úgy mint én is szerettem. Igaz, hogy az ő szerelme erősebb, bátrabb volt, s képes lett volna szembe szállni a nélkülözéssel is, a mit én nem tudtam megtenni. És ez jól volt így. A következés megmutatta, hogy az ő szerelme sem volt az az igaz, mély és örök szerelem, mely egyedül méltó e névre. Nem volt az, hogy is lehetett volna? Hogy tudtam volna én ezt az igazi szerelmet gerjeszteni egy férfi szívében, én, a ki magam sem tudtam valóban szeretni. Nem voltam méltó az ő szerelmére, és jól történt, hogy a sors keze még idején elválasztott egymástól. Az ő szíve más szívet érdemel, gazdag, égő, igaz, érző, minden földi salaktól tiszta szívet; hozzá csak az a nő volna méltó, a ki mélyen, igazán, örökké, változatlanul tud érezni, a ki olyan, mint te.

— Mint én! — kiáltott Olga, egyszerre felugorva zsámlyáról, lángoló arczczal, egész nagyságában kiegyenesedve és barátnője halvány arczára meredve tágra nyílt szemével.

— Mint te! — visszhangozá egy harmadik hang, s midőn mindketten riadtan az ajtó felé tekintettek, Oszlányiné alakját pillantották meg.

## XVII.

Oszlányiné nem volt a legrózsásabb hangulatban. A mit a főispántól hallott, az nyugtalanná tette, megijesztette, felbosszantotta és — ha szabad ily előkelő hölgyről e kifejezést használni — dühbe hozta. Alig érkeztek meg az estélyre, a főispán, ki a szíves látás legvilágosabb jeleivel, előre nyújtott kezekkel és hangos üdvözléssel rohant feléjük, félrevonta mindkettejüket, őt és férjét, és saját legbenső szobájába vezette, mely el volt zárva a közönséges vendégek elől. Itt közölte velök

tervét, melyet a botrányos per megszüntetésére és a két tiszteletreméltó család kibékítésére gondolt ki. A legegyszerűbb s minden érdekelt félre teljesen kielégítő mód az volna, ha Olga nőül menne Tardy Ákoshoz. A leány szíve szabad; levetette már a gyászt, melyet halott vőlegénye után viselt s csak ennek intencióját teljesítné, ha családjába menne férjhez. Ákos minden tekintetben oly férfi, ki méltó ferje lenne a nagy örökös-nőnek, és a rút per, mely felháborítja a kedelyeket és megbélyegzi a halott emlékét, e házassággal egy csapással véget érne. Szóval, ő, a főispán, ki melegen szíven viseli, hogy megyéjének két legkiválóbb családjában helyre álljon a teljes harmonia, a legszerencsésebb megoldásnak ezt a házasságot tartaná, és mondhatja, hogy a Loósy-család vezéregyéniségei teljes erejök-ből helyeslik szándékát, s nincs más hátra, mint hogy az Oszlányi-család fejei, a kitűnő és emberismerő psycholog és ügyvéd, s nemes lelkű, nagy belátású és mély érzésű neje is hozzá járuljanak tekintélyökkel üdvös tervéhez.

A kitűnő és emberismerő psycholog és ügyvéd néma rémülettel hallgatta e jó akaratú fejtegetést és aggódva nézte neje arcát, mintha onnan akarná leolvasni a megfelelő választ. De Oszlányiné nem azért volt diplomata hölgy, hogy arcza elárulja a keblében hullámozó érzelmeket. Bármint elszorúlt szíve az ijedtségtől, bármint felfortyant vére a haragtól és méltatlankodástól, arcza nyugodt maradt és nem árult el semmit. Bágyadt mosolylyal megköszönte a főispán érdeklődését családjá iránt, s azt felelte, hogy ez oly fontos kérdés, melyben a legközelebb-ről érdekelt személytől, unokahúgától, függ az eldöntés, s a mennyiben ő és férje hivatva vannak gyámleányok sorsára befolyást gyakorolni, engedje meg ő méltósága, hogy ez életbe vágó ügyet komolyan megfontolják és megbeszéljék; annyit egyelőre is tiszta lélekkel mondhat, hogy rájok nézve Olga boldogsága az egyetlen irányadó tekintet.

Ezzel elváltak egymástól, nyájas köszönések és barátságos halálkodások közt. A főispán ismét vendégei közé keveredett, igen meglegedve önmagával és ügyes tapintatával, melylyel a csomót oly szerencsésen megoldotta. Oszlányiné szigorúan megtiltá férjének, hogy száját kinyissa s bármely teremtettt léleknek egy szót is szóljon előbbi beszélgetesökről, nehogy ügytelenségével elrontsa a dolgot; aztán a termék hosszú során útnak indult, hogy fölkeresse Lászlót.

Nagy csoport közepett talált reá, mely áhitattal hallgatta az országos hírű politikus érdekes leleplezéseit s csodálkozott rajta, hogy ez érdekes dolgokról eddig semmit sem lehetett az ujságokban olvasni. Geréb László azonban rögtön észrevette nénje jelentős intését, melyet szemével feléje vetett; hamarjában melegen biztosítva mindenkit, hogy csak forduljanak bizalommal hozzá, mindig és mindenben lelkes szószólója lesz érdekeiknek, ott hagyta áhítatos híveit, karon fogta nénjét s nyugodtan tovább sétált vele.

— Nagy baj van — mondá halkan Oszlányiné, a mint kissé kijutottak az embertömegből.

— Csak mosolyogva beszélj és ne vágj ijedt arcot — inté a politikus, — ne vegye észre a nép, hogy kellemetlen dologról beszélünk. Nos hát, mi az a nagy baj?

Oszlányiné röviden, gyorsan elmondá a főispán tervét. — Úgy-e szemtelenség? — tévé hozzá fékezetlen haraggal.

— Épen nem — mondá László nevetve. — Sőt nagyon természetesnek találom. A lenyesett élődiék nem felelték el a gazdag fát, melynek nedvéből oly dúsan lakmároztak. A fa most sokkal dúsabb lombokat hajt, gyümölcsei sokkal ízesebbek, törzse sokkal erősebb, hogysen vissza ne vágyódnának reá. Keresik hát az útát, melyen ismét törzsére kúszhatnak. De ne félj. A fa törzsét már elfoglalva tartják az új indák, és sokkal jobban érzik rajta magokat, hogy egykönnyen átengednék helyöket a régieknek.

— Mennyire vagy már Olgával?

— Annyira, a mennyire szükséges. Meg van győződve rólam, hogy önzetlen, egyenes lelkű ember vagyok s messzire kiemelkedem ama közönséges férfiak sorából, kik majd elepednek utána való szerelmökben, mióta gazdag leány lett. Én soha sem szóltam neki szerelemről; egyenes, nyílt, néha csaknem goromba voltam hozzá őszinteségemben. Rokonszenvvel van irántam, becsül és jól érzi magát mellettem; s a mi fő, részvéttel van irántam boldogtalan házasságom miatt és szánakozik rajtam szenvedéseimért, melyeket hűtlen nőm hozott reám.

— És ez a nő . . . ? Tisztában vagy már vele?

— A mennyire csak az ember tisztában lehet a halottal. Meghalt, elenyészett, nyugodjék békében. Zsebemben van az ítélet, mely halottnak nyilvánítja. Özvegy vagyok, s így annál érdekesebb a kis leányok előtt.

— Így hát semmi akadály sincs előttünk. Gyorsan cselekednünk kell. A mint megérkeztünk, Olgát rögtön magával vitte Ella, s ki tudja, azóta talán behálózta lelkét. Rögtön fölkeresem őket.

— Keresd fel, de légy nyugodt, az a behálózás nem megy oly könnyen. Emlékezzél csak, mennyire megsértette ez a Tardy Ákos Olgát. A kis leány nem feledte el a sértést, jól tudom, boszúért liheg ártatlan szívecskéje. Adjunk neki alkalmat, hogy kitöltse rajta boszúját, és akkor örökre el lesznek szakítva egymástól. Most már tudod, mit kell tenned; menj hát, keresd fel Olgát, én majd gondoskodom, hogy Ákos barátunk kéznél legyen a kellő időben.

Oszlányiné elindult s rövid keresés után a szobához ért, hol Ella és Olga beszéltek. Az ajtó lecsüggő függönyei eltakarták alakját s kihallgathatta Ella utolsó szavait. Csak akkor tartá szükségesnek az ajtóba lépni, midőn Olga felháborodását látta s idején valónak vélte a közbelépést.

— Mint te — ismétlé belépve s nyájasan meghajolva Ella előtt. — Valóban rólad van szó, kedves gyermekem, s mi nagyon le vagyunk kötelezve a kegyelmes asszonynak, hogy annyira érdeklődik sorsod iránt.

Ella semmit sem felelt. Arczára visszatért a hideg, büszke tekintet; fölemelkedett helyéről, és szemben állva, nyugodt megvetéssel nézett a diplomata hölgy nyájas arczára.

— Mit jelent ez? Mit akarnak velem? — kérde Olga kábultan.

— Úgy látszik, jövődről gondoskodnak, boldogságot akarják — felelt Oszlányiné szelíden. — A főispán úr is épen arról beszélt velem, s örülök rajta, hogy a kegyelmes asszony megelőzött és tudtadra adta a megállapított tervet. Tőled függ hát, gyermekem, határozz.

— Mit határozzak? — kérde Olga, felváltva néjére és Ellára nézve.

— Hiszen a kegyelmes asszony már elmondta s én újra köszönetemet fejezem ki iránta nagy szívességeért. De ha nem értetted volna, megengedi a kegyelmes asszony, hogy bővebben megmagyarázzam. Igen, gyermekem, örülj és légy boldog. A mélyen tisztelt Loósy-család elhatározta és megengedte, hogy Tardy Ákos úr megkérje kezedet.

— Az én kezemet! — kiáltott Olga lángoló arczczal.

— Ugy van, gyermekem! Tardy Akos úr nagylelkűen megbocsátja, hogy megfosztottad őt örökségétől, és kész téged nőül venni, hogy e botrányos pernek vége szakadjon és ő békés úton visszakapja vagyonát.

— Igaz ez? Ella! igaz ez? — kiáltott Olga, Ellához fordulva és megragadva kezét.

— Olgám, légy nyugodt, engedd, hogy én adjak magyarázatot — szólt Ella halkán, sápadtan.

— Ah! még ez a megalázás volt hátra! — rebegett Olga, elbocsátva barátnője kezét. De a mint nénje felé fordult, megpillantá az ajtóban Ákos alakját, a hogy épen a küszöbre lépett s habozva megállt. Egy pillanat alatt megrohanták lelkét mindamaz emlékek, melyek másfél év alatt gyötörték, újra érezte mind azt a felháborodást, keserűséget, bosszúvágyat, mely ébren és álmában üldözte. Előtte állt az, ki annyira megbántotta, és kezében volt a fegyver, melylyel végre bosszút állhat a megalázásért, a szenvedésért. Nem látott semmit, nem érzett semmit, csak azt, hogy bosszút kell állnia és bosszút állhat. Elfeledett minden mást, ismét Ella felé fordult és emelt hangon, nem tekintve az ajtó felé, mintha észre sem vette volna Ákos jelenlétét, mondá:

— Köszönöm Ella, jóakarátú gondoskodásodat, de nem fogadom el. Mondd meg Tardy úrnak, hogy ha ő engem valaha képesnek tartott arra, hogy vagyonért szerelmet színleljek, én egész a mai napig nem tartottam őt arra képesnek, és nagyon sajnálom, hogy az ellenkezőről kellett meggyőződnöm.

— Olga! az égre! mit tettél? — suttogott Ella izgatottan, egy gyors pillantást vetve az ajtó felé; és mégis, oly ellentétből állt e különös nő lelke, hogy a szájalom és felháborodás mellett mintha valami titkos örömtől dobbant volna meg szíve, midőn e szavakat hallá, melyek örökre lehetetlenné tették kitűzött tervének kivitelét.

— Hagyd el, Ella, ne igyekezzél jóvá tenni a kimondottat — szólt Ákos belépve a szobába; s aztán meghajolva Olga előtt, reszkető hangon folytatá: — Kisasszony, én csak egy rövid magyarázattal tartozom önnek. Arról a tervről, melyről itt szó volt, esküszöm, én semmit sem tudtam s az ön ajkáról hallottam először. A mi pedig vádját illeti, ahhoz teljes joga volt. Egykor én önt igazságtalanul gyanúsítottam és megbántottam, ön a kölcönt most visszaadta, és így többé semmivel

sem tartozunk egymásnak . . . Jerünk Ella, itt többé nincs dolgunk.

Újra meghajtotta magát Olga előtt s karját nyújtva unokahúgának, kivezette a szobából. Olga egyedül maradt nagynénjével, keblére borúlt és fuldokló zokogásba tört ki.

— Csillapulj, édes gyermeken, csillapulj! — mondá Oszlányiné, szeretettel simogatva a zokogó leány fejét. — Azt tetted, a mit tenned kellett, és e cselszövő emberek csak azt nyerték, a mit megérdemeltek.

— Úgy-e, jogom volt ezt tenni? úgy-e jól tettem így? — suttogott Olga, nem emelve föl arczát.

— Nem tehettél másképp s ez a Tardy Ákos nem érdemelt egyebet. A ki egykor úgy meg tudott téged bántani, az nem érdemel kíméletet, s a mit itt előtted esküvel állított, az sem igaz. Tudom a főispántól, saját fülemmel hallottam, hogy a családban elhatározott szándék volt, téged Ákossal összeházásítani, s azt csak fölteheted, hogy ily határozatot nem hozhatnak az ő tudta és beleegyezése nélkül. Nem gyermek már. Jól tetted, hogy megaláztad, ő is eléggé megalázott téged.

— Megalázott akkor és megalázott most újra.

— És ennek a megalázásnak még többször ki léssz téve, gyermeke. Ne gondold, hogy letette a fegyvert. Töredelmes beszéde, szomorú arca mind csupa számítás volt, hogy szánalomra bírjon téged, s majdan a szánalom által nyerve el, a mit a szerelem által nem tudott elnyerni.

— Hogyan, nénem, ön azt hiszi . . . kiáltott Olga hirtelen fölemelkedve Oszlányiné kebléről, és arczát, mely eddig halálsápadt volt, sötét pír borítá el.

— Biztos zsákmánynak tart, tudom a főispántól. Oh édes gyermekeim! a Loósyak nem egykönnyen mondanak le a vagyonról, melyet már a magokénak tartottak. Mi, egyszerű, jámbor emberek, el sem képzelhetjük, minő fogásokat fognak még kigondolni, hogy behálózzanak. Csak úgy védheted meg ellenök magadat, ha egyszer mindenkorra véget vetsz minden önző reménynek és férjhez mégysz.

— Én! férjhez menni!

— Ez a rendeltetésed, gyermeke, s előbb-utóbb be fog teljesülni. Adja Isten, hogy méltó férjet találj, ki nem önzésből, nem vagyonodért vesz nőül. Hajh! gazdag leány vagy, és a gazdag leányok sorsa ilyen! Légy rajta, hogy te szerencsésen vá-

laszsz. Nézz körül, és a mely férfiúról azt látod, hogy legkevésebbé hizeleg, legkevésebbé keresi kedvedet, az a legönzettebb, az nézi személyedet és nem pénzedet. Mit gondolsz, kit találtál ilyennek?

— Nem tudom, soha sem gondolkoztam erről.

— Pedig megláthattad volna, Gondolj csak szegény Lászlóra. Szíve legigazabb érzelmeivel szeret téged, tudom tőle magától, és mégis, biztos lehetsz, soha sem fog szólni, soha sem fogja elárulni szerelmét; épen azért, mert te gazdag vagy, és ő sokkal büszkébb, hogysem az önérdek gyanújának árnyékát is engedné magára esni. Hallgatni és szenvedni fog titokban, képes lesz meghalni, de nem szól, ha csak meg nem lesz győződve, hogy te hiszsz önzetlen szerelmében. Mit mondasz ily nemes férfiúhoz, gyermekem?

— László mindig nagyon jó volt hozzám — mondá Olga szórakozottan.

— És milyen boldogtalan volt teljes életében, mennyit szenvedett méltatlan neje miatt, mint rászorult a vígasztalásra.

— Szegény László! ő is sokat szenvedett.

— Pedig ha valaki, ő érdemelné meg, hogy boldog legyen. Oly nemes, oly tiszta lelkű, oly önzetlen, őszinte ember! És te mennyire tudnád kárpótolni, mily boldoggá tennéd! És mily boszút állnál azon az önző emberen, ki még mindig biztos zsákmányának tekint.

— Igen, igen — kiáltott Olga mohón — ez lenne az igazi boszú!

— Ragadjuk meg haladéktalanul! — sürgeté a diplomata hölgy, erősen ütve az izzó vasat. — Ha még ma ez este ilyen nyilvánosan kijelentenők eljegyzésedet — oh! mily méltó válasz lenne e vakmerő ember számára, mint megaláznád őt, mily édes kéjjel élvezhetnéd a boszú gyönyörét.

— Igen, igen, élvezném a boszú gyönyörét — ismétlé Olga öntudatlanul, szívére szorítva kezét s azt vélve, valóban az előre érzett boszú gyönyöre az, melytől oly hangosan, oly különösen dobog.

— Az Isten áldja meg elhatározásodat édes gyermekem! — kiáltott Oszlányiné elragadtatva és megcsókolva Olga homlokát. — Ma üled életedben a legszebb diadalt: boldoggá teszed magadat és boszút állsz ellenségeiden . . . Jer velem, drágám,



többé nem bocsátlak el oldalam mellől, nem teszek ki újabb megbántásoknak.

Ezzel magához ölelte a leányt és kifelé indult a szobából. Olga bágyadtan, félig öntudatlanul, mint az alvajáró engedte magát általa vezetni, a hová akarta.

## XVIII.

László csak néhány perczel előbb sietett el a függönyös ajtó mögül, honnan kényelmesen kihallgathatta az előbbi két jelenetet; azt is, melyben Olga elutasította a Loósy-család vakmerő kísérletét, azt is, melyben diplomata nénje feléje terelte a fölhevült leány figyelmét. Midőn látta, hogy Olga már egészen megadta magát és eljegyzését még a mai estelyen ki fogják hirdetni, elégedetten elsietett az ajtótól, nehogy e rangjához nem méltó hallgatósáson kapják, s igen elégedetten önmagával és az egész világgal, a buffetbe húzódott vissza, hogy néhány pohár pezsgővel szerezzen magának megfelelő lelkesült hangulatot a bekövetkezendő örömdetes eseményre.

A buffet egészen el volt hagyatva; László kényelmes nyugalommal hajthatott fel egy pár pohár pezsgőt, magában nevetve és jókedvűen dörzsölve kezeit; midőn egyszerre megveregette valaki hátulról a vállát, s a mint meglepetve hátra fordult, Venter Ignácot látta háta mögött.

A sötét parasita arcza komorabb, tekintete feketébb volt, mint valaha, úgy hogy László, ki már szokva lehetett hozzá, némi kíváncsisággal kérdezé, mi történt?

— Öntsd a pezsgőt a föld porába, vágd falhoz a poharat, tépd meg ruhádat és marczangold körmeiddel véresre kebledet, hadd igyuk meg kibuggyanó vércseppjeidet, ez az ital illik egyedül mi hozzánk — mondá Venter Ignác vészjósló tekintettel, s fölkapva egy pezsgős poharat, oly vad kéjjel itta ki tartalmát, mintha valóban embervért szürcsölne.

— Megbolondultál? — kérdé László.

— E lelki processuson en akkor mentem keresztül — felelt Venter Ignác keserűen — mikor a világra jöttem. Örült-ség volt születnem, eszeveszettség volt belépnem e világba, hol csak gyötrem és fogcsikorgatás várt reám. Most rajtad a sor,

most te fogsz megbolondulni, ha meghallod, a mit mondandó vagyok.

— Halljuk hát, aztán bolonduljunk meg nyugodtan — mondá László türelmetlenül. — Mi baj?

— Ő itt van.

— Ő? Micsoda ő? Ki az az ő?

— Feleséged.

— Feleségem! — kiáltott László rémülten. — Micsoda feleségem?

— Hites és törvényes feleséged, Hora Fanny, ki most Barsi Dóra művészi nevet visel.

— Megörültél?

— Mondtam már, hogy ez régen megesett rajtam. Most rád került a sor: örülj meg hát és halld, hogy feleséged itt van, s ha nem csalódom, nemsokára zongorakiséret mellett énekelni fog.

— Részeg vagy, Venter! Tudhatnád, ha józan volnál, hogy az én feleségem meghalt, magad is olvastad a törvényszek ítéletét, mely halottnak nyilvánította.

— A halottak visszatérnek és a törvényszékek bakot lőnek — mondá Venter Ignác komor merengéssel. — Feleséged él, egészséges és meghízott. Magam láttam őt néhány percczel előbb, sőt beszéltem is vele.

— Mit beszéltél?

— Ő beszélt, én néma megvetéssel hallgattam.

— Mit beszélt?

— Hát maga jó madár még mindig rontja a levegőt? — mondá ő — sötét tekintet büszke hallgatás részéről. Hát az a másik jó madár, méltó czimborája, még mindig bolondítja a világot? — mondá ismét ő.

— Ez valóban az ő stylje! — kiáltott László rémülten. — Nem térhetek magamhoz meglepetésemből. Beszélj már kapcsolatosan és józanul, hogyan került ide?

— Az egyenruhás inas megjelent a nagy terem ajtajában és hangosan kiáltott: Barsi Dóra ő nagysága. A vendégek közt általános mozgolódás támad; minden felől hallom: a híres külföldi művésznő, Blaskóék vendége. A főispán és más nagyfejük az ajtó felé sietnek és mély tisztelettel fogadják a belépő hölgyet. Én oda sem nézek eleinte, nem érdeklődöm a külföldi és belföldi művésznők iránt. Végre megsokallom az ünneplést,

melyben ez úgynevezett művésznőt részesítik és egy lenéző komor tekintetet vetek feléje. Vérem megfagy, hajam szálai az ég felé merednek, lábaim a földbe gyökereznek. Ő az! A halottak visszatérnek. Ő is megismer és gúnyos mosolylyal néz felém. Aztán lassan kibontakozva tisztelőinek tömegéből, felém közeledik s a fentebb idézett emlékezetes szavakkal üdvözl. Tartozom annak elismerésével, hogy nem ütött nyakom, ámbár szeméből látszott, hogy négyszem közt megtette volna. Íme az elbeszélés, íme ő!

Ez utolsó szóval riadtan mutatott az ajtó felé, melyen egy igen előkelően öltözött szép nő lépett be.

— Ő az, valóban ő az! — kiáltott László őszinte rémülettel, és az asztalba kapaszkodott, hogy el ne essék.

— Tudtam, hogy a kutya nyomában haladva, a vadászra fogok akadni — mondá a szép nő, gúnyos mosolylyal szemlélve a rémült arcokat. — Nos, kedves férjem uram, ez az üdvözlét annyi évi távollét után?

— Ön az . . . ön az . . . ? — hebegett László, még nem térve magához rémületéből. Hogy mer ön élni, midőn a bíróság hivatalosan halottnak nyilvánította?

— Több bolondot is elkövetnek a bíróságok az idők folyamán — mondá vállat vonva Dóra.

— Önnek kötelessége volna megölnie magát, ha igazán tisztelné a törvény szentségét — szolt közbe sötéten Venter Ignác.

— Valóban? Önnek is ez a véleménye, kedves férjem uram?

— Ezt épen nem kívánom — viszonzá László bódultan — mivel úgy sem tenné meg; de mindenesetre vakmerőségnek tartom, hogy a törvényes ítélet daczára még életben van.

— Vannak gyorsan es fájdalom nélkül öló mérgek — mondá behízeglő hangon Venter Ignác. — E városban nincsenek négyemeletes házak, különben a leugrást ajánlanám. Első a törvény, és azt tiszteletben kell tartani.

— Itt van az ítélet — tev é hozzá László, kivéve zsebéből az összehajtott írást és szemrehányólag lobogtatva Dóra szeméi előtt.

— Valóban azt kell hinnem, hogy komolyan biztatnak az öngyilkosságra — kiáltott Dóra nevetve. — Ez is csak két

ilyen jó madártól telik ki. Igazán mulatságos! Nem sajnálom a nagy útat, melyet megtettem az élvezetért, hogy viszontlássam önt.

— Hogyan! az én kedvemért jött ön e városba, asszonyom?

— Legalább nagy része volt önnek abban, hogy elfogadtam Blaskóék meghívását, tudva, hogy ön most itt bolondítja a világot.

— És miért kívánt engem viszontlátni?

— Semmi különös okból. Csak meg akartam egy kissé bosszantani.

— Mily megható hitvesi szerelem! — jegyzé meg zárjelben Venter Ignác.

— Miért nem jött előbb? miért engedte, hogy a törvényszék azt a hallatlan baklövést kövesse el?

— Egy baklövessel több vagy kevesebb — nem árt az a törvényszéknek.

— Nem olvasta a felhívást, mely jelentkezésre szólította fel?

— Igenis olvastam, s annál mélyebben hallgattam. Az en drágalátos férjem — gondolám magamban — valami csinyen töri a fejét, hogy engem halottá akar tenni. Jól van, hagyjuk bomlani egy ideig, annál édesebb lesz majd a lefőzés.

— Hátha megnősültem volna az ítélet alapján?

— Annál mulatságosabb lett volna a felsülés.

— Asszonyom, önnek nincs szíve, ön gonosz indulatokkal van tele.

— Úgy van, igaza van! — kiáltott a nő hirtelen elkomolyodva. — Azzá lettem, a mivé ön tett. Egykor volt szívem, ön visszaelt vele, megcsalta, és ha hatalmában áll, megtörte volna. Nem tört meg, de megkövült, és nem érez többé semmi mást ön iránt, mint megvetést. És még ön mer szívemre hivatkozni, ön! Hát nincs önnek emlékező tehetsége? Elfeledte, mit tett velem, mint élt rajtam s mily gúnynyal hagyott el, midőn már nem talált több felélni valót? Elfeledte, hogy hideg vérrel még a halálnak is oda dobott volna, s meg sem sirat — mit mondok? — még örült volna rajta, ha valóban a lángoknak esem martalékul? ... Eh! de mit jövök indulatba? — folytatá egyszerre megváltozott hangon és vidáman

felkaczagva — hiszen önökre még haragudni sem lehet komolyan, olyan komikus gazemberek mind a ketten!

— Asszonyom! ez személyes célzás! — kiáltott Venter Ignác.

— Mit akar velem? — mondá László kábultan. — Mondja hát, mi a szándéka velem?

— Semmi, csak meg akarom boszantani. Ön nem méltó arra, hogy az ember komoly boszút álljon rajta; mondtam már, hogy nem tragikus hős, hanem komikus alak, e sötét arcú czimborájával együtt. Ne féljen hát, nem állok boszút, csak megszekirozom, a mint méltó önhöz. Még azt sem árulom el a világnak, hogy neje vagyok. Isten mentsen! nincs mit dicsekednem vele. Az a név, melyet fölvettem, sokkal jobb hangzású, sokkal ünnepelebb, hogysem kedvem volna fölcserélni az önével. Hanem résen állok, és ha módot találok arra, hogy megboszanthassam, legyen nyugodt, nem fogom elszalasztani a kedvező alkalmat.

E pillanatban felnyílt a terem ajtaja, s nagy tömeg vendég özönlött be rajta, élén a főispánnal.

— Ah! nagyságos asszonyom — kiáltott a főispán udvariasszemrehányással — valóban nagy kegyetlenség irántunk, hogy félrevonúl közülünk, és csak egy, bármily kitűnő, embert boldogít jelenlétével.

— Mindnyáján égünk már a vágytól, hogy nagyságod művészetében gyönyörködhessünk — tevé hozzá Blaskó úr.

— Szívesen szolgálatokra állok, parancsoljanak velem — mondá Dóra mosolyogva. — Geréb úr, szabad karját kérem?

— Mily kitüntetés! — zsörtölődött tréfásan a főispán. — Íme a politika nagy hatalma! még a báj es művészet is feléje fordul kegyével s mindnyájunk között a politika férfiát tartja méltónak a legnagyobb kitüntetésre.

Az ekképen kitüntetett politikus meglehetősen zavarral közelgett a művésznő felé, hogy karját nyújtsa neki, midőn legnagyobb rémületére Oszlányiné, ki egészen előre tolakodott, ünneplés hangon megszólalt:

— Mielőtt e nagy művészi élvezetnek átengednök magunkat, bocsásson meg a tisztelt társaság, ha én is egy örömhírral kívánok a hangulat emeléséhez járulni.

— Az Istenért! hallgass! — suttogott László ijedten, és nenje mellé ugorva, erősen megszorította karját.

— Miért hallgassak? — sugott vissza Oszlányiné meglepetve. — Olga megegyezett, ne szalaszszuk el a kedvező alkalmat.

— Nem lehet, mindent elrontasz — suttogott lázasan László. — Itt van ő.

— Kicsoda?

— A nőm.

— Melyik nőd?

— A halott.

— Feltámadt, — mordult közbe Venter Ignác, a suttogó testvérek közé ütve sötét arcát.

— Nos kedves Geréb — szólalt meg Dóra, ki eddig gonosz mosolylyal szemlélte az izgatott suttogást — szabad karját kérem?

— Oh mily szerencse! oh isteni művésznő! — kiáltott László elragadtatva; s mialatt Oszlányiné rémült arczczal, bámész szemekkel nézte a visszatért halottat, diplomatikus testvére könnyed lépésekkel, lelkesült arczczal vezette a művésznőt a zongora-terembe.

Oszlányinét is magokkal ragadták a művésznő nyomában tolongó vendégek; egyedül Venter Ignác maradt hátra a teremben.

CSIKY GERGELY.

## TANKRÉD ÉS KLORINDA.

Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*. XII. Ének 46—69. v.

Pogány Argánt és Klorinda éjjel felgyújtják a keresztyének nagy, várívó tornyát s a fölriadt keresztesek sorain áttörve, sietnek vissza Jeruzsálem várába. Klorinda künn szorul; bajt áll Tankréddal, elesik.

Lángnyelvek kormos tűzgolyókat okádnak  
S füstöt hömpölygetnek föl az ég boltjának.  
Fú a szél s haragját növeli a vésznek,  
Sok szerteszórt lángot ölelkezni késztet.  
Elrémül a frank nép, rettenetes fényét  
Látva a tűzvésznek s mind fut fegyveréért.  
A rettegett nagy mű, hosszú napok műve,  
Egy rövid órában im' megsemmisülve.

Ezen közben két nagy, hős keresztyen dandár,  
Hol a tűzvész támadt, a helyre rohant már.  
Véretekkal oltom el e szörnyű lángot, —  
Fenyegetve Argánt szólt s eléjük állott.  
Majd Klorinda mellé huzódott és véle  
Visszavonul lassan a hegy tetejére.  
Mint zápor idétt a patak, a tömeg nőtt,  
S eléri, özönli nyomukban a lejtőt.

Tárva van az aranykapu; a király itt  
Állítá fegyverbe népét, katonáit,  
Hogy a két harczost itt fogadja, köszöntse,  
Ha hős kalandjoknak kedvez a szerencse.

A két harczos ugrik immár a küszöbre,  
 Az üldöző frank nép nyomukba özőnle;  
 De Szoliman őket megnyomja, szoritja,  
 A kapu becsattan s kiszorul Klorinda.

Egy maga szorult ki; mert mikor esikordult  
 A nagy kapu sarkán, ő még visszafordult;  
 Fut kemény haraggal Arimón után, ki  
 Megüté kardjával, rajta boszut állni.  
 S boszut is állt rajta. Ám a vitez Argant  
 Észre se vevé, hogy a hölgy tova illant;  
 Harczba', zürzavarba', sűrű éjtszakába'  
 Elme nem eszméle, szem tappot se láta.

De hogy boszuszomját ellensége vére  
 Lecsillapította és magához tére,  
 A kaput bezárva, magát körülzárva  
 Látja az ellentől s ítélve halálra. —  
 Majd látva, hogy észre nem veszi őt senki,  
 Hogyan meneküljön, új tervet eszel ki:  
 Elvegyül, jár-kei a keresztyén seregben,  
 Mint közējük való, békén, ismeretlen.

Aztán, mint a farkas, a ki titkos, tolvaj,  
 Véres tette után sűrűn át eloldal,  
 Mig rá a zavarban nem vet senki gondot,  
 Az éji homályban ő is elosontott.  
 Egyedül Tankréd az, a ki észre vette,  
 S véletlen a perczben ott termett mögötte,  
 A mikor Arimónt hős karja levágta;  
 Szemhegyre vevé s ment mindenütt nyomába.

Bajt állni kívánt a lovaggal; hogy vele  
 Bajra szálljon méltó férfinak ítélte.  
 Ez a hegygerinczen vesz kerülő útat  
 Egy másik kapuhoz, melyen tán bejuthat.  
 A mint a levente nyomába iramlík,  
 Fegyverzörrenése nagy messze elhallík;  
 Megfordult Klorinda. S mit hozol te, kiált,  
 Hogy ugy sietsz? — Felel: Harczot neked s halált. —



A harczot, a halált, ha szived áhitja,  
Megkaphatod tőlem, — szól s megáll Klorinda.  
Tankréd ellenségét látja, hogy gyalog van,  
Büszke harclováról ő is földre toppan.  
Egymásra kivonják éles, hegyes kardjok,  
Fenik bátor dölýfük, tüzelik haragjok ;  
S összecsapnak, mint két bika, mikor marja  
Mellök a düh s féltés tüzes indulatja. —

Ket hős fényes napra méltó bajvivása,  
Méltó, játékszinben mind a világ lássa.  
És te éj, a ki ezt a sok, dicső tettet  
Feledésbe s titkos méhedbe rejtetted,  
Engedd sürü fátylad e képről levonnom,  
Hogy késő koroknak délszinben ragyogjon ;  
Hirnevök hadd éljen, s dicsőségök napja,  
Sötét emlékedet, hadd, hogy beragyogja.

Nem vigyáz, nem takar, nem hátrál egyik sem,  
Szükség itt bajvivó ügyességre nincsen.  
Cseles, csonka, teljes csapást ök nem mérnek,  
Az éj s düh nem ad helyt a bajmesterségnek.  
Derékon ütközik, csattog a ket pöngé,  
A lábok gyökeret vert talán a földbe ;  
Nem mozdul a lábok s nincs nyugta kezüknek,  
Ha vágnak, ha szurnak czélt mindig megütnek. —

A haragot szégyen ingerli boszúra,  
Boszuból a szégyen megszülemlik újra ;  
Ekkép uj csapásnak, uj düh boszujának  
Mindig uj oka, uj ösztönzője támad.  
A két bajnok egyre nyomul, szorul összebb,  
Hely alig van már, hogy karddal kard mérközzék ;  
Kegyetlen haraggal már kardmarkolattal  
Ütnek, öklelőznek paizsszal, sisakkal.

A lovag a hölgyet háromizben fonja  
Körül vaskarokkal ; háromszor leoldja  
Magáról ez, jaj ! a kegyetlen ellenség  
És nem a szerető erős rabbilincset.

Kardhoz nyulnak ismét; vérbe fürdik újra  
Mindakét vas; végre, hogy magát kifujja,  
Kimerülve vonul ez is, az is hátra  
S kipihegi magát a nagy fáradságra.

Farkas szemet néznek, s fogva markolatját  
Vértelen testöket kardjokon nyugatják.  
Ismár halaványul az utolsó csillag,  
Mert a hajnal első sugara megcsillant.  
Bővebben csorogni látva mostan Tankréd  
Ellensége véret, mintsem a magáét,  
Örül, kevélykedik. Oh hogy felfú, felkap,  
Botor elménk, egy kis kedvező fuvallat!

Szegény, minek örülsz? Gyászra fordul fönkölt  
Hösködésed, búra boldogtalan döllyföd!  
Ha élsz, megfizetnek szemeid ezért még.  
Egy-egy könnytengerrel minden egy csepp véért.  
Pihenve kissé a vérszomjas vitézek,  
Szótlan, némán egymás szeme közé néznek.  
Végre is a csendet Tankréd szakítja meg  
Kérve ellenségét, nevét mondaná meg:

Kemény sors már az, hogy itt kell összevetni  
Jó, erős karunkat, hol nem látja senki;  
De ha szép munkánktól a mostoha végzet  
Megtagad már méltó tanut, dicsőséget:  
Fegyverek közt ha van helye kérelemnek,  
Ki vagy, mi vagy? kérlek, végre tudnom engedd;  
Tudjam, legyen sorsom győzött-vagy győző-é,  
Győzelmem, halálom ki tette dicsővé? —

Felel a hős asszony: Mindhiába kéred,  
A mit már szokásom, hogy el nem beszélek;  
Ám legyen akárki, egyet még megmondok:  
Kettő közül egy, ki fölgyújtá a tornyot. —  
Rettentő haragra gyult Tankréd e szóra:  
Roszkor nyitottad föl ajkadat, így szóla,  
Szavad s hallgatásod, durva, vad pogányja,  
Haragom felgyújtja, boszumat kívánja. —

A harag visszatért újra a szivekbe,  
S ámbár gyengék, őket vad harcra tüzelte;  
A bajmesterség már rég számüzve, s eltűnt  
Az erő; csak a düh harczol már helyettük.  
Jaj, mily véres, tágas rést nyitnak a szablyák,  
Ha a csapást mind a ketten oda szabják  
A vérthez, a hushoz; és az élet rajta  
Kifutna bizony, de a düh visszatartja.

Mint az égeusi tenger dühös mérgé,  
Éjszak, dél szele bár nyugalomra tére,  
Nem nyugszik, csatázva szél nélkül is zúgnak,  
Tarajos hullámi úgy neki vadultak:  
Ámbár vérök elfolyt s erejük nincs annyi,  
A melylyel hős karjok ütést tudna adni,  
Első dühök mérgé dolgozik karjokban,  
Sebet az oszt sebre most is, szakadatlan.

A végzetes óra üt már nem sokára,  
Mely Klorinda szemét örökre bezárja.  
Szép mellébe furja kardja hegyét Tankréd,  
Kegyetlen aczéla mohón iszsza a vért.  
Válla aranyhimü, gyenge patyolatja,  
Mely emlői halmát védi, takargatja,  
Hev patakban fürdik. Érzi közelegni  
A halált, lábait inogni, remegni.

Győzödelmes Tankréd meg nem állt még itt; a  
Keresztül szúrt szűzet támadja, szorítja.  
Elesik ez ottan és remegő ajka  
Megnyilik utolsó békellő szavakra,  
Az Isten sugalta, uj lélek lehelte  
Szavait: hit remény és szeretet lelke;  
Hogy ki pártütő volt világeletében,  
Halálában kedves szolgálója legyen:

Győztél, megbocsátok; bocsáss meg, barátom,  
Te is; nem testemnek, ennek nincs mi fájjon,  
Hanem a lelkemnek; oh könnyörögi értte,  
Keresztelj meg, mosd le sok bűnömet végre. —

E szomorun csengő, esengő hangokban,  
 Oly szívbe nyilalló, édes fájdalom van . . .  
 Tankréd dühe térül, szive lágyul, békül,  
 Sürü, záporkönnyek ömölnek szemébül.

Kis patak folydogál közel hegyek alján,  
 Lassu mormogását a levante hallván,  
 Szalad, hogy sisakját benne megmerítse,  
 Szomorun nagy és szent tisztét teljesítse.  
 Reszketnek kezei, a mig oldogatják  
 Még eddig nem ismert arczáról sisakját.  
 Látja, megismeri, elhal szive láttán,  
 Oh mily viszontlátás ! mily iszonyu látvány !

Csak azért nem halt meg, mert mind összeszedte  
 Erejét s egy ponthoz, szívéhez vetette ;  
 Fájdalmát elnyomja, hogy neki viz által  
 Éltét visszaadja, kit megölt vasával.  
 Mig a hősnek ajka szent ígére oldott  
 Derült, boldog arczczal a hölgy csak mosolygott,  
 Haldokolva mintha szólna ezenképen :  
 Megnyilott az ég már ; megyek békességben.

A halál megfesté arcza havát, mintha  
 Liliom s ibolya egy kehelybe' nyilna ;  
 Szemét égre szegzi ; mintha száanalomba'  
 Az ég is, a nap is föléje hajolna ;  
 S mivel szólni nem tud, hideg, fagyos, fehér  
 Kezét emelé föl a levante felé,  
 Béke zálogaul, szó helyett beszélő.  
 Így halt meg ; azt hinnéd alszik csak a szép nő.

*Olaszból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

## A POROSZ JÁRÁSI ÖNKORMÁNYZATRÓL.

### I.

Az európai államberendezések egyike sem mutatja föl az önkormányzatnak olyan területi egységét, melyben az állami jogrend és a nemzetegység legerősebb biztosítékai mellett több életet, szélesebb intézkedési jogkört találunk, mint a porosz *Kreis*-ban, melyet, kiterjedésének megfelelően, magyar minta után, járásnak nevezek. Törvényhatóság ez a szó valódi értelmében, mely nemcsak területének specialis érdekében és előnyei végett, hanem az állami föladatak megvalósításának minden hozzá utalt ügyeiben másutt alig ismert eredménynyel működik.

A járási önkormányzat Poroszországban, organikus fejlődés útján, a törvényhozásnak mondhatni beleszólása nélkül, a rendi tartomány-szervezetből képződött. Eredete fölvihető a westfáli békére következett nyugalmasabb korszakig. A német tartományrendek még akkor az országfő (Landesherr) közvetlen hatósága alatti városok küldötteiből és a lovagurodalmak tulajdonosaiból állottak. Ezek együttes testületéből alakult a tartományrendi gyűlés, mely saját területén a kormányzat minden ágában önhatalmulag sáfárkodott, kisebb-nagyobb befolyást kényszerülván engedni egyszer az erőre kapott központi kormánynak, máskor a saját lábón járni igyekvő nagyobb városoknak.

A XVII. század vége felé részint a közlekedés nehézségei, részint pedig a közigazgatási teendők szaporodása arra indították a tartományok rendeit, hogy közgyűléseket csakis a különös fontosságú és általános érdekű tárgyak elintézése végett

tartsanak. Ilyenek voltak az adók és katonajutalékok kivetése, beszédése és a központba való beszolgáltatásának kérdései. Íme a találkozás a porosz tartományi és a magyar vármegyei élet közt. Adó- és katonaterhek ott, a királyi propositiók követ-utastítás alakjában meghányás-vetése és a stereotyp sérelmi felrueczzanások itt: ezekből állott s ezekkel ki volt merítve a közgyűlések általános érdekű ügyrendje. Csakhogy, míg a magyar vármegyék az administratio minden ág-bogát, formailag vagy inkább csak színleg, manapság is első fokúlag végzik, a porosz tartományrendek már két század előtt kerestek és önszántukból alakítottak is egy kisebb önkormányzati egységet, a melyre átruházták az intézkedés jogát mindazon ügyekben, a melyek által kisebb területek érdekei érintvők. A felső bíróságok egy-egy végrehajtó közegének kerületében találták meg azokat az elkülönített területeket a melyek számára állandó bizottságok választattak. S minthogy e bizottságok gyűlései (Kreisversammlungen) csakhamar olyan ügyekben is kezdtek határozni, a melyekhez az összes rendek hozzájárulása lett volna szükséges, ilyen esetekben, az utóbbiak helyett és nevében, maga a tartományfőnök közvetlenül tárgyalt velők.

Az így képződött járási szervezet külön helyhatósági jelleget nyert, midőn háztartásának önálló vezetését, költségeinek önálló megállapítását és beszédését gyakorolni kezdte. A XVIII. század elejétől fogva már a központi kormány részéről egy állandó biztos tartománytanácsosi czímmel rendeltetett ki, hogy a járás és a tartomány közt a szervi kapcsolat meglegyen s ettől kezdve a járások az állami adó es rendőrigazgatásnak is külön hatósági területét képezik.

A porosz járási szervezetet tehát kizárólag a kormányzat belső igényei hozták életre. Kifejlődését országos politikai tekintetek nem befolyásolták. A közigazgatás fóladatainak szaporodásával azután lépést tartva, tökéletesedett maga az intézmény s jelentősége idő következtében valósággal lett azzá, a mit nálunk a törvényhatósági önkormányzat némely hívei, valótlán hagyományok, áltanok és rosszszúl alkalmazott theoriák alapján a vármegyei szervezetben keresnek. Fölruháztatván a kezdeményezés és intézkedés tágkörű hatalmával, az önkormányzatnak legfontosabb szerve lett. Rendkívüli sikereket mutatott föl, életrevalónak bizonyúlt, államellenes particularismus soha hozzá nem férközhetett s e tekintetbeni megbízhatósága ösz-

tönzésül szolgált talán arra, hogy a központi kormányhatalom, a későbbi reformok megalkotásakor, az állami kormányzat minden fórumán aggály nélkül engedjen jelentékeny tért az önkormányzat testületeinek.

Az önálló polgári elem activ részvétele a kormányzatban soha, legkisebb árnyalatában sem nehezíté, hanem igenis elősegíté a legkülönbözőbb tartományokból alakult Poroszország consolidálását. S valamint az egészséges emberi testben egymásután fejlődnek ki az önvédelem, a szabad mozgás és az alkotás szervei, épügy hozták létre Poroszországban a rend, a szabadság és a közbiztonság szükségletei szerencsés egymásutánban azt a kormányzati organismust, melyben az állandó hivatalnok-kar az abszolút államhatalmat, az önkormányzat független elemei pedig a polgári szabadságot vetélkedve képviselik és őrzik. A síkföld váltakozó vidékei, a közép városok különböző egyénisége, az egymástól területek szerint eltérő polgári életviszonyok és szokások: mindannyian föltalálják benne a kielégítő kapcsolatot specialis érdekeik és az állami egységet érvényre juttató hatósági rendszer közt.

De lássuk a porosz járási rendszer legújabb szervezetét, azt, a melyben az, a merev és egyoldalú rendiségből kibontakozva, az 1883-ki közigazgatási törvény életbelepte óta előttünk áll.

Az új járási önkormányzat vázlatos ismertetésénél mindig csak azon tartományokra terjeszkedem ki, a melyekben a fönti reformtörvény változatlanul életbe lépett. Posen, a rajnai tartományok, Hannover, Hessen-Nassau és Westfáliának a többtől és külön-külön is eltérő administratiója figyelembe vételt kevésbé érdemel.

Minden járás, mint kommunális kötelek önálló területi egységet képez, a melynek határain változtatni csak törvény útján lehet. A nagyobb városoknak jogosítvány adatott önálló városi járást alkotni, minek keresztülvitele administrativ úton történik; előlegesen csupán 25,000-nyi minimalis népesség kimutatása és a járási vagyonban, adósságban, valamint a terhek viselésében való osztály kívántatván meg.

A járási testületnek mindenki ipso facto tagja, ki annak területén lakik. Minden járásbelinek joga van annak igazgatásában és képviselésében részt venni, azontúl joga van a járás nyilvános jellegű intézetei és vállalatai közös, de a szabályoknak meg-

felelő használatához. Másrészt azonban mindenki köteles a közigazgatásban és képviseletben fizetés nélküli tisztet vállalni. Mentségül ez alól csak tartós betegség, a lakhelytől állandó távollétet igénylő foglalkozás, 60 éven túli életkor, államhivatalt viselése vagy olyan specialis körülmények szolgálnak, amelyek a járási közgyűlés ítélete szerint ilyenül elfogadhatók. Az ily tiszteletbeli hivatal elvállalásától és három éven át viselésétől való jogosulatlan vonakodás, avagy, a mi még súlyosabb beszámítás alá esik, tényleges távolmaradás, a járási bizottság eredménytelen felszólítása esetén, különféle joghátrányokkal sújtatik. A járási bizottság határozatával megvonatik az illetőtől 3-tól egész 6 év tartamára activ és passiv választási joga és a járási terhek viselésében egy nyolczad vagy negyedrészt erejéig súlyosabban rovatik meg, mint mások. Ez utóbbi bírságnak nagyságáról fogalmat csak az által nyerünk, ha számításba vesszük, hogy a porosz járás önmegadóztatási jogának mértéke tízszer akkora, mint a magyar törvényhatóságé, hogy ott az az egyenes állami adónak ötven százalékáig terjedhet. A járási bizottság ily tárgyú határozata két hét alatt a kerületi bizottsághoz\*) megfelelbezhető.

A járás képviseletének szerve a járási közgyűlés (Kreisversammlung). Ez van hivatva, a hol a törvény másképp nem intézkedik, a járás egyeteme nevében annak hatósági jogait gyakorolni. Tagjai a kormányzati szerepre külön jogosított három osztály: a nagybirtok, a falusi községek és a városok által külön csoportokban választatnak. Számuk különböző, járásonkint 25-től 40-ig változik.

A nagybirtok közjogi minőségének meghatározásánál nem jön tekintetbe, hogy az közsegi kapcsolatban áll-e vagy pedig mint urodalom administratív önállósággal bír. E részben kizárólag a census mértéke dönt.

A falusi községek választási kötelékébe tartoznak az önálló urodalmak, a részvénytársaságok és constituált jogi személyek, ha azok állami adója a nagybirtok censusát el nem érné.

A közgyűlési követek szétosztása a három választói kötelék

---

\*) A kerületi bizottság (Bezirksausschuss) szintén önkormányzati testület hat tagja közül kettőt élethossziglani tartamra a király nevez ki, a többi négyet a tartományi bizottság választja. Elnöke a Bez. Regierungs-Präsident



közt olyképen történik, hogy mindegyik küldötteinek száma, a legutóbbi népszámlálás alapján, a népességhez arányítva határoztatik meg. A városi követek száma azonban a közgyűlési tagok számának felénél, s a hol a járásban csak egy város van, azok harmadánál nagyobb nem lehet. A közgyűlési tagok fennmaradó száma a nagybirtok és a falusi községek közt egyenlően oszlik meg.

A nagybirtok kötelékébe tartozók a járási székhelyen a tartománytanácsos elnöklete alatt választanak. Minden jogosútnak egy szavazata van, de mint törvényes képviselő vagy megbízott még egy szavazatot más nevében is beadhat. Választói jogát személyesen csak az gyakorolhatja, ki a honpolgári minőségen kívül 21-ik életévét betöltötte s a politikai jogok élvezetében van.

Helyettes által szavazhatnak: az állam, ha mint nagybirtokos szerepel a járásban; a jogi személyek; az özvegy és házasságon kívüli nők; az uralkodó házak tagjai; valamely nagybirtok közös tulajdonosai; és férjes nők férjeik, kiskorúak gyámjok, gondnokság alattiak gondnokuk által. A helyettesekben a személyesen szavazás kellékei megkívántatnak.

A falusi községek küldöttei nem a központban, hanem kisebb választási kerületek szerint több helyütt választatnak. Közvetlenül vesznek részt a választásban az önálló urodalmak tulajdonosain kívül az erre jogosított nagyobb iparosok és földbirtokosok. A községek pedig határozott számú választókat delegálnak.

Városi küldötteket az előjáróság és a városi képviselőtestület a polgármester elnöklete alatt együttes ülésben választ.

A közgyűlési tagok (három évenként felváltva) hat év tartamára választatnak.

A választók lajstromának és a választás határidejének kifüggesztése, úgy szintén az összeírás vezetése a járási bizottság hatáskörébe tartozik.

A közgyűlési tagok elosztását a választó kerületek közt s új választó kerületek alakítását a járási bizottság javaslatára maga a közgyűlés határozza el. E tárgybeli határozatai revisio alá első ízben három, később pedig tizenkét év lefolyása előtt nem is vehetők.

Tagjait a közgyűlés maga verifikálja. Minden választás megtámadható. Megsemmisítés esetén a kerületi bizottsághoz

történt fölebbezésnek nincs ugyan halasztó hatálya, de határozata a pótválasztás kitűzésével bevárandó.

A közgyűlést annak elnöke, a tartományi tanácsos, hívja össze. Tartozik összehívni évenként legalább is kétszer s azon túl mindig, valahányszor a járási bizottság vagy a közgyűlési tagok egy negyed része kívánja. A gyűlések nyilvánosak. A járási bizottság tagjainak, ha bevélasztva nincsenek, csupán tanácskozási joguk van. Ügyrendjét a közgyűlés maga állapítja meg. Új terhek megszavazásához két-harmad többség szükséges. Határozatai jegyzőkönyv alakjában nyilvánosságra hozandók.

A járási végrehajtó hatalom szervezetének élén a tartománytanácsos áll, kit a magasabb bírói vagy közigazgatási állásra képesítettek sorából a király nevez ki. Az illetőnek legalább egy év óta, lakhely vagy földbirtoknál fogva a járás kötelekéhez kell tartoznia. A közgyűlés alkalmas egyéneket javaslatba hozhat, de minden jogi befolyás nélkül a kinevezés tényére, melynél az uralkodó kötve csupán az érintett föltételek által van. A tartománytanácsos helyetteseként a közgyűlés által választott két járási kiküldött fungál. Ezek hat évre választatnak s a hivatalos esküt a tartománytanácsos előtt teszik le.

A járás kormányzatának másik főszerve a járási bizottság, mely a tartománytanácsos elnöklete alatt hat, a közgyűlés által hat évre választott tagból áll. Ügykezelését a tartománytanácsos vezeti s ő tartozik figyelemmel lenni a bizottság pontos működésére. Ő vezeti a folyó ügyeket, ő készíti elő és formulázza a határozatokat s egyes ügyek önálló elintézésével külön is megbízhatja a bizottság valamelyik tagját. Ő képviseli a bizottságot kifelé. Ő köt szerződéseket, meghatalmazásokat és mindenféle jogügyleteket, a bizottság előleges határozata alapján, annak nevében.

A járási bizottság határoz mindazon ügyekben, a melyek törvény által hozzá utalvák; véleményt ad az állami hatóságok megkereséseire s fontosabb esetekben jóváhagyásától függ a tartománytanácsos intézkedésének joghatálya.

A járási bizottságon kívül, mely a rendes közigazgatási organumot képezi, alakíthat a közgyűlés egyes járási intézetek igazgatása és felügyelete végett specialis bizottságokat. Ezek tanácskozásain a tartománytanácsos bármikor megjelenhet s az elnöklést teljes szavazati joggal átveheti.

A járás helyhatósági szervezetéhez tartozik végre a pénz-

tári és irodai kezelő hivatal és annak személyzete, melyet a járási bizottság választ.

Messze vezetne részletes fölemlítése mindazon közigazgatási tárgyakkak, a melyekben a porosz járást, mint helyhatóságot, intézkedési jogkör illeti. Az országos törvények és törvény erejű rendeletek korlátai közt szabályrendeleteket alkothat. Ilyen szabályrendeleteknek a közigazgatási törvény két alakját határozza meg. Egyik a statutum, mely királyi jóváhagyásra szorul, másik a szabályzat (Reglement), mely a járás helyi érdekű intézetei és berendezései tárgyában hozatik. Ez utóbbi, melynek érvényéhez semmiféle felsőbbbségi jóváhagyás vagy megerősítés nem szükséges, a járási önkormányzatnak oly mérvű önállóságot, akkora szabadságot biztosít, mely a mi vármegyéinknél 1870 óta ismeretlen.

Felsőbbség által nem korlátozott önállósággal intézi a járás háztartásának ügyeit. Saját céljai érdekében közgyűlése által költségeket szavaz meg, vagyonával rendelkezik és az önmegadóztatást az állami egyenes adó egész ötven százalékaig gyakorolhatja. Határozatait saját választott bizottsága által fogatosítja.

Míg a század elején mindenütt, s nálunk még most is, mereven áll szemközt egymással önkormányzat és állami közigazgatás — a brandenburg - porosz rendszernek sikerült ezek közt oly szoros összeköttetést létesíteni, mely a hatóságok valódi personal unióját tárja elénk. Sikerült az önkormányzat független elemeit, azok tényleges közreműködését az állami feladatok intézésébe bevonni. Sőt a kormányzat azon ágaiban is, hol az államhatalomnak közvetlenül, hatóságai által kell megjelenie, de a bureaucraticus ügykezelés elméleti egyoldalúsága, merevsége, alakisághoz ragaszkodása kockáztathatná a helyes elintéztést, ott is sikerült a helyi érdekeltséget a maga szakértelme és gyakorlati fölfogásával támogatóul megnyerni. A községtől föl egészen a tartományig, az iskola- és egészségügytől egész a rendőri és adóügyekig mindenütt hatékony jogkör biztosítatik a közönség érdeklődése, buzgalma és közreműködési vágyának.

Sehol a continens államaiban nem teljesebb, mint Poroszországban, a szakítás az államgyámkodási theoriák azon oktan maradványával, hogy az államhatalom bármely közege jobban meg tudja ítélni vagy helyesebben intézheti el azt, a mire

első sorban nekünk, a közönségnek, van szükségünk, mint mi saját magunk.

És mégis, sehol nincs kormányzat, mely az alkotmányos formában nyilatkozó központi hatalmat, a hol és a mikor kell, nagyobb erő kifejtésre, erélyesebb föllépésre tenné képessé, mint épen Poroszországban.

Igaz, hogy a porosz önkormányzat nincsen öltöztetve autonomikus köpenybe. Nem magát az önkormányzati egységet, nem a járás, kerület vagy tartomány egyetemét, hanem azoknak szerveit külön-külön ruházza föl az állam az állami functiók gyakorlásával.

Első pillanatra úgy látszik, hogy ez mindegy. Hiszen az önkormányzati egység is csak organumai által végzi a közigazgatást.

Szembeszökö azonban a különbség az állami felügyelet szempontjából.

A helyhatóság egészével szemben kénytelen megelégedni az állam a jogi ellenőrzés negatív alakjával, kénytelen arra szorítkozni, hogy csak a törvényes korlátok átlépését akadályozza vagy fenítse meg, mert hozzá a helyhatóság mint egész, nem áll alárendeltségi viszonyban. A helyhatóság organumaira nézve azonban, mihelyt azok nemcsak kommunalis, hanem állami functiókat is végeznek, az utóbbi minőségben magától előáll az alárendeltség. Előáll, mert itt már, magának a kitűzött célnak «sine qua non»-ja vele együtt jár, hogy az állam e hatóságok fölött nemcsak a negatív ellenőrzést, hanem a fegyelmi s a kényszerhatalmat is gyakorolja, valahányszor azok az elvállalt igazgatást nem eléggé vagy rosszul intéznék. Ebben rejlik az oka és gyakorlati jelentősége a német államtudományi irodalom azon általános fölfogásának, mely nemcsak a helyhatósági, hanem a községi organumoknál is következetesen megkülönbözteti azok sajátképeni és úgynevezett átruházott hatáskörét. Az elsőnek tetszés szerinti kezeléséhez minden constituált testületnek, legyen az egyesület vagy önkormányzati egység, joga van, a másodiknak azonban helyét, mértékét és módját meghatározni a politikának föladata, az államnak kötelessége. Amaz önrendelkezési jog: autonomia, mely föltétlenül érvényt követel, emez önkormányzat: állami functiók elvállalása, melynek föltételeit, alakját és alanyait meghatározni egyszerű célszerűségi kérdés mindenütt.

## II.

A kormányzat gyökeres átalakítása Magyarországon is a közel jövő kérdése. Rövid időköz, talán csak néhány nap választ el bennünket attól, hogy a kormány reformjavaslatát a megyei szervezet módosításáról hiteles szövegében megismerjük. Lesz időnk és bőséges alkalmunk véleményt alkotni s tüzetes bírálatot mondani az előterjesztésnek úgy alapelvei, mint fontosabb részletei fölött.

Ezuttal a felhivatalos alakban régebben közzétett codificationalis vázlatnak egy-két célbavett intézkedésére óhajtok visszatérni, a helyhatósági önkormányzat jövője érdekében.

Minden alkotmányos intézménynek az egyéni szabadság lehető realizálása képezi végcélját. Minden municipális szervezetnek ez a cél adja meg alapelvét, értékét és létjogát. A mely intézmény a polgárok tevőleges önelhatározását szükséges fölül korlátozza, a mely berendezés az inkább helyi mint állami érdekű kormányzati ügyek elintézésére nem azoknak ad döntő befolyást, a kiket az elintézés előnye vagy hátránya érdekeikben érinthet, azt a berendezést nevezhetjük önkormányzatnak, municipiumnak vagy autonomiának, de valósággal soha nem leend más, mint a szabadság kiszolgáltatása az alkotmány örve alatt jelentkező önkénynek.

A magyar vármegye nemcsak 1870 óta az, hanem ősi szervezetében is mindig képtelen volt arra, hogy a helyi önkormányzat egészséges szerveképen működjék. Képtelen volt centralizált szervezete és területének nagyságánál fogva. Nézzük végig bármely megyei közgyűlésnek tárgysorozatát. Különytűk el belőle a par excellence állami érdekű ügyeket azoktól, a melyekben az intézkedés első sorban a megye valamely területi alkatrészét vagy a megye közönségének valamely csoportját érdeklik. Az utóbbiak közül nemcsak a községi jogok vagy terhek, nemcsak az iparhatósági, gyámügyi, közmunka, mezőrendőrségi, iskola- stb ügyek, hanem még a legáltalánosabb érdekű közegészségügy terén is alig fogunk akadni egyetlen egy tételre, a melyért a vármegye közönsége kilencz-tized részének csak egy lépést is fáradnia hasznos, üdvös vagy szükséges volna. Az administrationalis ügyek elintézésének hatása,

azok túlnyomó nagy részénél nem ezer négyszög kilométerekre, hanem csak egy-két négyszög kilométerre terjed ki. Ekkora területről van a megyei közgyűlésnek, sokat mondok, három bizottsági tagja. Három szemben a 397-tel vagy hogy a rideg valóságnak megfelelőbben referáljak, három a székhelyről unalomból jelenlevő egy s a hivatalból becsábított még egy tuczat emberrel. Méltó-e ennek a három szál embernek két költséges napra otthonukból kimozdulni azért, hogy a közgyűlésen újjat húzzon esetleg a hatóság bármely közegével, szavazást kérjen a központi klikk berendeltjei ellenzésével vagy az ismeretlen vidékbeliek gyorsan végezni akaró közönyével szemben? Nem okosabb dolog-e bízni az elintézés esélyét a főispán állandó választmányának indítványára s inkább fölebbezés útján a kormánynál keresni esetleg orvoslást? Igen, az önkormányzatnak csúfolt szervezet gúnyjakép, mi, a székhelytől távolabb lakó megyei lakosok, legfontosabb helyi érdekeink ügyében soha sem a közgyűléstől, hanem a kormánytól, annak végső fokú elhatározásától várjuk, ott keressük az elintézacst.

Önkormányzat-e ez vagy annak csak hazug látszata?

Csoda-e, ha közgyűlési termeinkben közönség és hallgatóság csak addig van jelen, míg a parlament elé tartozó nagy politikai kérdések malom alatti tárgyalása folyik, a mely ha groteszk is, de legalább mulatságos látvány, ámbár eredménye legfőlebb egy petitióban lyukad ki, a mihez különben minden magyar honpolgárnak amúgy is alkotmány biztosította joga van? Csoda-e, ha a tulajdonképi közigazgatási tárgyak szőnyegre kerülésekor megyeházaink gyűléstermei konganak az ürességtől, mikor még azoknak sem méltó megjelenni, a kiket az elintézés legfontosabb helyi érdekekben érint, a kiknek, hogy egy trivialis kifejezéssel éljek, bőrére megy a dolog? Önkormányzati testület a magyar megyegyűlés, de olyan, a melynek nem kell az önkormányzat, nem kellett soha az 1870-ki újjászervezés előtt sem. A negyvenes évek publicistái, nemcsak a conservatív gróf Dessewffy Aurél, a centralista báró Eötvös József, hanem a municipalista Kossuth Lajos is egyértelműleg panaszkodtak e miatt.

A megyei reform problémáját tehát az önkormányzat minden őszinte híve könnyen maga elé tűzheti.

Más önkormányzati egység kell. Olyan, a melyben az érdekeltség határoz, olyan a melynek könnyű ellenőriznie hatá-

rozatai végrehajtását, mert az, ugyanazoknak, kik hozatalára döntő befolyást gyakoroltak, közvetlen közelökben, csaknem szemök előtt történik.

Midőn a központi felelős kormánynak hierarchiailag alárendelt szervezetet alkotunk, a melylyel szorosabbra fűzzük s az államhatalomnak kezébe adjuk az ország minden alkatrészét, nem tudok találni okot vagy körülményt, mely aggályossá tenné a járásoknak önkormányzati önállósággal és képvisellel való fölruházását.

A reformjavaslat említett tervezete a közigazgatási bizottságra, a megyei önkormányzat e vegyes jellegű végrehajtó testületére, nézve is lényeges újítást tartalmaz! Ez a testület, a kormányzati ágak szerint, öt külön szakosztályra: *a)* közigazgatási, *b)* adóügyi, *c)* közgazdasági, *d)* közigazgatási bírósági és *e)* fegyelmi szakosztályra osztatik szét. Ez az intézkedés, ha helyesen fogom föl, arra van szánva, hogy a közigazgatási bizottság választott tagjaiban érdeklődést támaszszon functiójuk iránt s ne legyen ez a testület jövőre, a mi Velenczében a tizek tanácsa volt: egy gépszerűleg, a közönség részvéte nélkül, önkényesen működő hatóság. Hajlandóságaik vagy szakértelmök szerint osztatnak be a közigazgatási bizottsági tagok egyik vagy másik szakosztályba. Ez intézkedéstől, megvallom, csak felsikert, vagy annál is kevesebbet várok. Szakértelmet a választott tagokban hiába keresünk. Arra nincs is szükség. Csupán érdeklődés, ügybuzgalom kell, hogy legyen bennök. Ez képezi az önkormányzat alkalmazottainak, az egyéni függetlenségen kívül, alanyi kellékét mindenütt. Úgy de az emberek érdeklődése nem kormányzati ágak vagy szakok, hanem kormányzati területek szerint oszlik meg. Mindenki érdeklődik saját vidékének úgy közigazgatási mint adóügyi, úgy közgazdasági mint bírósági minden ügye iránt. Érdeklődik a szomszédsági viszonynál fogva, érdeklődik, mert minden egyes kormányzati ügydarabnak tárgyát, körülményeit és alanyait közelről ismeri. Megfelelőbbnek tartanám tehát, ha már szétdaraboljuk, egyes területek szerint, eddigi általános határkörének meghagyásával, osztani albizottságokra a közigazgatási bizottság választott részét. Ámde akkor ismét magától tolul föl a kérdés, hogy miért ülésezzenek a hatáskörükben egyes területek szerint fölosztott albizottságok a székhelyen s miért ne maradjanak otthon, illető vidékeik központján. S ime ez esetben a járási

képviselő oldalán, mint az önkormányzat végrehajtó és felügyelő szerve, magától, alig kifogásolható alakban előttünk áll a járási bizottság. \*)

Buda-Pest, 1891 márczius 1-én.

VADNAY ANDOR.

---

\*) E cikk, a mint keltéből is kitűnik, a közigazgatás és önkormányzat rendezéséről a vármegyékben szóló törvényjavaslat közzé tétele előtt íratott. Ebből magyarázhatni, hogy a szerző indítványa nem illik abba a keretbe, a mely a benyújtott törvényjavaslatban a közigazgatási bizottság feladataira és teendőire nézve megállapított. A közigazgatási bizottság a törvényjavaslat szerint valóságos hatóság és szakosztályai nem csak a polgárok érdeklődésének s ügybuzgalmának élesztésére szánt körök, hanem külön hatáskörrel fölruházott közegek ellenőrzési és intézkedési joggal, sok tekintetben a szorosan vett önkormányzati körön túl terjedőleg. Területi fölosztás a közigazgatási bizottságra nézve ennél fogva teljes lehetetlenség. Arra a célra, melyet a szerző szem előtt tart, a törvényjavaslat egészen más nemű közeg szervezését helyezi kilátásba és csak facultativ jelleggel, tudniillik a nagyobb vármegyékben létesíthető járási tanácsokat. Azt hiszszük, ez oly kezdeményezés, mely későbbi fejlődés alapjait veti meg, a nélkül, hogy a tanácsok oly súlylyal terheltetnének meg, a melyeket egy egészen új s ki nem próbált intézmény megbírni, úgy sem volna képes. Egyébiránt ezzel kapcsolatban nem nyomhatunk el egy megjegyzést. Épen fejtegetesei elején bizonyítja be a szerző, a porosz járási önkormányzat kitűnő voltának onnan származását, hogy az két századon túl terjedő történeti alakulás gyümölcse. Nálunk ellenben a járási önkormányzatnak még se a hagyományban, se a gyakorlatban alapja nincs; e téren még legföljebb kísérletről lehet szó, a mely a szemben álló nemzetiségi s társadalmi veszélyes következtetések lehetősége tekintetéből csak is szűk korlátok között eszközölhető.

*Szerk.*



## É R T E S I T Ő.

*Erdély és az éjszakkéleti háború. (Levelek és okíratok a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának megbízásából, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva, közzétette Szilágyi Sándor r. t. Első kötet. Ára öt forint. Buda-Pest, a magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1890.)*

Szilágyi Sándornak legújabbán megjelent ily című munkája kiegészítője s talán mondhatjuk, betetőzője több korábbi kiadványának, melyeknek e tárgyhoz tartozó összes részleteit a mű kellő figyelemben tartja s rájuk az olvasó figyelmét is fölhívja. E munkák többnyire az Akadémia kiadványai közt megjelent okíratgyűjtemények; ide tartozik: *II. Rákóczy György és az európai diplomácia* 1875; részben *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése* 1875; *Erdélyi Országgy. Emlékek* XI. kötete, 1886 és a *Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése a Tört. Tár.* 1887., 1889., 1890. és 1891-diki évfolyamaiban. — E mű közzétételére az érdemes szerzőt kettős ok indította; egyrészt az, hogy az országos levéltár rendezése alkalmával sok még nem közlött fontos írat jutott napvilágra, melyeket közzétenni a bűvárnak öröm és kötelesség egyaránt; másrészt, hogy az események kellő megvilágításával egy fontos részlettel járúl azon cél eléréséhez, melyet a magyar Tudományos Akadémia honunk történetírása elé tűzött, midőn azt történelmünknek egyéb európai államok történetével való kapcsolatának tanulmányozására és kiderítésére utasította.

Bizonyára fölösleges ez utasítás becsét a tudomány és az igazság bűvárlásának szempontjából méltatni. Ha a múlt eseményeit, a mennyiben egymásra utalnak, egész egységes képnek mondjuk; akkor e kép egészének szemléleténél egy más színezete és jelleme lesz az egyes részleteknek is, mintha csak magokban tekintjük. Nemzetközi

bonyodalmakban pedig minden egyes állam története csak részlet. És ilyen, következményeinek nagysága által párjokat ritkító, nemzetközi bonyodalmakon alapult a szerző által bemutatott éjszakkéleti háború. Ha a szerző főtekintettel van is Erdélynek szerepére a háborúban, de e részlet rajzát nem önmagában nyújtja, nagy vonásokban elénk tárja a kép egészét, s itt nem lehet eléggé kiemelni szerző fáradozásait, bűvárlatai sokoldalúságát, de nagyérdekű és értékű eredményeit is, melyeket rövideden jellemezni e néhány sor föladata.

S legyen szabad itt mindenekelőtt a gyűjtemény berendezéséről néhány szót mondani. A szerző rendelkezésére álló dús anyag évek szerint van csoportosítva; egyes évek aktái előtt magyarázó bevezetés áll; ez egyes évek okiratai is azonban nem pusztán a chronologiai rend, hanem egyes események, vagy személyek szerint vannak csoportosítva; tartalomjegyzék s igen gazdag tárgymutató zárja a kötetet, mely a tárgy fele részét öleli csak föl, kilátásba helyezve így egy másik kötetet. E berendezés mellett tárgyának egésze és minden részlete felől is ad utasítást a gyűjtemény; sőt az egyes részletek iránt érdeklődőnek munkáját is könnyíti az egymáshoz tartozó részek fönnérintett csoportosítása által.

Ez anyag összegyűjtésénél legtöbbet az országos levéltárból, múzeumi gyűjteményből merített a szerző; igen érdekesek a svéd állami levéltár, leMBERGI és bécsi levéltárak járuléakai; ezenfölül még román, angol, orosz gyűjtemények; helyenként magánosok levéltárai is nyújtottak a szerzőnek segítséget műve megszerkesztésénél. Egy kis összehasonlítást téve az 1875-ben közölt gyűjtemény és a jelen mű közt, azt látjuk, hogy a kép mindenfelé nyer világosságban. Nem lehet célunk a mű bevezetésének ismétlése által az egyes dolgok lefolyását szemléletessé tenni; jobban nem is tehetnők, mint ott van; csak röviden említjük, hogy a kozák, a lengyel, a moldvai, a török, a svéd, az angol összeköttetések száalai mind nagyobb fényre lépnek a bűvár szeméi elé. A kozák összeköttetéseket az egyes követek jelentései világosítják meg, a lengyeleket a követjelentések mellett Radzivill és Lubieneczky értesítései; a svédekre nézve kiváló érdekűek a Skytto-féle bizalmas levelek, a törökökkel való tárgyalások külön gazdag rovatot töltenek ki; az oláh tartományokkal való összeköttetések föltüntetésénél román, az angoloknál pedig angol idevágó publicatiókat is használ föl a szerző. Comenius néhány jelentése ennek neve alatt (azelőtt névtelen volt) van közölve, több újjal kiegészítve. Aránylag legkevesebb van az orosz levéltárakból;

azután, mint a szerző maga mondja, a lengyelekből is ez utóbbiak igen szét vannak szórva s nehezen hozzáférhetők.

De ha a részletekbe nem is bocsátkozhatunk, igazságtalanok lennénk a szerző s az olvasó közönség iránt, ha nem tartanánk rövid szemlét az események fölött, a mint ezek ez anyag áttanulmányozása, rendezése mellett szerzőnk szemei elé léptek. A főérdek Erdély felé fordulván, az előadás központja voltakép II. Rákóczy György. Az ifjú fejedelem haldokló atyjától egy hagyományt is örököl — a lentrón utáni vágyat. Uralomra lépése majdnem teljesen összeesik a Lengyelországhoz tartozó kozákság támadó föllépésével a lengyelek ellen, a küzdelem több éven át változó szerencsével folyik, s mindkét fél állandóan törekszik a hatalmas erdélyi fejedelem szövetségét megnyerni, a ki viszont egyik mellett sem akarja érdekeit határozottan kockára tenni s egyebet nem tehetvén, meddő s komolyan nem is vett békéltetési javaslatokkal áll elő. Valóban a fejedelem nem tudta magát valamire elhatározni s ezen nem is lehet csodálkozni. Ha a lengyel koronát kívánta, igen kényes volt a lengyelek ellenségeként föllépni, de meg a kozák szövetség sem volt igen biztató és megbízható. Viszont a lengyel király életében vele szövetkezve koronája után törni: önmagával ellentmondó s nem is szíve szerinti összeköttetés volt. S mindehhez vegyük hozzá Erdély állásának nehézségét; egyfelől a török főnhatóság, mely bármely kezdeményezése elé, vagy annak legjobb folyásában vétőt mondhatott; másfelől a Habsburg-ház, melyről azt kelle hinniök a fejedelmeknek, hogy csak lesi az alkalmat, mikor támadjon Erdélyre, nem csoda, ha mint atyja, ő is igen habozó volt.

Egy dologban nem habozott, egy szövetségben kezdettől nem volt kétsége, a protestánsok közt való szövetségben. Már mikor Skythé (1651. 2.) járt Sárospatakon és Fogarasban, megpendítették a svéd nemesnek az eszmét, azonban nagyobb eredmény nélkül. A szövetségnek egyelőre nem volt czélja; s mivel Krisztina svéd királynő katolikus volt, — nagy értelme sem. Másképp lett a dolog, midőn ennek helyét Károly Gusztáv foglalta el; Rákóczy követet küldött, ki érintkezésbe lépjen és hozza Erdélyt Svédországgal, azonfölül azonban a többi evangélikus éjszaki hatalmassággal, — (Dánia), Holland és Angliával is. — A nélkül, hogy követe válaszát vette volna, egyszerre csak arra ébred Erdély fejedelme, hogy a svéd király megtámadta Lengyelországot, s e hírre mi sürgősebb útja és dolga sem volt, mint szövetség-ajánlatot küldeni a támadóhoz, melyet

azonban a nagy szerencsével hadakozó svéd király egyelőre nem fogadott el.

Időközben Rákóczy Moldvában szerencsésen harczolt; személyes ellenségét, Lupult elűzte fejedelmi székéből, szavát döntővé tette a dunamelléki tartományokban. E tette nem volt veszélyes, a porta maga hívta ki föllépését, melynek sikere általában megnövelte tekintélyét s szövetségét keresett tette. Keresték is kozákok és lengyelek egyaránt. A kozákok még mielőtt a svéd támadott, másképp nem boldogulván, a czár főnhatóságához menekültek, ki is támadást készített a mindenfelől szorongatott Lengyelország ellen; s képzelni lehet, hogy mindenünnen megtámadva s mindenkitől elhagyatva, a lengyelek követet követ után küldöttek Rákóczyhoz, segítség kérése végett; utoljára (1655 decemberében) följajánlva neki a lengyel koronát is s kérve őt, hogy küldjön hozzájuk megbízható embert ez ügyben, a tárgyalások folytatására. Mikes decemberben oda ment, s néhány ajánlat mellett azon ígéretet is hozta, hogy a lengyelek nemsokára ismét fognak követet küldeni, ki a tárgyalásokat továbbra vigye s befejezze.

Így álltak a dolgok 1655 végén s a kötet itt végződik. Mondanunk sem kell, hogy e bevezetések egyfelől alapos vizsgálat és éles ítélet művei, másfelől világosan, átnézetesen csoportosítják s nyújtják a tényeket. Bevezető sorok lévén, fővonatkozásuk az okiratokra esik, melyek előtt állanak; azonban így is nagyban meg fogják könnyíteni szerző bejelentett munkáját. *II. Rákóczy György életét*, melynek értékéről szerzője neve s az általa összegyűjtött anyag választékossága és bősége nagy bizonyossággal kezkeskednek.

E kijelentés mellett is — talán szerző nem fogja rossz néven venni, ha nem habozom kijelenteni, hogy bevezetései, a tényeknek, sőt az okiratoknak megértése céljából némi kiegészítésre szorúlnak. — Szerző többször is említi, hogy e korban a vallásos motívumok erősebbek voltak, a kozákság nyugtalanságának okaúl is a vallást mondja, háborújokat vallásos háborúnak nevezve, azonban ez nézetünk szerint abstract, ezért a történetíróra csekély becsű magyarázat.

Ígénytelen nézetünk, hogy Rákóczy s Erdély ez eseményekben való szereplésének szála a harmincz éves háborúba nyúlnak vissza. Az öreg fejedelem sok évi tárgyalás után, melynek lelke Bisterfeld, a gyulafehérvári iskola tanára, volt, szövetkezett vala a svédekkel és a francziákkal, s hadjáratában a szultán tilalma akasztotta meg. Bisterfeld fájlalta a linzi békét, melylyel a harczot ép úgy nem vélte

eldöntöttek, valamint az osnabrückivel sem. Az evangélikus ügynök teljes diadalt, s ezt megelőzőleg óriási katasztrófát várt, melyet Krisztina svéd királynő halála is elő fog mozdítani.

S szükségse-e részleteznem Bisterfeld tekintélyét, melyet szerzőnk oly eleven színekkel ecsetelt Rákóczi Zsigmondról írt művében, hogy a jeles tanár, ki a herceg nevelője is volt, nézeteinek súlyát a fejedelem elhatározásaiban bizonyítsam? Evvel értelmezem az ajánlatot is, melyet Skythe a svéd királynőnek jelentett meg Erdély szövethetesi hajlandóságáról; mert mi egyéb célja lehetett a szövetségnek két egymástól oly távollevő ország közt? A lengyel korona igenis vágya tárgya volt a fejedelemnek, de az evangélikus ügy fölötté állott. De bizonyára Bisterfeld nem állott egyedül e fölfogással; ott volt a családi traditio, trónja legújabb történetei; ott másfelől a magyar katolikus főurak agyarkodásai s a császár. Mindehhez hozzájött Sárospatakra 1650-ben a száműzöttségben élő püspöke a cseh evangélikusok azon részének, mely a reformatusokkal tartott, ábrándos, rajongó várakozásaival. A cseh-morva rendekkel való hajdani érintkezés emlékei, a száműzöttek szánandó sorsa részvétet és figyelmet szereztek e jeles férfinak. Követelését azonban Bisterfeld, ki egész jól ismerte Erdély helyzetét, nem mondotta komolyan számbavehetőknak; — a *justa causa* mellett — harci készültséget is követel a fejedelemtől, ki támadni indul, e nélkül istenkísértés a kísérlet, már pedig hogy léphetne föl a fejedelem a katolikus világ ellen? Még a kozákokkal való szövethetésre sem merte (1652) egyenesen ösztönözni.

«Tudja a fejedelem, jóslatok nélkül is, mit kell tennie» mondá a harczra ösztönző Comeniusnak. «Ha mondom, hogy holnap induljon, indul, de a fő, hogy legyen alkalom a föllépésre.» Hasonló módon a fejedelem is visszaveti az ábrándos kijelentéseket, de egyúttal írja hívének, Mednyánszkyknak, hogy ha istenes mód a'atik, föl fog lépni hogy tehát ily módot, alkalmat vártak, beismerik mindketten.

A mint a szerző okiratokat vett föl gyűjteményébe, melyek ily irányú kísérletekről tanúskodnak, a bevezetésben is kellett volna röviden bírálólag említést tenni róluk.\*) Ha nem hisz a kísérletek sikerében, tartozik ezt indokolni. A *Gentis Felicitas* című művecske, Schaum küldöttsége, látogatása Comeniusnál, az erdélyi előterjesztéseknek Comenius által való megszerkesztése, angol tárgya-

\*) Szerző ezt föltűnő rövidezséggel és igen hézagosan teszi.

lások Comenius révén: mind tények, melyek az erdélyi fejedelem terveivel s az éjszakkéleti háborúval — ha következményeikben nem is teljesen kimutatható kapcsolatban állnak. Megengedjük, hogy a történetíró inkább világos adatok földolgozását tartozik nyújtani, de hiszen egyik adat világosítja a másikat, s kizárni az összességből egyet is, ezt nem lehet igazolni.

Pedig ez evangélikus ábrándos várakozások a lengyel evangélikusok némely reményét is jellemzi. Radzivil fontos emlékirata a porta állítólagos frontváltásában a dolgok csodás fordulatát emlegeti; a lengyel korona már előbb volt Rákócynak «Istentől» szánva (313). S az erős protestáns érzület, mely a maga kötelességérzetének szigorát is másétól megkülönböztette, az ügy igazságossága által tartozott a híveket oly események várására, előkészítésére ösztönözni, melyek az evangélikus ügy győzelme keretén belül a lengyel trónra evangélikus férfit helyezzenek.

Csak néhány vonást ragadtam ki, de azt hiszem, ezek is mutatják, hogy Rákóczy magaviseletét csak a lengyel királyság birtoka utáni törekvés nem magyarázza meg; a vallási állapotok minden oldalú megvilágítása nélkül e háború lefolyását ugyan láthatjuk, de teljesen meg nem érthetjük. E világítás mellett pedig a háború valóban a harminczéves háború folytatásának tűnik föl, azonfölül okaiban, lefolyásában és eredményeiben is van valami hasonlóság: amaz tehetetlenné tette Németországot, erőssé Franciaországot; ez előkészíté Lengyelország bukását s megalapítá Oroszország erejét.

Különben ez első kötet Rákóczy föllépésének előzményeit és okait nyújtja gazdagon és eleven színekkel; az okiratok szerzőinek s tartalmának bőségéről az olvasó a jegyzék lapozásánál könnyen meggyőződhetik, a bűvár pedig meglevenedni látja maga előtt a kort. Meg vagyunk győződve, hogy a második rész ép oly becses és tanulságos lesz, mint a melyről most szóoltunk. Régi állítás, hogy a múlt mindenkinek máskép tűnik föl; az igazság csak egy, de azért az ellentéteseknek látszó állítások közül nem kell az egyiknek okvetetlenül hamisnak lennie, ezért csak kívánhatnók, hogy szerző szerény észrevételeinket, melyek becsének megítélésére ő a leghivatottabb, figyelemre méltassa.

A fáradságot nem ismerő, szerző igaz bűvári buzgalmának s szakismeretének e legújabb bizonyága szemléleténél végezetül őszinte elismerésnek adok kifejezést s művét mint fölötte tanulságosat és érdekeset a történelem iránt érdeklődőknek a legmelegebben ajánlom.

*Kracsala János.*

*D. Funk: Entwurf zur Regulierung der Valuta in Österreich-Ungarn. Regensburg. 1890.*

E könyv különös mixtum compositum! Szerzője olvasott egyet-mást a valuta rendezéséről, az kétségtelen. De a mit olvasott, azt annyira félreértette és összekeverte, majd annyi eredeti abszurdummal tarkította előadását, hogy szinte lehetetlen e könyv tartalmáról beszámolni.

A szerző a pénzlábból indul ki. A tizedes rendszert tartva szem előtt, a legtökéletesebb pénzegység szerinte a gramm tiszta arany. Tényleg azonban fél grammnyi pénzegységet javasol, mert ez a mostani osztrák értékhez közelebb áll. «A pénzegységet a megállapítandó értékelatio alapján meghatározni — úgy mond — a valuta-rendezés alkalmával elkövethető hibák legnagyobbika volna.» (5. lap.) És tényleg az egész könyvben azzal a fölfogással találkozunk, hogy az értékelatio mellékes valami; a mesterséges módon megállapított új pénzláb sans gêne lép a mostani valuta helyébe.

E fölfogás teljesen hibás. Mindenki tudja, hogy valutarendezésünknel a legelső rendű követelmény az, hogy a mostani pénz helyébe vele értékben teljesen megegyező pénz lépjen. Csak így képzelhető a kérdés igazságos megoldása és csak így érhető el az, hogy a valutarendezéssel általános árfelszöktetés vagy árhanyatlás ne járjon. Épen ezért azok is, kik a frank- vagy márka-rendszert akarják hazánkban meghonosítani, mert a nemzetközi forgalmat tartják szem előtt, sohasem gondoltak arra, hogy egy frankot vagy egy márkát kell a mostani forintnak helyébe léptetni. Csak a frank- vagy márka-rendszert akarják ezek elfogadtatni, azaz e rendszerekben megállapított súly és fínomságbeli arányok szerint kívánják új pénzünket veretni. Ettől azonban egészen független kérdés az, vajon hogyan lép ez az új pénz mostani pénzünk helyébe. És itt bizonyos, hogy csak oly viszonyban történhetik a fölcserélés, mint a mily viszony a mostani és az új pénz értéke közt fönnáll. Azaz az értékelatio az, mely a fölcserélés e viszonyát megszabja. És épen az a körülmény, hogy sokféle módozatot hoztak javaslatba az értékelatio helyes megállapítására, bizonyítja legjobban, hogy mily fontosságot kell ennek tulajdonítani. Sőt mi több, azok, kik a nemzetközi forgalom szempontjából kétségtelenül czélszerűbb frank- vagy márka-rendszert elfogadni nem akarják, ezt nemcsak nemzeti momentu-

mokkal, hanem főleg azzal indokolják, hogy még az az átszámítás is veszélyeztetheti a régi és új pénz azonos értékben való fölcserélését, melyet a frank- vagy márka-rendszer elfogadtatása igényel. Ez átszámítás ugyanis, ha csak nem egészen egyszerű az átszámítási kulcs, aligha simán megy végbe. Épen ezért a frank- és márka-rendszer ellenzői azt tartják, hogy oly pénzegységet illetőleg pénzlábat kell választani, mely a mostani forint helyébe vele teljesen azonos értékű arany forintot léptet. \*) Így e fölfogás szerint tényleg elvként áll az, hogy az értékreláció alapján kell a pénzláb választását meg ejteni.

Ez elvvel teljesen ellenkezik az, mit az ez ismertetés tárgyát képező könyvben olvashatunk. Az előbbieket után már azon nem igen fogunk csodálkozni, hogy szerzőnk a II. fejezetben, mely az értékrelációról szól, pénzünk ezüstértékét akarja a jövőbeli aranypénz értékéhez viszonyítani. És itt erőlesen visszautasítja szerző azt az érvelést, hogy ez eljárást «könnyelműnek» mondják és — úgy látszik Menger nyomán — kis socialpolitikai fűszert is kever az amúgy is emészthetetlen téstába; mert szerinte a hitelezők — «főleg nagy pénzintézetek vagy sors kedvelte emberek» (25. l.) — bátran károsíthatók.

Inkább az lepheti meg olvasót, hogy a szerző egyáltalában megemlékezik az értékrelációról, miután, mint fentebb kifejtettem, szerinte csakis a pénzláb választása játszik a valuta rendezésénél szerepet és az értékreláció teljesen mellékes valami.

Azonban e könyv állításain csodálkozni általában nem szabad. Ha az ember egy csomó könyvet és újságcikket kivonatol, majd néhány eredeti «eszmét» hozzá vesz és az egészet jól összekeveri, természetes, hogy nem egy mondat nem illik az előbbihez és nem egy dolog ellenkezik a másikkal. Különben a szerző gondolatmenetére a pathologia szempontjából rögtön vissza fogok térni. Előbb azonban a II. fejezet néhány ténybeli helytelenségére akarok utalni.

Szerző azt mondja, hogy a mostani és a jövő valuta közti arány csakis az 1857 szept. 19-dikéről kelt pátenst alapján határozható meg. (8. lap.) E pátenst azonban — sajnálatomra — erről egyáltalában nem szól. E pátenst intézkedik a törvényes ezüstpénz veretésé-

---

\*) Talán a frank-rendszernek is kevesebb híve volna hazánkban, ha nem az 1 : 2 viszony alapján akarnák a valutát megváltoztatni.



ről és megállapítja részletesen a 45 forintos pénzlábat. Az, a miről a szerző szól, még csak e pátens sorai közt sem olvasható!

Szerző továbbá a 13-dik lapon az ezüst londoni áráról szólva azt mondja: «Jahrelang hat sich der Kurs um diese Ziffer bewegt». A szám pedig, melyről szól, 43 p. Ez állítást csak akkor fogadható el, ha a szerző szerint két évről lehet azt mondani, hogy «jahrelang». Különben nem!

A 17-dik lapon szerző az értékrelatióról szól, illetőleg arról, hogy mily pénzben kell külföldi adósságainkat fizetnünk. Érvelését a polgári törvénykönyv 788. §-ára fekteti. Először is nem a 788. §., hanem a 988. § az, mely a szerző idézetét tartalmazza. Másodszor a paragraphus csak éremváltoztatásról (Münz-Veränderung) szól, nem pedig értékváltoztatásról.

És most visszatérünk a szerző «gondolatmenetére». Ez tényleg a következő.

Szerzőnek volt egyszer egy eszméje. És ez az, hogy a tizedes rendszert kell a pénzláb választásánál érvényre juttatni.\*) E szerint a gramm tiszta arany képezné a legtökéletesebb pénzegységet. A mostani pénzünkhöz viszonyítva azonban a pénzegység mégis kissé túlságos nagy és miután a szerző, úgy látszik érezte azt, hogy non-sensek annál rosszabbak minél nagyobbak, ezért választotta a fél grammnyi aranypénzt. Ez tehát a pénzegység eszménye! Értékrelatió stb. egyelőre mellékes. Azonban igen sok könyv és cikk mégis szól értékrelatióról! Hogy lehet már most ezen kifogni? Igen egyszerűen. Először is, miután a fél grammos aranypénzegység véletlenül majdnem azonos értékű az ezüst forintunk ezüstértékével, (arány 1 : 22) ki kell mondani azt, hogy mostani forintunk ezüstértéke (és nem tényleges «papir»-értéke) képezze az átszámítás alapját. Másodszor, a mennyiben a világpiaczi relatió elég udvariatlan volna, e módozat kivihetőségét is megakadályozni, ki kell mondani azt, hogy az egész relatiós kérdés mellékes (sic!). És e gondolatmenetnek még érdekesebb de folytatása is van. Szerző ugyanis azt tartja, hogy relatiót csakis a belföld (Ausztria és Magyarország) számára kell megállapítani; a külföld számára fölösleges relatiót megállapítani, sőt jogtalan is. «A lakosság számára az elszámolást majd a nemzetközi kereskedelem végzi (?). Az állam pedig azt fizeti, a mire magát kötelezte.» (15. lap.)

---

\*) Különben ez eszme sem töle ered és már legalább húsz éve annak, hogy a tudomány ez eszmét elejtette.

«Aranyért tehát arany, ezüstért ezüst jár.» Hogy hogyan érti ezt a szerző, az csak az V. és VI. befejező fejezetből tűnik ki (kül. 58. lap). E szerint a monarchia kamatait és a törlesztendő tőkéket az új valuta behozatala után (melyet szerző röviden osztrák-magyar valutának nevez) osztrák értékű ezüstben fogja fizetni vagy osztrák-magyar értékben árfolyam szerint. (!)

Tehát az új valuta is, meg a régi is megmarad!

Hogy hogyan képzelhette ezt a szerző, azt alig lehet megérteni. Mert vagy megszűnik a mostani ezüstpénz törvényes fizetési eszköz lenni és akkor hiába fizetünk a külföldinek ezüstpénzt, mert a folyamaton kívül helyezett pénzt az államnak be kell váltania, még pedig azon reláció szerint, melyet általában meghatározott, vagy megmarad a mostani ezüstpénz törvényes fizetési eszközhöz az új aranypénz mellett (de mint szabad veretőségű folyó érték) és akkor kettős értékrendszerünk lesz. De kettős értékrendszer törvényes értékreláció nélkül nem létezik.

Hogy mi vezethette szerzőnket e furcsa gondolatmenetre, azt csak sejteni lehet. Egy helyen ugyanis szerző az «Alternativ-Währung» szót említi. Úgy látszik, hogy szerző ez alatt egy oly kettős értékrendszert képzel, mely a két fém közti értékreláció törvényes meghatározását nélkülözi és a melynek értelmében a külföld számára a régi valuta, a belföld számára pedig az újonnan behozott ércpénz képezi a törvényes fizetési eszközt.

E fölfogás legjobban bizonyítja azt, hogy a szerző tárgyának alapvető fogalmával, a valuta, a törvényes fizetési eszköz fogalmával sem jött tisztába.

Mindazonáltal még egyszer vissza akarok térni a II. fejezetre, mert meg nem tagadhatom magamnak azt az örömet, hogy abból minden kapcsolat nélkül néhány helyet ne idézzek.

A 18. lapon olvasható a következő: «Egy értékrendszerről más értékrendszerre való áttérés alkalmával mindenekelőtt a jelenet, a tényleges viszonyokkal, kell számolni. Az értékreláció meghatározásánál és az adósok viszonyainak rendezésénél a jövőt és nem a múltat kell szem előtt tartani.»

Hogy egy valutáról a másikra való átmenet és az értékreláció megállapítása között mi a különbség, azt nem tudom, és e szerint azt sem értem, hogy miért mérvadó ott a jelen idő, itt pedig a jövő.

A 22. lapon szerző így szól: «Auszttria-Magyarországban, a hol a valuta a legnagyobb ingadozásoknak volt és van alávetve, úgy

az adósok, mint a hitelezők mindjárt a kötelezettségek szerződésbeli megállapításánál tudták, hogy a pénznek értéke ingadozó. . . »

Bármennyire ingadozzék valamely pénz értéke, azért a jog szempontjából mégis minden pénzkövetelés certa res-re irányúl. Ez a pénz fogalmából következik. A mit szerző mond, az legfőlebb rossz élez.

A 24. lapon szerző szerint : « . . . az agio és disagioak középértéke a pari érték ».

Ez állítás csak akkor igaz, ha az agio és disagio egyenlő nagy ; de még akkor sincs ez állításnak értelme.

Végre fölemlítendő, hogy szerző szerint négy törvényhozása van a monarchiának és hogy szerinte a monarchia osztrák-magyar határkarókkal van bekerítve.

Azt hiszem, hogy az eddig bemutatott részletekből már kellő vélemény alkotható e könyvről, úgy hogy bátran elmellőzhetem az utolsó fejezetek részletes ismertetését. E fejezetekben a függő adósság beváltásáról, az új valuta vert pénzeiről és a valutarendezési műveletről általában van szó.

Nem gondolnám, hogy a szerzőn kívül osztoznék valaki abban a nézetben, melyet e könyv előszavában olvashatunk, hogy tudniillik nagy szolgálatot tett e munka a fogalmak tisztázására. Ne is reméljen azért a szerző élénk visszhangot, a mikor könyve végén lelkesen fölkiált : « És most menjetek, Ausztria-Magyarország népei, követeljétek éremtörvényt a kormányaitoktól — tiszta aranyvaluta, a pénzegység legyen fél gramm tiszta arany — és Ausztria-Magyarország pénznyomora véget ér majd ! »

Jellemző azonban az a kis mondát, mely e fölkiáltást követi és melyet eredetiben idézek : « Wie dies eventuell zu geschehen hat, lehrt diese Schrift ».

A könyv zavaros és kevés tájékozottságot tanúsító tartalma igen összhangzik az előadás és stíl fogyatékságaival.

*Mandello Cipula.*

*Anatoliai képek. Írta dr. Kunos Ignác. Buda-Pest. A szépirodalmi könyvtár kiadó-hivatala. 1891. pp. 139. Ár 1/2.*

Nem különös-e, hogy Anatoliában, a napkelet országában, mint a görögök szokták nevezni, az ország s népe megismerésének világa számunkra későbbben gyulad ki, mint Ázsiának más, tőlünk

sokkal távolabb eső részeiben? Hisz igaz, hogy a hozzánk közel lévő korántsem vonz annyira, mint Belső-Ázsia világa, melyet a rejtélyesség varázsa burkol s melynek megközelítése veszélyekkel volt egybekötve. Őszintén megvallva, csak a XVI. és XVII. század utazói, mint Della Valle, Thevenot és a derék öreg Tavernier, beszéltek el jelentéseikben, itt-ott részletesen, hogyan nézett ki az ő idejökben Kappadocia, Cilicia és a klasszikus ó-kornak más ismert vidéke. Ez urak, többnyire az ország nyelvében csak alig járatos kereskedők, a fő kereskedelmi vonalakat és karaván utakat látogatták; a mi ezektől jobbra vagy balra esett, az őket alig érdekelte, ugyanígy állt a dolog a kikötő-városokkal és így történt, hogy egész a legújabb korig Belső-Anatoliának oro- és hydrographiájáról, nem kevésbé az ottmán birodalom ez érdekes részének ethnikai alakulatairól csak keveset tudtunk. Curzon-nek *Armenia and Erzerum* című műve csak némileg foglalkozik az örmény fensíkkal. Angol konzulok hivatalos kerületekről adtak be jelentéseket és az első kisázsiai utazó, a ki e nevet megérdemli, a missionarius Henry Van Lennep, a ki az archæologián kívül az ethnographiára is figyelemmel volt, és úgy a nomád, mint a letelepült lakosságnak erkölceit és szokásait elég vonzóan adja elő. Alig néhány hete jelent meg Londonban *The disturbed districts of Asia Minor* című munka, Henry Barkley tollából, melyet már Bulgáriáról írt munkájában is kipróbált és most leírja azt, a mit 1878-ban, midőn Anatoliát keresztül-kasul barangolta, tapasztalt. Barkley, a ki Brüsszából Diarbekirbe és innen Kharput-on át Trapezuntba utazott, úgy látszik professzionátus törökfaló. Elbeszéli nekünk, hogy mennyi rossz kenyeret, romlott tojást, rossz illatú húst kellett ennie, siralmasan panaszkodik piszkos házakról, mosdatlan törökök, álmos efendik, megvesztegethető pasákról stb., de az ország szokásairól és erkölceiről, a törökök, örmények és görögök ethnikai eloszlásáról, iparról, kereskedelemről, forgalomról édes-keveset tudunk meg, úgy hogy előbbi kijelentéseim «ethnographiai és ethnologiai vonatkozásaiban Anatolia előttünk idegen maradt», melyet a mint látom, egy görög író a jürük-ökről írt munkája mottojául választott, még mindig megáll.

Ily körülmények közt könnyen megértheti az olvasó, hogy Kunos Ignác munkája valóban nagyon idejében érkezett. Kunos, a ki az oszmán népnyelv elsajátítása végett több éven át a török fővárosban tartózkodott, időnként kirándulásokat tett a szomszédos Anatoliába. Őt a népdalok, mesék és mondások kutatása vitte oda. Valóban elég tágas tért is talált, mint az eddig megjelent munká-

lataiból látszik és egész természetes, hogy azon vidék lakóival folytatott érintkezéseiben kitünő alkalmat talált arra, hogy nem csak a Folkslore-nak, hanem az ethnographiának is szolgálatokat tegyen. Előttünk fekvő kis könyvben szerző brusszai kirándulását és a következő évben Smyrnába meg Aidinba tett útazását adja elő. A milyen ismeretes és látogatott Kis-Ázsiának e vidéke, ép oly ismeretlen maradt ugyane vidék népelete és a mit Kunos e téren összegyűjtött és kiadott, az mind újdonság és minden tekintetben megérdemli az ethnographus teljes méltányolását. A zejbekek és jürükök azon népvegyületnek, mely Anatoliát lakja, mindeddig legmegközelíthetetlenebb elemei voltak. Az előbbieket hegyi lakók, az utóbbiak nomádok, tehát mindkettő oly nép, mely távol tartja magát a külvilág zajától és mozgalmaitól és az utazó gyaurrel megépenséggel mit sem akarnak hallani. A zejbekek, úgy látszik, nem török eredetűek. Őseik bizonyára Hellász nyelvén beszéltek és csak a győzedelmes oszmánok árja törökösítette el őket, de csodálatos, hogy hegyi hazájok daczára jobban, áthatóbban, mint Kasztamuni lakóit, a kiknek törökségében a görög nyelvnek világos nyomai ismerhetők föl. A jürükök ellenben pur sang törökök azon javíthatatlan kóborlók közé tartoznak, a kik a középpázsiai felföldről 600 év lefolyása alatt utat találtak a klasszikus Ciliciába. A XV. században a mai Merv táján tanyáztak, a XVI. században Transkaukasusban és a XVII. században a törökök és persák közt kitört háború következtében nyájaikkal mai hazájokba jutottak el. Utaltunk arra, hogy e két népfaj emberkerülő volt és azon képben, melyet szerző mulatásigaikról, játékaikról, családi életökről, patriarchalis fölfogásukról nyújt, az ósrégi ázsiai gondolkodásnak nem egy vonása található. E népekhez még nem jutott el Stambul civilizáló hatása, kapcsolatban az európai világfölfogás változatosságával. Ott még úgy öltöznek az emberek, mint évszázadok előtt, oly lovagiasan gondolkodnak, mint a puskapor föltalálását megelőző időkben és az idegen-szerű «theatro» helyett még mindig az orta-ojum és a karagöz-ben találnak élvezetet, a melyekből szerzőnk egész kitünő ízleltetést ad.

Fiatal írótnak nem igen tanácsos dicsérni, de mindamellett sem tagadhatjuk meg szerzőtől azon elismerést, mely őt mint ügyes elbeszélőt és eleven leírótnak megilleti. Stilusa mindvégig zamatos és vonzó és ép mert ez előnyök fölött rendelkezik, sajnáljuk, hogy kirándulásait nem folytatta tovább Anatólia belsejébe és így Anatólia országról és népéről szóló tanulmányát nem fektette szélesebb alapra. Az *Anatóliai képek* eredeti munkával gyarapította a magyar

irodalmat, mely méltán megérdemli az olvasó figyelmét. Hisz mi annyit beszélünk keleti eredetünkről s így már valóban ideje korán volna, hogy a kelet iránt legalább annyira érdeklődjünk, mint Európa nyugatának távoli népei, melyek irodalma évről évre gyarapodik keletről szóló munkákkal.

Vámbéry Ármin.

*Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései. Naplói nyomán a magyar tudományos akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Buda-Pest, a magyar tudományos akadémia kiadása. 1890.*

E kötetben Széchenyi naplóiból azon részek vannak kihagyásokkal közölve, melyek utazásaira vonatkoznak. Kétségtől fölötté sok érdekest találunk bennök, mind írójok belső életét tekintve, mind a külföldi állapotok, társadalmi viszonyok és az akkori élet szempontjából. Azonban ha ez úti följegyzéseket, mint egészet, mint könyvet tekintjük: nem fojthatjuk el a megjegyzést, hogy némely kiváló részletek mellett gyakran töredékekkel van dolgunk, mozaikdarabokkal, melyek a könyvben magában nem válnak egységes képpé. Sokszor, mintha pusztán a *Napló*k-ból kiszakított megjegyzéseket olvasnánk, melyeknek értéke, hangulata, komolysága vagy szeszélye azon különös világítástól ítélendő meg, melyet a *Napló*k kapcsolatából nyernek. E kapcsolatból kiemelve, nem egyszer a gyökeréről leszakasztott virágnak szanaszét hulló leveleihez hasonlítanak. A följegyzések már keletkezésöknél futó hangulatok, pillanatnyi ötletek, reminiscenciák kifejezései; csupa pongyolaság, szaggatottság, melynek — oly szellemes utazónál — megvan a maga sajátos ingere. De így a nyomtatásban a napvilágra hozva, külön fonálra fölfűzve, nagyon hézagos és fölületes benyomást tesznek. Nincs bennök terv, folytonosság, következetesség. A leghelyesebben úgy olvassuk, ha anyagnak nézzük Széchenyi életírásához. Ilyenkor pedig visszakívánczozunk magokhoz a *Napló*khoz, a hol Széchenyi belső életének hullámozásait lépten-nyomon követhetjük. A kiadót mindezekért a legkisebb gáncs nem éri. Neki a *Napló*k-ból válogatni, csoportosítani kellett. Az I. kötetnek, a *Napló*knak kiadásánál, tárgyatól eltelve, talán túlságosan az előtérbe lépett. Nagyon sokat magyarázott s hősével együtt ő is lépten-nyomon megjelent a közönség előtt. A jelen kötetben már helyesebben egy előszóban csoportosítja az egészet áttekintő megjegyzéseit, onnan túl maga

egészen a háttérbe vonúl. De azért tagadni nem lehet, hogy a *Naplóknak* ilyen csoportosító kiadása mégis inkább csak in usum Delphini kiadás, mely a Széchenyivel csak mellesleg foglalkozót elégítheti ki. Az eredeti följegyzések ismeretét még részben sem teszi fölöslegessé. S mindig fönmarad a kérdés: vajon van-e valami nyomós ok arra, hogy Széchenyi naplói nem a magok teljességében s eredeti formájokban látnak napvilágot?

A jelen kötet tartalmáról csak azt jegyezzük meg, hogy Széchenyinek 1814-től 1834-ig tett útjairól való följegyzéseit foglalja magába. Az olvasó már a gondosan szerkesztett *Tárgymutatóra* vetett pillantásból is meggyőződhetik, mily sok érdekes tárgyról talál benne elmélkedésre anyagot. A legérdekesebb tárgy ez esetben is maga a följegyzések írója.

gn.—

*Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. (Dispacci di Germania.) Herausgegeben von der Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Bd. I. Wien, 1889.*

Igen nagybecsű vállalatot indított meg a bécsi akadémia történelmi bizottsága. Eléggé ismeretes, hogy Ranke óta mit köszönhet az újkori történetírás a velencei követek jelentéseinek. Pédig Ranke korában nem volt könnyű dolog hozzáférni e jelentésekhez. Ma már például Barozzi és Benhet kiadásában szépen össze vannak gyűjtve a konstantinápolyi követek azon jelentései, melyekből Ranke az ozmánokról írt könyvét merítette. E jelentések az úgynevezett finalis relatiók voltak.

A követek hazatérésök után olvasták föl azokat a Pregadik tanácsa előtt. Eddig leginkább az ily jelentések kiadásával foglalkoztak. Lehetetlen is volna félre ismerni a finalis relatiók nagy történelmi értékét. A hazatérő követnek kötelessége volt behatóan ismertetni az idegen ország udvarát, kormányát, hadseregét, pénzügyét s közigazgatását. A történetíró egész lapokat vehet át e jelentésekből. Nem is szükséges fáradoznia, az érdekes jellemrajzokat a tanulságos s összefoglaló átnézeteket készen találja a Pregadik okulására szánt iratokban. De igen jól jegyzik meg a kiadók, hogy némi óvatossággal kell használnunk a «finalis relatiókat». A követek a világos dispositióra s rhetori tehetségek kimutatására is törekszének. Lassanként fontosabbnak tartják a csinos compositiót, mint a megfigyelés élességét.

De lényegesen különböznek e jelentésektől a hely színéről küldött úgynevezett «sürgönyök». Itt a benyomások frissességét nem törli le a compositióra fordított törekvés. Igaz, hogy a jelentéktelennek is nagyobb tér jut bennök, s hogy a követek tehetsége s megbízhatósága igen különböző. De mily páratlanul érdekesen tükröztetik vissza e sürgönyök a különböző hírek váltakozását s az események egyes fordulatait.

Tudjuk, hogy a német császári udvarból küldött sürgönyöknek mily gazdag gyűjteményét őrzi a bécsi levéltár. E kincseket ezentúl mindenki kényelmesen használhatja, ha ugyan folytatása is lesz az előttünk fekvő első kötetnek, mert a kiadói előszó nem ígéri egész határozottan a folytatást. Alig kell kiemelnünk, hogy a folytatást a magyar történettudomány érdekében is óhajtunk kell. Már ez első kötetben is, mely 1538-tól 1546-ig terjed, találunk itt-ott Magyarországra vonatkozó közleményeket. A későbbi kötetek bizonyára gazdagabbak lesznek ily közleményekben. Igaz, hogy a magyar viszonyokról nincsenek mindig alaposan értesítve a császári udvarnál tartózkodó velencei követek. Csak kevesen fordultak meg közülök az országban a mohácsi vész óta. Gyakran oly híreket adnak, minőket épen az udvar jónak lát közölni velök. De máskor jobb forrásból merítenek s többnyire érdekesen tükröződik vissza sürgönyeikben az udvar fölfogása. Azért gondoltuk, mindig, hogy érdemes volna kiadni a dispaccióknak Magyarországra vonatkozó részét is. A fáradságért és költségért bőven kárpótolna a tanulság. De reméljük, hogy a bécsi akadémia kitünően szerkesztett vállalatának befejezése már nemsokára tárgytalanná teszi az ilyen óhajokat. Az igaz, hogy nemcsak a császári udvarból küldöttek dispacciókat s bizony érdemes volna a konstantinápolyi sürgönyök minél teljesebb kiadására is gondolnunk.

—d.



## AZ ATYAFIAK.

Regény.

Ötödik közlemény.\*)

### XIX.

A sötét férfiú épen nem volt abban a hangulatban, hogy a zeuei és ének-művészet gyönyörében füröszsze ilyféle dolgokra különben sem fogékony lelkét. Hagyta a többieket a művésznő nyomában tolongni, s midőn a távoli tereméből nemsokára felhangzott a zongora és dal, bosszús kézlegyintéssel olyanformán üzte el a füle mellől, mint a dongó legyet szokták elhajtani, s aztán leült a terem leghomályosabb szögletében, hogy a megváltozott helyzetről gondolkozzék.

De gondolkozása — szokatlan erőfeszítés a sötét férfiú agyában — nem vezetett semmi névvel nevezhető eredményre. Hogy a helyzet nagyon összebonyolódott s László most már nem veheti nőül a nagy örökösnyt, míg első feleségétől valahogy meg nem szabadul, ennek megállapítására nem kellett valami éles gondolkozás. Hogy a megszabadulásnak egyetlen megengedhető módja csak az lehetne, ha László törvényesen elválnék nejétől, de hogy ez esetben is, ki tudja, meddig kell várni az arany almára, melyet már egészen érettnak tartottak s meg voltak győződve, hogy nem sokára magától ölükbe hull — ennek kitalálására sem volt szükséges a gondolkozásnak valami túlságos megerőltetése. És hogy a visszatért első feleségtől nem lehet sok jót várni, azt nem volt nehéz abból a hangulattól következtetni, melyet férje iránt tanúsított; s ha megtudja,

---

\*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 169. 170., 171. és 172. füzetében.

vagy megsejti, hogy az elválás módot nyújt Lászlónak fényes és gazdag házasságra, kitelik tőle, hogy csupa rosszakaratból együtt marad gyűlölt és megvetett férjével s mindent elkövet az elválás megakadályozására. Szóval, akárhogy és akármily oldalról tekintik a dolgot veszedelmesen szétszakadt a háló, melyet az arany halra vetettek ki.

Venter Ignác nem volt mély és nagy gondolkozó tehetség, de maga elé tudta képzelni a megváltozott helyzetet; hanem miként lehetne rajta segíteni, ez a kérdés fölülhaladta eszének erejét. Pedig ezen gondolkozott, kínosan verejtékező homlokkal, erre akart minden áron módot találni. Tudta, hogy mind az a csinált nagyság és dicsőség, melyben most László úszik, csak ideig-óráig tart, és a jóléttel együtt rögtön elenyézik, mihelyt az alap, Olga vagyona, kisiklik alóla. Pedig ez az alap, ez a vagyon, ha nem lesz Lászlóé, másé lesz bizonyynyal és minél előbb. A mostani állapot, a gyámság, mely mégis juttat nekik némi részt a nagy gazdagságból, nem tarthat örökre, sőt még sokáig sem; Olgának előbb-utóbb férjhez kell mennie, s ha ez a férj nem László lesz, akkor mindennek vége van rájuk nézve. Volt a sötét férfinak magához való esze, hogy ezt belássa; de annyi már nem volt, hogy a hinárból kivezető utat megtalálja.

— Ha legalább azt remélhetném — gondolá magában, egy hosszú, keserű pillantást vetve a földig érő nagy tükörbe, mely szemközt állt vele s csábítóan biztatta az önmagával való kaczerkodásra — ha legalább azt remélhetném, hogy magamba szerettetem és én vehetem feleségül. Akkor semmi sem változnék, csak a szerepek: én tartanám el Lászlót s ő túrné szesélyeimet . . . De hol van az a leány, ki belém tudna szeretni? — újra egy mogorva pillantást vetett a tükörbe — mikor a leányok oly hiúk, felületesek és ostobák, hogy csak a külsőt nézik, s nem a lelket, a jellemet . . . Ah! ha az emberek kifordíthatnák magokat s úgy járnának az estélyekre, tudom, én tenném ma itt a legnagyobb hódításokat s minden síma képű majom elől elragadnám a pálmát.

A sötét férfiú egy ideig komor kéjjel édelgett e nagy diadal mámorában; de szeme ismét a nagy tükörre esett; látta, hogy még mindig nincs kifordítva, nagyot sóhajtott, s a képzelet ragyogó ormairól ismét leszállt a valóság rideg, kopár pusztaságára. Eszébe jutott az ellenséges család terve, melyről már

szintén hallott valamit, s nem tagadhatta, hogy Tardy Ákosban megvan minden, mi szerinte a hiú, felületes és ostoba lányoknak tetszhetik. Veszedelmes vetélytárs! mert hogy vetélytárs, annyi bizonyos, akárhogy sértegetik egymást ő és a leány, akárhogy vetik a vagyont egymás szemére. Üres beszéd! léha szóvirág! Venter Ignác fogalmai nem terjednek odáig, a hol a pénz megvetését komolyan lehet venni. Tardy Ákos az első alkalmat meg fogja ragadni, hogy visszaszerezze elvesztett vagyonát, ha másképp nem, Olga kezével. Itt a veszedelem! Lászlónak várnia kell a legjobb esetben is, míg válópere eldől, s azalatt Tardy elkaphatja előle az arany almát. Ezt kell megakadályozni minden áron.

Midőn idáig vezette a sötét férfiút gondolkozásának szokatlan erőfeszítése, a terem egyik ajtajában, a lecsüggő nehéz függönyöktől félig eltakarva, megpillantotta Olga halvány arcát.

Nem lehet tagadni, hogy Venter Ignácznak volt képzelő tehetsége, oly erős, hogy néha visiókat is tudott szeme elé állítani. De e visiók eddig mindig pezsgős palacszkok, lúdmáj-pástétomok s más ilyfélék kellemes alakjában szoktak előtte megjelenni; soha sem öltötték magokra fiatal leányka alakját. Az a halvány arc sem lehetett a felizgatott képzelem szülötte; valóságos élő lény volt, a miről Venter Ignác meg is győződhetett, midőn a következő pillanatban szétváltak a függönyök, s Olga, a valódi élő Olga, lassan, felénken, bágyadtan a terembe lépett.

Szemének határozatlan, téveteget tekintetéből látszott, hogy üresnek véli a szobát. A sötét férfiú oly félreeső zugban ült összekuporodva, hogy csak keresés után lehetett volna rátalálni, és az bizonyos, hogy Olga nem kereste e perczen Venter Ignácot. Nem keresett senkit; nyugalmit kereste volna, de azt nem tudta e fényesen megvilágított termekben föltalálni. Nem tudta, mi baja van, mi bántja, mit kíván; csak valami rémitő ürességet érzett lelkében és maga körül; elégedetlen volt magával és mindenkivel, s nem tudta, miért. Hiszen inkább megnyugvást, örömet kellene éreznie, hogy végre bosszút állhatott megbántóján, s levethette lelkéről a nyomasztó emléket, mely annyi idő óta nehezült rá gyötrő terhével. Mily régen vágyott már e bosszú után, és különös, most nem tud örülni, midőn beteljesült; újra csak azt a nyomasztó terhet érzi lelkén, az

igazságtalan megbántás kellemetlen emlékét, csak hogy most magát vádolja és abban a másikban látja az igazságtalanság áldozatát. Az ő szemében is, az egy rövid pillanat alatt, míg szemközt álltak egymással, azt a fájó érzést, a megalázott büszkeség és megsértett önérzet villámát látta fellobbanni, mely eddig az ő lelkét kínoztta, őt tette boldogtalanná, őt zaklatta örökkön bosszúra. Ákos is ezt érzi most? Ő is olyan boldogtalan lesz ezentúl? Ő is bosszút fog állni? Egész életök a kölesönös bosszú lánczolata lesz ezután? Még sem fog megszabadulni ez arcztól? Eddig úgy üldözte, mint ellenség fenyegető alakja; most megfordul-e a dolog, s úgy fogja üldözni, mint az áldozat emléke riasztja gyilkosát? Nyugtalan volt; elégedetlen volt magával, mindenkivel, Ellával, nagynénjével, a közömbös ismeretlenekkel. Nem akart beszélni senkivel és rettegett átengedni magát gondolatainak. Mihelyt megtehetette, elosont nagynénje mellől, ki diadala biztos érzetében Lászlót és a Loósyakat kereste, hogy minél előbb kihirdesse és visszavonhatatlanná tegye az eljegyzést. Olga erről semmit sem tudott. Nem emlékezett, miről beszélt nénje, nem tudta, mit felelt reá; Lászlóra, eljegyzésre nem gondolt, azt sem tudta, hogy szó volt róla, nem is hallotta, mikor nénje arról beszélt. Óvatosan, nesztelen léptekkel tovább osont, az óriási főispáni lakás legtávolabbi szobáiba, hol senkivel sem találkozhatott, egyik szobából a másikba menekülve, a mint közelgő hangokat hallott, futva az emberi léptektől, emberi hangoktól, s még inkább menekülve saját gondolataitól, s így járt bágyadtan, félig öntudatlanul, sokkal boldogtalanabbul kielégített bosszújában, mint bármikor valaha, mikor megbántott lelke még a bosszú után epedett.

Lassan, félénken lépett ez üresnek vélt terembe s mintegy középeig haladt, midőn a távolról hallatszó ének megütö fülét. Dóra teljes, csengő hangja, a közbeeső termeken, az ajtók függönyein át úgy hallatszott, mintha az égből hangzanék, s a szavak, melyeket énekelt, a mennyei szerelem boldogságát magasztalták. Halkan, el-elhalóan, mint a lombok közt suttozó szellő, de mégis érthetően hatottak a megbűvölő hangok a hallgatózó leány fülébe; egy pillanatra megfeledkezett mindenről, levertségéről, nyugtalanságáról; arczán kezdett elterjedni az édes béke kifejezése, mint az alvó gyermekén, ha játékaival bevégezve csendes álmra húnnya szemét, midőn egy rekedt hang

megzavarta a külső és belső harmoniát s felköltötte boldog álmából a kellemetlen valóságra.

— Ne szólítsam elő a kocsit? — hallatszott Venter Ignác mogorva hangja, közvetlenül a leány háta mögött.

A sötét férfiú egy ideig némán szemlélte Olgát; azután látva, hogy az ének hallgatásába merül, s eszébe jutván, hogy még találkozni talál Dórával s ettől olyanokat hallhat, miket nem szabad megtudnia, s egyáltalában veszedelmesnek tartván, hogy e leány itt maradjon most Tardy Ákos közelében, szükségesnek tartotta, minél előbb eltávolítani innen.

Olga riadtan, mintha csakugyan álomból ébredne, fordult vissza, s kábultan nézett Venter Ignác kifürkészhetetlen sötét arcára.

— Ne szólítsam elő a kocsit? — ismétlé Venter Ignác.

— A kocsit? Miért? — kérde Olga lassan, mintha nem értené, miről van szó.

— Hogy haza menjen — viszonzá Venter Ignác keserűen. — Higye el, kisasszony, a legokosabb, a mit tehet, ha haza megy innen, a hol csupa ellenség között jár.

Soha sem erőltette még meg annyira magát, hogy ennyit szóljon egyfolytában e leányhoz. De a veszély érzése most merészsze és ékesszólóvá tette. Tudta, hogy a legfőbb dolog most, eltávolítani innen e leányt, azért összeszedte minden társalgási képességét és komoran folytatá.

— Én nagy emberismerő vagyok, kisasszony, s bár keveset beszélek, mindent látok. Ön egy nagy darab arany, gyémántokkal kirakva, melyet nem szabad a tolvajok közt hagyni. Minden ember jogosultnak tartja magát, hogy elvigye a kincset. De én azt mondom, hogy mind tolvajok, mert a kincs csak egy embernek jogos tulajdona, annak, a ki méltó reá, hogy tiszta keblének Wertheim-kassájában őrizze.

— Keresse föl nagynénémet, Venter úr — mondá Olga gyorsan — s kérje meg, hogy azonnal vigyen haza.

Venter Ignác ragyogó arccal rohant Oszlányiné keresésére, a mennyiben az ő arca képes volt a ragyogásra. Nagyon meg volt elégedve ékesszólása hatásával, s Olga hirtelen elhatározását egyenesen az arany kincs és a Wertheim-kassza nagyszerű hasonlatának tulajdonította. Nem lehet tagadni, hogy szavai hatással is voltak Olgára. Az új gyötrellem mellett fölbresztették lelkében régi szenvedését is, mind azt a gyanako-

dást, bizalmatlanságot, keserőséget, mely elfoglalva tartotta lelkét, igazságtalanná, elfogulttá tette különbség nélkül minden ember iránt, mióta ez átkos vagyonnal verte meg sorsa. Igaz, gyémántokkal kirakott nagy aranydarab ő és semmi más. Neki nem szabad érezni, remélni, hinni, vágyni; érzéketlennek kell lennie, mint az aranynak, hidegen ragyognia, mint a gyémántnak. És az emberek, a kik kerülgetik és feléje nyújtják mohó kezöket, mind tolvajok, kik a kincs után vágyódnak, s ha elvihetik, mással nem törődnek. Neki nem szabad igaz érzelmet, őszinteséget, hűséget, szerelmet várnia; ez a szegények osztályrésze; a ki reá néz, annak szemében csak a mohó kincsvágyat látja; a ki hozzányúl, annak tapintásában csak a kapzsiság görcsös rándulását érzi. Most már csak egy vágya, egy gondolata volt: el innen, el ez emberek közül, el a tolvajok közül!

## XX.

— Itt a bitorló, itt az ellenség! — mordul meg Andor úr és vörös arcza violaszínt ölt magára.

— Menjünk el megvetéssel mellette — szól Dénes úr, kinek arcza épen oly vörös, a bortól vagy büszkeségtől, mint hatalmas bátyjáié.

— Menjetek, ha tetszik, a Horthyak mindig lovagias ágát képezték a családnak — vág vissza Horthy Bálint úr. — Fiúk, itt maradjatok és legyetek lovagiasak!

— Akár meg is hódítjuk, ha akarjuk — hetvenkedik Horthy Aladár, kinek a bor szokatlan bátorságot és szikrázó szellemet kölcsönöz.

A család egész mostanáig a buffetben mulatott és élvezte az Isten adományait, melyek ezúttal a főispáni csatornán jutottak gyomrukba. De az elődök nem szoktak azzal törődni, honnan és kitől jut hozzájuk a megrágni való gyümölcs; leszakítják ott, a hol találják, és rágják addig, a míg rágni valót találnak rajta. A főispáni asztal gyümölcsét is megrágták, a mint tudták, s midőn már jól elteltek a mai napra, eszökbe jutott, hogy az estélyen szellemi élvezetek is kínálkoznak, s Andor úr, Dénes úr és a Horthyak fölkerekedtek a szellemi élvezet keresésére. A távrolról hallatszó zene és ének hangjai után indulva, eljutottak a teremig, hol Olga egyedül várt nényjére, s megpillantva halálos

gyűlöletök tárgyát, nem akartak tovább menni, míg egy kis bosszút nem állnak rajta. Mindegyik a maga módja szerint: Andor úr haraggal, Dénes úr megvetéssel, a Horthyak lovagiasággal és hódítással.

Olga az emlékezetes végrendelet kihirdetése óta nem látta a Loósyakat. Azelőtt megszokta volt, tisztelettel és félelemmel nézni reájok, kivált Andor úrra, kit valami felsőbb hatalmasságnak tekintett, s kegyelemnek vette, ha néha egy-két szóra leereszkedett hozzá. Most is felve nézett feléje, midőn észrevette, hogy megáll, hevesen suttog társaival és haragos pillantásokat vet reá. A terem legszélső végebe húzódott, lehetőleg távol az ijesztő, öklelő szemektől, s ott készült bevárni, míg az ellenség elvonul a csatatérről.

De az ellenség nem vonult el a harcmezőről; ellenkezőleg, úgy látszott, mintha közeledni akarna hozzá. Andor úr valami nagyot gondolhatott, mert egyszerre határozott léptekkel megindult Olga felé, s a többiek szorosan nyomában haladtak.

— No leány, hogy vagy, mióta nem láttalak?

Úgy szólítá meg, úgy nézett le rá, mintha semmi sem történt volna másfél év óta, s Olga még mindig az a szegény kis leány volna, kit kegyelemből tart magánál az uradalmi ügyész, s ő még mindig a jószág nagyhatalmú kormányzója volna, ki a kis leányt néha egy-egy szó alamizsnájában részesíti. Olga is egészen e régi helyzetbe képzelte vissza magát; félénken, mélyen bókolt a hatalmas úr előtt s nem látszott csodálkozni vagy megütközni, hogy most is a régi pártfogó leereszkedéssel szól hozzá és tegezi, mint hajdan.

— Jól vagy, látom, elég jól vagy, látom, nagyon is jól vagy — folytatá Andor úr, fokozatosan emelkedő hangsúllyal.

— Megnőtt és megszépült — tévé hozzá Horthy Bálint. Aztán oldalba ütve legidősb fiát, fülébe sugta: — Mondj te is valami szépet, életterlen.

— Nagysád virít, mint a rózsa, és ragyog, mint a gyémánt — mondá Aladár udvariasan, míg a másik két fiú halk morgással kísérte az első szülött nyilatkozatát.

— Már az igaz — tévé hozzá Dénes úr gúnyosan. — Ragyog, mint a gyémánt. Ugyancsak meg van rakva gyémántokkal a kisasszony. Hjah! telik a Loósy-család kincstárából.

— Hallgass, Dénes — vágott közbe kenetes hangon Horthy

Bálint — lovagias ember az ilyesmit nem veti szemére egy hölgynek. Az ékszer arra való, hogy viseljék.

— Viselje az, a kit megillet — harsant fel Andor úr rikácsoló hangja, kit az előbbi czélzások kellő módon dühbe hoztak. — De a ki jogtalan úton jut hozzá, a ki érzi, hogy más jószágát viseli karján és fülén, azt inkább égetnie kellene a gyémántnak.

— Mit akarnak velem, uraim? — kérde Olga félénken, nagy nehezen szedve össze annyi erőt, hogy pár szót szólhasson. — Miért néznek rám ily haragosan? Mit vétettem én, hogy így megtámadnak?

— Mit vétett? — kiáltott keserűen Dénes úr. — Hallod, Bálint, a kisasszony arra kíváncsi, mit vétett ellenünk?

— Semmit sem vétett — felelt Horthy Bálint szelíden. — A Horthyak sokkal lovagiasabbak, hogysen egy hölgyet vádoljanak, habár e hölgy koldusbotot nyomott is a kezökbe. Mi hallgatunk, úgy-e fiaim, hallgatunk és koplalunk.

— Hallgatni könnyű, koplalni nehéz — mondá Aladár, filosofikus tekintettel.

— De nem hallgatok, nem koplalok én! — pattant fel Andor úr. — Azt kérded, leány, mit vétettél ellenünk? Azt vétetted, hogy megfosztottál jogos vagyonunktól és koldusokká tettél.

— Én nem panaszkodom — mondá Horthy Bálint, könnyekig elérzékenyülve — én szívesen lemondok mindenről . . . De ha ezt a három szegény árvát nézem — folytatá, három kamasz fiára mutatva — elszorul a szívem és könny tolul szemembe. Miből fogom fölnevelni őket?

— Bocsássanak el, távoznom kell — rebegett Olga, talán jobban megijedve Horthy Bálint könnyeitől, mint Andor úr haragjától.

— Nem bocsátunk el! — kiáltott ez utóbbi, elállva a távozni készülő leány útját. — Egyszer adott a véletlen alkalmat, hogy egyedül beszélhessünk veled, önző és ravasz tanácsadóidtól távol, nem szalasztom el ez alkalmat. Hisz én tudom, hogy nem te vagy a valódi bűnös, te csak öntudatlan eszköz voltál álnok rokonaid kezében.

— Hallgasson jó szívére, drága gyermekem — mondá Horthy Bálint zokogva. — Nem mondok semmit, csak arra kérem, nézze ezt a három árvát és hallgasson jó szívére!



— Istenem! mit akarnak velem? Kérem, bocsássonak el innen! — rebegett Olga, mindinkább megrémülve.

— Mondtam már, hogy nem bocsátkl el, míg nem végzünk — felelt Andor úr parancsoló hangon. — Tisztába kell jönnünk valahára egymással, ez a dolog így nem maradhat. Nem lehet az, hogy egy nagy ősi család koldusbotra jusson egy szeszély miatt, és jogos örökét idegen cselszövők ragadják el. Tudod, hogy a család pert indított a végrendelet ellen, s már az első bíróságnál megnyerte volna, ha az a bolond Ákos nem tanúskodik ellene.

— Ákos ellene szólt! — kiáltott Olga, megrázkódva, mintha villamos ütés érte volna — és nekem azt mondták, hogy ő is . . .

— Hiába szólt ellene, hiába tett ellenünk bizonytságot — folytatá Andor úr — a felső bíróságoknak több eszköz lesz és megsemmisítik az első ítéletet. Erről én bizonyos vagyok és folytatni fogom a pert halálíg.

— Ákos ellene szólt . . . — ismétlé Olga magában, szívére szorítva kezét s nem tudva, micsoda különös új érzés hozza azt oly erős dobogásba.

— Én tehát meg vagyok győződve — folytatá Andor úr nyomatékosan — hogy előbb-utóbb megnyerem a pert s kiűzöm vagyonomból a jogtalan bitorlókat. De a per sokáig tarthat, s napról-napra nagyobb feltűnést okoz, napról-napra rosszabb fényt vet, nem reánk, kik igazságunkat keressük, hanem reátok, igen, reád is, ámbár ismétlem, én csak ártatlan eszköznek tartalak téged önző rokonaid kezében. De éppen mivel te önzetlen vagy s a ravasz rokonok nincsenek most körülöttem, itt az ideje, hogy nyíltan beszéljünk e dologról. Hisz én tudom, hogy te nem kívántad az idegen jószágot, s emlékszem arra a nemes föllendülésre, mikor le akartál mondani az örökségről.

— Csak kiskorúsága volt a gát, drága gyermekem — tévé hozzá Horthy Bálint meghatottan — s ez a gát, fájdalom, még több évig fenn fog állni. De a törvény ezen is tud segíteni. Ha a kiskorú nő férjhez megy, szabadon rendelkezhetik vagyonáról. Ki akadályozza, hogy férjhez menjen? Bizonyára nem hiányoznak szívek, melyek forró szerelemtől lángolnak ily női tökéletesség iránt. Itt van az én három fiam, erre neveltem őket.

— Az én szívem szerelemben ég a kisasszony iránt —

mondá Aladár, míg a másik kettő meglegeedett azzal, hogy szívére tett kézzel meghajtotta magát.

— Ah! mily szerencse! Három egyszerre! — kiáltott Olga, elnevetve magát.

Eltűnt már félénksége, zavara egészen. Attól a pillanattól fogva, hogy Ákos nevét s a perben való viseletét hallotta, valami megfoghatatlan nyugalom és jó érzés terjedt el lelkében, visszatért bizalma és bátorsága, merészen szembenézett a körülötte álló büszke, haragos és érzékeny élődiekkel s egyebet nem érzett irántok, mint mély megvetést.

— Így vagy úgy, de valamely módon segíteni kell e dologon — fejezé be Andor úr nagy tekintélylyel. — Épen a te érdekedben kell segíteni, mert reád veti a világ szemében a legrosszabb fényt, ha még tovább is meghurczoltatni engeded a szegény ifjú emlékét, ki hozzád való szerelmében halt meg.

— Ah! ez volt még hátra! — sikoltott Olga, felszökve, mintha szíven szúrták volna. — Ez az egy szó kellett még, hogy teljessé tegye a mértéket. Önök mernek kegyeletről beszélni, önök mernek a halott emlékére hivatkozni, önök, kik rút kapzsiságból meggyalázták emlékét, bíróság elé hurczolták, nevére ütötték az örökség bélyegét és sírjában sem hagyták békén pihenni, kit a halálba üttek? Ez volt csak hátra! Igazuk van, nekem az a vagyon teher volt és átok; mióta az enyém lett, csak bánatot, szégyent és keserűséget hozott rám; gyűlölöm ezt a vagyont, épen oly erősen, a mily erősen szeretem adójának emlékét, és volt idő, midőn örömmel el tudtam volna dobni magamtól. De ha valaha módomban lesz, hogy szabadon tehetem vele azt, a mit akarok, inkább hagyúám elpusztulni, inkább kiosztogatnám idegen emberek közt, inkább a tengerbe dobúam vagy szétszórnám a szelekbe, de önöknek, a kik boldogtalanná tették életében és meggyalázták halála után azt a szegény nemes ifjút, a kik lábbal taposták emlékét s most arcátlanul az én szemembe dobják azt, önöknek egy hitvány morzsát sem juttatnék belőle, nem, nem!

— No, végre levetette álarczát! — kiáltott gúnyosan Dénes úr.

— Egy bálvány tört össze szemünk előtt, az önzetlenség bálványa! — sóhajtott Horthy Bálint úr. — Fiúk, sirassuk összetört bálványunkat!

— Hát így vagyunk? — hörgött Andor úr, egészen meg-

feledkezve magáról, és szorosan a leány elé lépve, oly közel hajolt hozzá, hogy csaknem kiszúrta szemét hegyes bajuszával. — Most már én is tudom, mit tartsak rólad. Nem önző rokonaid a fő bűnösök, magad vagy az, és téged teszek felelőssé minden szegényért, mely az élőket és halottakat érte és fogja érni ezentúl!

— Bocsásson el! — kiáltott Olga, el akarva futni, de a dühös ember eléje állt és megragadta kezét.

— Te vagy a felelős mindenért — kiáltott magánkívül — te csábítottad el, te üzted halálba, te gyalázod meg emlékét halála után is, te élvezed a halála árán szerzett vagyont, és én számon kérem azt tőled!

— Segítség! — sikoltott rémülten Olga, kirántva magát a dühös ember kezéből és az ajtó felé rohanva. Az ajtóban épen e pillanatban jelent meg Ákos alakja; a leány hozzá futott, s mintegy védelme alá helyezve magát, hozzá simult, kiáltva:

— Segítség! mentsen meg!

— Mi ez? — kérde Ákos, végig tekintve a termen.

— Semmi közöd hozzá! — felelt mogorván Andor úr.

— Mit műveltek e leánynyal? — kiáltá Ákos felcsattanó hangon.

— Nem tartozom felelettel. Te kizártad magad a családból, nem tartozik hozzád, a mit a család érdekében teszünk.

— A család érdekében! — kiáltott Ákos keserűen. — Értem! Nem kérek több magyarázatot. Távozzanak innen!

— Fiú! mily hangon mersz velem beszélni? — kiáltott Andor úr, vérben forgó szemekkel.

— Ismétlem, távozzanak! Ha elég lovagiatlanok voltak arra, hogy egy védtelen nőt durván megtámadjanak, jusson eszükbe, hogy e nőnek most védője van.

— Kérem, én és fiaim lovagiasan viseltük magunkat — szólt közbe Horthy Bálint, az ajtó felé húzódva.

— El innen, ha mondom! — kiáltott Ákos, felvillanó szemmel előre lépve. — Önök mondták, hogy nem vagyok családjok tagja; távozzanak hát, vagy úgy bánok önökkel, mint idegenekkel, kiket egy gyávaságért kell megbüntetnem.

Ezzel, félreérthetetlen mozdulattal az ajtó felé mutatott. A Horthyak már kinn voltak, Dénes úr is utánok sompolygott; csak Andor úr akart még egy kísérletet tenni családfői

tekintélyének fentartására. De Ákos oly mozdulattal lépett feléje, hogy a hatalmas úr is tanácsosabbnak vélte a hátrálást.

— Majd megkeserülöl még ezt — dörmögött magában, dühösen rázva fejét és vállát vonogatva, mialatt erősen fújva, kilépett az ajtón.

— Köszönöm — mondá Olga, kezét nyújtva Ákosnak. Annyit akart volna mondani, annyi különféle érzelem rohanta meg lelkét e néhány rövid percz alatt, melynek kifejezést szeretett volna adni, de csak ezt az egy szót tudta kimondani. — Köszönöm!

— Csak azt tettem, a mit minden lovagias ember megtett volna — felelt Ákos hidegen, s mély tisztelettel meghajtva magát Olga előtt, az ajtó felé indult. De néhány lépés után megállt, egy perczig küzdeni látszott magával, aztán megfordult s ismét Olga elé lépett.

— Bocsásson meg, kisasszony -- folytatá halkán, kissé reszkető hangon — ha még egy perczig itt maradok s felhasználom a kedvező alkalmat, melyet a véletlen nyújtott számomra. Talán utoljára állunk szemközt egymással, nem mehetek el a nélkül, hogy mentségemre néhány szót ne mondjak. Mi már találkoztunk egyszer ma este, s akkor ön oly szavakat mondott, melyeket nem értettem teljesen, de mint jogosult bosszúját, megadással fogadtam. Azóta megértettem; megtudtam, miről volt szó. Csak azt akarom mondani, s higye el, igazat mondok, hogy arról a tervről, mely annyira fellázítá lelkét, én semmit sem tudtam. Oly vakmerőségre, oly örültségre én soha sem gondoltam. Jó emlékező tehetségem van, és soha sem feledem el azt a pillanatot, melyben durván eltapostam sarkammal egy szegény letört virágot. De ha ez emlék nem is üldözne, az a vagyon, melyet mi kölcsönösen egymás szemére vetettünk, átléphetetlen gát gyanánt áll közöttünk, s én soha sem voltam oly vakmerő, hogy átlépésére gondoljak. Ezt kívántam igazolásomra elmondani, és most Isten önnel örökre!

Újra meghajtotta magát s kisietett a teremből. Egyszer sem nézett vissza, nem látta, mi történt mögötte. Nem látta, hogy az elhagyott leány egy lépést tett előre, mintha utána akarna futni, feléje nyújtotta kezét, mintha meg akarná fogni, azután megállt, keze csüggedten leesett, feje bágyadtan melére hanyatlott, mint a megütött virágé. A vagyon! ismét az a vagyon! mindig ez átkos vagyon! Ez az a kő, melyben

mindig megbotlik a lába, bárhová akar lépni! Ez az a rém, mely mindig felüti ijesztő fejét, akárki áll előtte. Ezért gyűlölik, ezért nem tudják szeretni . . . Ismét fölébredt lelkében egész régi keserősége, mely akkor fogta el, mikor először vetették szemére gazdagságát . . . épen az vetette szemére, a ki most vagyona miatt hagyta őt el örökre. És mégis, csodálatos, a régi keserőség mellett mintha valami megfoghatatlan jótevő érzés akarna behatolni lelkébe, mintha helyet keresne ott magának és igyekeznék terjeszkedni, úrrá lenni a többi érzés fölött! Mi lehet az? Hiszen boldogtalan, bizonyára boldogtalan, úgy érzi, mintha még soha életében nem lett volna ily boldogtalan, pedig volt elég része benne, mióta gazdag örökösnő lett . . . És mégis . . .

De ez a különös jó érzés csak néhány pillanatig tartott, azután ismét elsötétült szeme, érzé, mily üres lesz megint lelke, nem látott maga körül semmit, semmit, csak a nagy sivatag pusztát, s közepén nagy aranyhalmon ülve, hiába nyújtva kezét mentség után, hiába lesve a meleg napfényt, a szegény elhagyott gazdag leányt.

— Ön az oka mindennek! — kiáltott magán kívül, nénjéhez rohanva, ki e perczen lépett Oszlányival a terembe. — Ön dicsekszik, hogy megszerezte számomra ez átkos vagyont, ön tett engem elhagyottá, nyomorulttá. Mindenki gyűlöl, senki sem szeret, mindenki prédájának tart. Oh miért tette ezt velem? Adja vissza nyugalمامat, adja vissza boldogságomat!

— Gyermekem! micsoda beszéd ez? — kiáltott Oszlányiné rémülten. — Ez hát jutalma szeretetemnek, gondoskodásomnak?

— Szeretete! gondoskodása! — visszhangozá Olga keserűen. — Nem ért engem, most sem ért, soha sem fog megérteni.

— Nagyon izgatott vagy, gyermekem — szólott közbe Oszlányi. — A kocsi már előállt, jér velünk haza.

— Nem megyek, itt maradok! — kiáltott Olga, kirántva magát nagybátyja kezéből. — Rabja voltam akaratumnak, vakon követtem parancsaikat, és ime, ide jutottam, hogy én vagyok a legelhagyottabb, legboldogtalanabb teremtes a világon. Nem mondom én, hogy nem akarták javamat, de megmutatták, hogy nem ismertek, nem értettek engem, midőn a magok módja szerint akartak boldogítani. Boesássanak hát útamra, most majd magam fogom keresni a nyugalmat, a boldogságot!

Ezzel fakepnél hagyva az álmélkodó Oszlányi-párt, elsietett a szomszéd terem felé, honnan éppen akkor hangzott fel a zúgó taps és éljenzés, melylyel a művésznő énekének hódolt a lelkesült társaság.

— Mi lellette ezt a leányt? — kérde Oszlányi elképedve.

— Mindig mondtam én, hogy ne menjünk vele az emberek közé! — sóhajtott Oszlányiné, s mit tehetett jobbat, kapta férje karját és Olga után sietett.

## XXI.

— Ah! ah! — kiáltott fel gúnyosan Dóra, midőn másnap szobájába lépett Geréb László. — Valóban hízelgő, hogy első gondolata én vagyok s már ily korán siet jelenlétével boldogítani.

— Nem éppen oly korán — viszonzá László udvariasan — a főtemplom tornyán éppen most ütött deket az óra. És nekem, ki annyira vágytam önt viszontlátni, semmi esetre sincs korán.

— Ah! ah! — nevetett Dóra gúnyosan — az én kedves férjemnek visszatért az udvariassága! Látom, elmúlt a meglepetés zavara, volt már ideje betanulni szerepét s elkészülten lépni a színpadra.

— Látja, hogy nem hoztam sugót magammal — felelt László könnyedén, egészen belépve a szobába, melynek eddig az ajtajában állt s helyet foglalva a művésznő mellett — sugó nélkül pedig nem teljes a színpadi előadás. Vagy igen, van sugóm, láthatatlan sugóm, s a mit mondok, ennek az ihletése adja azt ajkamra.

— És ez a sugó: hozzám való forró szerelme, nemde?

— Nem éppen az, hanem mindkettőnknek jól felfogott érdeke.

— Ah! ön kezdi az őszintét játszani! Ez egészen új szerepkör az ön számára. Nagyon örülök, hogy még sem olyan közönséges komédiás, ki csak a legelavultabb fogásokkal rendelkezik, hanem valami újat keres. Látom, nagyot haladt azóta, mióta utolszor lépett föl előttem; de vigyázzon, én is a szakmához tartozom s nagyon éles bíráló vagyok.

— Akárhogy gúnyolódik, kedves Dóra, elhiheti, hogy őszintén beszélek, s reménylem, abban az egyben ön sem vonja

kétségbe ösztönöztem, ha azt mondom, hogy tegnapi föllépésével nagyon meg voltam elégedve.

— Melyik föllépést érti? A prózai dialógot, melyet önnel folytattam, vagy az éneket a zongora mellett?

— Természetesen az utóbbit. Mondhatom, nagyot haladt utolsó találkozásunk óta. Egészen meg voltam lepetve, el voltam ragadtatva. Azokban a csattogó hangokban, abban az ízléses előadásban távolról sem ismertem a hajdani kardalnoknőre, sem a kifütyült énekesnőre. Ha mindenben ily előnyösen változott, valóban épen nem bosszankodom a végzetre, mely ismét összehozott egymással.

— Ah! Trilláim talán újra fölébresztették elhúnyt szerelmét?

— Hiába mondanám, úgy sem hinné el.

— Miért ne? Énekművészetem haladása meggyőzhette önt arról, hogy jövedelemben is haladtam. Belátta, hogy torakkal sok pénzt szerezhetek s ismét lesz rajtam elég fölélni való. Ennek igen természetes következménye újra föléledt szerelme.

— Nem lázadok fel e keserű gyanúsításra, kedves Dóra. Igaza van, egykori viseletem jogot adhat önnek ily beszédre. Csak azt jegyzem meg, hogy most nem a hajdani szegény kalandor áll önnel szemben, hanem oly férfi, kinek fényes jelene s még fényesebb jövője van. Tagja vagyok egy dúsgazdag családnak és országgyűlési képviselő, kinek parlamenti sikerei megnyitották a legmagasabb állásokat. Nem kívánom, hogy ezt pusztá szavamra elhigye, hanem utalom a közvéleményre s a közvélemény csalhatatlan tolmácsaira, a hírlapokra.

— Elég, elég! Csak nem akar előttem parlamenti szónoklatot tartani? Azoknak ott lehet imponálni egy pár phrasissal, de mi jobban ismerjük egymást. Nos hát, elismerem, hogy ön nagy ember és államférfiú. Tegnap az estélyen is hallottam e jámbor megyei urakat önről beszélni, s valóban meglepetve vettem észre, hogy vannak, a kik önt komolyan veszik. De hát mit bizonyít ez velem szemben?

— Csak azt, hogy fölül állok a megalázó gyanún, mintha engem az ön nagyobb jövedelmei térítettek volna vissza lábaihoz.

— Tehát a szerelem? Ej, barátom, ön kezd leszállni művészi magaslatáról, s ismét közönséges komédiássá lesz.

— Én nem szerelemről beszélek, hanem büszkeségről.

— Ah! ah! ismét emelkedni kezd. Tehát büszke reám?

— És nincs arra okom? Nem hízelegne-e a legghiúbb férfi büszkeségének, ha oly művészno férje lehet, kit méltán ünnepel a világ? Higyen rólam akármit, mondjon szemembe bármi keserű gúnyt, én tegnap este valóban boldog és büszke voltam. Midőn művészetével mindenkit az egekig ragadott, midőn a férfiak lelkesülten tomboltak, tapsoltak, a nők letépték keblök-ről virágaikat és lábaihoz dobták, midőn felhangzott az általános bámulat és elragadtatás moraja: az én szívem büszke kéjtől dobbant meg s magamnak is részt tulajdonítottam az ön dicsőségéből. Az a név, melyet ily művészet mutat be a világban, csak nagy és csodált lehet, s ettől a dicsőségtől én nem akarom megfosztani magamat. Ne tagadjuk többé a világ előtt, hogy férj és nő vagyunk, s kérem önt, asszonyom, viselje ismét az én nevemet, melyhez törvényes joga van.

Dóra kissé meglepetve, hosszasán, fürkészőleg nézett férje arczába, mintegy keresve, micsoda új terv rejtőzhet ez ajánlat mögött. De ez arczon nem olvasott mást, mint lelkesült elragadtatást és tiszta jóakaratot. Vállat vont és rövid szünet után oda vetve kérdé.

— Hátla szaván fognám?

— Akkor a világ legbüszkébb és legboldogabb emberévé tenne. Csak egy szót mondjon és én rögtön berendezem fővárosi házamat, hogy önt mint föltétlen uralkodómat és királynőmet vezessem belé.

— Úgy? Tehát azt is kívánja, hogy házába költözzem, hogy ismét neje legyek?

— Mindenesetre! Nem mondom, hogy újra fölébredt szerelmem sugallja e kívánságomat. Ezt ön úgy sem hinné el. De azt, a mit mondok, el kell hinnie. Saját érdekem és tekintelyem szempontjából kívánom önt újra nyilvánosan nőmnek nevezni. Erre csak nem mondhatja, hogy komédiát játszom.

— Hogy komédiát játszik, az bizonyos — felelt Dóra elgondolkozva s hosszasán nézve férjére — csak a közörséget nem látom, melynek tapsaiért játszik. Mert hogy az én tapsomra nem számít, annyit fölteszek önről.

— Tegyen próbára, nyújtsa kezét s meglátja, hogy őszintén beszéltem.

— Mi rejtőzhetik e mögött? — gondolá magában Dóra,



ismét fürkészőleg vizsgálva férje arcát. Azután nyugodtan folytatá. — Ön ezt az ajánlatot komolyan nem tehetette, mert jól tudta, hogy nem fogadom el. Nekem se az ön neve, se ön maga nem kell.

— Komolyan tettem ajánlatomat és újra ismétlem. Nem fogadja el?

— Nem, nem, nem!

— Semmi esetre?

— Semmi esetre.

— Úgy hát máskép kell rendeznünk viszonyunkat. Így a hogy most van, semmikép sem maradhat. Ha nem akar nőm lenni, nincs más hátra, mint törvényesen elválnunk egymástól.

— Ah! végre! — kiáltott Dóra megkönnyebbülten, mintha nagy kő esett volna le lelkéről. — Most hát értem az egész komédiát. Valóban, szinte zavarba hozott már, hogy nem tudom megérteni a bonyodalmat, s szinte aggódni kezdtem, hogy ön nagyot sülyedt és cél nélkül komédiázik. Most már látom, hogy az egész bonyolítás tervszerűleg, mesteri kézzel készült és a megoldás előre ki volt számítva. Bocsásson meg uram, hogy egy pillanatig kételkedni tudtam az ön művészetében s fogadja most elismerésem és tetszésem adóját.

Kaczagva hátra vetette magát székében és hangosan tapsolt, mintha csakugyan színházi előadáson volna s a darab nagyon megnyerte volna tetszését. A megtapsolt szindarab szerzője és előadója volt annyi hálával és udvariassággal lelkésült közönsége iránt, hogy mélyen meghajtotta magát a tetszés e hangos nyilvánítására; azután nyugodtan és szemhunyorítás nélkül folytatá.

— Jegyezze meg, kedves Dóra, hogy én az elválást csak másodsorban ajánlom. Ha ellenére van, még mindig fentartom első ajánlatomat s kész vagyok önt magamhoz fogadni.

— Ugyan hagyja, hogy kinevessem magamat. A színházban sem kezdik mindjárt a következő felvonást egy hatásos befejezés után. Hadd tombolja és tapsolja ki magát a hálás közönség!

— Tomboljon és tapsoljon, kedves Dóra, én igen hálásan fogadom ez elismerést s meghajtom magamat, a hányszor csak kívánja. De ha lecsillapult a tetszés-zaj, folytassuk a darabot és oldjuk meg a csomót. Addig is engedje meg, hogy egy kis előadást tartsak a házassági jogból. Nálunk az elválás nagyon

könnyen megy, ha férj és nő kölcsönösen kívánják. Én magam nem indíthatok ön ellen válópert, nem csak udvariasságból, hanem azért sem, mert ön valóban semmi okot sem adott rá. A bűnös egyedül én vagyok. Ön azonban teljes joggal megkezdheti a válópert, s ha én azután kijelentem, hogy semmi kifogásom ellene, úgy az egész könnyen, símán fog menni s néhány hónap alatt szabadok leszünk. Ezt nevezik jogi nyelven a házasság kölcsönös gyűlöletének. Figyel reám, kedves Dóra, és érti magyarázatomat?

— Csak folytassa! Ön ép úgy beillik professornak, mint színésznek. Valóban, egyetemes lángész.

— Az a kérdés tehát: akarja-e velem a házasság életet folytatni, vagy el akar válni?

— Elválni! elválni! elválni!

— Akkor hát bátor leszek egy óra múlva meglátogatni önt sógorommal, a ki jeles ügyvéd és kitűnően ért a válóperekhez. Ön alá fog írni egy keresetet s azzal vége az egésznek. Nos, eljöhettek?

Dóra hosszasan elgondolkodott. Bizonyára nem azon, vajon elválják-e férjétől vagy nem; hanem azon törte fejét, micsoda terve lehet Lászlónak ez elválással, mert hogy valami titkos oka van rá, arról bizonyos volt. Azután fölemelte fejét, mereven rá nézett férje arcára, vállat vont és egy kézmozdulattal, melylyel mintegy lesöpörte életének táblájáról hajdani férjét, csak ennyit mondott:

— Eljöhhetnek. Aláírok mindent, csak hogy öntől végleg és igazán megszabaduljak.

Ezzel fölkelte helyéről és elfordult, tudtára adva férjének, hogy többé nincs kedve a társalgást folytatni. László is fölemelkedett székéről, s bár egy pillanatra nem fojthatta el a szemében föl villanó örömsugárt, csakhamar ismét rendbe szedte arcát, és szembe kerülve Dórával, megfogta kezét és sóhajtván mondá:

— Fájdalom, hogy így kellett jönnie. Oh miért kellett így jönnie!

— A függöny legördült, a darabnak vége, most már nem kell komédiázni — felelt Dóra, elrántva kezét s jelentősen az ajtó felé tekintve.

## XXII.

De az ajtó megnyílt e pillanatban, s bármily szép leány lépett be rajta, Geréb László nem állhatta meg kellemetlen meglepetésében, hogy el ne fitorítsa arczát.

Dóra e városban Blaskóék vendége volt, s az előbbi beszélgetés a kegyelmes úr palotájának elfogadó szobájában történt. László azt remélte, hogy tekintetbe véve a reggelig nyúlt estélyt, elég korán teszi látogatását, hogy vendégekkel ne találkozók, a mire mostani helyzetében semmikép sem vágyott. Nem volt tehát kellemes a meglepetése, midőn a megnyílt ajtón épen azt látta belépni, kivel a legkevésbbé óhajtott itt és most találkozni.

Hogy került ide Olga? A tegnapi meglehetősen viharos jelenet után szinte hihetetlennek látszott, hogy Ella lakásába tegye lábát. László titkos tanúja volt a leány heves föllépésének, s meg volt győződve, hogy ezzel nem csak Ákost sértette meg, hanem Ellával is örökre szakított, a kinek befolyásától mindig féltette. És most, midőn e tekintetben már egészen nyugodt volt, íme, ismét előtte áll ez a leány, és épen itt, ebben a helyzetben, hol minden szó, minden pillantás veszélyt rejt-het magában.

Bár mennyire tudott arczának parancsolni, az első pillanat kellemetlen benyomását nem fojthatta el, s ezt a pillanatnyi kifejezést észrevette Dóra éles szeme, s ez az egy pillanat mindent világossá tett előtte. Gúnyos mosoly lebbent el ajkán, a mint levonta szemét László zavart arczáról, s midőn ez egy mély bókkal szó nélkül ki akart menekülni a veszedelmes helyzetből, elállta útját s nem engedte távozni.

— Nem vagyok írigy, sem szűkkeblű — mondá kezét fogva Olgával, kivel a tegnapi estélyen ismerkedett meg, — s nem akarom kegyedet megfosztani az élvezettől, melyben eddig egyedül részesültem. Ne siess úgy és szentelj még néhány pillanatot nekünk kedves barátom — tevé hozzá. Lászlóhoz fordulva és megfogva karját.

Könnyen érthető, hogy Olgát nagyon meglepte e bizalmas megszólítás és mozdulat, s meglepetésében észre sem vette László kínos zavarát, kinek arczán pedig világosan volt olvas-

ható, hogy nagyon szeretne a mesebeli hősök tulajdonságával bírni, a kik akkor tudtak láthatatlanná válni, mikor akartak. Dóra azonban nyugodt kedélyességgel folytatá.

— Elárultam, a mit titokban kellett volna tartanom, de az sem olyan nagy baj. Ugy-e, kedves férjem?

— Férje! — kiáltott Olga roppant meglepetéssel, míg a bemutatott férj azt sem tudva mit tesz ijedtségében, ösztönszerűleg meghajtotta magát, mintha a gratulációkat várná.

— Igen, férjem, — ismétlé Dóra mosolyogva, — a meny-nyiben én vagyok a neje.

— Hiszen az ő neje meghalt! — kiáltott Olga.

— Azt mondják, sőt bírói ítéletbe is foglalták — felelt a halott jókedvűen — de az nem akadályozza, hogy éljek és hosszú elválás után meglepjem kedves férjemet. Tegnap az estélyen találkoztam vele először, s mondhatom, nagyon meg volt lepelve.

— Tehát ön az a nő, asszonyom? — mondá Olga halkán, idegenkedőleg s elfordítva fejét.

— Az a nő! — visszhangozá Dóra. — Igen, én vagyok az a nő. Ez a felkiáltás azt bizonyítja, hogy ön már hallott felőlem, még pedig, arca kifejezéséből ítélve, nem sok jót. Nincs igazam?

— Nincs jogom ön felett ítélni, asszonyom, — felelt hidegen Olga.

— Megadom ezt a jogot, — felelt Dóra vidáman. — Szóljon kisasszony, vádoljon és ítéljen el, ha méltónak talál rá. Csak rövid ideje ismerem, de annyira becsülöm, annyira szeretem, — ha megengedi e szót használnom, — hogy tudni akarom, mivel vádoltak ön előtt s meg akarok felelni minden vádra.

Az őszinte meleg hang, melyen e szavakat mondta, nem téveszthette el hatását a leány fogékony szívére. Lassan megfordult s ismét Dórára emelte szemét. Vonásain fölengedett az idegenkedés jege és tiszta ártatlan szemét kíváncsisággal, érdeklődéssel szegze a vádolt nő arczára. Azután lesütötte szemét s halkán rebege:

— Ne kívánja, asszonyom, hogy én erről beszéljek.

— Olyan rossz, hogy egy ily ártatlan leány ajkára sem veheti? Nos, engedje hát, hogy kitaláljam. Ismerem az egyének jellemét és gondolkozásmódját — mondá László arczára sze-

gezve szemét — s le tudom vonni a következtetést. Úgy-e azt mondták rólam, hogy boldogtalanná tettem férjemet?

Olga Lászlóra nézett s halkan igent intett fejével, de László mohón, még mindig igen nagy zavarral közbevágott.

— Azaz hogy — értsük meg egymást — nem egészen így volt —

— Boldoggá vagy boldogtalanná tettem önt? — kérdé Dóra — vallató bíró módjára fordúlva a delinquens felé.

— Azaz hogy — a hogy veszszük — ön képes boldoggá tenni bármely férfit — én mondom és én értek hozzá — én azt soha sem mondtam, hogy boldogtalanná tett —

— Nem mondta? — kiáltott Olga csudálkozva.

— Azaz hogy — mondtam is, nem is — félreértés — az aggódó testvéri szeretet a légyből is elefántot csinál — feleségem elefánt — azaz nem elefánt — boldogítja azt, a kit szeret, boldogtalanná teszi azt, a kit elhagy — így értettem, így —

— Tehát elhagytam önt? — folytatá Dóra a vallatást. — Arról is vádoltak nemde, hogy hűtlenül elhagytam férjemet? — tévé hozzá Olgához fordúlva.

Olga lassanként bele kezdett jönni a helyzetbe s fölismerte ellenállhatatlanul komikus oldalát. Nem vehette hát többé komolyan a dolgot s mosolyogva igenlé, hogy erről is vádolták.

— Azaz hogy — kiáltott közbe László, a hideg verejtéket törölve homlokáról s féloldalt igyekezve közelebb férközni Olgához — értsük meg egymást — Venter Ignác nagy pessimista — ő mondta — én soha sem, ellenkezőleg — elhagyás és elhagyás közt különbség van — csak ezt akartam mondani.

Ezalatt közelebb férközött Olgához s gyorsan a fülébe sugá :

— Udvariasságom kényszerít, hogy mindent magamra vállaljak. Később megmagyarázom.

S midőn Olga csodálkozva reá emelte szemét, hirtelen elugrott mellőle és az ajtó felé kezdett hátrálni.

— Láthatja tehát, kisasszony, — mondá Dóra, a leányhoz fordúlva, de folyton szemmel tartva Lászlót, — hogy a vádló visszavonja panaszát s én teljes föloldozást remélhetek.

— Visszavonom, föloldozom! — kiáltott László kábultan. — Venter Ignác a rágalmazó, megyek és megbüntetem... Nem szólhatok másképp — súgta ismét Olga fülébe — nővel szemben kíméletesnek kell lenni.

— Most azt súgta önnek — mondá Dóra mosolyogva — hogy csak kíméletből beszél így.

Olga elnevette magát, s ez a nevetés tökéletesen kivette sodrából a szerencsétlen férjet.

— Megölöm Venter Ignácot! — kiáltott elkeseredve és az ajtó felé hátrálva. — Bocsássanak, tovább nem bírom! A fellázadt vér hullámai elfojtják hangomat, elmúlt a szavak ideje, most majd a tettek beszéljenek. Igen, a tettek beszélnek.

— Barátom, — vágott közbe Dóra nyugodtan — ön most azt hiszi, hogy parlamenti szónoklatot tart és badarságokat beszél... Csillapuljon le és menjen az ügyvédért, mert ne feledje, hogy még ma meg kell indítanunk a válópert.

— Igen, a válóper! — kiáltott mohón László. — Ez elégtétellel tartozik ön nekem, azaz én tartozom önnek, azaz mind a ketten tartozunk vele egymásnak... Uraim, azaz hölgyeim! Isten önökkel, mi elválunk, s ezzel napirendre térhetünk e kínos incidens fölött.

És most már igazán nem tudva mit beszél, csak azt érezve, hogy mentől tovább marad itt, annál több bolondot mond, kapta kalapját és kirohant a szobából. A két nő összenézett, és egy pillanat múlva, egyszerre, mintegy jelszóra, hangosan elnevette magát. Ez a csengő vidám kaczagás volt szegény László halálharangja.

— Most már reméllem, kedves kisasszony, — mondá Dóra, megfogva Olga kezét, miután lecsillapúlt az ellenállhatatlan kaczagás — hogy feloldott a vád alól és jobbnak fog tartani híremnél.

— Oh asszonyom, bocsásson meg a gondolatnak is, mely valaha ön ellen vétett! — kiáltott Olga bűnbánólag. — Én nagyon, nagyon, nagyon szeretem önt!

— Evvel csak egy kis részét adja vissza annak, a mit én az első pillanattól fogva önnek adtam, — felelt Dóra, magához szorítva új barátnőjét. — És most beszéljünk kellemesebb dolgokról.

— Ellához jöttem — mondá Olga, — de örülök, hogy

előbb önnel találkoztam. Ha megengedi, most fölkeresem Ellát.

— Ella nincs itthon, már korán reggel kikocsizott.

— Pedig nagyon szeretnék vele találkozni. Tegnap hiába kerestem alkalmat az estélyen; annyira körül volt mindig fogva, hogy nem férhettem hozzá.

— Várja meg nálam, kedvesem. Azt hiszem, nekünk is lesz elég mondani valónk egymásnak.

CSIKY GERGELY.

## A NEMZETKÖZI VÁLTÓK TANA.

### I.

Az arany és az értékpapírok mellett a váltó a nemzetközi értékforgalomnak leghatalmasabb tényezője, a nemzetközi árucserének, a nemzetközi fizetéseknek legfontosabb eszköze.

A nemzetközi forgalomban a pénz csak értékmérő funkcióját tartja meg, a csereközvetítést túlnyomó részben a váltónak kénytelen átengedni, mely itt ma is szorosan azon czélnek szolgál, melynek teljesítésére alkottatott, míg a belföldi forgalomban eredeti természetéből jó részt kivetkőzött és csaknem kizárólag mint forgatható, összegfizetést biztosító adóslevél szerepel.

Mi a nemzetközi váltó?

Oly váltó, melynek kibocsátója és elfogadója két különböző, formailag egymástól teljesen önállóan gazdálkodó országban székel. Formailag kell két országnak a maga gazdaságát teljesen önállóan vezetnie, hogy azok között nemzetközi váltóforgalomról és váltó-árfolyamról szó lehessen, mert hiszen ma napság sokkal nagyobb a solidaritás és az egymástól való függőség a világ polgáriasodott népei közt, mintsem hogy anyagi teljes önállóságról bármelyik nemzetnél is beszélhetnénk. Ezért nincs nemzetközi váltó-árfolyam Magyarország és Ausztria között, noha Ausztria a közjog szempontjából reánk nézve külföld, és ezért van váltó-árfolyam a latin pénzszövetség államai között, noha pénzrendszerek egyöntetű és egyik állam ércpénze a másiban tényleg törvényes fizetési eszközt képez. Nem a pénznemek és a pénzrendszer különbözősége dönt tehát e kérdésben — noha ez egyik legerősebb rúgója a



váltó-árfolyam keletkezésének — hanem az, hogy léteznek-e és mily közös gazdasági intézmények a két országban, a mi külsőleg abban nyilvánul, hogy törvényes fizetési eszközt képez-e, vagy legalább szabadalmazott hitel-folyammal (*cours fiduciaire*) bír-e az egyik ország papirpénze a másikban.

Mondottam, hogy a pénznemek különbözősége képezi az egyik legerősebb rúgót arra, hogy váltó-árfolyam keletkezzék. De szerepelnek e mellett más tényezők is. A nemes fémek megszerzésének nehézsége, az azok küldözgetésével járó költség és veszély, az érczpenz használatával való takarékoskodás utáni törekvés, a *circulationalis* eszközök lehetőleg állandóan az országban való megtartásának szüksége, korunk tendenciája a hitelgazdálkodás felé: mind előmozdítják azt, hogy a belföldi adós a külfölddel szemben fönnálló tartozásait ne a belföld pénzével, hanem a belföld követeléseivel egyenlítse ki.

Mert a nemzetközi váltóforgalom arra szolgál, hogy az ország tartozásai az ország követeléseivel fedeztessenek. Világosan illusztrálható ez a következő, Stuart Mill óta stereotíppá vált példával: *A.* budapesti kereskedő behozott vasárúkjában *B.* londoni gyárosnak tartozik *x* összeggel, míg *C.* budapesti malom *D.* londoni lisztkereskedőtől *x* összeget követel; *A.*-nak tehát *x* összeget kellene küldenie aranyban Buda-Pest-ről Londonba, míg *D.*-nek ugyanennyit Londonból Buda-Pestre. De e helyett *A.* megveszi *C.* követelését egy *D.*-re Londonba intézett váltó alakjában, azt elküldi a maga hitelezőjének *B.*-nek, ki azt Londonban *D.* által magának kifizetteti. Vagy tegyük föl, hogy *B.* londoni követel *A.* budapesti kereskedőtől és tartozik *C.* budapesti kereskedőnek; ilyenkor *A.* megveszi *C.* váltóját és azt elküldi Londonba *B.*-nek, hogy az abból önönmagát kielégítse. Ily módon a kétszeri aranyküldemény megkíméltetik és a kölcsönös követelések mégis rendeztetnek. Hogy e célra épen váltót használnak és nem közönséges adósleveleket — habár a váltó mellett utalványok is szerepelnek — ennek megoldása a váltó obligatio azon természetében rejlik, hogy az alapjául szolgáló ügyletétől különálló léttel bír, hogy abstract kötelmet állapít meg, mely az aláírás következtében kötelez és így a váltó jószágának és ezzel a vele való fizethetés biztonságának megítélésénél csak arra kell tekintettel lenni, a mi a váltólapon foglaltatik. Hozzájárul még ehhez a váltókövetelések gyors-

behajthatósága, valamint az, hogy váltókövetelés megfizetése-ért mindig legalább két egyén szavatol.

E művelet lényege a követelés megvásárlásában és azzal való fizetésben áll. A belföldi adós külföldi hitelezője számára maga helyett fizetőül külföldi egyént delegál és viszont a külföldi adós helyett ő fizet a belföldi hitelezőnek. Azon belföldi valutában kifejezett összeg, melyet a belföldi adós egy belföldi hitelezőnek fizet azért, hogy annak külföldi adósát fizetőül delegálbassa a maga külföldi hitelezője számára: ez a váltó-árfolyam az adós szempontjából, míg azon összeg, melyet a belföldi hitelező egy belföldi adóstól kap azért, hogy ez az ő külföldi adósával fiztethessen maga helyett a saját külföldi hitelezőjének: ez a váltó-árfolyam a hitelező szempontjából. E két meghatározás teljesen födi egymást és így azok egyike fölöslegesnek látszik, de szükséges volt ráutalni a váltó-árfolyam e kettős oldalára egyrészt azért, hogy könnyebben megérthető legyen, a mit később a «kedvező» s illetőleg «kedvezőtlen» váltó-árfolyamról mondani fogok; másrészt azért, mert a fentebb jelzett, *A.*, *B.*, *C.* és *D.* közt létesített művelet úgy is végrehajtható, hogy *B.* londoni gyáros intéz váltót *A.* budapesti kereskedőre, ezt eladja *D.* londoni lisztkereskedőnek, ki azt beküldi *C.* budapesti malomnak, hogy ez annak értékét *A.* budapesti kereskedőn behajtsa, vagyis a váltó-operatio az összekötetésben álló országok bármelyikéből kiindúlhat; és mert végül csak így lehet megmagyarázni azon jelenséget, hogy ha Magyarországra nézve, például a párisi váltó árfolyama kedvező, akkor Franciaországra nézve a budapesti váltónak Párisban jegyzett árfolyama kedvezőtlen.

Minthogy a külföldi kötelezettségeknek ily módon való teljesítése kereskedői szokássá vált s minthogy az úgy a közgazdaság, mint a magán ember szempontjából nagy előnyökkel és nyereséggel jár: a nemzetközi követelések árúvá lettek, melynek ép úgy meg van a maga piacza, üzérkedési intézménye és ára, mint a búzának, vagy az értékpapiroknak, vagy egyéb, a forgalom tárgyát képező javaknak. A követelések tehát forgalom tárgyát képezik, de minthogy azokat a váltó-papir testesíti meg, azért a nyelvszokás váltóforgalomról és váltó-árfolyamról beszél.

## II.

A nemzetközi követelésekkel való kereskedelmet bankok folytatják, azok közvetítenek a külföldre szülő váltók tulajdonosai és az azokat keresők között, a kik nélkülök vagy egyáltalán nem, vagy csak nehezen tudnák egymást megtalálni. A bank megveszi az exporteurtól az áruja fejében egy külföldi cézegtől kapott vagy arra intézett váltót, ép úgy, mint a hogy értékpapirokat vesz, és azt raktáron tartja addig, míg jelentkezik nála valaki, a kinek — például importált árúk fejében — a külföldön fizetéseket kell eszközölni és a kinek ennél fogva ilyen váltóra van szüksége (remittens); — az «addig» szó természetesen úgy értendő, hogy ha a lejáratig vevő nem jelentkezik nála, akkor azt ő maga értékesíti, ő maga remittálja. De a váltók tulajdonképeni piacza az értéktőzsde, a hol azok az értékpapírok mellett a legfőbb üzérkedési cikket képezik. Váltókkal ép úgy folytatnak effectiv- és idő-üzletet, mint részvényekkel vagy gabonával, azok is speculatio tárgyát képezik. A haussier vesz váltókat, hogy azokat ismét eladja, míg a baisier elád azon reményben, hogy az eladott összeget a szállítás napjáig olcsóbban fogja megvehetni. A speculatióknak e neme különösen ott bír nagyobb arányokkal, a hol a valuta rendezetlen és így a váltó-árfolyam nagy és gyakori ingadozásokat mutat, a hol a váltókkal való üzérkedés egyúttal valuta-spekulatiót is jelent. Ily országban — mint nálunk — váltóknak in blanco való eladása vagy vétele arra is szolgálhat, hogy az exporteurt a valuta-ingadozás esélyei ellen biztosítsa; malmaink például a kivitt liszt értéke fejében várt váltóikat azonnal a liszt eladása alkalmával eladják a tőzsdén, nehogy — a valuta értékcsökkenése és ezzel a váltó-árfolyam hanyatlása következtében — remélt nyereségöktől elessenek, viszont importeurök a külföldön tett megrendeléssel egyidejűleg szoktak gondoskodni ugyane célból a fizetésre szükséges váltó-összegekről.

Abból, hogy a nemzetközi váltók adás-vétel tárgyaként szerepelnek, a váltóegység valamint az úgynevezett fix vagy határozott és a változó vagy határozatlan ár megállapításának szükségessége következik. Meg kell állapítani, hogy mily öz-

szegről szóló váltó képezze azon egységet, mely az ár kínálásánál vagy kérésénél szem előtt tartandó; megállapítandó továbbá az, hogy az egymással váltó-forgalmi összeköttetésben álló országok melyikének pénzneme legyen az, melyet a másik ország pénze megvásárol, hogy melyik pénznem legyen az áru és melyik az ár: ép úgy a mint meg van állapítva, hogy a pénz veszi a búzát és nem megfordítva; a mint meg van állapítva, hogy búzára történő alkunál egy hektoliter vagy métermázsa képezi az alku tárgyát és nem valami tetszésszerinti mennyiség, minthogy az ellenkező sok zavart idézne elő, sok időt lopna el és a felek megegyezésre jutását nagyon nehezítené. A váltónál ennek megállapítása annyival inkább szükséges, minthogy az rendszerint azon ország pénznemére állíttatik ki, melyben az adós lakik. Azon pénznemnek egy bizonyos egysége, melyet a másik pénz vásárol: a fix vagy határozott ár; annak, a mely vásárol, egy bizonyos összege: a változó vagy határozatlan ár. A mi pénzünk Európának egyetlen országával szemben sem képez ilyen fix árt. A budapesti piacon. jegyzett váltók egységei és fix árai a következők:

Német bankpiaczokra	... ..	100 márka
Amsterdamra	... ..	100 hollandi forint
Londonra	... ..	10 font sterling
Párisra	... ..	100 franc
Brüsszelre	... ..	100 franc
Zürichre	... ..	100 franc
Olasz bankpiaczra	... ..	100 lira
Szent-Pétervárra	... ..	100 rubel

Ez egységek és fix árak nem egyoldalúlag állanak fenn, hanem ugyanazok a váltóforgalmi összeköttetésben álló mindkét országban, a 10 £ tehát nemcsak Buda-Pesten fix ár a font sterlingekre és Londonra szóló váltókra nézve, hanem Londonban is az osztrák értékű forintokra és Buda-Pestre szóló váltók tekintetében is. Jellemző London pénzhatalmi állására nézve, hogy a £ képezi a legtöbb európai államban (Portugallia, Spanyolország és Oroszország kivételével) a fix árt. E változatlan ártól függ, hogy melyik ország adja, melyik kapja a váltó-árfolyamot; az az ország kapja, melynek pénzneme a fix árt képezi, és az adja, melynek pénznemében a változó ár nyer kifejezést. Nálunk a londoni váltó tekintetében az a kérdés, hogy hány forintot kell adni 10 fontért, míg Londonban

a budapesti váltó tekintetében az, hogy 10 fontért hány osztrák értékű forintot kapni. Így áll a kérdés a közgazdaság és a váltó vevői — a remittensek — szempontjából, de a váltó eladója — az intézvényszerző — álláspontjából éppen megfordítva. A budapesti váltóbirtokos azt a kérdést teszi föl, midőn a váltó-ár folyamat számításba veszi, hogy hány forintot kap ő 10 £-ért, míg a londoni azt, hogy hány forintot ad oda 10 £-ért; a budapesti remittens viszont azt kérdi magától, hány forintot kell adnom, a londoni: hány forintot kapok 10 font sterlingért. A váltó-egységen és a fix áron kívül megállapítandó még a lejárat is. E tekintetben látra szóló, rövid és hosszú lejáratú váltók különböztetnek meg. Hogy rövid és hosszú lejárat alatt mily időtartam értendő, azt az egyes pénzpiaçzok szokásai határozzák meg.

A kérdés tehát az, hogy mily összegű belföldi pénzzel lehet valamely külföldi követelésnek bizonyos egységét megvásárolni. Minthogy polgárosodott országokban csak arany és ezüst képez folyó pénzt és — rendezett valuta-viszonyok között — a verdék korlátlanul és ingyen vernek a magán felek számára, természetes, hogy van bizonyos arány két ország pénznemei között, hogy van a váltó-árfolyamnak egy szilárd magva, mely körül a tényleges ár ingadozik, de melytől rendezett valutával bíró országban messze el nem térhet. A váltó-árfolyamnak e szilárd magva: a paritas, mely két különböző pénznemben foglalt egyenlő tömegű, vagy a nyílt fém piaçzon egyenlő értékű nemes fémmennyiségeket jelent. A paritas lehet változhatatlan és lehet változó; változhatatlan akkor, ha két egyenlő valuta-fémmel bíró monometallistikus országnak pénznemeit hasonlítjuk össze, vagy egy monometallistikus és egy kettős valutájú országét, mely utóbbiban azonban az egyes valutájú ország valuta-féme mindig akadály nélkül kapható; változó lesz a paritas akkor, ha egy arany- és egy ezüst-monometallistikus ország pénzeit hasonlítjuk össze, vagy egy arany-monometallistikus és egy kettős valutájú országét, melyben azonban arany vagy egyáltalán nem, vagy csak agio mellett kapható; változó lesz végül a paritas, ha kényszer-folyam alatt szenvedő országot veszünk figyelembe, melyben azonban arany felpénz mellett még kapható és az arany kivitele nincsen eltiltva. Egyáltalán nincs paritas egy rendezett valutájú és egy oly kényszer-folyamú ország között, melyben arany még agio mellett sem szerezhető,

vagy a melyben az arany kivitele el van tiltva, miként megtörtént ez Oroszországban és Spanyolországban. Még egy tényezője van a paritas alakulásának s ez a fém-valuta állapota. A paritas csak akkor lesz szilárd, hogy ha a két ország pénze tényleg annyi és oly finom nemes fémet tartalmaz, a mennyit és a mily finomságút törvény szerint tartalmaznia kell; ha a fix ár rosszabbodik, akkor a paritas alább száll, ha a változó árt képező pénznem finomsága és súlya — kopás vagy egyéb okok következtében — csökken, akkor a paritas emelkedik.

Legkönnyebben az egyenlő monetarius rendszerrel bíró államok paritása található meg. 100 frank teljesen annyi aranyat vagy ezüstöt tartalmaz, mint 100 lira, tehát a paritas Páris és Róma között 100; egy £ tiszta arany tartalma egyenlő 25·225 franc-éval, tehát 25·225 a paritas Páris és London között addig, míg az angol váltótulajdonos bízik abban, hogy váltójának bemutatása esetén aranynyal fog kielégítettetni, míg ha ez kétéssé lenne, akkor — az ezüst elértéktelenedése következtében — a paritas emelkednék, még pedig ép oly arányban, a milyenben az ezüst értéke a  $15\frac{1}{2}$ -es értékarányhoz képest hanyatlott. Berlin és Páris közt a paritas 81, vagyis 81 birodalmi márka ép annyi aranyat tartalmaz, mint 100 franc. Berlin és London közt a paritas 20·43. (Berlin paritására különben ugyanaz áll, a mit Párisra vonatkozólag mondtam, minthogy Németországnak is sánta valutája van, mely ezüst mankóra támaszkodik.) Amsterdam és London közt a paritas 12·11, vagyis 12·11 hollandi forint ugyanannyi aranyat tartalmaz, mint egy £. Eddig csak aranyvalutával bíró s illetőleg oly országokat hasonlítottunk össze, melyekben akadálytalanul szerezhető arany, melyek paritása ennél fogva változhatatlan. Polyton ingadozó a váltó-paritas Angolország és India között, minthogy Indiának ezüstvalutája 1873 óta mind jobban elértéktelenedik; de nem változott a paritas India és egyéb keleti ezüst monometallistikus országok közt, minthogy az ezüst depreciációja egyformán érvényesült mindenütt. Polyton ingadozó a paritas köztünk, mint kényszer-folyamú ország és egyéb rendezett valutával bíró országok között. Ha nálunk a papír és a törvényes ezüst pénz parin állana és fönnállana a  $15\frac{1}{2}$ -es értékviszony az arany és ezüst között, tehát  $60\frac{18}{16}$ -od volna a standard uncia ezüst ára, akkor a paritas volna

Német bankpiaczkokra	100 márka	=	50.00	ezüst forint
Amsterdamra	100 hollandi forint	=	84.37	„ „
Londonra	10 £	=	102.15	„ „
Párisra	100 franc	=	40.50	„ „
Brüsselse	100 franc	=	40.50	„ „
Zürichre	100 franc	=	40.50	„ „
Olasz bankpiaczkokra	100 lira	=	40.50	„ „

De tudjuk azt, hogy az ezüst és a papir nem parin áll, hanem az ezüstnek diságiója van a papírral szemben. 1890 november 25-dikén a standard uncia ezüst ára 47-ed volt, a bécs-londoni vista árfolyam pedig 115.30, tehát 87.20 papir krajczár volt az értéke egy ezüst forintnak. Ez alapon a paritas e napon — nem véve figyelembe az úgynevezett arany-agiót — lett volna:

Német bankpiaczkokra	100 márka	=	43.60	papir forint
Amsterdamra	100 hollandi forint	=	73.57	„ „
Londonra	10 £	=	89.07	„ „
Párisra	100 franc	=	35.32	„ „
Brüsselse	100 franc	=	35.32	„ „
Zürichre	100 franc	=	35.32	„ „
Olasz bankpiaczkokra	100 lira	=	35.32	„ „

Mint hogy azonban az ezüst ára és ezzel papir forintunk értéke folyton változik, a legnagyobb mértékben ingadozó a paritas is. Nem változik a paritasnak ez ingadozó volta akkor sem, ha a — különben csak kereskedelmi pénz jellegével bíró — 20 francos darabokat vesszük a számítás alapjául, mint hogy azoknak a papírral szemben folyton változó agiójuk van. (Hogy a tényleges paritásokat megkapjuk, az itt adott számokhoz az arany-agiót kell hozzáadnunk.)

A paritas ingadozásának második factora — a pénz finomságának és súlyának csökkenése — szemlélhető olykor-olykor Franciaországban, midőn a francia bank, hogy aranya elfolyásának elejét vegye, kopott 10 francosokkal váltja be jegyeit. Ilyenkor az a jelenség áll be, hogy a névleges paritásnak megfelelő váltó-árfolyam mellett Franciaországból arany szivárog ki. E példa mutatja legvilágosabban, hogy a váltó-árfolyam nem törődik azzal, hogy a törvényhozások mily értékkel ruháznak föl valamely ércdarabot. A nemzetközi kereskedelem árúnak tekinti a pénzt és mint árút veszi azt, a mikor

a váltó-árfolyamokat megállapítja; nem ad többet az ezüst-pénzért és nem ad többet az elkopott és csonka aranydarab-ért, mint a mennyit azok nyers anyaga a nyílt bullion-piaczon megér és a váltó-paritas megállapításánál csak arra tekint, hogy a változó ár hány pénzdarabjában foglaltatik ugyanannyi vagy ugyanoly értékű arany vagy ezüst, mint a fix árban.

Íme ez s így alakul a paritas. Ha a váltó-árfolyam össze-esik a paritast jelző számmal, akkor azt mondjuk, hogy a külföldi váltó al pari áll. De az árfolyam lehet a paritasnál magasabb is, alacsonyabb is. Vizsgáljuk most, hogy — normalis körülmények között — milyen mértékben térhet el a váltó-árfolyam a paritástól.

Hogy azonban ezt tehessük, meg kell előbb állapítanunk azt, hogy miért használ a nemzetközi értékforgalom, a hol csak teheti, váltót pénz helyett és mekkora az az érdek, mely azt váltó használására készteti.

Nagyjából már jeleztem föntebb ez okokat. Itt részletesen kívánom azokat tárgyalni és rá akarok mutatni arra, hogy azok kettős szempontból bírnak fontossággal és így egyfelől a közgazdaság, másfelől a magán gazdálkodás szempontjából ítélendők meg.

Az első ok a circulationalis eszközöknek lehetőleg állandóan az országban való megtartására irányult törekvés. A pénzzel való fizetésnél az ország forgalmi eszközeinek egy része folyton útban van vagy azon országban, melylyel fizetési összeköttetésben állunk és így az ország belforgalmára nézve elveszett, míg akkor, ha a nemzetközi forgalom váltókat használ, a pénz az országban marad és ott dolgozhatik. Igaz ugyan, hogy bent az országban a remmitens fizet a váltó tulajdonosának és a külföldön a váltótulajdonos adósa a remittens hitelezőjének, de a pénz mégis bent marad. De másfelől még az sem szükséges föltétlenül, hogy ily fizetés történjék, a mennyiben azt átírással lehet pótolni fejlettebb fizetési szervezettel bíró országban, vagy épen követelés behajtására lehet fölhasználni a váltó vásárlását belföldön és fizetésre a váltó fizetés végetti bemutatását külföldön. Így a nemzetközi váltók az ország forgalmi eszközeit gyarapítják; gyarapítják egyáltalán, de növelik az által is, hogy a circulationalis eszközöket a nemzetközi fizetések terhéől megszabadítják. Különösen fontos ez akkor, ha az országban a fizetési eszközök nem állanak kellő mennyi-



ségben rendelkezésre, és ott, a hol a monetarius viszonyok épülete aránylag kis nemesfém-alapon nyugszik, minek következtében az arany ki- és bevitele örökös aranypræmiumokat vagy agiót idézne elő. Figyelembe veendő még itt a pénz küldésével járó időközi kamatveszteség is.

A második s látszólag még az elsőnél is fontosabb ok, mely a váltó használatát szükségessé teszi, az ércpénz küldöztetésével járó költség és veszély. A nemes fémek nagy fajsúlya és az azok csomagolásánál megkívánt nagy óvatosság aránylag igen költségessé teszi azok szállítását. Arany-küldeményeknél már rövid távolságokra is vassal kivert ládák használatosak, míg tengeren túlra való szállításnál a ládákat még czinkkel is kirakják. A szállítási és csomagolási költségekhez járul még a szállítás veszélye és illetőleg a biztosítási költség, mely e veszély elvállalásáért egy társaságnak fizetendő. Így például 300,000 franc csomagolási, szállítási és biztosítási költsége Párisból Londonba 785 franc.

Az arany megszerzése is sokszor nehézségekkel és mindenkor beszerzési költségekkel van egybekötve. A courtage  $1\text{‰}$  és  $1\frac{1}{8}\text{‰}$  közt ingadozik. A szállítás következtében a nemes fémek kopást szenvednek; gondoskodni kell azoknak az országban törvényes folyammal bíró penzzé való átvételéről, a mi költségekkel is lehet egybekötve és idővesztést okoz. Ide járul még a legfontosabb tényezőként az, hogy teljesen egyértékű-e az ország papírpénze az ércpénzzel, vagy pedig az utóbbinak agiója van-e?

Ezek tehát azon okok, melyek váltónak fizetésre való használatát szükségessé teszik és egyúttal megállapítják azon határt, a meddig a váltónak használása a magángazdaság szempontjából előnyös lesz. A belföldi adós előtt kettős alternatíva áll: fizethet váltóval és fizethet arannyal, míg a belföldi hitelező a között választhat, hogy eladja-e váltóját, vagy pedig ő mutattassa-e azt be fizetés végett külföldi adósánál és az attól kapott ércpénzt behozassa magának. A kérdés tehát az, hogy melyik előnyösebb, mert azt az út fogják választani. Az általános nemzetgazdasági érdek azt követelné, hogy ha csak lehet, mindig a váltó-út használtassék, de a magángazdaság szempontjából ez érdek sokkal kisebb térre szorúl. A magángazdaság szempontjából csak az a fontos, hogy melyik út olcsóbb? A fentebb előadott okok egy bizonyos határig föltétlenül elő-

nyösebbé teszik a tartozásnak vásárolt váltóval való fizetését, a követelésnek váltó eladása útján való behajtását. E határ: az aranypont (specie point), mely azt jelzi, hogy mily magas árt adhat az adós (felső aranypont) és hogy mily alacsony árt fogadhat el a hitelező (alsó aranypont) a külföldi váltó egységeért. Az aranypontnál a váltó és a fém használatának előnyössége teljes egyensúlyban van; ha a váltó-árfolyam e pontot elérte, akkor adós és hitelező se nem nyer, se nem veszít, bármelyik utat választja is. Itt már azt, hogy mégis melyiket választja, csak a kényelem vagy a véletlen dönti el. Ha azonban a váltó-árfolyam a felső aranypontot túlhaladja, vagy az alsó aranypont alá süllyed, akkor a váltó elveszti a magángazdaság szempontjából előnyösségét, sőt használata károssá válik, minek következtében az első esetben a belföldi adós arannyal fog fizetni, a másodikban a hitelező aranyban fogja bevonni követelését, tehát arany jön be vagy szivárog ki és ép innen van az aranypont elnevezés. Az aranypont által jelzett határ állandó marad mindaddig, míg nem változik a paritas és egyforma nyomatékúak azon okok, melyek a váltó használatát sürgetik; de a mint az, vagy ezek egyike — például a szállítási költségek vagy a biztosítási díj — változik, változni fog az aranypontoknak a paritástól (a tényleges paritas megváltozása esetén a névleges paritástól) való távolsága is, még pedig úgy, hogy az okok erősödése esetén e távolság nő, gyöngülése esetén csökken. Ma az aranypontnak a paritástól való távolsága sokkal kisebb, minthogy az arany szállítási költségei, a szállítással járó biztosítási díj és időveszteség kisebbek, mint előbb voltak. Az aranypontok egyforma távolban vannak a paritástól úgy a váltó-árfolyamot adó, mint az azt nyerő országban; de ha a váltó-árfolyam állásából következtetést akarunk vonni, világosan meg kell különböztetnünk, hogy melyik ország pénze a fix és melyiké a változó ár: az árfolyamot adó ország felső aranypontja tenyleg az árfolyamot nyerő ország alsó aranypontja, míg azon specie point, mely itt az arany beszivárgását jelenti, ott annak kimenetelét vonja maga után.

Franciaország és Anglia között a paritas: 25·225 franc, a — Franciaország szempontjából — felső aranypont: 25·325 franc, az — ismét Franciaország szempontjából — alsó aranypont: 25·125 franc.

## Berlin és London közt:

Paritas	=	20·43	márka
Felső aranypont	=	20·53	«
Alsó aranypont	=	20·33	«

## Amsterdam és London közt:

Paritas	=	12·11	holl. forint
Felső aranypont	=	12·17	«      «
Alsó aranypont	=	12·02	«      «

## New-York és London közt:

Paritas	=	4·867	dollár
Felső aranypont	=	4·900	«
Alsó aranypont	=	4·827	«

Ha a váltó-árfolyam a paritástól az árfolyamot adó országban a felső (az azt nyerőben az alsó) aranyponthoz közeledik, vagy azt meghaladja, akkor kedvezőtlen váltó-árfolyamról beszélünk, ha ellenben az első országban az alsó (a váltó-árfolyamot kapó országban a felső) aranyponthoz közeledik vagy azt meghaladja, akkor kedvező váltó-árfolyamról szokás szólni.

Mi az alapja e szólásmódnak és mit jelent az?

A «kedvező» és «kedvezőtlen» váltó-árfolyam kifejezés még a mercantilismus korából való, a mikor az ország boldogságát a nemes érzekben való bővölködés szerint mérték. Innen van az, hogy «kedvezőnek» tekintették azt a váltó-árfolyamot, mely aranynak és ezüstnek beszivárgását eredményezte, és «kedvezőtlennek» azt, mely e fémek kivándorlását vonta maga után. Kedvezőnek és illetve kedvezőtlennek tekintette e kor a váltó-árfolyamot azért is, mert az az arany és ezüst nemzetközi mozgalmán kívül az árú ki- és bevitel állását is jelzi: nagy kivitel kedvező (alacsony), nagy bevitel kedvezőtlen (magas) váltó-árfolyammal kapcsolatos. Mindkét szempontból jogos a kedvező és kedvezőtlen váltó-árfolyam szólásmód ma is, ha az egész nemzetgazdaság álláspontjára helyezkedünk. Mert mindenesetre kedvezőbb a pénzbőség, mint a pénz szűk volta; kedvezőbb, ha az ország pénzkészletének nagyobb része arany és ezüst, mint ha kisebb. Mert mindenesetre kedvezőbb, ha az ország sokat exportál s illetve ha bevitelét fődözi a kivitele, mint hogy ha az ország importja fejében eladósodik.

Ennyiben tehát méltán mondhatjuk (az árfolyamot adó országban), hogy az alacsony váltó-árfolyam kedvező, a magas kedvezőtlen. Hogy egyébként is áll-e ez, az más kérdés, melyről lejjebb fogok szólni.

Vizsgáljuk most a «kedvező» és «kedvezőtlen» váltó-árfolyam jelentőségét a magán gazdaság szempontjából. A hitelezőre nézve a «kedvező», tehát alacsony árfolyam azt jelenti, hogy ő váltójáért a paritasnál kisebb összeget fog kapni, tehát veszíteni fog: ő reá nézve tehát mennél «kedvezőbb» a váltó-árfolyam, annál kedvezőtlenebb; az adósra viszont a «kedvező» árfolyam azt jelenti, hogy neki külföldi kötelezettsége teljesítésére a paritasnál kisebb összeget kell fordítani, tehát ő nyer: az adósra nézve tehát a «kedvező» váltó-árfolyam tényleg kedvező. A «kedvezőtlen» váltó-árfolyam viszont a hitelezőre nézve azt jelenti, hogy ő külföldi követeléseért, a külföldre szállított árujáért a paritasnál nagyobb összeget fog kapni, tehát nyerni fog: ő reá nézve a «kedvezőtlen» váltó-árfolyam kedvező; de tényleg is kedvezőtlen az az adósra nézve, a ki ilyen árfolyam mellett külföldi tartozásának törlesztésére, külföldről behozott áruí vételárának megfizetésére a paritasnál nagyobb összeget fordítani, veszíteni kénytelen. Látható tehát, hogy az adósok és hitelezők érdekei — mint mindenütt, a hol a valuta értéke játszik közbe — ellentétesek; a mi az egyiknek kedvező, az a másiknak kedvezőtlen.

Többször ráutaltam már arra a különbségre, mely váltó-árfolyamot adó és az azt nyerő országok között van. E különbség csak a váltó-árfolyam jegyzésének s illetve a nemzetközi váltókkal való üzérkedésnek technikájából származik ugyan, de mégis folyton szem előtt kell azt tartani, ha a váltó-árfolyamot jelző számokból valamely ország pénzügyi piacának, külkereskedelmének vagy fizetési mérlegének állására következtetést akarunk vonni. Láttuk, hogy már e jegyzési technikából kifolyólag is van bizonyos viszonylagosság két egymással váltóforgalmi összeköttetésben álló ország között, a mennyiben például az egyik ország felső aranypontja a másik országban alsó aranypont, és megfordítva. De van e kívül egy másik — nem formai, de lényegbeli — viszonyosság is két ily ország között. Ha Franciaország és Anglia között a váltó-árfolyam Franciaországra nézve kedvező, akkor ez azt jelenti, hogy Angliából Franciaországba előnyös az arany-kivitel, de ez

egyfelől kizárja azt, hogy ugyancsak előnyös legyen az arany kivitele Franciaországból Angliába, másfelől pedig szükségkép föltételezi, hogy Londonban a Párisra szóló váltó Angliára kedvezőtlen legyen. Az egymással, mint az árfolyamot adók és nyerők, váltó-forgalmi kapcsolatban álló országok érdekei tehát ellentétesek; ha az egyikre kedvező a váltó-árfolyam, akkor a másakra nézve kedvezőtlen; ha az az egyikben emelkedik, a másokban okvetetlenül csökkennie kell. (Lényegileg kell csökkennie; a látszat egyformán emelkedést vagy csökkenést mutat mindkét országban, mert hiszen a váltó-árfolyamot nyerő országban az árfolyam tényleg akkor csökken, a mikor látszólag emelkedik, és akkor emelkedik tényleg, mikor látszólag csökken.) Világos ez a már eddig elmondottakból is, de még szembeötlőbb, hogy így kell lennie, ha figyelembé vesszük azt, hogy az árfolyamot adó országban a váltó-árfolyam emelkedése a belföldi pénz vásárlási képességének a fix ár pénznemének vásárlási erejéhez képest való csökkenését, az árfolyam leszállása ehhez képest való emelkedését jelenti, a mivel a correlativ az, hogy az első esetben a fix ár vásárlási képességének emelkedni (tehát az ottani váltó-árfolyamnak csökkenni), az utóbbiban süllyedni (tehát az ottani árfolyamnak emelkedni) kell. Természetes ez már onnan is, mert a föntebb adott schémákban (A., B., C. és D.) jelzett operatio bármelyik országban veheti kezdetét és elképzelhetetlen az, hogy bármelyik adós vagy hitelező csak azért jusson kedvezőbb helyzetbe, mert a váltó-vásárlás vagy eladás nem ebben, de a másik országban történt.

### III.

Láttuk a váltó-árfolyam ingadozásának határait. Vizsgáljuk most, hogy mily okok eredménye az, ha a váltó-árfolyam e határokon belől egyik vagy másik ponton áll, és minek kell tulajdonítani azt, ha az árfolyam akár látszólag akár tényleg e határokat túllépi.

Ebbeli vizsgálódásainknál abból kell kiindulnunk, hogy a váltó követelést képvisel, hogy tartozások fizetésére szolgál, hogy az oly fizetési eszköz, mely az aranyponthoz határain belül előnyösebben használható az aranyból, hogy pénzről szól és hogy végül árú gyanánt szerepel.

Az árfolyam alakulásának legfőbb tényezője az ország pillanatnyi fizetési mérlege, melynek *activ* oldala a piacon szereplő váltókban, *passiv* oldala pedig a váltókra irányzott keresletben testesül meg. A váltók — követelések — tulajdonosai iparkodnak azokat eladni, nehogy a külföldön fölvett ércpénz behozása által veszteséget szenvedjenek, míg a külföld adósai váltókat venni törekednek, nehogy az ércpénz kiküldésével adósságukat súlyosabbá tegyék. Ha e törekvés mindkét oldalon egyforma erős, ha tehát az ország pillanatnyi fizetési mérlege egyensúlyban van, vagyis épen annyi váltó van a piacon, mint a mennyire szükség irányúl, akkor a váltóárfolyam paritáson fog állani, az ország a külföld váltóiért csak annyi és illetőleg oly értékű aranyat vagy ezüstöt fog adni illetőleg elfogadni saját pénznemében, a mennyi, illetőleg a mennyi értékű arany vagy ezüst a külföld váltója által képviselt pénzösszegben foglaltatik. Azonban már itt is figyelembe veendő a két ország kölcsönös kötelezettségén kívül egyéb tényezők is. Ha *A.* és *B.* ország fizetési mérlege egyensúlyban van ugyan, de *A.* országnak például ezüstre van szüksége, hogy *C.*-nek fizethessen, a *B.*-re szóló váltók pedig ezüst-váltók vagyis ezüstben fizetendőek, akkor ezek árfolyama a fizetési mérleg egyensúlya ellenére is emelkedni fog, *A.* és *B.* között tehát a paritas csak úgy állhat elő, ha az megvan *A.* és *C.* között is. Nem akarok itt még szólni a váltó-arbitrageről, melynek eredményeként csak akkor állhat két ország váltóárfolyama al pari, ha megvan a paritas a folytonos és sűrű váltóforgalmi összeköttetésben álló valamennyi ország között, de akarok mutatni az úgynevezett indirect váltóforgalom jelentőségére a váltó-paritas szempontjából.

Közvetlen váltóforgalom csak olyan két ország között létezik, a melyek üzleti összeköttetése sűrű és állandó, míg az olyan országok, melyek közt ez nincsen meg, az úgynevezett közvetett váltóforgalmat használják. A közvetlen összeköttetésben álló országokra intéznek váltót és azt adják el, vagy arra szóló váltót vásárolnak és azt küldik be a velők közvetlen összeköttetésben nem álló helyen székelő hitelezőjöknek és a közvetítő ország azután az ily papirok beváltásával véghez vitt közbenjárásaért díjat húz. Ez például a viszony India és Németország között. Ha a német kereskedő Indiába exportál, nem indiai vevőjére intézi a váltót, hanem egy londoni czégre, mely

Indiával közvetlen összeköttetésben áll; e váltót eladja valakinek Németországban, a kinek Angliában kell fizetést teljesítenie; a német remittensnek angol hitelezője e váltót az angol közvetítő cégnél fizetés végett bemutatja, mely azt be is váltja és az így India helyett kifizetett összeg erejéig viszont ő intéz váltót az indiai kereskedőre, azt eladja egy Indiába remittálni szándékozó angol importeurnek; ez beküldi a váltót a maga calcuttai hitelezőjének, a ki azt a német kereskedő ottani adósával magának kifizetteti. Így tesz eleget az indiai kereskedő a némettel szemben a maga kötelezettségének. Teheti ezt különben úgy is, hogy ő remittál Londonba azon megbízással, hogy az angol bankár a remittált összeg erejéig honorálja majd a német kereskedő által annak indiai ügyletéből kifolyólag arra intézvényezett váltót. De bár miként történjék is e közvetített váltóforgalom, az az által képviselt összeg helyett követel magának az ország fizetési mérlegében — egyfelől mint passivum, másfelől mint activum, noha az végelemzésben activumot jelent, mert hiszen az közbenjáró országra közvetítési díjakat eredményez — és így szintén befolyással van arra, hogy a váltó-paritás két ország között előálljon. Különösen fontos ez Londonban, a világ bankjában, az egész világ váltóforgalmának középpontján, mely csak a váltóforgalom közvetítéséből is évenként milliókra és milliókra menő jövedelmet húz.

A váltó-paritásra tehát nem csak a vizsontszolgálatok fejében fönnálló tenyleges tartozások és követelések döntenek, hanem a formálisan fönnálló s bármely oknál fogva elvállalt tartozások vagy megillető követelések is. A paritás tehát csak akkor áll elő, ha egyensúlyban áll a közvetlen és közvetített tartozások összege a közvetlen és közvetített követelések összegével.

Ezzel eljutottunk a fizetési mérlegnek a váltó-árfolyam szempontjából való analíziséhez.

A fizetési mérlegnek normalis körülmények közt legnagyobb tételét a külkereskedelem számai képezik. Egyformán igaz ez, akár az egész év mérlegét tekintjük, akár a pillanatnyilag egymással szemben álló tartozásokat és követeléseket. A fizetési mérleg cselekvő vagy szenvedő volta első sorban a kereskedelmi mérleg aktivitásától vagy passivitásától függ. De ép ezért lehet, hogy a fizetési mérleg egy adott időpontban nagyon szenvedőleges állásban van, noha az egész év keres-

kedelmi mérlege kiviteli plussal fog záródni. Ez különösen akkor fog előállni, ha két oly ország áll egymással szemközt, melyek közül az első szoros termelési időponthoz kötött árukat exportál, míg a másik olyan javakat visz ki ez országba, melyek termelése teljes folytonosságban üzhető az egész évben. Ez az eset egy iparúzó és egy földművelő állam között. Szükséges volt ezt kiemelni, mert e körülménynek nagy befolyása van a váltóforgalom technikájának és a váltó-árfolyamnak alakulására.

Másik fontos részét a fizetési mérlegnek a külföld által vagy a külföld számára teljesített szolgálatok fejében fönnálló tartozások és követelések képezik. Ilyenek különösen a szállítási díjak, provisiók, írói és orvosi honorariumok, munkabérek. Ide sorozhatók azon összegek is, melyeket az utazók költenek el a külföldön s melyek némely országban igen tetemesek. E rovatba tartoznak a külföldön élő belföldiek után küldött jövedelmek is. Az ilynemű tartozások és követelések esedékesége és összege is nagy szerepet játszik a váltó-árfolyam alakulásánál.

Részben rendes, részben rendkívüli rovatként jelentkeznek a fizetési mérlegben azon összegek, melyek nemzetközi kölcsönügyletekből merülnek föl. Rendkívüliek ez összegek akkor, midőn az állami vagy magán kölcsön kibocsátás alá kerül, rendesek pedig akkor, ha a kölcsönpapírok nemzetközi forgalom tárgyává lettek, a főbb tőzsdehelyeken jegyeztetnek, és akkor, midőn e kölcsönök kamatainak vagy osztalékainak fizetéséről van szó. Egy nagy kölcsönre a külföldön aláírt összegek, vagy ily kiszállított értékpapírok ára — noha tényleg tartozást képeznek — az ország fizetési mérlegében a követelések közt találnak helyet, míg az azok fejében fizetendő kamatok és osztalékok a fizetési mérleg «Debet» oldalát terhelik állandóan. Ugyancsak tartozás gyanánt jelentkezik az is, ha a külföld e papírokat visszaküldi. Az ország értékpapirjai iránti bizalom, azoknak a külföldön elhelyezett összegei és ezzel kapcsolatban a külföldön fizetendő kamatok nagysága: lenyeges elemét képezi a váltó-árfolyam alakulásának. Még további hatással is bírnak e kamatok kényszerfolyamú országban akkor, ha aranyban fizetendők, minthogy akkor befolyást gyakorolnak a valutára és ennek révén emelik vagy nyomják a váltó-árfolyamot.



Ezek a fizetési mérlegnek legfőbb adatai. Együttesen alkotják azt, tehát együttesen hatnak a váltó-árfolyamra is, gyöngítve vagy fokozva egyik a másiknak hatását. Ha valamely ország kereskedelmi mérlege állandóan passiv ugyan, de szállítási díjak, provisiók vagy kölcsönadott összegek kamatai fejében nagy összegeket követel a külföldtől, annak váltó-árfolyama kedvező is lehet és viszont lehet kedvezőtlen is oly ország váltó-árfolyama, melynek kivitele állandóan nagyobb a bevitelnél, de a mely egyéb czímeken a külföldnek folyton nagy összegekkel tartozik.

Mert a váltó-árfolyam mindig az egész fizetési mérleg, a bármily jogcímen alapuló követelések és tartozások egész összegének állása szerint alakul. Láttuk, hogy mikor áll elő a fizetési mérleg eredményeként a paritas. Ebből következtethetjük azt is, hogy mikor válik a váltó-árfolyam az országra nézve kedvezővé, mikor kedvezőtlenné. Ha az ország követelései nagyobbak, mint tartozásai és tehát nagyobb összegű váltó van a piacon, mint a mennyit keresnek, akkor a váltónak nevezett árú ára: a váltó-árfolyam hanyatlani fog; ha ellenben a tartozások összege nagyobb a követelésekénél, akkor a váltó-árfolyam emelkedik. Ez a váltó-árfolyam elméletének legfőbb törvénye, a kereslet és kínálat egymáshoz viszonyának a váltó árfolyamában való érvényesülése. De a váltóforgalom technikája — ha az árfolyam mindig a pillanatnyi kereslet és kínálat szerint alakul is — nem elégedett meg azzal, hogy csak a már tényleg létező követeléseket hozza piacra, hanem gondoskodott arról, hogy a folytonos váltókereslet folytonos váltókínálattal találkozzék még akkor is, ha az országnak effectív követelései csak időszerűen vannak. A külföldön hitelt élvező bankárok oly időben, midőn ügyleti háttérrel bíró váltók a piacon nincsenek, költött váltókat intézvényeznek külföldi hitelezőikre és azokat adják el remittálás végett. E váltókra azután a fedezetet úgy szolgáltatják, hogy remittálnak akkor, midőn a belföldön tényleg kereskedelmi ügyleten alapuló váltók már kaphatók.

De habár a bankárok ez eljárása a váltóhiányon segít is, még sem képes annyi mesterséges váltót teremteni, hogy teljesen kiküszöbölne azon körülmény hatását, hogy effectív váltók nem léteznek. A mesterséges váltók időszakában az árfolyam rendszerint magasabb lesz, mint az év azon részeiben,

melyekben az országnak van exportja. A magasabb árfolyamot a rendelkezésre álló váltók kisebb számán kívül igazolja az is, hogy a belföldi bankár, a ki külföldi hitelének igénybe vételével így mesterséges váltókat készít, e hitelért a külföldön kamatokat fizet és így iparkodni fog ezt a magasabb árfolyamban vevőire áthárítani. Nem szabad itt megfeledkeznünk a nemzetközi váltónyargalásról sem, midőn több, részint a belföldön, részint a külföldön székelő cég összebeszél és hitel nyerése czéljából váltókat intéz egymásra, a nélkül, hogy ennek bármily gazdasági ügylet alapját képezné. Az ép imént említett eljárást is ily váltónyargalásnak lehet tekinteni, csak hogy míg az előbbi jogosult, mert hiszen a később előállandó tényleges követelési plusra támaszkodik, addig ez utóbbi minden jogosultságot nélkülöző, gazdaságilag egészségtelen manœuvre, melynek nagy része van egy piacz válságának nemzetközivé való tételeben. De az árfolyam alakulására e váltók ép úgy hatnak, mint a többiek. Némileg hasonlít ehhez az, ha a bankár a tényleges ügyleten alapuló váltót egy fictiv intézvénynyel kerek összegre egészíti ki. Épen így emelkedni fog az árfolyam, ha a külföld szolgálataiért fizetendő nagy összegek esedékesek, például nyáron egy oly országban, a hol sokat utaznak, vagy aratás után, ha a külföldön élő tulajdonosnak földbirtoka jövedelmét kell beküldeni. Emeli az árfolyamot az állami és magán kölcsönök kamatainak és osztalekainak esedékessége, a mikor a pénzügyi kormánynak vagy a magán társulat igazgatóságának nagy összegeket kell remittálnia a külföldi fizetési helyekre. Mennél magasabb a kiküldendő összeg, annál inkább emelkedik a váltó-árfolyam. Ezt a körülményt — s különösen kényszerfolyamú országban azt, hogy a külföldön rendszerint aranyban fizettetnek a kamatok, míg a belföldön papírban — az értékpapírok tulajdonosai gyakran nyereszkesedésre használják föl: külföldre küldik levelezőiknek papírjaik szelvényeit beváltás végett s azután az így levelezőiknél rendelkezésre álló összeg erejéig a külföldre váltókat intéznek, melyeket a váltókereslet következtében előidézett magas árfolyam mellett eladnak. Ha e mesterkedés nagy mértékben üzetik, jelentékenyen károsítja az értékpapír kibocsátóját, az adós államot vagy részvénytársaságot, és fölszöktetheti a váltó-árfolyamot az esedékesség előtt, de viszont lenyomja azt akkor, midőn a külföldön kifizetett összegekre a váltók kibocsátása megindul.

Nagy kölesönök emissiója alkalmával, midőn az ország külföldről sok aranyat vár, az árfolyam csökken; csökken akkor is, midőn a külföld nálunk értékpapírokat vásárol, de viszont emelkedik, ha azokat nálunk eladja, visszaküldi.

Jelentékeny tényezője a váltó-árfolyam alakulásának a nemzetközi váltók bonitása. Ha egy piac iránt a bizalom megrendült, akkor az arra szóló váltók árfolyama hanyatlani fog. Látható volt ez az ép lefolyt londoni pénzvászás alkalmával, a mikor Londonra szóló hosszabb lejáratú váltókat eladni sem lehetett, a mi legvilágosabban mutatja, hogy mily aggodalommal viseltettek a continens tőzsdéi az angol események iránt. A biztonság kérdése e nemzetközi váltóknál különös fontossággal bír azért is, mert azok rendszerint — különösen egymástól távol eső országokban — nagy összegekről szólnak. Mennél nagyobb a bizalom a váltó honoráltatása iránt, annál magasabb lesz annak árfolyama, mennél kisebb, annál alacsonyabb.

Még két tényezőt akarok itt kiemelni, melynek normalis körülmények között nagy befolyása van a váltó-árfolyam alakulására. Az egyik a pénzverési költség, a másik a külföldi valuták ára a belföldön. Ha van pénzverési költség és az magas, akkor a hitelező olcsóbban fogja odaadni devisét, mert hiszen a külföldről behozott aranyra és ezüstnek belföldi pénzzé való átalakításáért különben magas díjat kellene fizetnie; az adós viszont többet adhat a külföldi váltóért, mert ő neki meg a belföldi verettel ellátott aranyat a külföldön át kellene veretnie, hogy azzal ott fizethessen. De még ha pénzverési díjat az ország nem szed is, még akkor is befolyással bír az átveretéssel járó idővesztés nagysága az árfolyam alakulására. Az átveretéssel járó idővesztés ugyanoly irányban hat, mint a veretési díj. Az átveretéssel járó költségek elkerülhetők, ha a behozott nemes érc eladatik. Mennél magasabb a külföldi valuták ára, annál kevésbbé áll érdekében a váltótulajdonosnak az, hogy váltóját eladja, és mennél alacsonyabb, annál kevésbbé áll érdekében a remittensnek, hogy váltót vásároljon. Mennél magasabb tehát a külföldi valuta ára, annál magasabb a váltó-árfolyam, mennél alacsonyabb az, annál alacsonyabb lesz a váltó-árfolyam is. A váltó-árfolyamnak és a valuta árának e kapcsolatát a jegybankok érckészletek gyarapítására vagy befolyásának elősegítésére használják föl. Ha az arany-fedezetet

öregbíteni akarják, akkor emelik a külföldi valuták árát, hogy így a váltótulajdonosnak ingert szolgáltatassanak arra, hogy deviseiket magok mutassák be külföldi adósaiknál és az azoktól kapott arany-összegeket az országba behozva, nekik eladják. Ha ellenben bármily oknál fogva az ércz-stock csökkentését tartják czélszerűnek, akkor kevesebbet adnak a külföldi ércz-pénzért.

E ponton már a speculatio hatása is belejátszik a váltó-árfolyam alakításába. A mely pillanatban a nemzetközi váltó áruvá lett, attól a pillanattól fogva szükségkép ki kellett fejlődnie a váltóval való speculatiónak is. Ha a váltó ára ingadozik, hogyan ne állanának elő egyének, a kik azt akarják, hogy ez ingadozás az ő javokra történjék, bármilyen irányú is az? Főntebb már jeleztem, hogy importeurök és exporteurök miként iparkodnak védekezni a váltó-árfolyam ingadozásának esélyei ellen. Ez is speculatio, de — hogy úgy mondjam — csak védelmi üzérkedés: küzd a veszteség ellen, de nem a nyereségért. Azonban már a speculatio e nemének is meg van a hatása az árfolyamra, mert hiszen az ár szempontjából a vétel vagy eladás motivumai teljesen közönbösek. Ha a budapesti malom a kötés létrejötté alkalmával azonnal eladja a maga font sterlingjeit, melyeket Londonba vagy Braziliába szállított lisztjeért kapni fog, ez kétségkívül nyomni fogja az árfolyamot, míg ha az importeur ugyanekkor vesz font sterlingeket, hogy tényleg is biztosítsa magának a szerződésben névleg kikötött vételárt, ez nyomja a külföldi váltók árát. De még inkább meg van e hatása a «támadó» speculatiónak, mely előtt egy bizonyos váltó-árfolyam biztosítása nem eszköz, hanem czél, mert önmagában rejtí a hasznót és nem egy más ügylet előrelátható nyereségének a megkötése. Nagy speculationális vételek emelik az árfolyamot, nagy speculationális eladások nyomják azt. De mert a speculatio az árfolyam jövőbeli alakulására való tekintettel dolgozik, mert egyaránt figyelembe veszi a jelent és jövőt, mert vételeivel leköti a jövő keresletet, eladásaiival a jövő kínálatot, egyúttal a váltó-árfolyam egyenletes alakulását is előmozdítja.

A devizékkel folytatott speculatiónak legnevezetesebb módja a váltó-kémlés, az arbitrage. Az arbitrage három-féle irányban működik; elad és vesz akkor, a mikor ez a legczélszerűbb és ennyiben összeesik a speculatio közönséges for-

galmával; elád és vesz vagy intéz és remittál ott és oda, a hol a legcélszerűbb; és «csinál» üzleti összeköttetései alapján váltókat arra a piacra és akkor, a melyikre és a mikorra ez a legelőnyösebbnek mutatkozik. Ha a budapest-londoni váltó-árfolyam kedvezőtlen, de a budapest-párisi és páris-londoni kedvező, akkor *A.* budapesti kereskedő londoni tartozását nem Londonra szóló váltóval fogja fedezni, hanem vásárol egy Párisra szóló váltót, azt beküldi *B.* párisi üzletbarátjának, a kit megbíz azzal, hogy e váltónak Párisban behajtott értéke fejében vásároljon ott egy Londonra szóló váltót és azt küldje be ő helyette *C.* londoni hitelezőjének. E művelet természetesen csak akkor hajtható végre, ha a budapest-londoni váltó ára magasabb, mint a budapest-párisi — páris-londoni a kétszeres beszerzési és szállítási költségek — szállítási költség Buda-Pest és London között. Ily operatio történhetik a fizetésnél való takarítás célzatával, de történhetik pusztán azért is, hogy a váltó mint önmagában bevégzett értékpapir hajtson hasznot tulajdonosának. És mert így is végrehajtható, azért a váltógyártás egy újabb módjára szolgáltat okot, minek eredménye gyanánt a pénz — föltéve, hogy a budapest-londoni árfolyam tovább kedvezőtlen marad — folyton útban van Buda-Pest, Páris és London között, a nélkül, hogy azt árú-eladás vagy vétel szükségessé tenné.

A váltó-arbitrage eszközli a különböző piacok váltó-árfolyamának kiegyenlítését. Ha mert Buda-Pestről Londonba többbe kerülne a remittálás, az arbitrageurök folyton a párisi kerülő utat használják és Londonra szóló deviseket nem vásárolnak, akkor emelkedni fog a párisi váltók iránt a kereslet Buda-Pesten, a londoni váltók iránt Párisban, míg csökkenni fog a budapest-londoni váltók kereslete, minek eredményeként emelkedik a budapest-párisi és a páris-londoni váltó-árfolyam, de csökken a budapest-londoni váltó ára, úgy hogy csakhamar célszerűtlen lesz Páris közvetítésével fizetni, mert ugyanannyiba vagy még kevesebbe kerül az egyenes út. Így az arbitrage működésével önmagát teszi lehetetlenné és ma már úgy áll a dolog, hogy igazán érdemes arbitrage csakis félreeső pénzpiacok közvetítésének igénybe vételével eszközölhető. Ezért — mert nagyon minimalis hasznot nyújt — a váltó-kémlés nagy összegekkel dolgozik.

Üdvös befolyást gyakorolnak a váltó-árfolyam alakítására

a nagy jegybankok, melyek alacsony árfolyam mellett a külföldre szóló érczváltókat vásárolnak és ezzel azok árát emelik, míg magas árfolyam mellett a piacra hozzák azokat és ezzel az árfolyam fölszigazását lehetetlenné teszik, a mivel egyúttal a köz érdekében és saját érczkészletök megóvására a nemzetközi érczmozgalmat is szabályozzák. 1878—1885-ben az osztrák-magyar bank érczváltó-készlete évenként átlag 12·8 millió forintot tett ki.

Eddig azon körülményeket vettük figyelembe, melyek rendezett valutával bíró országban a váltó-árfolyamnak a paritas és az aranypontok közt való ingadozását idézik elő. Azon okok közt, melyek hatása következtében a váltó-árfolyam az aranypontokat túllépheti, elsőrendű fontossággal a váltók esedékessége bír. Az eddig elmondottak befolyásolják ugyan minden nemzetközi váltó árfolyamát, de mint kizárólagos okok azok csak a látra szóló váltónál szerepelnek. A nem látra szóló váltóknál a főtebb elsorolt okok hatása a váltó esedékességi ideje által módosíttatik. Itt ismét különbséget kell tenni a szerint, hogy mily czélból vásárol valaki például hosszú (három havi lejáratú) váltót, mert e szándék is bír befolyással arra, hogy mily árt fog azért adni. Lehet, hogy az ily váltó azért vásároltatik, mert a vevő azt ideiglenes tőkeelhelyezési eszköznek akarja fölhasználni, de lehet — és ez a gyakoribb eset — azért is, mert azzal azonnal akar fizetni. Természetes hogy egyik esetben sem ad a vevő az ily váltóért oly összeget, a milyent látra szóló váltóért adna, hanem le fogja vonni magának az esedékességi időre járó discontót. E levonás néha oly nagy lehet, hogy úgy tűnik föl még normalis időkben is, mintha az árfolyam az alsó aranypont alá süllyedne, pedig lehet, hogy a váltó-árfolyam még kedvezőtlen is. Még nem esedékes váltó vételénél a követelés vásárlásának kérdését az is complicálja, hogy jövőbeli pénznek a jelenlevő pénzért való megszerzéséről van szó és így az is kérdés, hogy egy bizonyos pénzösszeg, mely három hó múlva vagy nyolcz nap múlva megér x forintot, ma mennyit ér? Kétségtelenül x-nél kevesebbet, de mennyivel kevesebbet? Melyik hely discont tételeit kell a váltó jövőbeli értékéből levonni, hogy annak mai árát megkapjuk? Ha figyelemmel vagyunk a váltó rendeltetésére, akkor azonnal észre kell vennünk, hogy ez csak a teljesítési hely discont tétele lehet; egy felől azért, mert külföldön fize-

tendő váltót belföldi pénzintézetek nem nagyon escomptálnak, másfelől pedig azért, mert hosszabb-rövidebb lejáratral bíró váltók is rendszeren azonnal fizetésre használtatnak, tehát azonnal beküldetnek a külföldi hitelezőnek, a ki tüstént csak úgy elégítheti ki magát a váltóból, ha azt egy ottani pénzintézet által magának leszámítoltatja és utasítja a bankot, hogy a lejárat napján a váltót az elfogadónál vagy az intézvénnyezetnél mutassa be fizetés végett (vagy beváltja a lejárat napon ő maga és azután ő fizetteti azt ki az elfogadó által magának). Nagyon természetes, hogy a külföldi hitelező nem fog követelése teljes kielégítéseül elfogadni egy oly váltót, melyből ő neki még a discount-rátát oda kell fizetnie, hanem — ha ily váltót remittálnak neki — megköveteli, hogy annak névértéke a leszámítolási összeggel nagyobb legyen az ő követelésénél. Az adósnak tehát nagyobb összeget kell remittálnia, még pedig az esedékességi hely discount tételével nagyobbat. De az adós nem lesz hajlandó e veszteségbe belenyugodni csak azért, hogy a belföldi hitelező előbb jusson a pénzéhez, hanem azt fogja követelni a belföldi intézvénnyezőtől (a váltótulajdonostól), hogy az fizesse meg ő neki azt az előnyt, hogy követelése előbb jut kezéhez: ez előny ára a külföld leszámítolási tételének levonásába való belenyugvás. Hogy a váltó vevője az egész összeg levonását fogja-e követelni, az — mint már jeleztem — a remittens azon szándékától függ, hogy mire akarja a váltót felhasználni. Ha Berlinben a discount láb 3%, Londonban pedig 6%, akkor a berlini tőkepénzes meg fog talán elégedni 5%-nyi levonással, mert hiszen ő pénzét Berlinben még 4% mellett sem tudná elhelyezni, és annyival inkább el fogja fogadni, minthogy ellenkező esetben a berlini intézvénnyező is inkább várni fog az esedékességig. Ha ellenben a remittens azért keresi a váltót, hogy azzal Londonban azonnal akar fizetni, akkor az egész 6% levonását fogja kérni, minthogy az ellenkező reá nevezve egyenes veszteséggel járna. Hosszú lejáratú váltóknak árát még az is nyomja, hogy a remittens az elfogadó fizetéseképeiségeért hosszabb időre felelősséget vállal, mely felelőség annál súlyosabb és így az annak elvállalásáért a váltótulajdonos által (az árból való engedés formájában) fizetett díj annál magasabb lesz, mennél távolabb fekszik a váltó esedékességének időpontja, mert hiszen hosszabb idő alatt a leg hitelkepesebb egyének váltói is szűkölködökké válhatnak. Minthogy így lejá-

rati idővel bíró váltóknál az esedékesség helyének discount-rátája nagy ontossággal bír, a váltó-árfolyam tőzsdei jegyzésénél az árfolyam elé mindig ki szokták tenni a discount lábát is és külön jegyzik a látra szóló és lejáratú idővel bíró váltók árfolyamát.

Mennél magasabb a külföldi leszámítolási tétel, annál alacsonyabb a látszólagos váltó-árfolyam, mennél alacsonyabb: annál magasabb lehet. A discount láb és váltó-árfolyam közötti kapcsolat ismét egy hatalmas eszköz a jegybankok kezében, melylyel érczkészletök állását szabályozzák. Ha a külföld discount-tétele magas, míg a belföldé alacsony, akkor a váltó-árfolyam pusztán e körülménynél fogva kedvezőtlennek fog válni és az ország aranyat fog veszíteni, mert a belföldi capitalista sietni fog tőkét juttatni arra a helyre, a hol az gyümölcsözőbben helyezhető el, mint otthon. Annál könnyebben fogja ezt tehetni, mint hogy — ha a két discount tétel közti különbözettel megelégszik — a belföldi pénzintézetek tőkéjét is fölhasználhatja e célra. Így az országból arany fog kiszivárogni, minek útját állani csak egy módon lehet: a belföldi bank-kamatláb megfelelő emelésével, minek következtében a belföldi hitel megrágul és az arany exportálásának előnyössége megszűnik. Ezért a helyes discount-politika a bankok igazgatóinak legelső föladatát képezi és innen van egyfelől a különböző bankhelyek leszámítolási tételei közötti solidaritás, másfelől a discount-ráta folytonos ingadozása. A leszámítolási tétel magassága egyébként is kapcsolatos a váltó-árfolyammal. Ha az alacsony, míg a váltó-árfolyam kedvezőtlen, akkor a speculatio hitel útján aranyat von el vagy a jegybanktól, vagy a nyílt piacról, azt a külföldre küldi, hogy oda ez összeg erejéig váltókat intézhessen, melyet a belföldi remittenseknek nyereséggel elad. A leszámítolási tétel emelése ezt is lehetetlenné teszi, mert elnyeli azon különben is csekély hasznot, melylyel e művelet előbb járt.

De a discount-tétel szabályozása nem mindig hatékony eszköz. Nem akkor, hogy ha egy válság következtében a bizalom annyira megrendült egy ország iránt, hogy annak hatását  $1-2\%$  discount emeléssel ellensúlyozni nem lehet. Kritikus időkben csak a pillanatnyi érdek, a pillanat nyomása dönt és még az aranypontok is megszűnnek. Lehet, hogy az ország tartozásai nagyobbak a követeléseknél, de azért a váltó-árfolyam mégis kedvező, alacsony lesz, mert a váltók tulajdonosai min-



den áron pénzhez akarnak jutni, vagy nem bíznak a külföldi elfogadó fizetőképességében és így minden áron le akarnak rázni magokról minden felelősséget. Nemzetközi pénzváltás idején lehet, hogy két egymással váltóforgalmi összeköttetésben álló ország mindegyikében csökken vagy emelkedik a váltó-árfolyam — a mi normális körülmények közt nem történhetik meg — mert nem a higgadt számítás vezeti az embert, hanem a pillanatnyi affectus ereje. A váltó-árfolyam gyorsan száll és süllyed; arannyal fizetnek ott is, a hol a váltó használata előnyösebb volna, a mi újból hozzájárul a váltó-árfolyam sülyesztéséhez; az arbitrage, melyhez nagy higgadtság és nagy sebesség szükséges, szünetel. Hiba volna tehát ily időben a váltó-árfolyam állásából bármily következtetést is vonni.

Pedig normális időkben nincsen érzékenyebb mérője a gazdasági életnek és különösen kényszerfolyamú országban a valuta állapotának a váltó-árfolyamnál. Valuta és váltó-árfolyam oly szoros kapcsolatban állanak, hogy az egyikben beállott változást tüstént megerzi a másik, az egyiknek ilyen vagy amolyan állapota szükségkép föltételezi a másiknak megfelelő alakulását. Láttuk már, hogy mily hatással van a valuta állapota a váltó-paritas alakulására, vizsgáljuk most, hogy mily szerepe van annak a váltó-árfolyam alakulásában. A valuta és váltó-árfolyam közötti kapcsolat a lehető legvakítóbb világitásba helyezi azon igazságot, hogy az állam pénzügyi felségjoga csak határaiig terjed, hogy a nemzetközi forgalom nem adás-vevésen, hanem cserén, árúnak aranyért vagy ezüstért való elcserélésén alapúl. Hogy ez arannak vagy ezüstnek a külföldön mily ára van, azzal az ország nem törődik, hanem megköveteli azt az aranytömeget, melyből az általa kiszámított összegű pénzt verethet, vagy megkövetel a külföldön törvényes folyammal bíró pénzből annyit, a mennyivel ily aranytömeg megszerezhető. És a papirvalutával bíró ország kénytelen eleget tenni a külföld e követelésének, mert ő a gyengébb. Már az is befolyásolja a váltó-árfolyam alakulását, ha kettős valutájú országban az arany csak præmium mellett kapható. Ily országban a váltó-árfolyam emelkedik, míg az ország váltóinak ára az arany-monometallistikus külföldön az arany-díj összegével csökkenni fog. De még inkább, még hatványozottabb mértékben áll ez ott és oly országgal szemben, melyben kényszerfolyam uralkodik. A külföldre szóló váltó közvetlenül aranyat

ér, míg papírpénz az ily országban csak agio mellett képes az aranyat megvásárolni. Természetes tehát, hogy a váltótulajdonos csak olyan papirban kifejezett ár mellett fogja váltóját eladni, melyen az aranyat megszerezheti magának, a külföldön viszont a vevő a papírvalutás országra szóló váltóért csak annyi aranyat fog adni, a mennyi itt a belföldön a papirban kifejezett pénzüsszegnek megfelel. Az agio ép úgy hat az árfolyamra, mint lejáratú idővel bíró váltóknál a discount; a váltó-árfolyam két rendezett valutával bíró országban és két olyanban, melyek egyike kényszerfolyam alatt szenved, ép úgy viszonylik egymáshoz, mint a látra szóló váltó ára a hosszabb lejáratú idővel bíróéhoz s valamint a discount-láb ingadozása meglátszik a váltó-árfolyamon, ép úgy súlyos nyomokat hagy azon az agio örökös változása is. Ennek következtében e kényszerfolyamú ország váltó-árfolyama aránytalanul nagyobb mértékben, gyorsabban és nagyobb számokkal változik és annak alakulására minden egyéb tényezőnél nagyobb befolyást gyakorol az agio állása. Hogy ez az ország gazdaságára nézve mily súlyos következményekkel jár, azt később fogom kimutatni; itt csak arra akarok ráutalni, hogy mennél magasabb az agio, annál magasabb nálunk a külföldi váltó árfolyama és annál alacsonyabb a külföldön a magyar váltó árfolyama; mennél alacsonyabb az agio, annál alacsonyabb nálunk s annál magasabb a külföldön az árfolyam. A kényszerfolyam nem szünteti meg az aranyponatok működését, de az agio után sorakoztatja azokat és folyton ingadozó paritást teremt. Hozzájárul ehhez még az is, hogy az ily országra szóló váltó vevőjének attól kell tartania, hogy az ország valutája időközben rosszabbodni, tehát az agio emelkedni fog és így az adós, a ki az előbbi agio mellett eleget tudott volna tenni kötelességének, most talán már erre nem lesz képes, a mi szintén hozzájárul az ily országok váltói árának nyomásához. A váltó-árfolyam szabályozója nem az ország fizetési mérlege, hanem az agio lesz. Bármennyire activ a fizetési mérleg, a váltó-árfolyam mégis kedvezőtlen lehet és csak kevésbé lesz kedvezőtlen, mintha a fizetési mérleg is passiv volna. Kényszerfolyamú ország váltó-árfolyamának ingadozását erősen elősegíti az ily országokban nagy mértékben üzött valuta-speculatio. Ha a valutákkal való üzérkedés iránya à la baisse, akkor csökken a váltó ára, ha a speculatio túlnyomó mérték-

ben à la hausse működik, akkor emelkedni fog a váltó-árfolyam is.

Hogy a váltó-árfolyam sokkal nagyobb mértékben ingadozik kényszerfolyamos országban, mint ott, a hol rendezett valuta-viszonyok uralkodnak, élesen szembeötlik, ha egybevetjük, például a londoni váltónak párisi és budapesti folyamát.

Váltó-árfolyam Londonra, Párisban és Buda-Pesten:

Év	P á r i s b a n (három hóra)			B u d a - P e s t e n		
	legmaga- sabb	legalaco- nyabb	átlagos évi árfolyam	legmaga- sabb	legalaco- nyabb	átlagos évi árfolyam
1870	25·20	25·12	25·18 <sup>1</sup> / <sub>8</sub>	129—	119·75	124·54
1871	26·10	25·25	25·65 <sup>3</sup> / <sub>4</sub>	124·75	115·50	121·26
1872	25·67 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·22	25·46 <sup>1</sup> / <sub>4</sub>	113·50	103·75	110·15
1873	25·51	25·27 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·64 <sup>3</sup> / <sub>4</sub>	113·50	108·80	110·90
1874	25·23	25·13	25·17 <sup>1</sup> / <sub>8</sub>	112·50	109·45	110·76
1875	25·26	25·08 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·15 <sup>1</sup> / <sub>4</sub>	113·40	111—	111·64
1876	25·24	25·08 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·16	126—	114·25	121·48
1877	25·19	25·06 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·11 <sup>7</sup> / <sub>8</sub>	129—	117·15	122·42
1878	25·29	25·08 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	26·16 <sup>7</sup> / <sub>8</sub>	122·25	115—	117·75
1879	25·30	25·12 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·21 <sup>3</sup> / <sub>8</sub>	117·50	115·75	116·57
1880	25·35	25·12 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·25 <sup>1</sup> / <sub>4</sub>	119·10	117·15	117·80
1881	25·31 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·14 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·24 <sup>3</sup> / <sub>8</sub>	118·80	116·90	117·82
1882	25·27 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·12	25·20 <sup>3</sup> / <sub>8</sub>	120·20	118·55	119·64
1883	25·32	25·17 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·24	120·90	119·70	120·01
1884	25·32 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·14 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·21 <sup>1</sup> / <sub>4</sub>	123·25	121·25	121·94
1885	25·38 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·23 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	25·28 <sup>3</sup> / <sub>4</sub>	126·90	123·60	125—
1886	—	—	—	126·50	125·10	127·04
1887	—	—	—	128—	125·40	126·55
1888	—	—	—	126·95	121·40	124·30
1889	—	—	—	120·85	117·80	119·52

Az ingadozás az átlagos évi váltó-árfolyamok közt Buda-Pesten még akkor is nagyobb, mint Párisban, ha figyelembe vesszük, hogy nálunk tízszer akkora a londoni váltó egysége (10 £), mint Párisban (1 £).

Látható e táblázatból az is, hogy rendezett valutával bíró országban a váltó-árfolyam sokkal érzékenyebb, mint ott, a hol kényszerfolyam uralkodik.

De e viszonyok csak addig állanak fenn, míg az agio létezik. Ha az agio bármily oknál fogva a kényszerfolyam daczára is eltűnik, akkor a kényszerfolyamú ország váltó-árfolyama ép úgy alakul, mint azon országoké, melyek rendezett valutával bírnak.

A pénzviszonyok agio és kényszerfolyam nélkül is befolyásolják a váltó-árfolyamot. Ha a pénz szűk, ha a belföldi kamatláb magas: akkor az árfolyam csökken, ha bő, ha a belföldi kamatláb alacsony: akkor emelkedik; ha a circulationális eszközök mennyisége nem elegendő az ország forgalma számára, akkor az országban ép úgy csökken a külföldi váltóknak, mint bármely egyéb árúnak az ára, míg a circulationális eszközök gyarapodásával az is ez is emelkedik. Kényszerfolyamú országban, a hol a papir külföldre szorítja az aranyat, e körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy az árfolyam állandóan kedvezőtlen legyen.

Ezek azon körülmények, melyek a váltó-árfolyam alakulására befolyással bírnak. Működésök eredményeként némely országban a váltó-árfolyam állandóan a kedvező vagy kedvezőtlen állás felé hajlik. Ha a kedvező árfolyamot előidéző okok állandók, akkor az ország árfolyama állandóan kedvező lesz; ha az ellenkezők működése túlnyomó, akkor a váltó-árfolyam tendenciája az országra nézve kedvezőtlen lesz. A hol a kivitel állandóan nagyobb a bevitelnél, ott — hacsak más okok nem ellensúlyozzák annak hatását — a váltó-árfolyam a kedvező állás felé fog tendenciát mutatni, ha a bevitel nagyobb, akkor a kedvezőtlen felé. Eladósodott országok árfolyamát a külföldön fizetendő kamatok állandóan emelni, tehát kedvezőtlené tenni fogják, míg az oly országok váltó-árfolyama, melyek a külföld hitelezői gyanánt szerepelnek, rendszerint kedvező lesz. Papir-  
valutás országban az agio hátrányait az állandóan kedvezőtlen váltó-árfolyam is szokta emelni. Oly országokban, melyek közt a váltóforgalmi összeköttetés sűrű, a váltó-árfolyam sokkal egyenletesebben fog alakulni, mint ott, a hol egy-egy külföldi váltó eladása esemény számba megy. Itt is nyilatkozik, hogy a szegény embernek többbe kerül a szegénysége, mint a gazdagnak a maga gazdagsága.

Vessünk még egy tekintetet a váltónak a nemzetközi értékforgalom közvetítésében helyettesítőire. Ilyen mindenekelőtt — mert hiszen az arany és ezüst váltó-helyettesítőknek nem tekinthetők — a kereskedelmi utalvány, melyet a kereskedővilág csaknem teljesen úgy kezel, mint a váltót, de kisebb összegek fizetésére ennél szívesebben használ, minthogy kisebb bélyegilleték jár vele és így olcsóbb. A váltót helyettesítik a külföld bankjegyei is. Azonban e kisegítő eszköz csak szom-

szédos államok között szokott használtatni, már csak azért is, mert csak ily országokban fejlődik ki kereskedelem a kölcsönös bankjegyekkel és egyéb papírpénzzel. De ha e kereskedelem kifejlődött, akkor az erős versenytársa a váltóforgalomnak, minthogy a bankjegy — az annak küldésével járó biztosítási költségeket nem tekintve — még kényelmesebb fizetési eszköz az elküldőre nézve is — különösen ha az hazájában törvényes folyammal bír, tehát elfogadási kényszerrel van fölruházva — semmi felelősséggel nem jár. Bankjegyek használata emeli a külföldi fizetési eszközök kínálatát és így sülyesztí a váltó-árfolyamot. Ha a használat általánossá lett, akkor x összegről szóló bankjegyek és ugyancsak x összegről szóló váltónak az ára teljesen egyenlő szokott lenni és a kettő közötti eltérés legföljebb néhány krajczárt tehet ki. Így nálunk 1881 óta a 100 márkáról szóló német váltó és a 100 márkás német Reichsmarknote ára közti eltérés soha sem volt nagyobb 10 krnál. És sajátságos, hogy a bankjegy az olcsóbb, holott az ember ép az ellenkezőt várhatná, a minek oka valószínűleg abban keresendő, hogy nagy pénzküldeményeket biztosítani kell, míg ellenben a váltó küldésénél erre szükség nincsen. 1881 előtt néha 70—80 krral is nagyobb volt a német bankjegy ára a váltóénál, mert akkor még a bankjegyekkel való kereskedelem nem volt állandó és így az erős kereslet azok árát fölverhette. Csak a bankjegyeknek váltó-helyettesítők gyanánt való alkalmazása kapcsán állhatott elő azon példátlan jelenség, hogy 1879 óta az osztrák-magyar papírpénznek értéke a nemzetközi forgalomban nagyobb azon ezüstitőmegnek az értékénél, melyet a papír tulajdonkép képvisel. Az ezüstverés fölfüggesztése és ezzel kapcsolatban az osztrák-magyar circulationalis eszközök korlátoaltsága következtében a kereslet erősebb mértékben irányult papírpénzüink felé és így annak az ára emelkedett, annyira, hogy annak értéke az ezüstpénzétől teljesen függetlenné vált.

Az utalványok és bankjegyek mellett nagy szerepet játsznak a nemzetközi értékforgalomban az értékpapírok, mint a melyek szintén szolgálhatnak fizetési eszközökül. Az adós a helyett, hogy váltót, aranyat, utalványt vagy bankjegyeket remittálna, kiküld külföldi megbizottjának megfelelő összegű értékpapírt, azokat eladatja és azok árából elégíteti ki hitelezőjét; vagy pedig a hitelező utasítja adósát, hogy az az ő számára külföldi megbizottjának kezéhez fizessen, a kit ismét arra

hív föl, hogy e pénzen értékpapírokat vásároljon és azokat neki beküldje. Az előbbi akkor lesz előnyös, ha belföldön valamely értékpapírnak az ára alacsonyabb, mint a külföldön, míg a váltó-árfolyam magas; az utóbbi pedig akkor, ha a váltó-árfolyam alacsony és egyúttal a külföldön alacsonyabban áll az illető papir, mint idebent. Az első esetben a váltó-árfolyam csökkenni, az utóbbiban emelkedni fog és ezzel kapcsolatban az első esetben a külföldön súlyed a nagyobb kínálat következtében az értékpapir árfolyama, míg a belföldön azt a remmittens kereslete emeli, az utóbbi esetben pedig a belföldön száll alá az értékpapir ára és a külföldön emelkedik. Ez történik mindaddig, míg a váltónak és az értékpapírnak árfolyama annyira kiegyenlítődik, hogy e művelet többé haszonnal nem jár és indifferenssé válik az, hogy az adós papírokat remittál-e vagy váltót, hogy a hitelező papirban vonja-e be követelését, vagy váltóban. Ennek kapcsán a váltónak és az értékpapíroknak árfolyama közt viszonylagosság fejlődött ki; ha a váltó-árfolyam nálunk csökken, akkor a budapesti tőzsdén a papírok ára emelkedik, míg pl. a berlini börzén súlyed; ha nálunk a váltó-árfolyam emelkedik, akkor Buda-Pesten az értékpapírok ára esik és Berlinben fölmege. A váltó-árfolyamnak és az értékpapírok árának e viszonylagos mozgása csak ott nem következhetik be, a hol az ország tartozásainak egy részét lehetetlen egyébbel fedezni, mint értékpapírok exportálásával.

Van végül a külföld ellenében fönnálló tartozások törlesztésének és követelések bevonásának még egy módja: árúk kivitele vagy árúk behozatala. Értékpapírok importálása és exportálása is közel áll már a tartozás-törlesztés e módjához. De ezt a szó tulajdonképeni értelmében «fizetésnek» tekinteni nem lehet.

#### IV.

Mi a nemzetközi váltóforgalom gazdasági jelentősége?  
És melyek a váltó-árfolyam gazdasági hatásai?

A nemzetközi váltóforgalom gazdasági jelentősége az eddig előadottakból könnyen levezethető. Mindenekelőtt gazdasági előny az országra nézve az, hogy circulationalis eszköz-zeit egész összegökben és bent az országban érvényesítheti és

nem kénytelen azok egy részét állandóan úton tartani; gazdasági előny a váltóforgalomban rejlő hitel-momentum; az ércz-pénz-küldözgetési költségek megtakarítása; a szállítással járó aranyveszteség elkerülése; az érczpénz átveretésével járó költségektől való menekülés és megmentése a pénzverésbe fektetett hazai munkának. Igaz ugyan, hogy ez előnyök csak akkor volnának teljességökben realisálhatók, ha a nemzetközi leszámolás az összes adósok és hitelezők közt egyszerre — talán az év végén — történne, mert akkor az országnak csak a végleges egyenleget kellene arannyal kiegyenlítenie, míg ma tényleg sok oly arany kimegy az országból, mely a nemzetközi fizetési mérleg constellatióinak megváltoztatásával oda még ugyanazon év folyamán visszatér és sok oly arany jön be, mely ismét kiszállítandó lesz. De ha nem lehet az egész hasznót lekötni az ország számára, mely általában — ideális körülmények közt — leköthető volna, mégis előnyösebb valamit megtakarítani, mint mindent elveszteni. Számszerűleg bajos volna a nemzetközi váltóforgalomból az országra háruló nyereséget kiszámítani, de tény az, hogy e nyereség létezik, hogy az annál nagyobb, mennél kiterjedtebb a külkereskedelem és mennél nagyobb számokat mutat föl az ország fizetési mérlege és végül minél nagyobb része a fizetési mérlegnek egyenlítettik ki váltók segítségével. Tény az, hogy a váltót használva fizetési eszközül, az ország olcsóbban vásárol a külföldtől, mintha közvetlenül aranyat fizetne és drágábban ad el annak, mintha követeléseit csengő pénzben vonná be attól.

Nagy fontosságú szolgálatot teljesít a váltó-árfolyam az országnak az által is, hogy következtetést enged az ország gazdasági állására, hogy a lehető leghívebben jelzi az ország fizetési mérlegének állapotát. Kiválóan fontos ez oly országban, a hol a fizetési mérleg csaknem kizáróan a külkereskedelem számaiból alakul, mert ily országban a bevitel és kivitel viszonya egymáshoz sokkal hívebben megítélhető a váltó-árfolyamból, mint a közvetlenül az árrúra vonatkozó statisztikai adatokból, melyek sohasem pontosak, mert a külkereskedelmet folytató egyének a bevitelre és kivitelre vonatkozó adatok bemondásánál nem általános — hogy úgy mondjam — statisztikai érdekek által vezettetik magokat, hanem az által, hogy mi előnyösebb rájuk nézve.

Ime egy példa a váltó-árfolyam jelző működésére. 1870

szeptember havától 1871 májusig a budapesti tőzsdén a párisi váltó árfolyama nem jegyeztetett. Ha egyébként semmit sem tudnánk arról, hogy ez idő alatt Párisban mi történt, pusztán magából e körülményből is következtetni lehetne, hogy Franciaországban ez időközben valami rendkívüli dolognak kellett történnie, minek következtében a forgalmi összeköttetés közünk és Páris közt megakadt.

Nehezebb a felelet arra a kérdésre, hogy melyek a váltó-árfolyamnak gazdasági hatásai? Ezt megelőzőleg még arra a kérdésre kell felelni, hogy van-e a váltó-árfolyamnak gazdasági hatása egyáltalán? Bír-e az egyáltalán valami befolyással az árak alakulására és a külkereskedelem alakulására?

1870 július 31-én a Londonra szóló váltó ára Buda-Pesten volt 129 frt, 1890 december 6-án pedig 115 frt. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a magyar exporteur minden tíz font sterling követeléseért 1870 július 31 én 129 frtot, 1890 december 6-án pedig csak 115 frtot kapott; jelenti azt, hogy az exporteur még ha névleg ugyanazon áron adott is el mindkét esetben, mégis tényleg 1870-ben sokkal nagyobb árt ért el, mint 1890-ben. Tegyük föl, hogy 1 £ volt egy métermázsa búza ára Londonban 1870-ben is, 1890-ben is; az a kivittelt közvetítő kereskedő névleg ugyanolyan összeget kapott ugyan mindkét esetben, de mi haszna belőle, ha tényleg 1870-ben 12 frt 90 krt kapott azért, 1890-ben pedig 11 frt 50 krt, tehát az utóbbi esetben 1 frt 40 krral kevesebbet, holott föltételezésünk szerint ugyanazok maradtak a constellatiók és csak a váltó-árfolyam változott meg. Az angol importeur viszont egy árt adott ugyan névleg mindkét esetben, de tényleg 1870-ben 12 frt 90 krt tudott megfizetni 1 fonttal, 1890-ben pedig csak 11 frt 50 krt. 1870-ben tehát a magyar exporteur drágábban adott el, az angol importeur olcsóbban vett, míg 1890-ben az első olcsóbban adott el, az utóbbi pedig drágábban vásárolt.

Maradjunk egy ideig hypothesisünk mellett és vizsgáljuk így a váltó-árfolyam hatását. Nem akarok szólni arról, hogy mennyire kedvezőtlenebb helyzetben volt az a magyar adós, a kinek Londonban egy régebbi tartozást vagy annak kamatait 1870-ben kellett fizetnie, mint az, a kinek ily kötelezettségei 1890-ben voltak esedékesek, mert ilyenek — a magyar államot nem tekintve — sajnos, nem nagyon vannak. Csak azt akarom



kifejteni, hogy mily befolyással van a váltó-árfolyam ingadozása a külkereskedelemre és az árak alakulására.

1870-ben a magyar exporteur többet kapott — a váltó-árfolyam következtében — árujáért, 1890-ben kevesebbet; 1870-ben az angol importeur olcsóbban vásárolt, 1890-ben drágábban. Tehát 1870-ben a magyar kereskedőre nézve a kivitel, az angolra nézve a bevitel, mint 1890-ben. S miért? Mert 1870-ben magas volt a váltó-árfolyam, 1890-ben pedig alacsony. Minthogy pedig a kivitel mérve az exportra rendelkezésre álló javak mennyiségén kívül a külkereskedelem előnyösségétől függ, önkényt következik, hogy a váltó-árfolyam állása és a külkereskedelem merve közt kell valami összekötetésnek lenni. E kapcsolatot a kettő közt törvény alakjában úgy lehet kifejezni, hogy mennél magasabb a váltó-árfolyam, annál nagyobb kivitelre buzdít, mennél alacsonyabb a váltó-árfolyam, annál nagyobb bevitelre. A fentebbi példával e törvénynek csak egyik felét igazoltam, de igazolható azzal annak másik fele is. Ha a magyar importeur 1870-ben behozott Angliából 10 £ névértékű árút, akkor azért 129 forintot kellett tényleg fizetnie, míg 1890 december havában csak 115 forintot, az első esetben tehát ő reá nézve a bevitel sokkal kevésbé volt előnyös, mint a második esetben, a mikor a váltó-árfolyam alacsonyabb volt, a miből a legnagyobb valószínűséggel következtethetünk arra, hogy 1870-ben kevesebbet importált, mint 1890-ben. Még mindnyájunk emlékezetében vannak az 1890-ben közvetlenül az aratás után fölmerült panaszok, hogy bő is a termés, tehát volna exportálni való gabonánk, a külföld által fizetett árak kedvezők is, de még sem lehet exportálni; mert a londoni váltó árfolyama lesúlyedt 112-re, sőt azon alúl is, a mi 1875 vege óta nem történt meg. Emelkedett a magyar pénz vásárlási ereje, olyan kedvező volt a váltó-árfolyam, mint 1875 óta soha sem, de a magyar kivitel megsínylette. Ha nézzük a magyar és az osztrák-magyar külkereskedelem statisztikáját és egybevetjük azt a váltó-árfolyammal, akkor is megkapjuk a fölállított törvény igazolását. (A váltó-árfolyam szempontjából magyar külkereskedelemnek csak azon bevitel és kivitel tekinthető, melynek nem Ausztria volt a végcélja és így a statisztikai összehasonlítás céljából Magyarország teljes külkereskedelméből le kell vonni az Ausztriába történt kivitt és az onnan történt bevitt.)

Év	Váltó-árfolyam		Bevitel, millió forint		Kivitel, millió forint	
	Buda-Pesten	Londonra	Magyaror- szágba	Az osztr.-magy. monarchiába	Magyaror- szágból	Az osztr.-magy. monarchiából
1870	124·54	124·04	—	431·9	—	395·4
1871	121·26	121·42	—	540·8	—	476·6
1872	110·15	110·53	—	613·7	—	388·0
1873	110·90	111·05	—	583·1	—	423·6
1874	110·76	111·01	—	627·5	—	502·8
1875	111·64	111·82	—	549·3	—	550·9
1876	121·48	121·35	—	534·3	—	595·2
1877	122·42	122·25	—	555·3	—	666·6
1878	117·75	117·89	—	552·1	—	654·7
1879	116·57	116·63	—	556·6	—	684·0
1880	117·80	117·84	—	613·5	—	676·0
1881	117·82	117·90	—	641·8	—	731·5
1882	119·64	119·63	70·69	654·2	140·12	781·9
1883	120·01	120·07	101·68	624·9	139·85	749·9
1884	121·94	121·98	80·64	612·6	113·63	691·5
1885	125·—	125·01	90·64	557·9	112·74	672·1
1886	127·04	—	59·66	539·2	116·79	698·6
1887	126·55	—	61·03	568·6	105·96	672·9
1888	124·30	—	76·98	533·0	136·08	728·8

De mélyre menő befolyást gyakorol a váltó-árfolyam az árakra is. És ez nagyon természetes. Ha a magyar exporteur többet kap a búzáért külföldön, mert a váltó-árfolyam magas, akkor ő is többet adhat érte idebent, ha pedig az alacsony váltó-árfolyam a neki tényleg fizetett árakat lenyomja, akkor vagy egyáltalán nem fog kivihetni, ha a búzának belföldi ára ugyanazon színvonalon marad, mint az a magas váltó-árfolyam mellett volt, vagy pedig kénytelen lesz leszorítani a búza árát, csak hogy exportálhasson. Az érdekelt gazdák pedig összeesküvésről beszélnek és csodálkoznak azon, hogy a búza ára súlyed, holott a conjuncturák nem változtak. Pedig dehogy nem változtak a conjuncturák, hiszen megváltozott: emelkedett a pénz vásárlási ereje, tehát nagyon természetes, hogy kevesebbet ad a kereskedő a búzáért, mint a mennyit előbb adott. Magas váltó-árfolyam magas árakkal, alacsony váltó-árfolyam alacsony árakkal kapcsolatos.

Hasonlítsuk össze hónapról-hónapra például az utolsó három év gabonaárait és váltó-árfolya mait:

Hónap	1887		1888		1889	
	búza ára	váltó-árfolyam Párisra	búza ára	váltó-árfolyam Párisra	búza ára	váltó-árfolyam Párisra
Január	9.19	50.30	7.31	50.10	7.57	47.80
Február	9.12	50.59	7.26	50.30	7.44	47.80
Márczius	9.18	50.49	7.25	50.15	7.50	47.95
Április	9.32	50.25	7.32	50.20	7.36	47.30
Május	9.11	50.42	7.36	50.05	7.22	47.10
Június	9.04	50.29	7.25	49.60	7.28	47.25
Július	8.48	49.70	7.00	48.85	8.55	47.85
Augusztus	6.98	49.69	7.49	48.50	8.66	47.25
Szeptember	6.78	49.50	7.52	47.85	8.63	47.45
Október	6.98	49.45	7.89	47.75	8.60	47.15
November	7.11	49.70	7.87	48.10	8.47	46.90
Deczember	7.26	50.10	7.74	47.65	8.75	46.70
Átlag	8.21	49.16	7.44	49.09	8.00	48.11

Hogy a statisztikai adatok nem mindig felelnek meg a várakozásnak, az nagyon természetesnek fog föltűnni előttünk, ha figyelembe vesszük azon okok sokaságát, melyek az ár alakulására hatnak, melyek kölcsönösen egymás erejét gyöngítik vagy paralizálhatják, s ha nem tévesztjük szem elől hypothesisünket, mely szerint sem a külföldön sem a belföldön a conjuncturák nem változtak. Világos az is, hogy a külkereskedelem és az ár nem változhatik pontosan azon arányban, a melyben az árfolyam változott, mert hiszen — nem tekintve a külföldön beállhatott új constellatiót — a váltó-árfolyam emelkedése esetén a kereskedő mindenesetre azon fog dolgozni, hogy a beállott előnyösebb helyzetnek egy részét a maga számára aknázza ki, míg a váltó-árfolyam sülyedésének esetén a termelő azon fog iparkodni, hogy a mennyire csak lehet, megtartsa jószágát az előbbi ár színvonalán és így a kereskedő kénytelen lesz magasabb árakat fizetni, nyereségének egy részéről lemondani, csakhogy üzletét folytathassa.

Összegezve az eddigieket, bátran lehet állítani, hogy magas váltó-árfolyam magas árakra, alacsony váltó-árfolyam alacsony árakra kedvező; magas váltó-árfolyam kivitelre buzdít, alacsony a bevitelre.

Azt mondtam fentebb, mikor a «kedvező» és «kedvezőtlen» váltó-árfolyam kifejezéseket fejtegettem, hogy nagy kivitel kedvező (alacsony), nagy bevitel kedvezőtlen (magas) váltó-árfolyammal kapcsolatos. Ez az ép imént elmondottakkal látszóan ellentétben áll, lássuk hát, hogy mikép lehet ez

ellenmondást megoldani. A megoldás könnyű, ha a külkereskedelmet és a váltó-árfolyamot mint egymással okozatossági kapcsolatban álló gazdasági tényezőket vesszük figyelembe. A magas váltó-árfolyam oka a kivitel, az alacsony a bevétel nagyobbodásának, de viszont a nagy kivitel okává lesz az árfolyam süllyedésének, a nagy bevétel a váltó-árfolyam emelkedésének. A magas váltó-árfolyam a kivitelre buzdít, de a nagy kivitel nyomán sok külföldi váltó jön a piacra és így azok ára szükségkép hanyatlani fog; az alacsony váltó-árfolyam viszont a bevételre szolgáltat ingert, de a bevétel nagyobbodása erősebb szükségletet teremt a váltók iránt és így emeli azok árfolyamát. Így a külkereskedelem és a váltó-árfolyam kölcsönösen *automatice* szabályozzák egymást. És ez is egyik oka annak, hogy e téren a statisztikai adatok az elméleti bevezetéseket nem mindig igazolják, egyik oka annak, hogy a váltó-árfolyam évi átlagai oly kevéssé használhatók a közgazdaságtan szempontjából.

De ez jelzi egyúttal azt is, hogy a váltó-árfolyam nagymértvű ingadozása, mely — mint láttuk — különösen kényszerfolyammal megáldott országban következik be, mily óriási gazdasági károkkal jár. A külfölddel kereskedelmi összeköttetésben álló kereskedő soha sem tudhatja, hogy árujáért mily árt fog fizetni vagy kapni. És ezt a bizonytalanságot még váltóspeculatio útján is csak részben enyészteszheti el. A folyton ingadozó váltó-árfolyammal együtt folyton változik azon javak ára, melyek a külkereskedelem tárgyát képezik, míg ellenben azoké, melyekre a nemzetközi conjuncturák nem gyakorolnak befolyást — a milyen a munkabér és a kölcsönök után fizetendő kamat és törlesztés — állandó marad, a mi az adóssággal terhelt földbirtokosoknak és a munkásoknak szerez ugyan időnként meg nem érdemelt hasznot, de még gyakrabban és súlyosabban sújtja azokat meg nem érdemelt veszteségekkel és gyakran nyomorral. Igaz ugyan, hogy a magas váltó-árfolyam ideig-óráig védvám gyanánt hat a belföldi termelésre, de épen mert csak ideig-óráig áll fönn, még a rendes váménál is gyászosabb és igazságtalanabb befolyást gyakorol az ország gazdaságára. Lehetetlenné tesz minden tervszerű gazdálkodást, tág kaput nyit a szerencsejátéknak és így még erkölcsi hátrányokkal is jár.

A váltó-árfolyam nagy ingadozása beteg valuta-viszonyok

okozata. De a váltó-árfolyam beteg valuta-viszonyoknak okozója is lehet. Ha a nemzetközi váltók árfolyama az országra nézve állandóan kedvezőtlen, akkor ez ország aranyának kiszívargását és ezzel a valuta megrendülését vonja maga után, különösen akkor, ha a kiment arany helyét a papírpénz bőségesen és gyorsan siet elfoglalni. Hiába van ilyenkor a papírpénz beválthatósága, az arany — a jegybankon kívül — csak agio mellett lesz kapható, habár ily viszonyok között az agio alacsonyabb lesz is, mint formális kényszerfolyam mellett. Ily állapotban az agio csak a váltó-árfolyam magasságában szokott jelentkezni. Itt ismét észlelhetjük a váltó-árfolyam ok és okozati természetét. Ezért kell a valuta rendezésénél a váltó-árfolyam lehetséges alakulását számításba venni és ezért kell minden áron azon törekedni, hogy a kedvezőtlen váltó-árfolyam megorvosoltassék s illetőleg, hogy eltávolíttassanak azon okok, melyek a váltó-árfolyam magasságát, az ország érczkészletének ez állandó veszedelmét előidézik. A külkereskedelem szabályozása: a bevitel csökkentése és a kivitel emelése; az állampapiroknak a külföldről, az ország takarításának arányában való visszavonása; új kölcsönök emissionálásától való tartózkodás; csökkentése az absenteismusnak és a külföld szolgálatai igénybe vételének: íme ezek az eszközök, melyekkel a váltó-árfolyam megjavítható.

KOHN DÁVID.

## A RENAISSANCE ÉS MÁTYÁS KIRÁLY.

Első közlemény.

A *Magyar Történeti Életrajzok* hét év alatt igazolta életrealitását és hivatását. Oly irányt vett, mely alkalmas arra, hogy a magyar történet-tudományt fejlessze s a közönséggel meg is kedveltesse. Különböző korszakok alakjait egymásután tünteti föl, a különböző tehetségű, vérmérsékletű és fölfogású írók változatos műveiben. Immár oly gyűjtemény, melyre az Akadémia és Történelmi Társulat egyéb kiadványai mellett első sorban gondol az, a ki Magyarország történetét a közönség vagy ifjúság számára meg akarja írni s mely ha megél, művelődésünk múltjának is forrása, jelenének pedig számot tevő tényezője lesz.

Kétségkívül az életrajz a történetírás legtetszetősebb formája, mert az adatok aránylagos bősége mellett a földolgozás szabadságát biztosítja, fonalát nyújtja s e mellett a legbecsűlyőbb írói egyéniség érvényesülésének is tért enged. S hálás és sikeres is, mert az olvasó közönségnek a történelmi alakok iránt táplált rokonszenvére és érdeklődésére számíthat. A könnyös pedig, melyben e folyóirat lapjain világba indul, kielégítéssel kecsegteti a kényesebb ízlést is, és táplálékot nyújt a phantasiának, mely nálunk ez ideig a legszegényesebb eledeleken tengődött. Immár lehet reményünk, hogy a mint bizonyos tekintetben föllendítő illusztráló művészetünket, idővel mindinkább megadja pangó történelmi festészetünknek is az anyagot és útbaigazítást, melyek nélkül se történelmi, se magyar nem lehet.

S e részben a szigorú kritika is csak elismeréssel adóz-

hat a Szilágyi Sándor törekvéseinek, ki idősebb korában ily ifjúi vérmérsékletet igénylő munkára vállalkozott s azt — sok közönnyel és kételkedéssel szembeszállva — oly kitartással és sikerrel folytatja.

E gyűjteménynek legszorgalmasabb írója Fraknói Vilmos, a ki rövid időközökben immár a harmadik életrajzot nyújtja benne. Az első Pázmán Péterről, a második Bakócz Tamásról, a harmadik pedig Mátyás királyról szól. \*) Mind a három legkiválóbb alakjában mutat be egy-egy mozgalmas, egységes, nagyérdekű időszakot.

Úgy vélem, mindhárom közt a Mátyás király életének megírása volt a legnehezebb föladat. A magyar történelem egyik legeredetibb, leghatalmasabb egyéniségét kellett újra megteremtenie, a kinek életét egy, irodalmunkban szokatlan terjedelmű munka részletesen elbeszélte már az ötvenes évek elején. Igazolni kellett egy újabb mű szükségességét. Mindenek előtt tehát új anyagra volt szükség. Teleki óta németek, csehek, lengyelek, olaszok, kútfő-kiadásaikban és műveikben számos jellemző vonást közöltek róla, a 70-es években az Akadémia által kiadott *Diplomatiai Emlékek* pedig épen dús gazdag tárházát nyiták föl a reá és korára vonatkozó ismeretlen adatoknak. Úgy látszott, ennyi új anyaggal bőven be lehet érni, annál is inkább, minthogy az idő előre haladt s a műnek Mátyás királyt halála 400 éves fordulóján kellett ünnepelnie.

Azonban a Fraknói becs- és tudás-vágya s a tárgy iránti lelkesedése előtt mindez hiányosnak tűnt föl. S csakugyan biztathatta a remény, hogy azoknak az államoknak és városoknak levéltáraiban, melyekkel Mátyás király háborúkat folytatott vagy diplomatiai viszonyt szőtt, még mindig bőviben fog találni értékes és jellemző tudósításokat. S buzgósága és hite nem is csalta meg. Mert a mint itt helyben az országos levéltárban és a múzeumban, külföldön pedig Bécestől Párisig, Berlinton Rómaig sorra vevé vagy véteté a könyv és levéltárakat, ezek codexei és fasciculusai, habár itt-ott csekélyebb, együtt véve azonban mégis dús aratással jutalmazák fáradozását. \*\*)

\*) *Mátyás király élete*. Írta Fraknói Vilmos. Megjelent a *Magyar Történeti Életrajzok* 1890. évi folyamában.

\*\*) A fő újabb külföldi munkák és kútfők: az osztrák Fontesek, Chmel, Palacky, Birk, Bachmann, Ulmann, Markgraf, Caro, Kurz,

Fraknói ez által kétségtelen hálára kötelezé a történet-tudományt s kivált azokat, kik amaz Isten kegyelméből való nagyság pályáját és egyéniségét a rokonszenv és érdeklődés igazi érzésével kísérik. \*)

Ez alapon, a Fraknói tolla alatt mintegy újra született Mátyás király. Eddig a nagy király igazságszeretetét, tudomány és művészet iránti rokonszenvét obligát bámulatunkkal kísértük, de külső vállalatait s belső egyéniségét emberileg, történelmi alapon, egységesen fölfogni nem igen bírtuk. A Fraknói könyvében érthetőbb alakot nyerünk róla. Inkább megismerjük az élő egyént, a ki állása és nagy tehetségei szerint bármily magasan áll is fölöttünk, de közülünk való, emberi vágyakkal és gyarlóságokkal. S nagysága ez által nem hogy veszítene értékéből, inkább megsokszorozódik. Mert dicsőség, erény, nagyság csak szavak vagy fogalmak, melyek akkor válnak igazán érthetőkké, ha leszállva fényes trónjokról, hová az elmélet abstractiója helyezé őket, közénk lépnek, emberi testet öltenek s abban a természet törvényei szerint az eredendő bűnök és gyöngeségek, érzelmek és szenvedélyek rétegein szűrődnek át. Mi kicsiny emberek szintén érezzük az erény szépségét és szükségét, vágyakozunk megfelelni magasabb hivatásunknak, de e közben sajnosan érezzük a test, az önöség, hétköznapiság vagy a szenvedélyek elemi akadályait, az ezekkel való küzdés nehézségeit, az emberi dolgok végességének csüggesztő mementóját. S ezért úgy tudjuk igazán megérteni a történelmi alakok nagyságát, ha ezt a nehéz, mindennapi, de emberi és azért méltó harczot ők is megharczolják, habár nagyobb szintéren, nagyobb erővel is mint mi.

Kétségtelen, hogy egy-egy ily történelmi képhez első sorban az adatoknak a részletekre is kiterjedő bősége szükséges. És e részben sajnos, Mátyás király sokkal távolabb áll tőlünk, mintsem hogy az adatok gyakori áthidalása nélkül oly könnyen

---

Droysen, Segesser, Riedel, Makuscew, Schober és Reumont munkáik; a könyvtárak: a bécsi udvari, a müncheni királyi, a velencei Szt.-Márk, a párisi nemzeti, a Lobkovitz hercegi könyvtárak; a levéltárak pedig: a bécsi titkos, a müncheni királyi, a berlini királyi, a Ragusa városi, a milanói állami, vatikáni, drezdai királyi, modenai, mantuai, velencei állami, anconai, bambergi királyi levéltárak.

\*) Ez iratok egész terjedelmökben a Mátyás király leveleinek nemsokára megjelenő újabb kiadását fogják gazdagítani.



elérhetnök őt a történelmi igazság eszközeivel, mint például I. Napoleont, kinek életét, hatalmának elnyerése óta, szinte napról-napra megfigyelhetjük.

De azért törekednünk lehet és kell is elérésére. S e törekvést és annak sikerét üdvözlöm a Fraknói művében. Annál inkább, mert ha itt-ott, mint magam kifejezém: a történelmi adatok áthidalására szorult is, ezt a kritikai valószínűség szabályai szerint tevé, követni igyekezett a kornak és hősének jellemét.

Ime a Fraknói művének biztos, egyöntetű conceptiója. Érezzük, mint tör elő abban egy nagy emberi erő és akarat, s fokozatosan kifejlődve hogyan keresi a magához méltó célokat, szerepet, miként ragadják őt is, mint minden embert, magokkal a körülmények, hogyan nő azokkal együtt, küzd ellenök, arat fölöttük győzelmeket, s mint roskad össze az óriási küzdelemben, magával hurczolva hivatása nimbuszát, sikerek dicsőségét, de egyszersmind az ő testi s az ország összes erejét túlhaladó vállalkozás megdöbbentő tragikumát.

## I.

Mikor a XV. századi renaissance-t említjük, az olasz irodalom és művészet újjászületését szoktuk érteni. Azt a dicső, életteli korszakot, melyben egy nagy tehetségű, eleven vérmérsékletű faj, ősrégi forrásokból táplálkozó műveltségét s duzzadó ifjú erejét új eszmék, új formák hatása alatt kifejti. Azokat a pompás, virágzó városokat, vagyonos és művelt köztársaságokat, melyekben a szabadság a szövetségek, családok, apró helyi zsarnokok kezében az ész és erő zsákmányává válik ugyan, de egyszersmind megalakúl egy modernebb államtudomány elmélete. A Medici-ek, Sforza-k, Este-k, Aragoniaiak s a világias pápák udvarát, melyekben sóvárogva gyűjtik, magyarázzák a classicus kor remek maradványait, hallgatják, csodálják s dúsan fizetik a hírneves művészeket és tudósokat, kik teremteni kezdenek, miután az utánozáson már átestek. Minden a mi szép, előkelő és becses a mi világi civilizáciánkban, innen mint egy napból látszik kiáradni az emberiségre. Az éjszaki keresztyén népekre, melyek még csupán kardjoknak élnek, idegen ellenségek ellen harcolnak, sovány, szegletes

csontú szentek előtt rognak térdre. Kiknek legfőbb szellemi vágyuk a túlvilági élet boldogsága, egyetlen műemkek az égnék emelkedő, komor csúcsíves templomok, melyekben lelkek összes szelídsége, vágyuk és érzelmök egész nagysága megtestesül.

Azonban csalódnánk, ha azt hinnők, hogy a modern renaissance egyedül azokban a gyönyörű képekben és szobrokban, a humanisták latin és görög tudományában, az elragadó, művészi ünnepélyekben, a Cortigiano-k mintaszerű udvarlásaiban vagy a Macchiavelli keresztyéntelen moráljában áll. Valóban mindez az olasz faj, olasz égélj, latinos hagyományú műveltség csodálatra méltó terméke csupán. S ha alap-okát, eredetét kutatjuk, azt találjuk, hogy a mi megelőzte: a vagyon-szaporodás s ennek alapján az értelmiség és egyéniség kifejlése, az alsóbb néposztályok emelkedése s az ezek következményeül beállt elvilágiasodás oda át az Alpeseiken túl is behatolt már a társadalomba, megkezdte hódító munkáját az emberek szellemében, a népek intézményeiben. Csupán ama működő okok ereje gyöngébb, az emberek vérmérséklete hűvösebb erre éjszak felé s ezért a hatás fokozata is lassúbb, szelidebb s a megnyilatkozás formája is más. És a mi fő, ide át még hiányzik az a termékenyítő műveltség, mely a vagyonosság gyarapodtával a teremtő erőt a szépnek változatos formái felé irányozza, mint Olaszországban. Hiányzik tehát az új, terjedelmes és eredeti irodalom és művészet is; az emberek köznapiasabbak, többet törődnek még sorsukkal, mintsem hogy annak javíthatása helyett szépítésére vágyakoznának.

Ezért a fejlődés tényezőinek hatását itt inkább a társadalmi és állami élet alakulásaiban szemlélhetjük.

E tájakon a haladást nem mint Italiában egy régi műveltség nagy értékű öröksége indítá meg, hanem egy középkori óriási esemény: a keresztes háborúk renaissance-a, mely a keresztyén népek előtt az ismereteknek, a vagyonszerzésnek új forrását s az idegen népek egész új világát nyitotta meg; mely a közös keresztyéniség lelkesült gondolatát vitte a harciba s végül a nemzeti ösztönöket hozta ki onnan.

A XIII. század vége óta a vagyonosodás az Atlanti óceántól a délkeleti Kárpátokig mindenütt szakadatlanul emelkedik. Ez alapon s ösztönt nyerve az Italiából mind bővebben áramló eszmék erejétől, gyarapodó, majd vagyonos, öntudatos közép-

rend fejlődik. Előbb a városokban, melyek a vagyon, értelmi fejlődés és önállóság fészkeivé válnak, majd a kisebb nemesekből (hűbéresekből), kik a földarabolás vágyával bontogatják a hűbéri társadalmak nagybirtokait.

E fejlődés — ép mint Olaszországban — tágitván a népek lát-körén, lassanként a földi dolgok, a hasznos találmányok, ipar és művészetek s a házi jólét felé fordítá az embereknek túlvilágra szegzett tekintetét.

Meghomályosítá a pápaság világi hatalmának nimbuszát s meggyöngíté a világi nagy urak (nagyhűbéresek) erejét. E két hatalmasság helyébe aztán a középrend és a királyság, egyesülve vagy vetélkedve törte magát. Utóbbi, mint egységes erő Franciaországban, e mintaszerű hűbéri államban, a XV. század közepén XI. Lajos személyében szinte korlátlan uralomra vergődött s a szétmállni készülő területekből országot, a versenyző néposztályokból pedig hovatovább nemzetet csinált. S viszont a köznemesség vagy városi rend Angol-, Lengyel- és Magyarországon jut szerephez, a hol területi vagy hűbéri szakadozottság nem darabolta föl az országot és népet, a hol tehát inkább csak a kiváltságos osztályok egyensúlyára volt szükség, hogy egyöntetű országban öntudatos nemzet alakuljon.

Végeredményül mindkét út a kormány, az állam megalkulásához, avagy egyszerűbben : ennek a király személyétől való elkülönítéséhez vezetett. Az a társadalom, mely királya által vált egységessé : a francia, egy zordon uralkodó vas akaratára abszolút kormány alá hajtja fejét ; viszont az a másik, melyben csupán a különböző (kiváltságos) elemek egyensúlykereséséről lehetett szó, mint a mienk, az alkotmányos kormány vagy állam alapjait rakja le, melyben a király személyes uralma mellett tért és befolyást biztosít magának a terjeszkedni vágyó társadalom is.

Ime az újjászületés rokon vonásai és fokozatai az éjszaki társadalomban : a vagyonosság terjedése s ezzel karöltve az értelmiség, találékonyság, egyéni öntudat, önérzet kifejlődése, földi vágyak ébredése és elvilágiasodás s ezeknek alapján az alsóbb néposztályok : a polgárság és csekélyebb birtokú nemesesség megerősödése, szerephez jutása, nemzetek alakulása vagy öntudatra ébredése s végül kormányok és államok alakítására való törekvés.

## II.

Nálunk a XIV. és XV. század kedvezett ily alakulásoknak. A fejlődés fokozata eleinte lassú ugyan, de alapja erős és széles. Az Anjouk békés, tartós uralma alatt lép először a társadalom a vagyonosodás útjára s kapja meg végleges szervezetét és a többi európai népekétől teljesen elütő, magyaros jellemét is. Erős kezű királyok alatt, kiknek érzékek van az ország európai helyzete s a magyar faj politikai hivatása iránt. Kik idegen létökre kiszélesítik a magyarság látkörét, miután e magyarsággal magokat azonosították; törvényesítik a nemesek egyenlő jogúságát s ezzel előkészítik az egész nemesség közjogi szerepét, s végül a városokat a vagyonszerzés minden kiváltságai-val boldogítják, de szerepet csak a főbb nemeseknek engednek magok körül.

Nagy Lajos halálával változnak a tényezők. A királyok erős karja gyengül, ezzel tekintélyök is megapad. Leány-ágra jut a királyi családdal együtt a királyság is. E körülmény megbontja az eddig fönnállt összhangot. Túlfeszíti a főurak önérzetét, holott e természetből komoly, önérzetes, elfajulásában gögös faj az asszonyi uralmat amúgy is nehezen tűri. Trónkeresők és uralkodók bárgyúsága (Kis Károly), önzése és könnyelműsége (Zsigmond) és szívóssága (Nápolyi László) még jobban kiélezi ez ellentéteket. 1401-ben a főnemesség konspirál a király ellen, leteszi őt és kormánynyá alakul. Ime a királyságtól különvált ország és kormány legelső megnyilatkozása hazánkban, egyelőre még határozottan forradalmi alakban — s a mi ellenmondásnak látszik: főúri ægis alatt. A kettős kereszt, szemközt a póllyakkal, liliomokkal, a luxemburgi sassal, a királyság és dynastia eme változó jelvényeivel. \*) De még ugyanez évtizedben egy új, közös jelvény: a sárkány foglalja egybe a királynak és főuraknak rokon természetű érdekeit. A visszafogadott, majd győzelmes \*\*) király a sárkány-rendben testvéreivé fogadja

---

\*) *Zichy-okmánytár*. V. 254. Nagy Imre nagyérdekű megjegyzéseit ez országos tanács pecsétjéről.

\*\*) Nápolyi László fölött aratott győzelmét értjük.

alattvalóit s viszont ezek uroknak és testvéröknek hűségöket és védelmököt ígérlik.

A Zsigmond hosszú, egyöntetű uralkodása azonban szintén kedvez a békés munkának, a vagyon-gyűjtésnek s ezzel az értelmi fejlődés, öntudatra ébredés lefelé való terjedésének. De a főúri rend — bár a hatalmat bírja — nem gyarapodik tovább. Sőt inkább lassankint gyöngülni kezd, szaporodás, kihalás és hűtlenségi perek következtében, valamint azoktól a megalázó csapásoktól, melyeket maga Zsigmond mért reája (Lacztkfiak, Horvátiak, Debrőiek stb.), s a bandérium-tartás állandó súlya alatt is. És csakugyan az 1435-iki törvény, bár a bandérium intézményét szentesíti, a hadi szolgálat súlypontját a nemesekre helyezi át, kik különben már az 1397-iki országgyűlésen képviseltették magokat s a kiknek helyeslését — a megyék útján — az 1405-dik évi s előzetesen eme hadügyi törvényhez is kikérték.

Ugyanez időben az immár megvagyonosodott városok szervezete és politikai állása szintén törvényben nyer kifejezést. (1405.) Csakhogy nálunk a városok beérik a saját vagyonuk és kiváltságaik szaporításával és élvezésével. Gazdag forrásaivá válnak a közjólétnek és a királyi jövedelmeknek, de idegen intézményeikkel, idegen észjárásukkal kiválnak a magyar nemesi társadalom testéből s a közügyekre csaknem teljesen semlegesek maradnak.

Az Albert király halálát követő 20 év alatt a társadalmi és állami fejlődés roham léptekkel halad előre. A hosszú békés évtizedek alatt erőt gyűjtött, most pedig a belső és külső erőfeszítések, mindennapos mérkőzések korszakában kifejti azt. E látszólag szomorú küzdelemben, mely a fölfegyverzett társadalmat fegyverének használatára, erőszakoskodásra, a lappangó szenvedélyek kiöntésére készíti, egyszersmind nagy tehetségek válnak ki s a kisebb erő is érzi becsét és érvényesül. Kezdetben az önvédelem vagy önérdek csatolja a kisebbet a nagyobbhoz, később társaságban, magasabb vezetés alatt a köznek gondolata is kormányoz, lelkesít nagyobb csoportokat.

Most is véletlen körülmények egymásba fonódó sora adja meg a lökést a dolgok új rendjének alakulására.

Megürül a trón és nincs a ki az öröklés természetes során betöltené. S a mi még rosszabb: örökös várható. Gyermeke-uralomra van kilátás, mikor a trónon is erős karra lenne szükség.

Végre a választók többsége megegyezik: I. Ulászló trónra lép. A szomorú eredmény: husszita invasio Giskra vezérlete alatt s létért való küzdelem az ország nyugoti és éjszaki felében. Közben az új király is meghal (1444) s népe még inkább magára marad, mert a gyermek László, ki elég nagy arra, hogy ne melőzzék, éretlen arra, hogy király legyen. Ez a fejetlen állapot a legmagasabbra fokozza a főnemesség önérzetét s egy Garai Lászlónak és Ujlaki Miklósnak nagyravágását a kormányzóság, sőt a királyság csalétkével csiklándozza. Kezdődik az időszak, melyben a politikai társadalom eme nagy erői egymás elleni szövetségben keresik egyensúlyukat. A hatalmas urak e versengésében azonban már a köznemesség is megjelenik. Szintén egy főúrhoz: Hunyadi Jánoshoz, csatlakozik ugyan, de e férfiút magához hasonlónak és «Isten utáni egyedüli védő angyalának» tartja \*) s örömet látná magán a királyi széken is. Így jő létre az ország rendek tanácsa, melyben — önereje és érdemei révén is — mint kormányzó a köznemesség képviselője ül első helyen. E tanácsban válik külön másodszor a király személyétől s testesül meg az állam és kormány eszméje, a kettős kereszt szemközt a pólyákkal. \*\*) Egyelőre ugyan még mindig csak abból az alkalomból, hogy pines király s azért fölségjogokat is gyakorol, de most már nem, mint a Zsigmond elfogatásakor, csupán a főurak, hanem egyszersmind a köznemesség részvételével. \*\*\*)

Ime az első véletlennek: a trón megürülésének hatása a politikai társadalom nyilvánulására. A második a törökök föllépése, mely ép ez idő tájban fokozott erővel újul meg. Az ellenök támadt harcban föllépő Hunyadi köznemesnek tekintendő, ki maga is a köznemességre támaszkodva vívja legszebb

---

\*) Bilharmegye nyilatkozata.

\*\*) Leszámítva a Mária királynő elfogatásának és Zsigmond korában a Garai Miklós kormányzóságának idejét, mert e két esetben csupán a helyettesítés szüksége az alkalom.

\*\*\*) Pecsétjének pajzsában a kettős kereszt áll, körirata a következő: *sigillum prelatorum, baronum et nobilium regni Hungarie.* (Orsz. Lltár. Dl. 13548. 13851.) Itt megemlíthetjük, hogy 1454-ben — már V. László kormányzása idejében — az évi segedelem kivetésére kiküldött bizottság  $\frac{1}{3}$  része szintén köznemes volt, másik  $\frac{2}{3}$  része pedig a főpapok és főurak közül került ki.

diadalait, válik a határ védőjéből országos hőssé. A ki utoljára kelti és használja föl apostoli lélekkel a katholicismus régi lelkesedését, melyet a vagyon és műveltség élvezésének vágya s az erkölcsök elvilágiasodása Olaszországban már kiirtott a szívekből.

Ha a királyválasztás gyakorisága s az országtanácsban való részvétel megerősíté a köznemesség önérzetét és befolyását: a Hunyadival együtt a törökök ellen vívott harc megnevesíté azt.

A harmadik véletlen körülmény pedig magyaros jellemét fejté ki. E körülmény az idegeneknek ellenszenves, gyöngye vagy bénító uralma és befolyása. Az osztrák Alberté, ki az egyetlen magyarul nem tudó magyar király e században, a lengyel Ulászlóé, az V. Lászlóé, ki bármennyire színleli, hogy magyar, nem titkolhatja osztrák nevelését, a Czilleieké s legújabbán Ulriké, kit tulajdon honfitársai is rossz lelkűnek bélyegeztek, az osztrák Frigyesé, kinek makacs önzése ellen már ez időben fegyvert kell használni s a Giskráé, kivel szemben magának Hunyadnak karja sem elég erős.

S hogy az ellentét még nagyobb legyen, — Albert és Ulászló kivételével — épen annak a férfiúnak válnak ellenségeivé, a ki az e korbeli magyar társadalom: előkelő urak s különösen a köznemesség sőt a parasztság legfőbb vágyát, ösztönét: a török elleni harc eszméjét oly öntudatosan és sikeresen képviselte. Valóban ekkor a magyar társadalom ez osztályai érzik legerősebben a magyar faj igazi hivatását s ezért bálványozzák úgy vezéroket, Hunyadit. A kinek neve egész Európában a mellett hogy a keresztyénség, egyszersmind a magyarság zászlaja, a ki csaknem fanatikus keresztyén lovag létére öntudatos magyar politikus s bár idegen ősöktől származik, a latin szó ez abszolút korszakában magyarul teszi le kormányzói esküjét.

Következik a Hunyadi László tragédiája. Azt az erőfeszítő társadalmat, mely Nándor-Fejérvár ostrománál (1456.) a Hunyadi legnagyobb dicsőségének társa s a Czilleivel együtt Bécsbe futó király gyávaságának tanúja volt, érdekeiben, vonzalmában, önérzetében, magyarságában sújtá a budavári bakó pallosa, melyet néhány engesztelhetetlen főúr s a gyöngye, ravasz király parancsa vezérelt.

A Hunyadi-párt, mely eddig is magyar párt volt, e pillá-

natban a szívekben nemzetivé vált s csak alkalomra, vezetésre volt szüksége, hogy kifejezésre jusson s nagyot műveljen.

Ez alkalmat a király halála, új királyválasztás szüksége adja meg. Az a büszke, «emelt fővel járó» 40,000 nemes s a hozzájuk csatlakozó előkelők, kiknek Szilágyi Mihály a Rákoson a magyar faj fölmagasztaltatásáról oly kitörő helyeslés közt beszél, immár maga a nemzet s az a hatalmas kiáltás ott a Duna jegén: a Mátyás királylyá választatása, a magyar nemzetnek első megnyilatkozása.

### III.

A magyar faj józansága, öntudatra kelt politikai érzeke, megtestesülve a köznemességben, a lelkesültség egy alkalmas pillanatában a maga képére teremtetett ifjúnak nyújtja a koronát. Azonban a lelkesültség, mint valami szép ünnep a nap nyugtával, idő múltán szintén leáldozik. A mindennapi élet ismét elemeire: a köz- és főnemességre bontja a nemesi nemzetet. Az alsóbb nemesség, győzelméből önértetet nyerve, az ügyek kormányzására is alkalmas férfiút vél maga helyett hátrahagyni Szilágyi Mihályban, az ifjú király bátyjában. Viszont a főnemesség, mely egykor Hunyadi Jánost, mint jött-mentet lenézte, fiát már a maga kebeléből valónak tekintí. E fajnak típusa, a legkonservatívabb, legbüszkébb főúr, a Hunyadi László halálának értelmi szerzője, maga is trónkereső: Garai László, leányának kezével óhajtja biztosítani az új királyt magának és pártfeleinek.

Azonban mindez csak ösztön, remény, számítás csupán. Az' új király egyénileg még az ismeretlen X, apja fia, nevének, nimbuszának, vagyonának egyetlen örököse ugyan, de ifjú, kezdő. S ímé első lépésével mellőzi a Garai leányának kezét, a másodikkal eltaszítja magától a Szilágyi Mihályét. S midőn a nemzet két nagy osztályának képviselői bosszúra gerjedve, egyesülnek ellene, legyőzi és megalázza mindkettőt. Garait leteszi a nádorságból, Szilágyit a kormányzóságból s a harmadik nagyságnak, a szintén trónkereső Ujlakinak is «vigyáznia kell, nehogy valami baj érje». A nemesség egyeteme: az országgyűlés pedig, mely kijózanodása első napjaiban büszkén utasítá



öt a maga erejére, e merész tettek hatása alatt adót és katonát ajánl.

Még le sem telt uralkodásának első esztendeje, már is megmutatta, hogy sem a Szilágyi Mihály engedelmes fia, sem a Garai és Ujlaki nagyságának köteles bámulója, hanem egyenlő távolságban köz- és főnemestől: egyedül ő maga, a király. Nem támaszkodik egyikre a másik ellen, mint előde, a főurak rokona, hanem mindkettőre, mint alattvalóira, s első sorban önmagára, hogy önmagát emelje. Ledönti trónja támasztékait s úgy üli meg azt, miután a tekintély hatalmát, az öregek e természetes fegyverét, ifjú létére kiküzdötte.

Ki hát ez a merész, eredeti szellem, ily gyors sikerekkel, ily önálló emelkedéssel?

Oly korban élt, mely kedvezett az egyéniség, a subjectivén kifejlésének, szemközt az előbbi korszakokkal, melyekben az ember egy nép, vallás, osztály, párt vagy család tagja csupán, semmi más. Fészkei a gazdag olasz városok és köztársaságok, melyekben erős testi ösztönök, erélyes indulatok, vágyak és erkölcsök, párosúlva a szellem műveltségével, a pusztán létért való küzdelmet, a hatalomért, kitűnésért való szenvedélyes törekvéssé fokozzák. Mintái Dantetól Michel Angelóig az írók és művészek egész serege, a condottierik és zsarnokok minden rangú nagysága, ezek az önálló, eredeti teremtető egyéniségek irodalomban, művészetben, politikában, mindennapi életben.

Ez áramlat, a belső zavarok és külső háborúk nehéz küzdelmeiben, a versenytársak mérkőzéseiben — láttuk — nálunk is érezhető már. S a nemesi társadalom, mely a szereplést egyedül a birtokhoz kötötte, alkalom adtával — ép mint Olaszországban — a legmagasabb emelkedésnek is útát engedett.

A körülmények ez összetetalálkozása szülte nálunk Hunyadi Jánost. Ezt a magyar condottieri-t, kiben a keresztyén lovag, a magyar katona, és az Európát látott udvari ember egyesült. Már atyja bejáró volt Zsigmond király udvarában; ő maga pedig ott tölté el élte javát. Részt vett a széles látkörű fejedelemnek nemcsak hadjárataiban, hanem európai útazásaiiban is. Így fordult meg vele Olaszországban. S fogékony elméje megtermékenyült ez érintkezésektől. Midőn azután férfikora delét túlélve, szerephez jutott, a legeredetibb, legegényebb hadvezéri és politikai genievé, a magyar faj legvonzóbb sajátságai-

nak típusává fejlődött. Józan, egyenes lelkű, tiszta családi életű s nagy birtokszerző. E mellett azonban európai látkörű férfiú, ki a legmagasabb állásokra vergődve, személyes tapasztalatok árán ismeri meg a tudatlanság hátrányait, a műveltség roppant hatalmát. Természetes, tapasztalt esze ellátva a népek fölött, Olaszországban találja föl nemcsak a lelkét betöltő vallásos eszmék, hanem egyszersmind az igaz műveltség forrásait is; s bár kellő tanulmánya nincs hozzá, élte vége felé, legnagyobb gondjai és harcrai közepett maga is meríteni igyekszik azokból.

Ily férfiú, saját édesatyja: tipikus nagyság közvetlen hatása alatt indul növekvésnek Mátyás. A legnemesebb férfiúi tulajdonok: vallásosság, egyenes lelkűség, bátorság, s ezek eredménye gyanánt: életphilosophia, hadi tudomány, politikai bölcsesség megtestesülve állanak előtte az élet-halál harcok bálványozott hőseiben, kit hozzá méltó nő, mint kortársai neveztek: «hős asszony» támogat. Fogékony, tág szellemű ifjúra nézve tanácsnak, utánzásnak kiapadhatatlan kútfeje, nagy hivatásnak, merész pályának ellenállhatatlan ösztöne.

S a mi az atyánál hiányzik: az olaszos műveltség, az ó-kor új életre kelt világa már a gyermekkor éveiben megragadja ifjú lelkét. Már ekkor hősök a bálványai. Az olasz eposz-irodalom legelső hőseinek: egy Orlando-nak kalandjai ejtik bámulatba, keltik föl utánzó- és képzelő-tehetségét, ambícióját. Első nevelője: Sanoeki, lengyel ember, humanista, egykor Ulászló király gyóntatója, politikai bizalmas tanácsadója. S későbbi fejlődésének is oly előkelő, olasz műveltségű, lelkes emberek adnak irányt, mint Vitéz János, atyjának legjobb barátja; Kapisztrán, ki mielőtt baráttá lett volna, jogtudós és országbíró volt Nápolyban; s Carvajal, ki a 15—16 éves ifjában fejedelmi tulajdonságokat ismert föl. Úgyhogy tudományával már ifjan segítségére jöhet atyjának. A külföldi követek előtt legtöbbször ő tolmácsolja latinul atyja magyar gondolatait. S ily módon a legmagasabb állami és diplomatiái ügyek elintézéséhez is kedvet kap, gyakorlatot szerez.

Nem közönséges világ ez. A legkiválóbb egyéniségek közvetlen példája, társalgása, oktatása s kitünő olvasmányok fejlesztik értelmét, irányozzák akaratát, növelik vágyát a szereplésre, emberek fölött való kitűnésre, sőt — ha Galeottinak hinnünk szabad — az ország kormányzására is. Valóságos

iskolája az államférfiaknak, hadvezéreknek, művelt szellemeknek, melegágya a becsváagnak.

Azonban az egyéni jellemet nem a tudomány és a példák tanításai avagy a szülői ház gondja, szeretete fejlesztik, hanem az élet. S Mátyást az élet iskolájába korán beadták. Oly idős korában, mikor más még játékszereit sem dobálta el, ő már ide lépett át. Gyermekévei óta örökös élet-halál küzdelem látványa töltö be lelkét. E harcok központja mindig atyja vagy családjának más tagja vagy épen ő maga volt. 11 majd ismét 16 éves korában nőül kapja a nálánál egy évvel fiatalabb Czillei Erzsébetet, atyja halálos ellenségének leányát, s alig néhány hónapra, hogy az egyház is rájuk adta áldását, a szegény nő rettenetes betegségben hal meg Hunyad várában, mialatt ő a királyi udvarban kamarási állásban tulajdonkép a kezes szerepét játsza. Azután következik a hosszú küzdelem vége, családjának tragédiája. Egy év alatt látja halomra hullani édes atyját, egykori ipát, majd egyetlen testvérét — döghaláltól, testvére kezétől, bakó pallosától. Lelkét a dicsőség, halál, bosszu, gyilkosság, vérpad, fogság, forradalom jelenetei rohanják meg, melyeknek mindinkább ő a közvetlen nézője, részese, központja. Egyik pillanatban testvérének szólíthatja a királyt, a másikon halálát várhatja tőle. Mint a családi politika eszközét, kézi zálog gyanánt dobálják ide-oda, kötik le sorsát, érzelmeit akaratan kívül, egész életére; emelik, magasztalják föl (Temesvárotn), sújtják le (Budán), gúnyolják ki (Becsben). S szakadatlanul feje fölött függ a veszedelem, fenyegető helyzetek bonyodalmában, kétes békekötések hiú ölelkezéseiben, nyílt zakítások zivataraiban.

Az élet kohójának ily forró tüze a gyöngye lelkét megperzseli, elhervasztja, az erőset azonban — milyen az övé volt — megeddza, kifejlésre készti, jövő sikerekre képesíti.

Ma már alig bírjuk elképzelni ily kérlelhetetlen sors hatását egy ifjú lélekre. A mi fiatalságunk szabályos, erkölcsös fölügyelet alatt, elméleti könyvek fölé görnyedve, betűk társaságában, a gyermek-ifjú kor apró csínyjeiben, majd langymeleg álmadozásokban, heves reménykedésekben, a barátság és első szerelem érzelmeiben telik el, s csak az életbe kilépve kezdi egyszerre érezni megdöbbenő, csüggedező lelkünk az érdekek harcának kijózanító taszigálódzásait, öklelkezéseit. Mátyás ezekben nőtt föl, ezek az ő leghívebb pedagógusai.

S nem a mi kicsinyes, egy-két szoba szűk körére terjedő küzdelmünk, hanem országok, uralkodók, pártok, tömegek, — ellenséges, kibekithetetlen eszmék háborúja, melyben a győztes számára semmi helye a rokon- és ellenszenvek érzelmeinek, hanem a melyet az értelem és akarat legedzettebb fegyvereivel döntenek el. Minden az önfentartás és önérdek kérdése körül forog itt; érzelmek, fékezhetetlen indulatok tehát könnyen végső veszedelmet okoznak. Ezért a ki a diadal gyümölcseit szedni akarja, legelőször érzelmeit kell elnyomnia, színelni megtanúlnia. Valóban a gyöngé lelkű ifjú királynak: V. Lászlónak, ki csecsemő korában ily viszonyok közé került, ez az alap-jellemvonása. Bátyjaitól: Frigyesről és Czilleitől tanulta el, s a körülmények nyomása alatt életszükségnek tapasztalta.

Mátyás erőteljesebb, pozitívabb szellemének, hazuról hozott akarat-erejének, tett- és dicsőség-vágyának tartalmát, öntudatosabb irányt adott ez a küzdelem. S ellátta a jövőre nézve a megfelelő fegyverekkel is. A veszedelmek szünetlen leskelődései azoknak elviselésére, megvetésére, érzelmei elnyomására, indulatai fékezésére, kitartásra szoktatták, kifejleszték benne a daczoló bátorságot, feszült figyelmet, ítélet-alkotás, körülmények és emberi lelkek mérlegelésének képességét, az érdekek iránt való érzeket, a nélkül hogy erkölceit mélyebben megrontották s fejlődésnek indúlt æsthetikai érzékét eltompították volna. S atyja érdemeinek és állásának, a saját tehetségének és ártatlanságának tudata önérzetét csak fokozta megaláztatásai közepett.

Ez a tizennyolcz éves ifjú, fejlettizmaival, feszült idegeivel, csunya kamasz vonásaival, vörösbe játszó hajával olyan mint egy jól fűtött locomobil, melynek, bár itt az ideje, nem szabad még megindúlnia. Tenni akart már, megelégtelte a türelést, szenvedést. Egy ízben, midőn bécsi fogságában környezete magyar királynak csúfolta, e szavakban tört ki: «Várjatok, még a ti királyotok is leszek!» S mikor megválasztásának hírért meghozták, cseppet sem volt meglepetve. Atyját, ezt az 50 éves korában pályájának indúlt, fegyvermezett katonát sokat üldözték a trónra-vágyás méltatlan vádjával, fia nem titkolta... király akart lenni.

## IV.

A trónra vágyó nemes ifjú később trónra termett királynak mutatta magát. Hatalmát a csehek és németek ellenében is csakhamar kivívta s mély medret ásott magának a magyar társadalmi és állami élet, valamint az európai politika kemény talajában. S egyéniséget mind erősebben érvényesíté.

Ritka időszak, mely a testi és lelki tehetségek összhangzatos kifejlésének ennyire kedvezett volna. Nálunk a fölfegyverzett társadalom Albert király halála óta vagy harmincz éven át alig tette kardját hüvelyébe. A naponként való mérkőzés katonai erényeket szült, megaczelozta a különben is edzett testeket. A Magyarországon jártas olaszok — a meztelen emberi test művészeinek országából — a magyarság katonás jellemén és hadi küzdelemre termett erős testén álmélkodnak leginkább. Izmosabbaknak, kitartóbbaknak, harcziásabbaknak, sőt (Galeotti) hevesebbeknek nézik ezt a fajt, mint a magokét. Harcz és háború mindennapi szükség nálok — mondja Bonfini, ki pedig csak a 80-as évek magyarjait ösmerte; ha ilyenmű foglalatosságuk nincs, okvetetlen egymás ellen támadnak.

Mátyás is ezek közül az emberek közül való. Bö melle, szeles válla, magas törzse — mint Bonfini és Galeotti leírják — mihelyt lóra ült, természetes lovaggá növelék a különben közepes szabású ferfiút. S izmainak és idegeinek egészséges erejét sokszor bebizonyítá a háborúk erőfeszítésében, a békés idők tornáiban. «Bár csak most is szokásban lenne — mondogatá — hogy a vezérek vagy fejedelmek vívnának meg népeik helyett.» S mikor egy ízben méltó ellenfele, Podjebrad, párviadalt indítványozott kettőjük közt, nem habozott azt azonnal elfogadni, s kétségkívül bizakodott gyakorlott testének felsőségében. Csak a hadjáratok növekvő súlya, a szabadban, sátor alatt töltött ősöknek és teleknek csontjaiba szívódott hideg nedvessége tudta megtörni kihasznált testét.

Azonban a lovagok kora lejáróban. A tornák immár mindenütt testgyakorlatok avagy ünnepélyek programmszerű látványosságai csupán. Olaszország felől enyhébb szél fujdogál: a szellemi műveltség áramlata, mely végeredményül fölvirágoztatta a tudományokat és művészeteket, kifejlesztette az

ízlést s az emberi képességek egész sorát fölszabadítá a hit egyed-uralma alól. S a nemzeti király, kit ilynemű politikai fejlődés ereje dobott a trónra, mind mélyebb lélekzettel szívja tág tüdejébe annak ózonát. Főleg a nápolyi menyecske ideje óta, kivel együtt egész kis Olaszország vonúlt be Budára.

Egyénisége ez áramlattól kap újabb lendületet, erejét ez sokszorozza meg. A középkori katonát modern szellemi munkássá alakítja át. Csakhogy egyszerű szellemi világ még az övé, tápláléka nem oly nagy garmada, mint a mienk, s nem oly ezer meg ezer féle. Nem nyomja tehát agyon súlyával a szellem elevenségét és ruganyosságát, józanságával hitét, és sokoldalúvá teszi szaktudós helyett. Először is szakadatlan figyelmét kelti föl s ez által tehetségeinek is tert nyit. «Mikoron valamit a tanács eleibe . . . kell vala adni . . . és az urak rend szerint szólnak vala a dolgokhoz, figyelmesen hallgatja vala őket. Mikoron egynehányszor az urak ellenkednek vala egymással, nagy becsülettel feddik vala reájok és egyenes-ségre inté őket . . . nagy mértékletességgel.»

Így szól Heltai, az ő naiv stíljében, Bonfini után.\*) Valóban a tanácskozők ily biztos vezérletét első sorban az eleven figyelem — az értelem e pásztora — adja meg, mely az értelmet állandóan a dolgok természetén tartja. Ez diplomatiái és hadi sikereinek első titka is. «Hadi zaj, ágyúdörgés között, táborban — mond Galeotti — nyugodtan tudott aludni, otthon pedig a legmélyebb csendben szolgáltnak legkisebb suttogása is fölébreszté. Szabács ostromakor, mikor az erőművek nagy zajjal csapdosták a falhoz a köveket, a föld reszketett, a sátorok rengtek, sokszor elnyomva az álomtól, a legcsekélyebb suttogás, akármily fáradt volt is, azonnal fölébreszté.»

A munkát, bármely pillanatban jő is, azonnal, szellemének teljes erejével megragadja. Uralkodása első évében, augusztus 24-én, éjszaka, hírnök érkezik az udvarhoz Nándor-Fejérvárról, fontos tudósításokkal. A királyt fölverik álmából s jelentik neki, hogy a török Galambóczot elfoglalta. Mátyás azonnal tanácsba hívja az urakat, s ennek végén kinyilatkoztatja, hogy személyesen fog indulni a török ellen s hajnalban azonnal útra is kél.

Fegyelmezett erő ez már, mely csak a dolgokra, azok

---

\*) Dec. III. lib. 9.

sikerére s a kötelességre néz, és nem gondol a fáradt test kímélésével. És békében úgy mint háborúban versenyt dolgozik katonáival. Az olasz írók följegyezték, hogy maga oktatta, a hadi mozdulatokban maga gyakorolta őket. A mire annál nagyobb szükség volt, mert eddigelé ismeretlen, római minták után indult. És minden katonai dologban maga járt elől jó példával. Személyesen ügyelt föl az előőrsökre, éjjel is föl-fölkelt s maga járta be őket, hogy ébren és helyökön vannak-e. Bár kétségkívül nagyítás, a mit Galeotti mond, de jellemző, hogy — névszerint ismerte katonáit. És valamint béke idején gyakran álruhában ment a nép közé, hogy bajai és szükségai felől tájékozódjék, háborúban nem egyszer maga ölté magára a kémek veszedelmes öltözetét.

Íme a lelkiismeres munka embere. Sokat éjjelezett — mondja Bonfini. Mindig dolgozott — teszi hozzá Galeotti. Gyors és biztos elhatározásainak ez a fő titka. A részletek, a körülmények ismerete, nehéz munka árán. Az ő kora előtt teljesen ismeretlen volt Magyarországon az olyan király, a ki maga áll be a maga kancellárjának sőt írnokának. «Mátyás király bámulatos szorgalmát — írja Galeotti — mind nagy mind kicsiny dolgokban ez mutatja főleg: minden levelet, melyet szerte küldöz, vagy maga mondja tollba, vagy ha mások írták, elolvassa (és kiigazgatja — tehetjük hozzá), valamint a hozzá érkezetteket is azonnal átfutja. . . Saját kezeivel írja leveleit, s rendkívül röviden fogalmaz.» De ha a szükség kívánja: classicus levélíró, mint bármely humanistája. Csak akkor nem dolgozik, mikor ebédhez vagy vacsorához ül, de még ekkor sem szűnik meg szellemét foglalkoztatni. Ez az ideje vendégeié, főleg a későbbi években: a tudósoké, kiknek római stilben induló párbeszédeit és vitáit hallgatja, vezeti, idezeteivel élénkíti, az ép ez időben szülemelő elmésség, élcz, ötlet sziporkáival megvilágosítja; s a hegedősöké, kik egyhangú zenétől kísért komoly regéikkel, történeteikkel a magyar hőst ébresztgetik, tüzelik, gyönyörködtetik benne.

Az önképzés ösztöne, szükségének tudata sírjáig kísérte őt. Bejárta szorgalmával a regi római és görög, s az ezek fölött Olaszországban támadt latinos irodalom egész mezejét, melyben akkor az európai civilisatio legerőteljesebb magvai indultak fakadásnak. Társalgás közben, majd könyvtára római székében elégitgeté növekvő tudásvágyát, sőt olykor estve ágyában

is olvasgatott. «Reggelenkint — úgymond Bergamói Fülöp — gyakran vánkosai közt találják Curtius, Livius, vagy más történetíró munkáját.» És csakugyan a történelmi és hadi tudományokban — melyek ekkor a legpositivabb ismereteket nyújtották — találta legnagyobb gyönyörűségét és okulását. Ezenkívül azonban a divatos csillagjóslás, ábrázattan, ars magica; továbbá az orvostudomány, philosophia, építészet, theologia, földrajz, szónoklat és költészet útjain is járatos. Egy ízben, mikor a királyi palota elfogadó termében könyvét olvasó Bátor Miklós váradi püspököt a főurak kigúnyolták, ily szavakkal utasítá őket rendre: «Miklós püspök helyesen cselekszik, ha a henyeséget kerülve, olvas, tanul és lelkét műveli. Mert szorgalommal és fáradsággal szerezzük a tudományt. S dicsérem Catót, a ki a henyeséget a bűnök szülőjének tartván, míg a római senatus összegyűlt, mindig olvasgatott valamit.»

Majd az építő-, faragó-, festő-művészet szemlélhető alkotásai ragadják meg lelkét. «Miként emlékezzem meg — úgymond Bonfini — a nagyszerű templomokról és palotákról, melyeket Budán, Sz.-Fehérvárott, Visegrádon, Komáromban és más helyeken emeltél? Hogyan mondjam el, mint gyönyörködöl a régi mintájú kitünő épületekben?» «Oly tehetsége van az építészetre — teszi hozzá Galeotti — hogy a házak díszes és kellemes berendezésében a legügyesebb művészekkel is vetélkedhetik.» Az ízlés születésének e korában a szép iránt való természetes érzeke is életre kelt, kiművelődött s palotáinak nemcsak formájában és külső ékességében, hanem belső berendezésében is tükröződött. S vonzó külsőt, magasabb színvonalat adott fényes ünnepélyei cultusának, melyet egy öltözni szerető, gazdag népnél az újdonsült király föltűnés-vágya is növelt.

Oly időben, mikor a legegényibb lángelmék csak épen hogy rálépnek az eredetiség útjára, korán kifejtett gyakorlati érzeke az ő ész-tehetségét is ez útra terelé. Tudósokkal szemközt elmondhatta, hogy aránylag keveset tanult, de viszont érzé, mennyivel több hasznót húz olvasmányjaiból mint amazok, kik pedig szintén rajta voltak, hogy a régi világot ne csak fejben és szóban, hanem a köznapi életben is apróra föléleszszék. Intézményekhez, politikájához, egész föllépéséhez, magatartásához innen vette az eszméket, mintákat, de gyakorlati érzeke tiltakozott a tudósok minden áron való utánzkodása



ellen. Így egy alkalommal elítélte a régi latinos helynevek affektált használatát. «Csak hagyjuk meg — úgymond — az újabbakat, mert különben sohasem értjük meg egymást.» S bár a természettudományok fejletlen állapota miatt az ő lelke is meg van rakva babonákkal, s kora egyéb előítéleteivel, de azért józan értelme az uralmához makacsúl ragaszkodó scholasticismus szőrszálbasogató bölcsességében is inkább a gyakorlati élet magyarázatát keresi. Ezzel némitotta el az öntelt Gattust, ki a theologia legkétesebb kérdéseiben való biztos jártassággal kérkedett. «Miért, hogy épen Pétert, ki őt megtagadta, ruházta föl Jézus a legfőbb papi méltósággal, s nem a törhetetlen Jánost? — kérdé tőle a király.» «Átnéztem minden könyvtárat — felelé a tudós — de ennek a kérdésnek megfejtése tudom, nincs sehol.» «Pedig van — veté ellen a király — Sz.-Jeromos egyik munkájában. Mert a bűnös és hűtlen Péter az emberi gyöngeségeket könnyebben megbocsáthatá, mint a szűzies életű János, ki önmagáról ítélve, kérlelhetetlenül elűzte volna a bűnbánókat s elidegenítette volna Isten hitétől az emberi nemet.»

A találékonyság életismerettel és dialektikai érzékkel párosul már itt. «Az éles elméjű és képzett nyelvű király szokása, talányokat adni föl tudósainak. Ilyenkor cselfogásaival annyira szorongatja emberét, hogy misem nehezebb, mint az ő hálói és törei elől megmenekedni.» A humanistának e különben hízelgő megjegyzése, a tanúlt, tapasztalt s magasabb tehetségű férfiú fölnyét mutatja be a tudósok fölött, kik meddő elvontságokon tóprengenek s bizonyítékaikat nem a józan ész magyarázataiban, hanem egyes-egyedül régies idézeteik phrasisaiban keresik.

Segítségére van kitűnő emlékező tehetsége, a tevékeny, eszes emberek csodás sikereinek biztos alapja. Soha eddig a középkorban nem volt egy agyban annyi ismeret egybehalmozva, mint ép ekkor. Ez a kiapadhatatlan forrás táplálta benne — a mint ma mondanók: a psychologust. «Mátyás mély emberismerő» — hízkeledik Galeotti. De tudjuk ezt nála nélkül is. «Sokat bajlódott szép ábrázatú, szelid szavú s báránybőr alatt farkast rejtegető diplomatákkal, és . . . segítségével volt az ábrázat-tudomány is, melyben a legkitűnőbb mesterektől szerzett bő ismereteket. Úgy hogy bár kinek jelleméről első látásra is a legtalálóbbró ítéletet hozta, első találkozásakor belátott az emberek lelkébe.» «Minden idegent figyelem-

mel kísér — folytatja másutt — a ki országába jő.» S bizonyára több hasznát vette e nemű megfigyeléseinek, önismeretének, a minden új dolognál és embernél föltett miért-eknek és miként-eknek, mint az agyvelő nélkül való ábrázattudománynak. Alattvalóinak jellemével kezdettől fogva tisztában volt. «Gyakorta nagy együgyűséggel cselekvék vala velök — írja Heltai az ifjú királyról — és avval alattomban mind kiveszi vala belőlök, mit forgatnak vala szívökben, és végére megy vala minden szándékuknak. Eképen vizsgálja vala az emberek szívét és mindenben elejüket veszi, úgy hogy nem igen csalhatják vala meg őt.» «Bizonyára soha senki oly jól nem ismerte a magyarok természetét — úgymond a már élemedett király — mint én, ki annyi esztendő óta tartom őket féken.»

Mikor vezérét, Nagy Simont, az osztrák Frigyes katonái megverték, azt izené vissza serege gyávaságát beismerő vezérének: «Győzelemmel tegyétek jóvá a hibát!» Tudta, hogy az önérzetes katonák a következő ütközetben nem hagyják magokat megveretni. S a magyar fajnak haragja és duzzogása közepett is egyenes lelkében bizakodott, mikor a divatos méregkeverés és orgyilkosság vádjá ellen maga védelmezte meg azt.

Oly korszaknak győzelmes hőse és diplomatája volt ő, melyben a megújhodó szellemi erőnek naponként tusára kellett kelni az emberekben a duzzadozó testi erővel. Oly néppel állott szakadatlan érintkezésben, mely a gondolat-eltitkolás művészetét politikai elméletbe foglalta s oly ellenséggel: az osztrák Frigyeszel, ki a ravaszságot a szívós erő rangjára emelé. Jártnak kellett tehát lennie az emberi lélek összes rejtekeiben; s első sorban ismernie kellett ellenségeit. Mikor a pápai legatus annak kieszközlésére vállalkozott, hogy Frigyes császár önként ajánljon többet neki, hangos kacajba tört ki. Megtettesült bizonyára előtte a személy szerint is jól ismert jeles férfiú, legnagyobb ellensége, a politikai nagylelkűség pose-ában, a diplomatiái szótartás harlekin-köntösében.

Keskeny homloka alatt mérlegelő, számító elméje, mely az emberi lélek tekervényeit a szemek, ábrázat, szavak, hang-súly és tettek ablakain át kémleli, jól ismeri az emberekre való hatás titkait is. Nemcsak passiv psycholog, hanem szónok is, az olasz classicus szónokok e fénykorában. S a természet az emberi képességek egész sorával halmozta el, melyek az igazi szónokot teszik. Hatalmas fejről sörény gyanánt omlottak le

gazdag fürtjei izmos nyakára és széles vállaira, mint egy himoroszlánnak. Az a csodálatos hajtömeg, mely budisszini szobrának fejét beborítja, ma is imponál. Még inkább arcának kifejezése, melyben a merészen előrevágódó nagy orr, a gögösen földduzzadó alsó ajak, a száj szögletét környező vonásokban leselkedő gúny, s főleg szemének világtalanul is merész tekintete valóban az erős, kiszámíthatatlan, zsákmányra vágyó oroszlánra emlékeztetnek. Egykorú írók és diplomataik, kik szemtől-szemben állottak vele, s érezték igézetét, egyértelműleg igazolják ezt. Szeméből az erő, ész és akarat kifejezését olvasták ki, melyet azonban tetszése szerint vált föl vagy szárnyal túl a derűltség ellenállhatatlan nyújassága, a harag, indulatok, fenyegetések villáma. S ha megszólal, hangja megszire cseng, s zürzavarból, lármából is kihallik. Beszédét mindig élénk taglejtésekkel kíséri, s arcát, hangját, mozdulatait mindig tárgyához, a helyzethez, hallgatóihoz alkalmazza. Emberismerete e pillanatban a hatás szempontjait nyújtja neki. Találékony, élczelésre, sőt gúnyra hajló elméje, emlékező tehetségének tárháza, s csodálatos nyelvérzéke és nyelvismere pedig az eszközöket. A magyaron kívül a latin, német, olasz, cseh és lengyel nyelveket is egyformán beszéli. Ebbeli felsőségéhez, melyet hallgatóival odavetőleg éreztetni szokott — járul eszének teremtő képessége, melylyel rögtönözve vagy készülve a hozzá intézett beszéd gondolatait, bizonyítékait rendbe szedi s azután a dialektika fegyvereivel, a szónoki hatás törvényei szerint elemeire boncsolja s megezőfolja. «Sok nehéz gyakorlat, s inkább díszes előadású és tudós férfiakkal való társalgás mint tanulmány művelé ki e képességét» — jegyzi meg Galeotti.\*)

Ugyanaz a tehetség, mely a gondolatokat, körülményeket a szónoki hatás kedvéért új vonatkozásaik szerint csoportosítja, a politikai élet megfigyelt eseményeinek ezer meg ezer apró szálaiból újat, a mások előtt semmiből valóságot teremt. Az alkotó phantasia ez. A tehetségek tehetsége, nagyobb fokban csupán a legkiválóbb egyének sajátja, mert teremteni isteni képesség. Mátyás király e nélkül értelmes, tanult, önérzetes,

---

\*) E rajzunkban a Rusz Menyhért (Segessernél), Bonfini stb. és különösen a Galeotti által nyújtott tényeket szedtük össze. (Galeottinál különösen az i. m. IV., XXVIII. és XXIX. fej.)

erős akaratú, de közönséges uralkodó, ezzel első rangú politikus és hadvezér. Igazi költő, ki a művészetek legkiválóbb alkotásaival veszi körül mindennapi életét, ünnepélyeket, lakodalmat, bevonulásokat, fogadásokat, követségeket, lakomákat, megannyi eleven képeket rendez, s közben eleven eposzokat játszik érző, lelkes emberekkel, saját kortársaival.

A látszólag távol fekvő érdekek, állapotok, események természetébe belát, az ellentéteket, a finom vonatkozásokat fölfedezi, összeköti, hogy áthidalhassa a megtörtént dolgokat a jövő eshetőségekkel. A dolgok szakadatlan változásait követi, de nem hogy csupán kövesse, s alkalmazkodjék hozzájuk, hanem hogy céljai szerint alakítsa azokat. Bírja a tervezés csodálatra méltó képességét. A lélek igazi játéka ez nála, de merész, kockázatos, magasabb fajtájú játék, mert életben, vérben, vagyonban, érdekekben, tradíciókban megy. A legkonzervatívabb, legelőkelőbb európai intézmények: a pápaság és császárság, királyokkal, fejedelmekkel, népekkel, Moszkvától Nápolyig, Konstantinápolyig, Moldvától Párisig, Berlinig szerepelnek benne. Rendelkezik, vagy rendelkezni kíván velök, hogy közönyös ismeretlenekből vagy ellenségekből barátjaivá vagy éppen szövetségeseivé tegye őket. Míg mások bevárják az eseményeket, ő — kezdi azokat. Mikor mások már megnyugszanak, ő az újabb fordulatok szerint újabb meglepetéseket, újabb terveket készít, — egész a lehetetlenségig. Ritka politikus, kiben a becsvágynak, önzésnek oly termékeny és fáradhatatlan szolgálója lett volna, mint ő benne volt az ő teremtménye phantasiája, mely a célok, tervek, expediensek végére mehetetlen sorát bocsátotta zsarnok ura rendelkezésére.

Más arányokban, ezer meg ezer apró darabra törve, Olaszországban találjuk föl bővíben, hol a kisebb-nagyobb művészek, tudósok, uralkodók, diplomaták, kalandorok fejében képet képre, tervet tervre halmozott ez időben.

CSÁNKI DEZSŐ.

## ÚJABB NÉZETEK A FRANCZIA IRODALOMRÓL.

Alig van irodalom, melynek képe oly rohamosan s annyit változott volna az utóbbi évtizedek alatt, mint a középkori francziáé. Természetesnek fogja tehát találni az olvasó, ha a francia irodalom történetében újabban fölmerült nézeteket kívánván ismertetni, külön s önállóan tárgyaljuk e régibb időszakot, mint föladatunk első felét.

Föltűnő mindenekelőtt az újabb irodalomtörténet-íróknál a prähistorikus korszak mellőzése, mi a keltomania lejártáról tanúskodik. A kik, mint Kressner,\*) még mindig hajlandók a napjainkbeli francia jellemvonásait föltalálni Cæsar galljaiban, nem kevésbbé beismerik, hogy alig több a semminél az, «mi a kelták intellectualis és erkölcsi életéből átöröklődött». A francziák magok is ma már inkább csak megengedik a dolog lehetőségét, semmint határozottan állítják: a római szellem bámulatosan gyors áthasonító hatása daczára, véli Gaston Paris,\*\*) «fönmaradhattak ugyan a francia jellemben bizonyos kelta vonások, de az irodalomban nincs mód, kelta nyomokra bukkantatni». Attól, hogy komolyan kelta hagyománynak tekintsük továbbra is a francia szellem legföltűnőbb sajátosságát, Petit de Juleville\*\*\*) óva int: «Gall szellemnek szokás nevezni —

---

\*) *Geschichte der französischen Nationalliteratur*. Von Fr. Kreyssig. 6-te Auflage. Von den ältesten Zeiten bis zum XVI. Jahrhundert. Bearbeitet (sőt újra írva) von A. Kressner. Berlin, 1889.

\*\*) *Manuel d'ancien français. La littérature française au moyen âge (XI—XIV. siècle.)* 2<sup>ème</sup> édition revue, corrigée, augmentée. Paris, 1890.

\*\*\*) *Leçons de littérature française*. 5-ème édit. I. Des origines à Corneille. Paris, 1889.

jegyzi meg — azt a gúnyolódó, tréfálkozó kedvet, a mi pedig — úgy látszik — vajmi idegen volt a régi kelták temperamentumától». Ugyanide vág Saintsbury \*) azon figyelmeztetése, hogy «az, mit esprit gauloisnak neveznek a francia írók, a gonoszkodó s fesztelen tréfálkozás, nem jelentkezik mindjárt eleinte, sem minden műfajban. A francia irodalom legrégibb részében többnyire szembeszökő a komikai elem fogyatékosága vagy legalább is alantassága.»

A középkor hatalmas epikájára honfiúi büszkeséggel szoktak volt utalni a francziák, mint a mely egész Európát bámulatba ejtette, utánzásra csábította annak idejében, s mely fényesen megczáfolja azokat, kik Voltairerrel Malézieu szavait szeretik ismételni: «Les français n'ont pas la tête épique». E büszkeség hevében féktelen magasztalásokra engedték magokat ragadtatni a Roland-éneket illetőleg. Ma már alább hagyott e rajongás. Ha a *hybris tragikumát* keresik is némi nagyzással Roland alakjában, elismerik, hogy ez ének (ezt talán kissé az *Ilias* s a *Nibelungenlied* kedvéért!) ellentmondásokat tartalmaz mai versiókban; sőt hogy az emberi, az élet igazsága, a részletek változatossága «következétesen föl van áldozva, vagy alá van rendelve benne a vezéreszmének»; stíljében «nincs igazi költészet», színtelen, egyhangú, komor. (Gaston Paris.) Elismerik, hogy inventiója szegény mesében s alakokban, a csoportosítás ügyetlen, a színezés nyers, s hogy ezek a Léon Gautiertől Aubertinig a keresztyén lovagság eszményeként magasztalt hősök «vadászaik miatt nem igen méltók keresztyén névre». (Petit de Juleville.) Mi több, ma már a francziák magok is kezdik elfogadni azt az, újabban Pio Rajna által végérvényesen bebizonyított nezetet, miszerint epikájok tulajdonkép germán inspirációra vezetendő vissza. «A chanson de geste-ek, — úgymond Saintsbury, eredetökre nézve valószínűleg, szellemökre nézve egész bizonyynyal germán alkotások, mint ezt a leghazafiasabb francia bűvárok is elismerik». A francia tábor legkimagaslóbb bajnoka G. Paris, a német romanistika ellenében ugyan azt hiszi, hogy a karolingi hősmondák «egyszerre szóltak németül és francziául», — hogy a Nagy-Károlyról fönmaradt énekek «eredetileg mind francziául voltak költve»; a chanson de geste-et általában «a nemzeti szellem legösztönszerűbb, legközvetlenebb alkotásának» tekinti. De

\*) *A short history of french literature*. Third edition. Oxford 1889.

a merovingi időkről szólva, ő is ily nyilatkozatot kénytelen tenni: «A francia epopœa a germán szellemnek a keresztyén, főleg francia műveltséggel való egyesüléséből, román formában keletkezett». G. Paris egyébiránt tudvalevően Pio Rajna művének megjelenése előtt a tisztán román eredetnek volt híve, mint Paul Meyer és L. Gautier is. Az utóbbi azóta szintén megtért, de azért még mindig vannak francia romanisták, kik Bouche-rie-vel a germán eredet tanát a «lehető legkülönösebb tévedésnek» tartják. (V. ö. Brunetière polemiáját: *Études critiques* I e série, *Nouvelle édition* 297—98. ll.)

A *chanson de geste* alakulási módjára nézve ma a G. Paris által is hirdetett cantilena-theoria német s francia részről egyaránt el van fogadva. Ez tulajdonkép a Wolf-Lachmann-elmeletnek azon része, melyet illetőleg, Heinrich Gusztávval\*) szólva, sohasem volt nézeteltérés a tudósok közt, s mely régebben létezett hősi dalokból származtatja ez epost. A középkori irodalomnak jeles angol ismerője, Saintsbury azonban, noha ő szerinte sem ép lehetetlen vagy valószínűtlen ez elmélet, kevés hitelt ad «e homályos és kétes cantilenáknak», melyeknek — mint a provencei epikának — csak az a hibájok, hogy elvesztek: mert csak vallásos cantilenák maradtak fenn, melyekből idővel a szentek életét tárgyaló hosszú költemények fejlődtek. Míg Kressner «határozott bizonyítékokról» beszél, ő úgy véli, hogy G. Paris nézete «aligha alapítható tényekre». Lássuk röviden a főbb mondaköröket.

*A matere de France* roppant anyagát rendesen e három csoportra osztják: 1. a király azaz Pipin gestája, 2. a Guillaume d'Orangeé, a souverainjökhöz hű déli bárókról, 3. a Doon de Mayenceé a föllázadt déli bárókról. Ezekhez járúlnak a keresztes hadjáratok által sugalmazottak s a báróknak egymás elleni harcát tárgyaló lotharingiai kör. Mások a Garin de Monglan nevével jelölik a második csoportot, mely a délvidéki szaraczen hadjáratokról szól, s melybe a Guillaume d'Orange gestája úgy vegyült bele később. G. Paris viszont emígy osztályoz: 1. Királyi vagy nemzeti eposz, nemzeti harczokról, király vezérlete alatt, dél s éjszak ellen (Roland, Garin de Monglane stb.); az uralkodó ház tagjainak személyes kalandjai, részben idegen, keleti stb. mondaanyaggal (úgynevezett *épopée adventice*).

\*) *A német irodalom története*. Buda-Pest, 1886. I. 273. l.

2. Feudalis epos, két főcsoporttal: *a)* a feudalismus harcza a királyok ellen, *b)* a bárók harcza egymás közt. Királyi és feudalis epika közt átmeneti kapcsot képeznek az egyes hősöket tárgyaló *éltrajzi* eposok. Ezen kívül vannak keresztes s angolországi hadjáratok által sugalmazottak, továbbá — igen régi időből — parodiafelék.

A breton mondakör nem, mint régente vélték, a próza egyetemes föllépésekor, a XIV. században, nyerte prózaformáját, hanem eredetileg e formában áll elő. «Különös kivételképen a primitív népek költészetében nyilvánuló rendes törvények alól,» írja Petit de Juleville, «a próza itt megelőzte a verset» s e mondák legtöbbje «eleinte prózában szólalt meg 1160 és 1170 közt». Miért ez a «különös véletlen», mint Saintsbury is nevezi, «még nincs teljesen megmagyarázva». G. Paris következőleg iparkodik megfejtetni: a breton énekesek közül többen nem írták le verseiket s így ezek csak szóbeli közlés útján, csak próza-kivonatban maradtak fön. De ez a magyarázat sem kielégítő. Igen vitás e költemények eredete is. La Villemarqué hajdanta öskelta költeményekben kereste forrásukat, Paulin Paris ellenben a Gaufrei de Monmouth krónikájában és Map *Liber Gradalis*ában, mint ma is Kressner, Saintsbury s Aubertin. Ellenben Gaston Paris, ki nem rajong fölöttébb e sokat s joggal magasztalt mondákért, megint eredeti kelta költöket vesz föl. «Arthur dicsősége nem a Gaufrei leleménye, tanít a *Manuel*. Ép oly kevéssé igaz, hogy Gaufrei könyve volna a mi románjaink forrása; alig néhányuk készült e könyv fölhasználásával s ezek is újabb keltűek. Oly gall elbeszélők s énekesek művein alapulnak azok, melyek semmiféle latin közvetítesen nem mentek át.» Már Wace breton hagyományokból merített; Chrestien de Troyes, kinek költői értékét aránylag kevéssé meltányolja G. Paris, szintén mind «anglo-normann, szóbeli vagy írásbeli forrás, próza vagy verses beszély» alapján dolgozott. Marie de France a következő században Angliában élt s ott költötte breton minták után *laisait*.

Nagy Sándor mondakörének «legelső és leghíresebb» földolgozói gyanánt régebben Lambert le Tort és Alexandre de Bernai szerepeltek. Ma azonban tudjuk, hogy e költők nem egyebek, mint Albéric de Besançon (vagy Briançon) gyönyörű műve francia fordításának *amplificálói*. Lambertekről azt is ki szokás mindég emelni, hogy az ő művök után nyerte



a 12 tagú vers alexandrin nevét és közkedveltségét. Azt azonban kevésbé, hogy régibb nagy költemények is vannak e versformában írva, például a Nagy-Károly konstantinápolyi útjáról szóló *chanson de geste*. Ha az alexandrin Kressner szerint valóban «korlátlan uralmat» gyakorolt e korban, miként lehetett oly roppantúl elterjedve a *chanson de geste*-nek éneklésre szánt tíz tagú versét fölváltó s a német «rövid rímpároknak» megfelelő, olvasásra szánt nyolcz tagú vers, mely a *phantasticus* kalandrománoknak, a történelmi, erkölcsi s más oktató műveknek, a *fableau*knak,\*) a rózsa s a róka románjának rendes formája? Vegyük hozzá, hogy a tíz tagú vers is megkülönböztetés nélkül volt a XVI. századig az alexandrinnal együtt komoly költeményekben használva, mígnem e korszak az utóbbit emelte kizárólag érvényre az említett hangnemben.

Itt kellene szólnunk a XII. század végén vagy a következő elején keletkező *kalandrománokról*, melyek rokonszelleműek az úgynevezett *epopée adventice*, a breton s az antik mondakör világával. A középkor legszebb termékei tartoznak ide, — keletről vagy kelta forrásból került, *phantasticus*, bájosan naiv és finom, szerelmi kalandról szóló költemények, melyek közül való a még a középkor nagy megvetője, Brunetiere\*\*) által is magasztalt *Aucassin és Nicolette* története. E művek tárgyalása ad azonban legtöbb bajt az irodalomtörténet-íróknak. Saintsbury szerint a *roman d'aventure* megkülönböztető jellemvonásai: nyílt bevallása annak, hogy a kezeletből van véve s a központosításnak, *cyclicusságra* törekvésnek hiánya, de ez mind csak «többé-kevésbé». «Csak nem rég is, írja ugyanő, nem volt szokatlan kevesebb megszorítással használni a *roman d'aventure* elnevezést s a kerekasztal románjait is belevonni,» míg ő maga csakis «a XII. és XIII. században fejlődött, későbbi epikára» kívánja szorítkoztatni. Gaston Paris még szigorúbban veszi e megszorítást, de ő még annyi megkülönböztető jellemvonást sem sorol föl, mint angol collegája s ily negative hatá-

---

\*) Nem *fabliau*. Egyes szám: *fabel*, többes: *fableaus* vagy *fabliaus*. E többesből származó singularis *fableau* «az egyetlen igazán francia alak, v. ö. *tableau*». (G. Paris.)

\*\*) V. ö. tanulmányát a *Revue d. d. M.* 1878-diki évfolyamából Aubertin műve *Histoire de la langue et la litt. au moyen âge*. Paris, 1878 I. II. Újabb kiadása 1883 ból.) alkalmából.

rozza meg e fajt: «A középkori írók kaland-románoknak vagy kaland-beszélyeknek neveznek néha byzanczi vagy kelta románokat; de mi azok számára tartjuk fönn e nevet, melyek e két osztály egyikébe sem illenek be egész teljesen». Aztán mégis byzanczi eredetű költeményeket is sorol ide szerző, ki az utóbbiakról s a görög románokról szóló fejezetben már előbb megjegyezte, hogy e műveket, «az igazat megvallva, nagyon nehéz szigorúan elkülöníteni a kaland-románoktól».

Mielőtt áttérnénk a lyrai költészetre, azon különösségről kell számot adnunk, hogy ha külföldi kézikönyvek s Aubertin még tárgyalják is, a francziák rendesen törlik a provencei költészetnek szánni szokott fejezetet. Így Petit de Juleville, így Gaston Paris. Az utóbbi szükségesnek tartja, igazolni magát érte. «Mindenesetre», írja, «lehetne egymás mellett, párhuzamosan tárgyalni» a francia s a provencei költészet történetét a középkorban. «Mindketten a román Galliához tartoznak, s én linguisticai szempontból azok közé tartozom, kik kétségbe vonják, hogy oly éles határvonal léteznék egy állítólagos langue d'oïl és egy állítólagos langue d'oc közt. De daczára a nyelvészeti rokonságnak, daczára a régi gall s az újkori francia uniónak, mélységesen külön volt válva egymástól a két irodalom a középkorban. Hatottak ugyan egymásra s vettek is kölcsön egymástól, de csak oly mérvben, mely alig multa fölül egyiknek vagy másiknak a gall-román területen kívül eső irodalmakra gyakorolt hatását. Történelmők párhuzamos, de nincs egymásba fonódva.» Vannak, kik ma — mint Aubertin is id. műve I. 468 s köv. ll. — a provencei befolyást pláne annyira minimumra szorítkoztatják, hogy maga G. Paris is szükségesnek látja ez ellen, mint túlzás ellen tiltakozni.

A Provence e mellőzése visszahatás jele azon közelmúlt ellen, midőn kedvéért tagadni volt szokás, hogy Franciaországnak egyáltalán volt valaha önálló, saját lyrája. E régi tévedés ellen erőlesen fölszólal Petit de Juleville. «Sokáig azt hitték, hogy a langue d'oïl a langue d'ocnak köszönheti a chanson-műfajt, a mi azonban ennek csakis néhány változatáról áll; mert már a XII. századtól kezdve virágzott a chanson éjszaki Franciaországban, minden déli befolyástól menten». G. Paris megvallja ugyan, mily «nehéz néha kellően megvonni a határt» eredeti és utánzott lyra közt, «minthogy nem egy költő művelte s vegyítette mind a kettőt,» mégis külön feje-

zetben tárgyalja előbb «a tisztán francia lyrát» s aztán külön a provençei utánzást. Ugyanígy Kressner. Saintsbury meg Bartsch alapján hangsúlyozza, hogy bizonyos lyrai műfajokat magok a troubadourok is «az éjszaki nyelv speciális tulajdonának» ismertek el. A provençei utánzás különben sem volt oly kizárólagos; tulajdonkép csak «a nemzet legműveltebb részénél» gyakorolt föltétlen átalakító hatást. E hatás határozott hanyatlási korszaknak tekintendő; mert «túlságos hamar félbeszakította az eredeti nemzeti lyra fejlődését» (Kressner), mely most elvesztette a gondolatok eredetiségét, egyhangú lett, «ki-fejezéseiben gyöngéd finom, de érzelmeiben banalis galanteriától ihletett; csakis a változatos, tudományos, elmés (Saintsbury: mesterkelt) külforma minden érdeme». (Petit de Juleville.) Nem ismerünk név szerint trouvèret azon régibb korszakból; mert a Petit de Juleville és Aubertin által legrégebbnek tartott trouvère Audefroy le Bastard a XIII. században élt s mindössze oly provençei utánzó, ki az eredeti francia lyrát is megkísérelte utánozni. De e névtelen lyrai termékekből is kivehetők bizonyos, a minnesängereknél is föltalálható, alapvonások, minők az epikai elem (helyzetdal-féle költészet), drámaiság, erősebb indulatok, szemben a subjectiv, abstractabb s áradozóbb provençei költészettel. Szintoly kevésbé ismerjük név szerint azt, ki a provençei utánzásra először adott mintát, mert helytelenül tartják még ma is ilyennek Thibaut-t Kressner és Saintsbury. «E király-chansonniér hírneve», mondja Petit de Juleville, «igaztalanul ártott versenytársainak. Sokaig azt hitték és pedig igen helytelenül, hogy ő vitte be legelőször ezt az énekköltészetet, melynek pedig ő csakis egyik leggyöngédebb, legbájosabb meghonosítója, de távolról sem a legregibb, sem a legkiválóbb». Nálánál régibb Conon de Béthune, Gace Brulé s annyi más. Még egy Chrestien de Troyesről is csak úgy beszélhetünk, mint «egyikéről azoknak, kik legelőször költöttek chansonokat a troubadourok formájában». (G. Paris.)

A tiszta francia lyrában a chanssonak mily változataival találkozhatni, nincs terünk itt ennek részletezésére, — mint arra sincs, miként bonyolultak technika tekintetében e régibb korszak műfajai, eredeti elnevezésöket megtartva, de tartalomban is átalakúlva. Csak a tensonokról annyit, hogy e két költő galantéria fölötti vitáját tárgyaló műfaj az úgynevezett envoival, melyben a vitatkozók végül valakinek ítélete alá bocsátják

ügyöket, arra szolgáltatott alkalmat, hogy «túlhajtott magyarázat következtében a szerelmi törvényszékek legendája keletkezzék, milyenek természetesen soha sem tartattak». Midőn a lyrától, addig kizárólagos művelője, az aristocratia, elfordúl a XIII. század végén, a föllépő polgárköltők a formacultust már túl-ságig viszik, úgy hogy valósággal «visszataszítónak válik e költészet, mely az aristocratiánál még annyi a mennyi valóságon alapult volt». E meistersängerek Singschulái, a puy-k (szószereint: emelvény, a bírák s költők helye verseny idején) még a XIV. századon túl is eltartanak (leg híresebb az arrasi), s ha nem is közvetlenül, de hozzájuk fűződik a XIII. század nagy költőjének, Rutebeufnek, neve. A XIV. században azután, mint két századdal később Pasquier írta, «új, az összes régebbi költőtől nem ismert gyümölcsöket» termel a lyrai költészet. Guillaume de Machault ismét föléleszti a főurakban a kedvet, «új stílt víve be», melynek követője a XV. században egy Charles d'Orléans, s mely «némi módosításokkal a renaissanceig tart». E költészetben gyökerezik Villon is, ez a Rutebeufre emlékeztető bohème, a XV. század enfant perdu-inak leggenialisabbika, eredeti nevén Corbueil vagy Corbier, Montcorbier vagy Des Loges, ki a *Testámentum* szeszélyes formáját is a középkor költészetéből kölcsönözte, s kinél még erősebben jelentkeznek az újkori lyrának már Rutebeufnél észlelhető bizonyos sajátságai: az erősebb egyéniség, realismus az érzelmekben s a pointe-keresés.

A drámai költészet ősrégi, vallásos termékeit ma «sokkal inkább» a latin irodalomhoz számítják, mint a francziához. Ma már nem azon (állítólag XI. századi) különben is déli nyelvvel kevert *Balga s okos szüzekről* szóló latin darabbal kezdik a dráma történetét, hanem csak a XII. századdal, Ádám historiájával, melyben szintén még mindig latin versiculusok tarkállanak a francia párbeszédek közt. A XIII. században Jean Bodel megtartotta ugyan kiváló helyét, de ma az arrasi Adam de la Halle-t, ki egyszersmind jeles lyricus is, s kit azelőtt csak névleg volt szokás felemlíteni, tekintjük e korszak, sőt az egész középkor legbámulatosabb színeköltőjének, ki a világiassá lett színeköltészetnek hihetetlen fejlettségét tanúsítja. Nem alaptalanul hasonlítják Aristophaneshez az *Ádám játéka vagys a lombsátor játéka* című darabot, melyben az arrasi vásár zürzavara, csalóival, ereklje-áruló barátaival tárul elénk. A költő

önmagát, apját, nejét, szomszédjait hozza színre, sokszor cynismusig menő tréfálkozással; majd tündérek jelennek meg: bájos phantasticum, flamand ízű realismus, szilaj vígság vegyülete e darab, mely mulatságoskorcsmajelenettel végződik. Szintúgy nem alaptalanul nevezik a legrégibb opera comique-nek a *Robin és Marionjátékát*, mely a pastourelle-ek rendes thémáját (pásztorleány, kedvese s a lovag) kedves gyöngédséggel dolgozza föl, csinos dalokat szöve közbe, s mely nagy mezei mulatsággal, azután esküvőre menetellel végződik. Valóságos oázist képeznek a középkor színiköltészetében e művek, melyek hasonnemű kortársairól s utódjairól mit sem tudunk.

A XIV. századból ismeretes nagy csoportot a *Miracles de Notre dame*ot ma a későbbi mysteriumok fölé szokás helyezni, mert ezen, alkalmasint egyetlenegy puy szerzeményeit s műsorát képező darabok rövidebb s így egységesebb alkotások, képzeletök szabadabb, cselekvényök emberibb. Meglepőn érdekes tükröi a kor prózai életének; themáik kínos volta a fölbomlásnak induló középkor szellemére s az ország gyászos állapotára mutatnak. A még bennök levő természet fölötti elem kiküszöbölésével «az igazi modern színiköltészet» kifejlődhetett volna belőlök. Viszont a mysteriumok, — mellőzve itt a világi, néha az ország egykorú történetéből vett s Jeanne d'Arcot szerepeltető darabokat — kétségkívül soha többé utól nem érhetően fönséges conceptióból erednek ugyan, a legmagasztosabb tragédiát tárgyalják, minő e földön végbe ment, s a színiköltészetnek oly összeforrását mutatják a nép szellemével, mint még csak Pericles korában tapasztalni: de untató bőbeszédűek, laposan elnyújtottak s a legdurvább komikummal túlon túl vannak cifrázva. Maga a mysterium elnevezés, mint a középkori színiköltészetnek ma legtekintélyesebb bűvára, Petit de Juleville kifejti, csak a XV. századból kelteződik, «addig kivétel nélkül egy drámai mű sincs mystèrenek nevezve», hanem ily címek szokásosak: jeu (mint a németben Spiel), miracle, vie, histoire. A XV. században is eleinte néma vagy általában alakos játékot jelent a legtöbbször s még ekkor is kedveltebbek a régi elnevezések. «Csakis 1450-től kezdve s főleg a könyvnyomtatás elterjedése óta foglaltatott le a mystère szó majdnem minden más kizárásával a középkor komoly műsora számára.» A confrérie de la Passionról, melyet Kressner Boileauval még mindig zarándokcsapatból származtat, a mi megfoghatatlan, «igen

is gyakran szokták azt képzelni, mintha csakis ennek tagjai adtak volna elő *mystère*-eket», holott — a mint gondolható e századról, melyben a dráma virágzásával egy előbbi koré s egy egykorú műfajé sem versenyez — Párisban minden czéh színjátékkal ünnepelte pátronusát s a vidéken is mindenütt adtak elő *mysterium*okat, a legjelentékenyebb városban ép úgy, mint a legjelentéktelenebben. Az sem áll, hogy Jean Micheltől ered «a leghíresebb s egyetemes mintaképül szolgált» e nemű alkotás, mint Kressner tanítja; mert az Arnoul Grébané az, s maga Michel is csak ennek részleges kibővítője.

Ugyancsak a XV. században érte el virágzása tetőpontját (legalább Adam de la Halle óta) a víg színmű is, melynek eredetére nézve a két legkiválóbb tekintély, Gaston Paris s Petit de Juleville, homlokegyenest ellenkeznek. Amaz látni véli «azon kétségkívül soha meg nem szakadt, bár a messzi századok sötétjében ritkán mutatkozó fonalat, mely a római *mimus*októl a XV. század *farceur*jeihez vezet», míg emez szerint az ő és középkor közt e tekintetben «teljesen meg van szakadva a drámai hagyomány». Petit de Juleville «legfőlebb a XV. századból» keltezi «a komikai színiköltészetet azon formájában, melyben két századon át teljes kifejlődésben virágzott; a *farce*-ok, *moralitások*, *sottiek*, *monologok*, *sermon joyeux*-k nem nyúlnak vissza e korszakon túl». Szerinte a komikai vena félben szakadtnak látszik a XIII. és XIV. század közt, mert nem hihető, hogy nyom nélkül vesztek volna el a létezett darabok; bár azt sem tartja valószínűtlennek, hogy a XV. századbeli *farce*-ok egy része csak e korbeli darabok fölfrissítései. G. Paris, ki a *Vakról s a fűről* szóló bohózatos jelenet alapján azt állítja, hogy a *farce* már a XIII. században dívott, szintén nem tagadja a *farce* elnevezésének a XV. századból való származását.

A satiriai irodalom két főjelenségével, a róka és a rózsa románjával, fejezzük be rövid ismertetésünket.

A *Roman de Renard* sokat vitatott kérdésében Gaston Paris álláspontja következő. A latin közvetítésen át utánzott *æso*pi meséket, melyekbe keletről került s középkori szelleműekké idomított mesék vegyültek, angol földolgozók után fordították francziára Marie de France s más oly *Isopet*-k szerzői. «Függetlenül e műköltészeti (*clerc*-ek által történt) közvetítéstől, oly állatbeszélyek forogtak s forognak még ma is a legtöbb helyt a nép ajkán, melyeket az erkölcsi célzatosság hiánya

különböztet meg az apologtól, s mik egyszerűen bizonyos állatok erkölseinek rokonszenvező, vidám megfigyelésén alapúlnak, oly kalandokat tulajdonítva nekik, nevetetés céljából, melyek megegyeznek föltételezett jellemökkel s ismeretes szokásaikkal». Ez elbeszélések nagy része a róka s a farkas közös történetéről szól, mint már részben az aësopei fabulák is, de a meny nyiben ilyenek is közbe vegyültek idővel, minden tanúságtól megfosztottan s pusztán mulattató iránynyal használtattak föl. «Azonban a nagy újítás, mi e compilációkból bizonyos állat-epost teremtett, ez elbeszélések hőseinek individualisálásában állt. Mely időtájban s hol ment ez végbe? Éjszaki Franciaországban a XI. században.» De csak a következőben található legelső nyoma, egy latin krónikában, majd Isengrimus latin eposában, «melyben francia utánzat mellett kevésbé szerencsés új inventiók jelentkeznek». Kevéssel ez időszak után összegyűjtik a francziául szerzett egyes különálló költeményeket, mint megannyi epizódot, egy kapcsolatos nagy történetté. «E compilatio egy német költő, Heinrich von Glichezäre, verses fordításából ismeretes 1180 tájt. Francziában nem bírjuk eredeti alakjában.» A mit bírunk, az már a korszellemnek erősbödő satiriai, allegorikai irányáról tanúskodik. A feudális társadalom tükrévé lesz; az alakok végül csak névleg maradnak állatok, embermód viselkednek (lőháton ülnek); az egész nevetséges álorldásdivá silányúl, képtelenségekkel telve. Említjük meg itt kiegészítésül Kressnert, ki ezzel szemben Grimm elméletének megfelelően «a germán törzs bölcséjénél» keresi e költemények «ősrégi, lényegesen germán» eredetét, noha már, mint Gaston Paris, ő is aësopei, tehát tudós befolyásnak hajlandó tulajdonítani e főleg papoktól cultivált művekben az oroszlan szereplését, semmint holmi ősarja korszak hagyományának.\*)

A *Roman de la Roset* «sokáig a francia irodalom megnyitójának tekintették», írja Gaston Paris; «helyesebben mondva: bezárja az igazi középkort, melybe új elemeket vitt be, köztök a modern irodalom elemeivé válandókat, minők az ókor ismerete, a philosophiai reflexio». Első felében a Blanche de Castille

---

\*) V. ö. még Heinrich G.: *Német irodalom története* I. 150—156. ll. a mai német fölfogást az állatmondáról. — E műben, mely széles összehasonlító irodalomtörténeti alapon van szerkesztve, igen sok érdekest találhatni a francia irodalomról is.

ragyogó, bájos, bár kevésbé szigorú erkölcsű udvarából került az a szerető, kinek érzelmei oly finoman elemezvők, s kinek aztán a második részben «a középkor Voltairejének» merész satirájú, tudakos s hihetetlenül obscén fecsegéseit kell végig hallgatnia. Inventiója egészen középkori hagyományokból áll. Allegorikai és elbeszélő formában írt ily Ars Amandi-utánczat számos volt a XII. és XIII. században. Álomkerettel a legrégibb didacticai költemények közül sokan bírnak. (*Débat de l'âme et du corps, Songe de l'Enfer, Songe du Paradis.*) A kedves leszakítandó rózsza alakjában jelképezve már a *Dit de la rose*-ban. A színhelyül szolgáló kert megvan, mint Amor paradicsoma a Venus-ről szóló allegoriás, galanteriától sugalmazott költeményben. Bár itt már nemcsak állandó sajátságok, hanem egyes kedélyállapotok is megszemelvényesítvők, s így a personificatio «a lélektani elemzés egyszerű processusaként» lép föl, továbbá a cselekvény emberi dráma s nem üres symbolismus: mégis valószínű, hogy mindebben Raoul de Houdan s ennek követője, Huon de Méry van utánozva. «S miután Huon költeménye 1235-ből kelt, a *Roman de la Rose* első részét se keltezhetni régebből».

Végül pár szót általában véve a középkori költészetről.

A francia költészet, mondja Gaston Paris, ezekben bírja eredetiségét: naiv s gyakran hatalmas kifejezése a feudális társadalom heves szenvedélyeinek, — a nő és a férfi viszonyának festése, a mint ez a keresztvétség s az inkább eszményieskedő, mint igazán realis courtoisie hatása alatt újonnan alakult, — végre a már polgárabb körből származott művekben nyilvánuló lényegesen francia jellemvonások: a józanság, szellemesség, malicia, finom bonhommia, a könnyed báj és leleményesség a találó, élénk kifejezésekben. De vajon csakugyan mindössze ennyi e költészet «eredetisége», mely az egész koron át egész Európának mintául szolgált? S vajon nem túlerős színezés-e úgy festeni a középkort általában, mint a melyből teljesen hiányoztak az olyan modern elemek, minők az ember végzetén, a nagy erkölcsi problémákon töprenkedés, kételkedés az erény s a boldogság alapjaiban, tragikai összeütközés az egyén törekvései s a társadalmi rend közt? Ha ennyire hiányzott volna e korból a skepsis, s ha valóban «senki sem gondolt volna arra, hogy tiltakozzék azon társadalom ellen, melyben él», úgy miként adhatott Wace a XII. században oly szavakat a föllázadt normann



parasztok ajkára az urak ellen, minőkkel egy Shylock védi emberi jogait, s miként jöhetett volna létre egyáltalán satiriai irodalom akkora terjedelemben? De tegyük föl, hogy e jellemzésben semmi túlzás sincs: más specialis középkori elemek, melyeket a modernebb költészetben sajnálattal nélkülözünk, s melyeket szintén érdekes volna kiemelni, nem ellensúlyozzák e hiányokat?

Nem hagyhatjuk szó nélkül azt a túlzást sem, mi viszont a középkor elfogúlt cultusából eredt s mi a renaissance ócsárlásában nyilvánul, mintha az emberi szellem fejlődésének története nem az események logikájából, sőt psychológiájából folynék s nem zárna ki minden szeszélyes, önkényes véletlent! Dícséretére legyen mondva, Aubertin, ki mind maig a legterjedelmesebben (1272 lapon nagy 8°) írta meg a középkori francia irodalom történetét, s ki művével az akadémiától koszorút is nyert, nem esett a romanistáknál e nem ritka elfogultságába, sőt az ellen élesen ki is kel. «Nem fogjuk itt, úgymond (II. 581. l.), azoknak nézetét megvitatni, kik azt állítják, hogy a renaissance, megváltoztatván a francia szellem irányát, megakadályozta annak fejlődését s meghamisította eredetiségét. Ez előítéletekből és tudatlanságból alakult nézet nem állja ki s nem is érdemli meg a kritikát.» Azonban ez még csak megvetés, de nem érvelés. Halljunk érveket is. Adjuk át a szót a Sorbonne többször idézett jeles tanárának, Petit de Julevillenek. «Haszontalan volt-e a renaissance», kérdi «vagy épen, mint némelyek állítják, káros? S vajon a nemzeti vena, saját segédforrásaira utalva, nem apadt volna-e soha ki? Részünkről nem gondoljuk. A középkor tulajdonképi inspirációja már a XIV. századdal kifogyott; a kimerült műfajok már csak ismétléseket, amplificatiókat termeltek. Irodalom s főleg költészet elerőtlenedtek; emez elvénhedt, oda volt s a fáradságosan bonyolult verselés cziczomáival ékítgette váltig magát. Valóságos jótétemény volt az irodalmi inspiratio ez egyetemes kiszáradása közepett az ókorhoz, a nagy görög s a latin minták komoly tanulmányozásához térni át. Új éltető nedvet nyert így az elsatnyúlt fa.»

HARASZTI GYULA.

## KALIFORNIAI TANÚLMÁNYOK.\*)

Első közlemény.

Kaliforniát sok ember még ma is csak valami távol meszszeségben fekvő olyan országnak ismeri, a mely első sorban aranybányáiról híres, hol a világ minden tájékáról összesereglett kalandorok teli marokkal szedték föl egy részét annak az «ércz-tökének», a mely ma a civilisalt nemzetek kezén forog; említik némelykor azon a czímen is, hogy ott nőnek a sequoiák, melyeket az amerikaiak Washingtonia, az angolok pedig Wellingtonia néven ismernek, vagyis az ausztráliai eucalyptusokkal együtt az ismert fák legnagyobbjai; az elég jól tájékozottak még e gazdag, s az égtől annyira megáldott ország földművelésének fejlődéséről, bámulandó éghajlatáról, a híres Yosemite-völgyről, a hol az Alpok legmagasabb vízesései csekélység számba mennének, s végül a kitünő borokról, fognak megemlékezni, a melyeket a Sierra Nevada alján elnyúló vég nélküli lejtők oldalain szüretelnek.

A turista nagyszerű benyomásokat fog onnan magával hozhatni; el fogja talán mondani, hogy San-Francisko a föld kerekiségén a legszebb öböl mellett fekszik, hogy Olaszországban semmi sincs, a mi Montereyval vagy Santa Cruzzal össze volna hasonlítható, s hogy Olaszországnak sem égálja, sem termékenysége, sem egének szépsége meg sem közelítik azt, a mit ő a Csendes-óceán partján látott. Evvel azután valószínű-

---

\*) E tanulmányok szerzője, Gaullieur Henrik, svájci születésű francia író, ki húsz éven át tartózkodott Amerikában s úgy az amerikai politikai életet, mint Far West viszonyait alaposan ismeri. Legújabbban néhány hetet Buda-Pesten töltött s a *Journal de Genève* s más svájci folyóiratokban számos jelét adta rokonszenves érdeklődésének hazánk iránt.

Szerk.

leg végére is jutottunk annak, a mit Európa nagy közönsége a spanyol hódítók régi «Eldorado»-járól általánosságban tud.

Mindazonáltal az Egyesült-Államok valamennyi állama közül Kalifornia — az «aranyos állam», a mint az amerikaiak nevezik — nemcsak a legszebb és leggazdagabb a tájszépség és termelés szempontjából, hanem talán még humanitárius szempontból is a legérdekesebb. — Igaz, hogy civilizációja még egészen új, s alig harmincz éves: de ez a rövid időszak egészen különös fejlődésnek volt tanúja, a mely minden háború, rázkódás és erőszak nélkül ment végbe.

A politikai szempontból vett társadalom, a mely 1850-ben a Csendes-óceán partján alakult, eredeti eszményiesen demokrata és egyenlősítő állapotából alig észrevehető módon átváltozott egészen másfélevé, mint a mit európai utópistáink neki jövendöltek volna. — Különben is, mennél inkább tanulmányozza valaki Amerika társadalmi átalakulásait, annál inkább meg fogja lepni a Rousseau- és Hugo Viktor-féle érzelgős bölcselekedések üres volta. — Akarata ellenére is el kell ismernie, hogy azok a «nagy tételek», azok a «nagy elvek», azok a «nagy jelszavak», a melyek a latin faj állítólagos reformálásának apostolai előtt még most is irányadók: a szabad Amerikában soha sem tudtak gyökeret verni. Az a vetés, a melynek azt tulajdonították, hogy az egész emberiség üdvét fogja megteremteni: az Új-világban nem kelt ki; «szabadság és egyenlőség», e két nagy szó, a melyekről nekünk idestova száz éve szónokolnak, ott egészen más értelmű, mint nálunk.

Hogy kellőképen tisztába jöuessünk azon elméletek és rendszerek csekély gyakorlati értékével, a melyeket a latin világ egy évszázad óta csökönösen hajtogat, el kell európai szárazföldünket hagynunk; el kell hagynunk a világnak ezt a kicsi zúgát, a mely — hála államférfiaink tudós és gyönyörűséges politikai combinációinak — ma már tulajdonképen nagy elszáncolt tábor, a hol szabadelvűek és ultramontánok, legitimisták és puritánok, reactionáriusok és túlzók minden szép elv, minden szép jelszó és minden «szent hit» ellenére egyformán rá vannak arra kényszerítve, hogy életök néhány évén keresztül viseljék a katonaruhát, hogy annak idején a tudomány követelése szerint gyilkolhassák meg szomszédjaikat.

Addig pedig, a míg mi a mi szárazföldünkön mindig kéznél levő fegyverrel szónokolunk, tárgyalunk és vitatkozunk:

az amerikaiak, a kik szeretnek rajtünk nevetni — a mire gyakran alapos okaik is vannak — folytonosan terjesztik óriási birodalmuk határait. Azt mindenki elismeri, hogy a mit Amerikában látni lehet, az minden várakozást fölülmúl. — Tessék tanulmányozni, hogy miképen értelmezik ott a szabadelvű tanokat, mily kevésbe veszik a mi egyenlőségi elveinket, s ekkor megtaláljuk az ő sikereik kulcsát. — Alaptalan volna az az ellenvetés, hogy pusztán az országnak roppant anyagi erőforrásai okozzák az ő folytonosan növekvő fensőbbségét; hiszen csak egy pillantást kell Amerika latin részére vetnünk, melynek a természet ajándékaiból bizonyosan jutott ugyanakkora rész; nézzük Mexikót, Perut, a középamerikai köztársaságokat, a hova sikerült átültetni a mi latin fajta politikai elméleteinket! — Csak össze kell végül hasonlítaniunk latin világunk mostani állapotát az angol-szász elem óriási terjeszkedésével.

Valóban azt lehetne mondani, hogy nem akarjuk hallani a tapasztalat tanulságait, s hogy mielőtt engednénk, mielőtt lemondanánk «rendszeinkről», inkább arra szánjuk el magunkat, hogy a világalalmat átengedjük egy más, kevésbbé visionarius, de sokkal gyakorlatiasabb fajnak, a melynek szabadelvűsége — bármennyire különbözzék is a mienktől — minden esetre sokkal kevésbbé meddő, mint a mi előszeretetünk a phrasisok iránt.

Peldával akarom megvilágosítani a mi tantételeink egy-némelyikének és a Kaliforniában létesült tényeknek egymással teljesen ellenkező voltát.

Tegyük föl, hogy harmincz esztendővel azelőtt, a mikor még alig kezdtek Kaliforniáról beszélni, szabadelvű apostolaink egynémelyikhez, például Victor Hugohoz, vagy Spanyolországban Castelarhoz, vagy annak a mit mi latinok a haladás iskolájának nevezünk, valami más coriphæusához a következőképen szóltak volna:

— Tessék! Itt van Kalifornia, a mely nemcsak az égtől a legnagyobb mértékben megáldott ország, hanem valamennyi között legalkalmasabb is az önök köztársasági eszméinek befogadására. — Éghajlata a legszebb és legegészségesebb, növényzete a leggazdagabb a világon, földje a legjobb Amerikában; ezt az országot a föld többi részétől kelet felől ezernyi mérföld sivatag, nyugot felől ezer meg ezer mérföld óceán választja el; ebben az

országban tehát az a kártékony befolyás, a mely ellen önök Európában küzdenek: a nevetséges hagyományok és ártalmas társadalmi vagy politikai szokások befolyása — sohasem lesz érezhető. — Meg vannak benne egymás mellett Svájcznak Alpesei, Lombardia síkságai, s vannak kitünő kikötői; ott teli marokkal szedhetők fel a földről a nemes érczek, az erdők fái száz méternyinél magasabbra nőnek, s a Kánaán termette szőlőfürt ott nem is volna valami különös dolog, a hol némely helyen ugyanegy gyümölcsösben ugyanabban az időben megterem a narancs és az olajbogyó, valamint az önök mérsékelt éghajlatának almája, körtéje, epre és őszi barackja. — Olyan ország ez, a melyre az Isten két kézzel szórta áldását, s a hol a nyomorúság nem fogja elgyöngíteni az önök munkásait. — Nos, ha úgy tetszik, vigyünk ebbe az országba, melynek területe egyenlő egy nagy királysággal, s a hol — levén hely elég — senki sem lesz kénytelen a saját megélhetése végett a szomszédját elnyomni, ötven- vagy százezer embert; hogy pedig a próba egészen meggyőző legyen, válasszunk ki ötven- vagy százezer bátor, vállalkozó, teljesen független olyan embert, kik mind szellemi erő, mind vagyon tekintetében egészen egyenlők; kiket még a sors nem választott szét közönyös parasztokká, elcsüggedt proletárokká, önző nagy urakká, szabadalmakat élvező töképezésekké, rosszúl fizetett munkásokká; ötven- vagy százezer olyan embert — tessék megérteni — a kik majdnem mind iskolát jártak, a kik tudnak írni-olvasni, a kik a létezésért való küzdelem nehézségét ismerik, egy szóval: a kikben van élettapasztalás. Föl sem kell írni nagy betűkkel az önök francolatín nagy szavait: «Szabadság, Egyenlőség, Testvériség», az új társadalmi alkotás homlokára; ezt már az ország természete maga is fölöslegessé teszi, mert mindazok, a kik Kaliforniába kivándorolnak, már a dolog természeténél fogva is szabadelvűek és egyenlőségre törekvők; sőt — az ilyen gazdag és új országban — az egymásnak való kölcsönös segítség szükséges volta kizárja a régi vetélkedést, az önző törekvéseket, a melyek ellen önök Európában annyira panaszkodnak; a «testvériség» náluk — ha látszólag kissé nyers is — sokkal őszintébb a mienknél. Így lehetne tehát a föntemlített urakhoz szólni: az új társaság körülményei egészen az önök kívánságához képest vannak berendezve; ez a népség az eszményi demokratia minden elemét tartalmazza; nincsenek benne monarchikus

hagyományok, nincsenek se kitagadott, se kedvezésben részesített osztályok, nincs se klerikalizmus, se puritanizmus, nincs elvetemült pauperizmus, nincs nyomor; nincsenek ott a százados szolgaságtól elbutított tömegek könnyen hívőségét saját hasznukra kiaknázó tribunok, nincsenek se Césarak, se Bonapartek. Ott mindenkit a maga tettei szerint becsülnék, s a munkás egyéné a jövő; ámde ott mindenki dolgozik, mert azok között, a kik keresztülutaztak a szárazföldön vagy az óceánon, hogy Kaliforniába kivándoroljanak, bizony nem voltak se töképezesek, se gazdagok.

— És most, uraim, tessék ebből az állapotból a jövőt megjósolni!

— Ha önök logikusok akarnak lenni — már pedig a logika az önök kedves vesszőparipája — akkor a Csendes-óceán partjára nézve okvetetlenül az eszményi köztársaság létesülését kell megjósolniok. Rousseauval, az önök politikai Mózesével, együtt ki fogják hirdetni, hogy «a törvény a népakarat kifejezése»; a kaliforniaiak tehát, a kik természetszerűen és a törvénytől fogva is szabadok és egyenlők, a kik megszabadultak azoktól a bilincsektől, a melyek bennünket európaiakat szabad mozgásunkban akadályoznak, jövőben bizonyosan eszményi demokrátiát fognak életbe léptetni. A többség főg törvényt alkotni, a hatalom a polgárok kezében fog maradni, a kik — ismervén saját erejüket és jogaikat — bizony őrizkedni fognak attól, hogy kezökből kiejtsék. Ha pedig valaki — akár ügyesség, akár cselszövés útján — a hatalmat mégis kezébe kerítené, vagy az történhetnék, hogy a souverain nép a bitorlót hamar eszére térítné; vagy pedig Kalifornia saját hibájánál fogva valami önkényes despotizmus következményeit volna kénytelen elviselni.

— Nos hát! a fönti esetek egyike sem állott be. A valóságos hatalom már régen nem a nagy tömegké, hanem a kaliforniai vasútkirályok kezében van; már pedig azok jövőbelései daczára, a kik a mindent kiegyenlítő ezredév bekövetkezésében hisznek, Kalifornia mindazonáltal nagyokat lépett a haladás útján. Nyugodtan foglalkozott saját dolgaival; népeisége, a mely európai moralistáink állítása szerint eredetileg a régi Rómához hasonlóan «az emberiség salakja»-ból állott; népeisége, a melylyel mi semmit sem tudunk csinálni, most már mind nevelés, mind értelmiség, mind munkaerő dolgában

messze meghaladja a mi francia, olasz, svájci vagy belga földműves népünket. Ott a népesség lassankint osztályozódott, retegeződött, mintha csak rostán rázták volna keresztül, s erről az eljárásról — a mely végre is, még ha önöknek nincs is inyökre, az egyetlen, a mely szerint életerős társadalom képződhetik — ott senki sem mondta, hogy az egyenlő jogúsággal ellenkezik. Ezek az emberek, a kik Rousseau műveit csakugyan nem olvasták, s édes-keveset gondoltak a mi európai apostolaink eszményi elveivel: a szabadságot és egyenlőséget a magok angol-szász módja szerint fogták föl, nem pedig úgy, mint a hogyan Párisban értelmezik. Nálok található a világ legtekintélyesebb vagyoni közül egynéhány, s ott e vagyonnal — a miről nem szabad megfélemlenünk — nem az európai fényűzés elég hiú élvezetei járnak, hanem a politikai hatalom. Kaliforniában mindenki «egyenlő a törvény előtt», de ez az elv nem állja útját annak, hogy ma a Central-Pacific-vasút tulajdonosainak kezében legyen az ország minden útja, minden ütőere, s hogy ennél fogva tetszésök szerint szabják meg mind a bel-földi, mind a behozott dolgok árát. San-Franciscóban meg fogják önöknek mondani, hogy ők az országnak valóságos urai, a kik azon megmásíthatatlan törvénynél fogva, mely szerint az erősebbek és értelmesebbek túlélnek a többieket, hogy megszokott kifejezést használjunk, ottan még «az esőt és szép időt is csinálják».

Ez a jelenség mindenesetre különös, még pedig — ismételnünk — annyival különösebb, hogy minden elméletünk ellenére Kalifornia kitünően érzi magát; legalább is olyan jól, a mint valamely emberi társadalom egyáltalában érezheti magát. Úgy járt, mint némely beteg, a ki az orvosi tudomány és az orvosok ellenere is meggyógyult.

Megkísértjük a következőkben azon főbb eseményeket vázolni, a melyek a dolgoknak ezt az állapotát létrehozták, s visszaidézzük emlékezetünkbe, hogy miből állott a Central-Pacific-vasút megteremtése. Hogy ennek a fontosságát megérthessük, itt egy kis statisztikával kell foglalkoznunk s meg kell tudnunk, hogy milyen föltételek között nőtt fel Kalifornia. A számoknak is van ékesszólásuk, s gyakran találó képet adnak arról, a mit különben sok szóval sem lehetne megismertetni.

Kalifornia területe 189,000 angol négyszög mérföld, a

mely a kilométerhez úgy aránylik mint 3 : 5. Sokkal nagyobb tehát Olaszországnál, a mely Sardiniával és Siciliával együtt csak 122,167 négyszög mérföld, s majdnem eléri Franciaországot, a mely 204,000 négyszög mérföldet foglal el. Midőn azon háború után, a mely Texast is fölszabadította a mexikói iga alól, Mexikó átengedte Kaliforniát az Egyesült-Államoknak, az 1850-ben fogatosított első népszámlálás szerint Kaliforniának csak 92,000 lakosa volt (csak kerek számokat fogunk elsorolni, nehogy kifárasztjuk olvasóinkat). Az átengedés 1848-ban történt, s az aranybányák fölfedezése akkor már egész sereg kalandort csábított oda; ebben az időben a svájci születésű Soutter kapitány volt egy mexikói rendelet alapján tulajdonosa annak a pusztai vidéknek, a melyben letelepedett, s az ő birtokában voltak azok a vízfolyások, a hol az amerikai úttörők az első arany szemeket találták. Ő, ki azelőtt francia szolgálatban volt mint tiszt, itt valóságos tartományt szerzett magának, gyér indián lakossággal, a kiket ő patriarchalis módon kormányzott; lakása egy blokk-ház volt, a melynek közelében fűrészmalmot is állított föl. Midőn megkezdődött az amerikaiaknak csoportonként való beözönlése, a kik Kaliforniát elfoglalni jöttek, s a kiknek hat hónapra volt szükségök, hogy a szárazföldön keresztülhatolhassanak: Soutter kapitány a hivatalos jelentések szerint a rendelkezésére álló minden eszközzel támogatta a kimerült és kiehéztet utasokat. Ezek az eszközök pedig jelentékenyek voltak, mert Soutter kapitány már sok évet töltött ebben az országban, magát azon nyomorult törzs nevelésének és civilisálásának szentelve, a melynek körében telepedett meg valóságos Robinsonként. Mexikói tartományfőnök volt, de midőn tudatták vele Kalifornia átengedését, lemondott alkirályságáról s az Egyesült-Államok köztársaságának tett fontos szolgálatokat. A mint már említettük, nála abban a folyóban, a mely az ő fűrészmalmát táplálta, fedezték föl az első aranyat. Az Egyesült-Államok Mexikóval szemben szerződésileg kötelezték magokat, hogy Kalifornia lakosságának jogait és jogcímeit tiszteletben tartják; az arany csábító ereje azonban ledöntötte a törvényhúzza korlátokat, s megtörtént, a mi hasonló esetben az Egyesült-Államokban mindig meg szokott történni, tudniillik az amerikai bevándorlók elfoglalták azt a területet, a melytől meggazdagodást reméltek és Souttert elkergették. A kongresszus, a hová Soutter fordult,



beismerte ugyan, hogy sérelem esett rajta, de semmiképen sem sietett neki igazságot szolgáltatni. Soutter életének hátralevő részét hiábavaló fáradozással töltötte el, s e tanulmány szerzője emlékszik rá, hogy — alig tizenöt éve — Kalifornia legfőbb aranytermelő helyeinek törvényes tulajdonosát, a kinek vagyona elérhette volna a milliárdot, Washingtonban látta, a mint a kongresszus tagjainál igazságszolgáltatásért könyörgött. Végre kapott valami szerény életjáradékot, es szegényen halt meg.

Az aranynak, a francia szolgálatban állott volt svájci katonatiszt földjén való fölfedezése megszülte a köztudomású eredményt. Mindenfelől odasereglettek; a panamai szoroson keresztül, vagy a tengeren a Horn-fokot megkerülve, hat hónapi hajózásra szánva el magokat; mások arra a még veszedelmesebb útra vállalkoztak, hogy keresztül hatoljanak a Missouri sivatagain, folytonosan ellenséges néptörzsektől zaklatva, majd ismét a Rocky-Mountains (Szikla-hegység) magas és veget nem érő fensíkjain mászszanak keresztül; majd meg keresztülmenjenek a Nevada «alkali sivatag»-jain, a kopár Humboldt-pusztákon s a Sierra Nevada hótelt szakadékein és erdőin. Az olvasó kétségen kívül fogalmat sem tud magának arról alkotni, hogy mi volt akkoriban ez a lóháton vagy kocsin a szárazföldön keresztül való utazás; meg fogja tehát engedni a szerzőnek, a ki gyakran hetekig lovagolt napkeltétől napnyugtáig ezen, a sivatag kurta fűve alatt alig észrevehető úton, hogy megmagyarázza egy ilyen vállalkozás jelentőségét. New-Yorktól San-Franciscoig vagy New-Yorktól Angliáig a távolság majdnem ugyanaz: körülbelül 5600 kilométer. A Missouriiig még csak minden jó volt; volt fa, volt víz, sőt volt lakosság is; a folyó túlsó oldalán azonban kezdődött a beláthatatlan, végtelen pusztaság; sehol egy fa, s alig-alig egy-egy patak. Nyugtalan tenger fölületéhez hasonlítható hullámos síkság, a melyen hónapokig kellett utazni, nappal a nyári nap hevének kitéve — telen egyáltalán lehetetlen lett volna az utazás — éjjel pedig a hidegben fagyoskodva.

Ez a kis lejtésű roppant síkság, a mely a Missouri mellett, alig valamivel a tenger színe fölött, kezdődik, s onnét ezer kilométernyire a nagy Kordillerák lábáig terjed, lassacskán, észre sem vehetőleg emelkedik. Itt az útas már kétezer méternyi magasra hágott, a nélkül hogy gyanította volna; néhány hólepte csúcs — a melyek úgy tünnek föl a láthatár szélén,

mint nyílt tengeren a vitorlák (nem tudnék rá jobb képet találni) — tudatta az útassal, hogy három hónapos vagy még hosszabb vándorlás után elért útjának feléig. Szerencséről beszélhetett az, a kit a kocsija alatt egy takaróba burkolva töltött éjjeli álmából nem zavart föl a cheyenne-ek, az arapahok vagy a sioux-k harczkialtása. Természetesen mindig karaván-szerűen, nagyobb számmal utaztak, magokkal vivén a nőket és gyermekeket; kiki alvás közben fejét a nyeregbe hajtotta, s puskáját keze ügyében tartotta. A ki pedig átélve a pusztá nélkülözéseit és veszedelmét, a hegyes vidékre lépett be, annak a Kordillerákon kellett átküzdenie magát. Tessék 7—800 kilométernyi széles, vörös és kopár hegységet képzelni, a melybe a lovak és öszvérek csak a legkínosabb fáradtsággal tudtak behatolni, s a hol a hegyszakadások mélyéből minduntalan a tenger színe fölött 8—9—10,000 lábnyi magasan fekvő helyekre kellett felmászni. Itt már ritkábbak és kevésbbé félelmesek voltak az indiánok; volt víz, volt fa, melynek tüzenél lehetett főzni és éjjel melegedni — mert itt az év minden hónapjában fagy — hanem az út, vagy jobban mondva az előző karavánoktól hátrahagyott nyomok bizonytalan vonala, viszont természetes nehézségekkel és akadályokkal bővelkedett. A kerék- és tengelytörések napirenden voltak; az állatok fáradtságtól kimerülve és nélkülözésektől lesoványkodva rogytak össze. Az Ó-világ lovai ezt az életet egy hétig sem állották volna ki; az amerikaiak ellenben — nappal dolgozva, s éjjel egyetlen táplálékukat, a sivatag száraz fűvét legelve — jobban tartják magokat; ugyanezt különben az emberekről is el lehetne mondani. Szerencsére még akkor volt bőven vad; bivalyok, szarvasok, jávorszarvasok futkároztak a sivatagban mindenfelé, s még emlékszem azokra az antilop-csoportokra, a melyek csak néhány évvel ezelőtt is alig egy pisztolylövésnyi távolságra ugrándoztak a karavánok, s később a Union-Pacific-vasút lokomotívjai előtt.

Azután ismét le kellett ereszkedni a pusztába; ez azonban már többé nem volt a szürke rövid fűvel borított pusztá, hanem a nevadai «alkali» sivatagok rettentő pusztasága. Semmi fa, csakis a vad zsálya olajlevél színű, átható szagú bokrai. Csak ritkán jutottak egy-egy patakhhoz, a melynek partjain afrikai forróságú napsugarak alatt pihenőt tartottak, hogy kijavítsák nyergeiket és hámjaikat, s ápolják betegeiket; az

itteni források ugyanis nagyjából sósak. A láthatáron violaszínbe játszó nagy bércek körvonalai váltak ki élesen a mindig felhőtlen égből.

Végre őszkor, öt hónapi folytonos utazás után elérték a Sierra Nevada meredek lejtőit. Itt ismét újabb nehézségek léptek föl, mert a Sierra — a már meghaladt Kordillerákkal ellentétben — annyira meredek, annyira havas, mint az európai Alpok. Ámbár egyes hegyei nem oly magasak, mint a Rocky-Mountains legmagasabb csúcsai, a melyek túlemelkednek a Mont-Blancon: nedvesebb éghajlata, óriási fenyő-erdői és szagatott volta következtében megmászása mégis nagyon fáradságos. Azonfölül rendesen csak késő ősszel érkeztek oda, még ha már tavaszkor hagyták is el a Missourit, s ilyenkor a hózivatarok, az æquinoctial viharok gyakran járhatatlanná tették az utat. A ki Kaliforniába utazik, az úthoz közel, a Sierra tetején egy igen ismert tavat láthat, a Donner-Lakeet; a vonat éjjel megy el mellette, s ha valaki elég szerencsés, hogy szép holdvilágos időre találjon és gyönyörködhessek az óriási fenyőkből álló erdőkkel övezett remek víztükörben: kérje meg a kalauzt, hogy beszélje el annak a karavánnak a történetét, a melyet itt a tél beállta októberben megállni kényszerített és a melynek tavaszkor már csak csontvázait találták meg.

Ha végre az útasok megmenekülve az indiánok golyóitól, kiállva az út fáradalmait s az időjárás viszontagságait, miután hat hónapig és még tovább szabad ég alatt háltak, végre fölérték a Sierra Nevada tetejére, lábuk előtt elterülve meglátták Kaliforniának sötét tölgyektől árnyékolt és a virágok zománczával tarkított ragyogó síkságát; leszálltak a nagyszerű tülevelű erdők koronázta magaslatokról és elérték azokat az azaléákkal és vadrózsával borított lejtőket, a hol ma oly pompásan megerem a szőlő. Alig értek azonban le a völgybe, kinek-kinek hozzá kellett fogni pályája megalapításához. Ekkor ismét egy krízisekből, reményekből és csalódásokból álló olyan időszak kezdődött, a mely az embert csakhamar az újabb fajta küzdelemhez is hozzászoktatta.

Európában a Kaliforniába tódult emigrációról nagyon hamis fogalmak uralkodnak. Az Ó-világban nagyon sokan, a kik gyakran igen szűk látkörű ismeretek alapján szoktak ítélni, azt hiszik, hogy ez az emigratio igazi belső érték nélküli emberekből, kóbor kalandorokból állott. Semmi kétség,

olyanok, a kiket mi szoktunk közönségesen «tiszteletreméltó», *comme il faut* embereknek nevezni, nem úsztak keresztül se a tengeren, se azon a terjedelmes szárazföldön, a melynek akadályait épen most vázoltuk, hogy a Csendes-óceán partján megtelepedjenek. Hanem azok a merész, erélyes, erőteljes emberek, a kik szembe mertek szállni a kaliforniai étellel, a kik túléltek az útazás fáradalmait és veszélyeit, nem voltak olyanok, mint a minő rólok az általános vélemény. Az amerikaiak azt mondanák, hogy nem salakja voltak az emberiségnek, hanem színe-java; azt is elmondanák, hogy a kelet vagy az Ó-világ egyik-másik családjában, a hol több fiúgyermek volt, mindig a legmerészebb, a legvállalkozóbb, a legerőteljesebb, egyszóval a legjobb szervezetű volt az, a ki mert kivándorolni; a többiek otthon maradtak. Igaz, hogy az ilyen fiúnak gyakran az volt a híre, hogy bolondokat tett, hogy szakított a társadalmi szokásokkal, hogy magára vonta vagy szüleinek, vagy a társadalomnak a melyben élt, a haragját; sokat otthon olyannak ismertek, hogy a lelkész bizonyosan nem őket emlegette volna követendő példakül. De végre is — a mint a tapasztalás megmutatta — ezek a kissé megtévedt jellemek gyakran nemesebbek, erősebbek és erkölcsileg is szilárdabbak voltak, mint félnélküli fivérek, kik nyakukat mindig készségesen hajtották a társadalmi szokások igájába.

Valósággal válogatott emberek költöztek oda! Bármilyen nemzetről való volt is az oda vándorlott, bizonyos szükséges tulajdonságok nélkül el nem lehetett. Együgyűek, tudatlanok, ostobák, képmutatók, a kik nem akartak nyíltan szembeszállni az étellel, nem is mertek Kaliforniába jönni, mert ott elbuktak volna. Csakis az értelmes, bátor és erős ember vállalkozott az ilyen életpályára. Kétségtelen, hogy a nagy tömegben akadtak gazemberek is; s aztán? Nagyon tudta mindenki, hogy miképen kell őket féken tartani s nem is félt tőlök senki. A ki otthon egy pillanatig sem habozott volna, hogy valami derék francia vagy olasz polgárt kiraboljon, itt kétszer is meggondolta a dolgot, mielőtt kezét szomszédjára fölemelte, mert ez drága mulatság volt; minthogy pedig rendőrség és csendőrök nélkül segítettek az emberek magokon, az eljárás is a legtöbb esetben villámgyors volt. Kaliforniában nagyon hamar meg lehetett tanulni, hogy kiki köteles felebarátját és az ő tulajdonát megbecsülni; sokkal gyorsabban és sokkal jobban mint a ci-

vilisált világ iskolájában. Ha valaki akár haragból, akár vétkes hajlamból, akár a másé utáni vágyakodásból mindezek ellenére rászánta magát, hogy a fejével játszszen, rendesen az akasztófán végezte pályafutását; egy fa ága s egy köteldarab is elég volt, mert akasztófák föllállítására nem igen volt idő.

Ez az emigratio tehát — a mint tényleg be is van bizonyítva — legnagyobbreszt elég tehetséges, elég értelmes, sőt elég tanult emberekből állott; s csakugyan majdnem mindegyikük tudott írni, olvasni, számolni és annyi a mennyi nevelésben is részesült. Magától értetődik, hogy sokkal több erély, bátorság, vállalkozó szellem és kitartás volt bennök, mint azokban a félenk lelkekben, a kik inkább otthon tengődtek tovább, semhogy magokat fáradalmas megpróbáltatásoknak vetették volna alá. Ismételjük, hogy az amerikaiak egyáltalában nem osztotnak a távol nyugatra kivándorolt emberek jelleméről Európában uralkodó véleményben, sőt nem haboznak kijelenteni, hogy ilyen élethez jókora önbizalom, erő és becsvágy volt szükséges, a mi rendesen nincs meg azokban az apathikusabb emberekben, a kik otthon maradnak hazájokban. A társadalmi kötelek teljes hiánya a bűnre valóban hajlandó egyénekkel gyorsan végzett: az iszákos hamar megölte magát a túlságos pálinkaivással, s a gyilkosságra hajlandók a komolyabb és nyugodtabb emberek közbejötté nélkül gyilkolták meg egymást. Csudákat tett a vagyonosodás is; akárhány — a ki otthon gazember számba ment, s a ki a más vagyona után való epedéstől hajtva, szívesen kockáztatta volna életét, hogy egy tárczát lopjon — oly könnyűnek találta a vagyonszerzést, hogy midőn már birtokos volt, ő adta a legjobb példát. Lehetne például fölemlíteni rablókat, a kikből rendőrfőnökök lettek, játékosokat, a kik higgadt iparosokká, akárhány semmirevalót, a kik városuk polgármestereivé és jó földművesekké váltak.

Kalifornia népessége 1850-ben 92,000 lélek volt, míg 1860-ban már 380,000. 1870-ben a lakosság jellemző vonásai már megváltoztak; a bányák már nem vonzottak idegeneket, s mindenki inkább oly pályának szentelte magát, a mely kevesbbé volt kockázatos, mint az aranykeresőé; a lakosság száma akkor már 500,000 lélek volt. 1880-ban, az utolsó népszámlálás alkalmakor a lakosok lélekszáma már 865,000 re rúgott (ebből csak 346,000 volt nő); ma már valószínűleg meghaladja az egy és egy negyed milliót.

Statisztikával foglalkozva, emlékezzünk meg végre a föld-birtok értékének emelkedéséről is. Az itt elsorolandó adatok hivatalosak; a földbirtok értéke :

1850-ben	3,874.000,
1860-ban	48,725.000,
1870-ben	141,240.000 és
1880-ban	262,051.000 dollar volt.

Végül Kaliforniában az összes ingó és ingatlan vagyon értéke 1880-ban 584 és fél millió dollar volt, a mely után az államnak, megyéknek és városoknak összesen 12,600.000 dollar adót fizettek.

Itt azonban számot kell vetnünk egy Amerikában nagyon jól ismert ténnyel, tudniillik hogy a birtok hivatalos becslése mindig jóval alatta marad a valóságos értéknek, sőt rendszeren ennek csak fele. E szerint tehát az említett 584 és fél millió dollar egy milliárdnál is többnek felelne meg; azóta pedig Kalifornia nagyon fejlődött. Az Egyesült-Államokban 1890-ben tartandó népszámlálás a hivatalos értéket 584 millióról valószínűleg 750 vagy 800 millióra fogja emelni, s ennél fogva a tényleges vagyon Kaliforniában, a hol megközelítően egy és egy negyed milliónyi lakosság van (köztök 75,000 khinai), másfél milliárd dollárra, azaz hét és fél milliárd frankra becsülhető.

A fönti adatok szerint minden lélekre legalább is ezer dollar, vagyis ötezer frank átlagos vagyon esnék, ha az egész vagyont óvatosságból csak ötnegyed milliárd dollárnak vesszük föl az ötnegyed millió lakoshoz képest; s ekkor ebbe a számba természetesen be vannak vonva a nők, a gyermekek, az imént említett 75,000 khinai és a Kaliforniában élő, félig civilisált 16,000 rézbőrű.

De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az amerikai legnagyobb vagyonok közül néhányat Kaliforniában találunk meg; így például a Mackayét, Stanfordét, Huntingtonét, a Crockerekét és Spreckelsét a «czukorkirály»-ét, a kiről később fogunk beszélni. Így tehát bátran állíthatjuk, hogy az egész kaliforniai vagyonnak egy hatod- sőt talán egy ötöd-része egy fél tuczat oly ember kezében van, a kik szegényeknek születtek, de a kiknek — általában véve — szerencsés és közvetlen befolyásuk volt a Csendes-óceán partjának fejlődésére.

Kaliforniában több ízben való időzésemkor mindig leg-

jobban érdekelt az amerikai gyarmatosítás ez első úttörőinek története. Ennek a történetnek különben híres elbeszélője akadt Bret Harte személyében, kinek ma már klasszikusoknak elismert műveit az egész világon olvassák. Senki sem festette le nála jobban azt az időt, a melyet ő Kalifornia «hőskorá»-nak nevez; ezt a minden durvasága mellett is majdnem idylli korszakot, a mikor minden ember «nagy úr»-ként viselkedett; a mikor úgy látszott, mintha a lovagkor régi szelleme újra fol akarna támadni e messze partokon; a mikor bármely nőnek is oly tisztelettel adóztak, a milyen soha elő nem fordúlt se Európában, se az Egyesült-Államok legcivilisaltabb részeiben; a mikor a gyöngé biztosan támaszra lelt; a mikor mindenkinek, még a legszegényebb napszámosnak is, nem csak volt — hogy így fejezzem ki magamat — egy arany a zsebében, hanem meg volt az a reménye is, hogy valami szerencsés fölfedezés az aranykereső helyén, milliommossá teszi. Gyakran megesett, hogy — elfogadott kifejezést használva — valaki «csizmáiban halt meg», ha veszekedő természetű volt; a békés és csendes embereket azonban soha sem zaklatták. Egy fiatal és csinos asszony is, ha magát kellően tudta viselni, keresztül mehetett Kalifornián a nélkül, hogy valamitől tartania kellett volna; a szép nemnek — melyet Amerikában előjogaira való tekintettel gyakran erős nemnek is hínak — uralma sehol sem áll biztosabb lábon, mint a Csendes-óceán partján. Másrészt meg kell vallanom, hogy sehol sem találkoztam tökéletesebb «gentleman»-ekkel, nyugodtabb, tartózkodóbb és vastermészetők mellett is szelídebb emberekkel, mint ezek a régi kaliforniaiak, a milyeneket még most is láthatni. Kalifornia hőskora, a mint az amerikai nagy regényíró ezt a kort nevezi, különös módon átalakította és megaczelozta az emberi szívet. Ezek az erőteljes, vakmerő és durva természetű emberek, a kik senkitől sem feltek, veszítettek önzésökből, a mint boldogultak; ha egy szerencsés speculatio, a sorsnak egy kedvezése, vagy akármilyen üzlet zsebeiket arannyal megtöltötte: philanthropokká váltak, a kik készségesen segítő kezet nyújtottak az ismeretlen felé is, hogy kirántsák a zavarból. Másnap a szerepek esetleg meg voltak cserélve: az ismeretlen volt jó módban és viszonzotta a szolgálatot. Senki sem volt valósággal gazdag, de mindenki azzá lehetett; szegény pedig egyáltalában nem volt senki.

Visszaemlékezéseim közül egynéhány — a mint épen

eszembe jutnak — érdekelni fogja talán olvasóimat, s legjobban meg fogja értetni velök, a mit ki akarok fejezni.

A transcontinental vasút megnyitása után nemsokára alkalmam nyílt Kaliforniába menni. Akkor még hét nap és hét éjjel kellett a vasúton utazni, hogy a continensen keresztül lehessen menni; most alig kell öt; az amerikai hálókocsik azonban, a melyek hosszú útra sokkal kényelmesebbek az európaiaknál, nem fárasztják ki az útast. Szerencsétlenségemre a Pullman-kocsikban akkor még nem volt dohányzó, s ha valaki szivarozni akart, át kellett mennie a «smoking ear»-ba, a közönséges dohányzó kocsiba, a mely a podgyász-kocsi mögött szokott lenni. Ez a kocsi rendesen elég piszkos volt, minthogy az amerikai szokás szerint való bagózás és pallóra köpködés akkoriban még nem multa divatját. Közönsége sem volt valami nagyon válogatott. Mialatt a Nevadán haladtunk keresztül, neki bátorodtam és kocsimból néhány perczre átszállottam a dohányzó kocsiba. A különbség nagyobb volt, mintha Európában az első osztályból a harmadikba mentem volna át. Egy jól megtermett, hat láb magas legénnyel szemközt ültem le, a kinek fésületlen haja és szakálla, óriási nemez-kalapja és rosszat jósló arczkifejezése magára vonta figyelmemet. Még a színpadon, valami melodrázában sem láttam sikerültebb zsványalakot; nadrágjának két szára nagy csizmákba volt gyűrve, széles bőrdővébe pedig a lehető legnagyobb kaliberű két roppant forgópisztoly és egy nagy kés volt dugva. Gögös, majdnem szemtelen pillantást vetett rám, a mi nekem annyival inkább feltűnt, mert eléggé ismertem a Far-Westet, hogy tudjam, hogy fegyvertelen békés úri embernek senki részéről, még hivatászerű játékosok részéről sem kell gorombaságoktól tartania. Avval az elhatározással ültem hát le vele szemközt, hogy tanulmányozzam, és szivarom meggyújtására tüzet kértem tőle. Szó nélkül nyújtott át egy szál gyufát és köszönetemet hallgatással fogadta, egyúttal olyan pillantást vetve rám, a melyet Európában bárki is megvetőnek talált volna. Azután folrakta a lábát arra a fapadra, a melyiken én ültem, s akár nem szeretete legyen a «keletiek»-et, akár lett legyen neki kellemetlen az én jelenlétem: pipájára fordította figyelmét és többé nem törődött velem.

«Íme tehát — gondolám — a Far-West banditájának igazi példányképe! Mily szúrós és vérengző szemek! Mily vad



arczkifejezés! Te semmirekellő, csak azért nem félek téled, minden fegyvered ellenére, a melyeket oly tüntetően mutogatsz, mert vasúton ülünk, nem pedig valami erdő szélén! Mert annyi bizonyos, hogy ha választanom kellene, hogy veled akarok-e valahol egyedül találkozni, vagy valami vadállattal, bizonyosan az utóbbit választanám. Most már azt is értem — tevém hozzá gondolatban — hogy az ilyen embereket minden formaság nélkül egyszerűen fölkötik.»

Egy félóráig ültem így emberemmel szemtől-szemben, s később, miután szivarom elfogyott, visszatértem Pullman-kocsimba, a nélkül, hogy többé gondoltam volna rá.

Néhány óra múlva a vonat egy állomáson megállott egy negyed órára, s én kiszállottam. Már majdnem megfellebbeztem a «zsvány»-omról, midőn egyszerre csak megláttam, a mint az állomás pallójáróján nagy lépésekkel s még mindig ugyanolyan vad arczkifejezéssel járt föl s alá.

Ebben a pillanatban egy elég tisztán öltözött, de láthatóan az alantasabb körökhöz tartozó egyén közeledett hozzám, s szólt hozzám néhány szót. Sokkal messzebb voltam, semhogy megérthettem volna a mit mondott, s kíváncsiságtól ösztökélve, én is közelebb mentem. Az én zsványom egyet lépett hátra, szemével végig mérte megszólítóját, s egy fölkiáltás tört ki belőle, a melyben a megvetés egyesülve volt a meglepetéssel.

— Ebből verekedés lesz! — gondoltam s néhány pillanat múlva lövest fogunk hallani.

Még közelebb mentem, de vigyáztam, hogy ne kerüljek ezeknek az uraknak a lövő vonalába, a mely elővigyázatnak ilyen esetekben való értékét már régebben a déli államokban tanultam megbecsülni.

Az én zsványom hirtelen az övéhez nyúlt és . . . a következő jelenet örökre az emlékezetembe lesz vésve.

— Hogyan, szerencsétlen?! — kiáltott föl nagyszerű kifejezéssel. — Itt, ebben az országban! itt a hol mindenki, ha ad magára valamit és ha akar dolgozni, bőven megkeresheti élelmét! Micsoda, koldulni?! Itt, a legjobb országban a melyet csak teremtett a Mindenható!

E közben hangja folyton erősödött, mintha csak porrá akarta volna zúzni a másikat, s így folytatta:

— Hát nincs ezen a vidéken munka? Nincs kaszálni való széna, vágni való erdő, vagy elhordani való föld?

De hát honnan jön maga, hogy ide jön alamizsnát kérni a nyugotra?

Csupa fül voltam, s egy szót sem veszítettem el. És csakugyan ezután hallottam a zshiványom szájából az emberi méltóságról, a munka és becsületesség értékéről a legékesebb szónoklatot, a melyet valaha fülem hallatára elmondtak.

Később azonban vastag bőrkecstyűvel födött nagy kezével, a melyről előbb azt hittem, hogy pisztolya után nyúl, ócska mellényének zsebéből egy dollárt vett ki, s oda nyújtotta az idegennek.

— Különben mindegy! kezdte újra, átadva neki a pénzdarabot. — Meglehet, hogy éhes, ámbar e fölött szörnyen csudálkozom. Hanem most, majd ha evett, legyen olyan szíves és menjen munkát keresni. De gyorsan ám!

Evvel aztán hátat fordított az idegennek, fél fölére csapta kalapját, megrázta a fejét, újból fönhéjázó pillantást vetett rám és látva hogy megfigyeltem, elmordúlt.

— Teringettét! Ez az első ember, a kit életemben láttam, a ki azt mondta, hogy élete föntartására koldúlnia kell!

Megjegyzendő, hogy mindez Nevadában történt, a leg-szörnyűbb sivatagban, minden lakott helytől távol; de emberemnek igaza volt, mert az idegen egy kis utánjárással könnyen találhatott volna munkát s kereshetett volna legalább is tizenöt frankot naponként, akár a vasútnál, akár a ritka garmatosok egyikénél.

Visszaültünk a vonatra.

— Ki ez a zshivány? — kérdeztem a kalauzt, a ki útközben köszönt neki.

— Ez aranykereső — volt a felelet — a ki az x-i bányákban mindenét — mintegy ötezer dollart — elvesztette, s a ki most máshová megy szerencsét próbálni.

Azóta sohasem ítélek meg senkit a külső látszat után.

Ez a történet azonban még sem festi le olyan jól a kaliforniaiak jellemét, mint az, a mit nekem H. úr, egy öreg amerikai, elbeszél, a kivel több éven át szoros üzleti összeköttetésben állottam New-Yorkban.

Magas, szép, még mindig erőteljes és élénk aggastyán volt; midőn néhány évvel ezelőtt utoljára láttam, sokat beszélgettünk Kalifornia színrelépésének azon különös korszakáról. Tudtam, hogy sokáig ott élt, hogy négyszer-ötször szerzett va-

gyont s mindannyiszor el is vesztette. Vállalkozó, nagyon ügyes — sőt némelykor túlságosan ügyes, mint sok amerikai — hidegvérű, értelmes ember volt, a kiből nagyon közönséges tanúltsággal a philosophiai eszmék bizonyos rendszere párosult, úgy, hogy igen alaposan meg tudta ítélni a különféle körülményeket, a melyek körében élt. Én akkor tértem vissza a Far-Westre tett egyik utazásomról, s közöltem vele Kaliforniában szerzett benyomásaimat; nála nagyon élénken megmaradt annak az országnak az emléke, a melyben olyan sokáig élt.

— Ez a korszak — beszélte nekem az 1850 és 1860 közti évekre czélözva — többé nem fog visszatérni. Soha a világ ehhez hasonlót nem látott és önnek igaza van, midőn azt állítja, hogy azok a körülmények, a melyek közt akkor éltünk, különös befolyást gyakoroltak az emberek érzelmeire és érényeire. Ön tudja, hogy én Ohio államban kereskedő voltam és megbuktam; hitelezőim százezer dollart vesztettek rajtam s én elhagytam az országot; feleségemet és két gyermekemet az apósomhoz vittem, a kinek szintén nem igen volt mit apritania a tejbe. Ámbár eddig minden időmet írószobában töltöttem, mégis neki indultam Kaliforniának; fogalmam sem volt róla, hogy ott mihez kezdjek, de ez a kétségbeesett eszköz volt az egyetlen menekvésem, mert már negyven éves voltam, s keleten minden hitelemet elvesztettem.

— San-Franciscóban nagyon kevés pénzzel a zsebemben szálltam ki a hajóból és könyvvezető állást kerestem. Mintha csak minden állás be lett volna töltve, az élet pedig oly drága volt, hogy megérkezésem után két héttel egy garasom sem volt. Egyik útitársam, a kivel az utcán találkoztam, s a ki meglátta rajtam, hogy elvesztettem bátorságomat, azt a tanácsot adta, hogy menjek a bányákba; mutatott is egy kis hajót, a mely fölment a folyón, hogy élelmi szereket vigyen Sacramentóba. Megszólítottam a hajó gazdáját; a mikor ez meglátta a rajtam levő fekete kabátot, negyven dollar viteldíjat kért tőlem; összesen kettő volt a zsebemben, s ezeket sem akartam elkölteni, minélfogva azt az ajánlatot tettem neki, hogy matróz-szolgálatot teszek a hajóján. Visszautasított azon ürügy alatt, hogy nem tart rá képesnek, hogy az evvel járó teendőket elvégezzem.

— Hanem — szólt — zöldséget kell a hajóra fölvennem;

ha be akarja rakni, s megérkezésünkkor kirakja a partra, el is viszem, s útközben élelemmel is ellátom.

— Legott megkötöttem ezt az üzletet; körülbelül kétszáz láda burgonyát, paradicsomot és káposztát kellett beraknom. Be is hordtam őket a hajóba, s három napra rá, Sacramentóba érkezve, egységünkhöz képest megint kihordtam a rakodóra.

— Sacramentóban azután megkérdeztem, hogy mennyire vannak azok a bányák, a hova én akartam menni, s megtudva, hogy negyven mérföldnyire, elindultam gyalog, miután utolsó két dollárommal a kocsmában éjjeli nyugvó helyemet és egy nyomorúságos reggelit fizettem ki.

— Bátran neki vágtam az útnak; minthogy azonban későn indultam el, rám esteledett, úgy hogy vacsora nélkül egy fa alatt kellett hálnom az útszélen. Másnap folytattam útam; lábaim meg voltak dagadva, városi czipőim elszakadtak; tropikus forróság volt; éhesen, kimerülve, menésközben feleségemre és gyermekeimre gondoltam, a kiket minden segítség nélkül hagytam Ohióban; bevallom, hogy gondolataim nem voltak valami vídámak, s hogy könnyen lemondtam volna életemről, ha épen a családom sorsa nem kényszerített volna arra, hogy el ne veszítsem bátorságomat. Azt már nem tudom, hogy hogyan értem a bányákba, s csak arra emlékszem, hogy messziről megláttam a hegységben a tábori tüzeket és vérző lábakkal, a fáradságtól és éhségtől végképen kimerülve érkeztem oda. Az egyik ilyen tűz körül öt-hat ember guggolt s vacsorát főzött; kávé forraltak és egy serpenyőben szalonnát sütöttek, melynek a szagától csaknem megbolondultam, mert a szó szoros értelmében már majdnem éhen haltam; keleten fényűzésben élve, soha még csak fogalmam sem volt róla, hogy mi az az éhség. Tántorogva közeledtem hozzájuk, s minthogy már késő éjjel volt, lehetőleg közönyösen és a lehető legnyugodtabb hangon szólítottam meg őket.

— Ha már akkor ismerős lettem volna a kaliforniai viszonyokkal — folytatta H. barátom — tudtam volna, hogy nincs mitől tartanom; de épen most érkeztem keletről; mint városi ember nagyon is keveset tudtam az aranykereső telepeken uralkodó szokásokról, s biztos voltam benne, hogy ha itt visszatásítanak, valami közelfekvő árokban meghalok. Nem akartam ugyan koldúlni, de már nem bírtam tovább menni. A tűzhöz lépve, így szóltam tehát hozzájuk:

— Mit csináljon itt egy szegény ördög, ha egy garasa sincs és munkát keres?

Mosolyogva fordultak hozzám.

— Teringettét — szólt egyikök — csak a földet kell koptatnia. Addig is üljön le; akar minden czeremonia nélkül velünk vacsorálni?

Leültem, s úgy ettem mint a farkas; társaim látták ugyan, hogy mennyire ki vagyok éhezve, de csupa tapintatból úgy tettek, mintha észre sem vennék. Elmondtam nekik, hogy nincs se szerszámom, se tapasztalásom.

— Az nem baj — felelt az egyik — majd adunk kölcsön csákányt és ásót, s én majd mutatok holnap magának jó helyet, a hol elkezdhet ásni.

Másnap hajnalban elindultam vele, s csakugyan odaállított szerszámostúl egy patak mellé.

— Ásson itt — szólt hozzám — s dobja a kavicsot és homokot egy rakásra ide; majd ha alkonyatkor hazamenet megint erre jövök, meglássuk, hogy mit végzett.

Munkához fogtam. Délben tenyereim már tele voltak hólyagokkal s vérzeni kezdettek, mivel életemben még soha sem volt ásó a kezemben; de... aranyat kerestem... s így nem törődtem a fáradtsággal, ámbár derekamat is a szó szoros értelmében megtörte a fáradtság. Mindazonáltal egy morzsányi érczet sem találtam. Délután már azon a ponton voltam, hogy a küzdelem folytatásáról lemondok. Össze voltam törve, s egy szemernyi aranyom sem volt.

Este felé pártfogóm visszatért.

— Kezdőtől elég szép munka, — szólt hozzám, meglátva kavicsrakásomat; elővette réz teknőjét s elkezdte a kavicsomat mosni. Megmondtam neki, hogy egy aranyszemecskét sem találtam, de kinevetett tudatlanságomért.

— Ezt nem lehet így meglátni — felelte és kavicsomat edényében tovább mosta.

A midőn elkészült vele, a teknő fenekén néhány vöröses szálacskát láttam.

— Fogja — szólt hozzám — nem sok ugyan, de több a semminél. Valami húsz dollar körül van.

Nem akartam a füleimnek hinni.

Még az nap este vettem a telep kereskedésében egy font kávé, egy font szalonnát, egy font czukrot és egy font lisztet,

egy bádóg kávéfőzőt és egy sütésre való serpenyőt; mindössze tizenkét dollarnyi (hatvan frank) aranyporomba került, mert itt mindennek — czukornak, szalonnának, kávénak vagy lisztnek — fentönkint egy dollar volt az ára.

Hat hét alatt itt körülbelül kétezerötszáz dollart szereztem, folytatta H.; családomnak küldhettem pénzt, bennem pedig fölébredt a kereskedői ösztön és nevelés; elmentem tehát Sacramentóba, a hol menten üzlet után láttam. A következő esetből fogalmat alkothat magának arról a különös helyzetről, a melyben akkor volt a kereskedelem ebben az országban. Alig telepedtem meg Sacramentóban, el kellett utaznom San-Franciscóba, hogy vaskereskedésemet, a melyet nyitottam, árukkal felszereljem. Elmentem tehát a hídra, a honnan a hajóra kellett volna szállanom. Útközben egy hajótulajdonos így szólított meg:

— Van ötszáz láda eladó burgonyám; olcsón adom, mert el akarok utazni.

— Nem veszek burgonyát — feleltem én; — mit csináljak vele?

— Nézze meg — folytatta ő — milyen szépek; odaadom egy dollárért ládáját. Tegnapelőtt itt egy rakomány két dollárjával kelt el. E szerint majdnem ingyen adom.

Eszembe jutott, hogy a városban esetleg találhatok valakit, a ki ettől az embertől átvenné a burgonyáját; arra nem is gondoltam hogy én magam csináljak valami üzletet. A gőzös indulásáig még egy óra időm volt.

— Várjon egy kicsit — szóltam hozzá. — Megnézem a városban, hogy nem talállok-e vevőt?

Az első ember, kivel az utcán találkoztam, egy távoli ismerősöm volt, a ki a hegységben fekvő aranykereső telepeket látta el élelmi szerekkel.

— John! — kiáltottam rá — mennyit ér ma a burgonya Sacramentóban?

— Nem lehet kapni! — felelt ő — az utolsó küldeményt tegnapelőtt vitték el. Én is keresek; ha tud valahol, szóljon; megveszem.

— Mennyiért? — kérdeztem.

— Négy dollárjával ládáját.

— Hány ládát? — kérdeztem tovább, egy szemhunyorítás nélkül.

— Mennyi fölött rendelkezik? — volt az ő válasza.

— Ötszáz ládám van.

— Helyes! Megveszem mind.

— Jól van! Eladom önnek; rendelkezésére állanak a rakodón.

Egy negyedórával azután a vevőm nekem kifizetett kétezer dollart, a miből én ötszázat a hajótulajdonosnak átadtam. Egyikök sem tett legkisebb megjegyzést sem. Mindemellett még el is utazhattam, mert az egész üzletet ott helyben alig néhány perc alatt lebonyolítottuk.

San-Franciscóba érkezve, beszereztem az árúkat, a melyekre szükségem volt; a kereskedő, a kitől vettem őket, megkínált még egy csomó sarlóval, a melyeket Bostonból kapott, s a melyekkel nem tudott mit csinálni. Akkoriban Sacramentóban még senki sem kaszált egy szál fűvet sem, és nem is volt senkinek szándékában sem; más dolguk volt, s minden széna, a mit a fuvarozást végső vonó vagy teherhordó állatok megettek, New-Yorkból, a Horn-fokot megkerülve, csomókban érkezett. Ez az ember, nem tudva mihez kezdjen a sarlóival, darabonként két és fél frankért adta ide, tehát sokkal olcsóbban, mint a mennyibe Bostonban kerültek.

Sacramentóba vissza érkezve, kiakasztottam egyet a boltom ajtajára, árát egy dollárral szabva meg. Rövid idő múlva bejött valaki és megvette. Másikat akasztottam ki, de az árát már két dollarra emeltem. Ez is hamarosan elkelt; a harmadikat öt, a negyediket tíz dollárért vették meg, s látva hogy még így is kapósak, a többieket darabonként már húsz dollarjával adtam el.

Ilyen módon — fejezte be H. barátom elbeszélését — csinálták akkor tájban Sacramentóban az üzleteket. Másfél év alatt vagyont szereztem; igaz, hogy nemsokára rá egy speculatióban ismét el is vesztettem.

Ez az elbeszélés teljesen hiteles, és ezért is írtam le majdnem szóról-szóra; azt hiszem, hogy hívebb képet nyújt a Kaliforniában akkor történt dolgokról, mint sok vaskos kötet, melyeket olyanok írtak, a kik csak sokkal később mint touristák jártak arra. Mielőtt Kalifornia fejlődésének további phasisait írónok le, tegyük még hozzá, hogy a Csendes-óceán partján ilyen esetek abban a korszakban akárhány embernek az életében előfordultak; sőt elmondhatjuk, hogy ezek még igen szerények

másoknak a kalandjaihoz képest, a kiknek élettörténete valami tündérmesével vetekszik. A Kalifornia első lakosainak jellemzésére irányuló ez észrevételek befejezéséül legyen még szabad a hidegvérűség és nyugodt bátorság egy különös példáját elbeszélmem, a mely kitörölhetetlenül vésődött emlékezetembe.

Egy alkalomkor a Central-Pacific-vasút vonalán utaztam, s a Pullman-kocsi, a melyben én is ültem, tele volt útasokkal. A vonat egy félórāja futott, midőn a nevadai pusztaságok közepén egyszerre csak megállott. Épen Reno állomást hagytuk volt el, s a sivatagban voltunk. Elcsodálkoztam a pusztaság közepén való e váratlan megállapodáson, és kinéztem az ablakon, hogy megtudjam az okát.

Egyszerre csak valaki, a kit külsejéből és ruhájából ítelve parasztnak néztem, az előttünk levő kocsi póreállásáról leugrott a vágány mentében nőtt gyepre; a vonat kalauza, a kit hivatalos ruhájáról könnyen fölismertem, rögtön utána ugrott le. Alig ért az én parasztom földet, midőn villámgyors mozdulattal megfordulva s egyet káromkodva, merészen megállott és az oldalán csüngő táskájából egy ezüsttel kivert, elefántcsont agyú nagy revolvert rántott ki, s alig két méternyi távolságból a kalauzra szegezte, a ki csak akkor nyerte vissza az ugrásközben egyensúlyt. Az egész dolog majdnem közvetlenül az ablakom előtt történt, úgy hogy tisztán láthattam mindent. Eddig egy szót sem szóltak.

— Megállj, vagy lövök! — szólt a revolveres ember, újabb káromkodással és a kalauz fejére célzott.

Ez ugrása következtében közelebb jutott ellenfeléhez, s a két férfi farkasszemet nézett. A kalauz minden izgatottság nélkül, majdnem nevetséges nyugalommal nézte végig a parasztot, a kinek az újja meg mindig a pisztoly ravaszán volt, s csak ennyit szólt:

— Semmirekellő! — Ezután kigombolta kabátját, levette hivatalos ruháját, összehajtotta s szépen lerakta a gyepre; levette paszomántos sipkáját s minden szó nélkül ezt is a ruhájára tette; ezután megzavarhatatlan phlegmával ingujjban odaállott ellenfele elé, a ki még mindig reászőgezve tartotta pisztolyát, s megkérdezte:

— Akar fizetni, igen vagy nem?

— Lövök — felelt a másik.

Mielőtt azonban elsüthette volna fegyverét, az állítólagos



paraszt arcát egy faltörő kos erejével érte már egyike azoknak «egyes csapások»-nak, a melyek az angolszász ökölvívóknál annyira divatban vannak, s a mely a földre is terítette. A kalauz egy pillanat alatt lefegyverezte, s míg egyik kezével fojtogatta, a másik kezével majd kicsavarta azt a kezét, a melyikben előbb a revolvert tartotta.

— Semmirekellő! — ismételte, miközben nyugodtan zsebre dugta a fegyvert, s olyat rúgott ellenfelén, hogy a csizmasarok akkorát szólt a cipőjén, mint ha fából lett volna. — Majd megtanítlak én, hogy hogyan kell megbecsülni a Central-Pacific-vasút alkalmazottjait.

A másik tájékozó dühvel kelt föl, s mialatt a kalauz visszaszállt a kocsiba és sípjával jelt adott az indulásra, így kiáltott utána:

— Visszontlátjuk egymást! Megöllek a legelső alkalomkor.

A kalauz megvető pillantást vetett rá és a mint a vonat a szerencsétlent ott hagyta a sivatag közepén, gúnyos mosollyal így szólt:

— Jó lesz! Addig is gyalogolj azonban vissza az állomásra; a séta majd lecsillapítja az idegeidet.

Ezzel azután kinyitotta kocsink ajtaját, s avval a hivataltos ábrázattal, a mely minden kartársát jellemzi, a nélkül, hogy akár arczvonásain, akár hangján csak a legkisebb izgatottság is észre lett volna vehető, a vonat indulása közben nyugodt hangon fordult hozzánk:

— Jegyeiket uraim, ha úgy tetszik!

A mint hozzám jutott, észrevettem hogy a keze erősen vérzik; az ökölcsapás, a melyet előbb mért ellenfelére, olyan erős volt, hogy lehorzsolta kezéről a bőrt; azonkívül az elefántcsont agyú nagy revolver, a melynek egyik vége kilátszott a zsebéből, szintén magára vonta figyelmemet.

— Ugyan mutassa csak ezt a fegyvert — szólítottam meg. Értékes fegyver volt, s meg volt töltve.

— Hogyan lehet az, hogy ennek a parasztnak ilyen fegyvere volt? — kérdeztem.

— Azt hihetné az ember, hogy ön idegen! — felelt nekem. — Hiszen ez az ember nem paraszt! Ez hivatásszerű játékos, iparlovag, a ki csak átöltözködött földművesnek. Réno-ban szállott föl, s valószínűleg azt hitte, hogy a vonaton majd akad társa, a kivel egyetemben kifosztogathat játék címén egy

marhatenyésztőt, a ki a dohányzó kocsiban ül, s a kinek a zsebei csak úgy duzzadnak a bankótól. Mert nem talált társat, a vészjellel megállította a vonatot. Mikor kérdőre vontam magaviseletéért, gorombán felelt; jegye sem volt, tehát kidobtam.

— De megölhette volna önt — jegyeztem meg.

A kalauz felelet helyett egyszerűen vállat vont, majd szomszédaim jegyeit vizsgálva meg, csak ennyit dörmögött:

— Eh mit! Az ilyen dolgok is a mesterségünkhöz tartoznak.

Evvel, miután mindannyiunk jegyeit megvizsgálta, miközben mi megdicsértük bátorságáért, eltűnt, mintha csak kellemtelen volna neki, hogy foglalkoznak vele.

Mindenütt akad bátor ember, hanem abból a hidegvérből, a melylyel ez a kalauz ellenfelétől alig egy méternyire levetette kabátját és sipkáját, még pedig olyan országban, a hol nem igen szokás elővenni a revolvert használat nélkül: következtethetünk az ilyen emberek tulajdonképeni természetére.

GAULLIEUR H. után, *franciából*

NENDTVICH GUSZTÁV.

## EMLÉKÜL H. M.-NAK.

Mulattunk egy nyájas hegy oldalán . . .  
Szép nyári nap volt . . . emlékszel talán?  
Zöld fű között virult még a virág,  
Gyümölcsessel volt megrakva minden ág.

Tőlünk az ég nem szánta a mosolyt,  
Ábránd s való lelkünkben összefolyt;  
Élveztük a fényt, a tündéri tájt  
És elfeledtük perczre a mi fájt.

A nyári naptól, íme itt maradt,  
Vedd emlékül e játszi sugarat,  
Hittel, reménynyel röppenjen feléd  
S derítgesse magányod éjjelét!

LÉVAY JÓZSEF.

## KAROSSZÉKEMEN.\*)

Mi ez, talán királylyá lettem én,  
Hogy ím' e fényes trón enyém?  
Vagy épen isteni jog volt talán,  
A mely kirendeli alám?

---

\*) A cambridgei gyermekeknek, a kik születésem hetvenkettedik napján, 1879 február 27-dikén, ajándékoztak meg e székkal, a mely *A falusi kovács* diófájából készült. (A költő megjegyzése.) *A falusi kovács* szintén Szász Béla fordításában megjelent e folyóirat 94. számában.

Tán az lesz, a dal isteni joga,  
Mely téged énnekem ada,  
Hisz állt egy terepély diófa rég  
S ki megdalolta : én valék.

Teljes díszében, jól emlékszem én,  
Midőn a hő nyár közepén  
Dús lombbal fődve annyi ága volt,  
Hogy árnyas barlanggá hajolt.

A kis kovács-műhelynél, oda kin,  
Édes, fehér virágain  
Rajzott a méh, a míg a szép magas  
Élőfa zsongott, mint a kas.

S aztán, midőn az őszi szélroham  
A fát megrázta zordonan :  
Omlott, a fölpattant tokból eső,  
Szép, ragyogó dió-eső.

S most száraz ágiból egy-két darab  
Nekem kényelmes nyugtot ad ;  
Neki is otthonja lett tűzhelyem  
S a multakról suttog velem.

Te dán király, bármily erős valál,  
Neked ki nem tért a dagály  
S előlem, kit dalolni készlt e szék,  
Az idő árja visszalép.

Látom megint, mint látományt ki lát,  
Hogy' száll a méh s nyil' a virág ;  
Hallom, mint cseng a víg gyermekbeszéd  
S a leeső diók nesztét.

Tüzes kohó, hunyt szemem újra lát  
S hallom a fúvó soháját ;  
Csattog az üllőn a pöröly, a mint  
Az izzó vasma sujt megint.

És így tinektek — édes gyermekek —  
Köszönöm ezt az ünnepet,  
Hogy hetven éves vénségemre még  
Megintlen fiatal levék.

A szív is, mint a fő, emlékezik  
És drága, szép emlékeit  
Megőrzi, ép' mint az emléklapot,  
Mit szerető kézből kapott.

Csak hív emlékezéstek önthetett  
E száraz fába életet  
S virágot attól hajthatott csupán,  
E dalban, annyi év után . . .

LONGFELLOW után, angolból

Szász Béla.

## FORRADALOM ÉS REACTIO AUSZTRIÁBAN. \*)

Mióta Mária Terézia megalapította a Staatskanzlei-t, Kaunitzon kezdve, a diplomatai stílus mestereinek egész sorozata váltotta föl egymást a Ballhaus-téri palotában, hol a monarchia külügyeit intézik. Elég Metternichre és Beustra emlékeztetni. A jó toll értékes és keresett volt még akkor is, midőn az uralkodó politikai rendszer halálos ellenségét látta a nyilvánosságban. Ellenben a monarchia képviselői közt külföldi udvaroknál csak a legritkább esetekben találunk olyanra, kit az irodalmi babér is érdekel. Nagyszámú és becses emlékiratokat bírunk angol, francia, sőt porosz diplomatáktól is; osztráktól mentől kevesebbet. E tüneménynek magyarázata igen egyszerű. A régi rendszer első sorban representansokat keresett a külföldi udvaroknál, a főnemes származás, a pompa és gazdagság, a társadalmi föllépés sokkal döntőbb szerepet játszottak a követi állomások betöltésénél, mint a tudományos készség és az irodalmi tehetség. Az pedig ritka szerencse volt, ha a Kaunitz-ok, Esterházy-ak, Schwarzenberg-ek és Zichy-ek közt egyik vagy másik ilyenmű szellemi tulajdonokkal is ékeskedhetett. E könyv szerzője e tekintetben egészen kivételes állást foglal el. Sikere az irodalom terén sokkal kétségtelenebb, mint a diplomacia síma parkettjén. Emitt francia követsége életének legjobban kimagasló pontja, midőn III. Napoleon 1859-iki híres, hozzá intézett újévi megszólítása egyszerre fölrazta Európát képzelt biztonságából és bevezette az Italia egyesítését eredményező francia hadjáratot. Az irodalomban

---

\*) *Ein Jahr meines Lebens. 1848—49.* Von Alexander Grafen von Hübner. Leipzig, 1891.

ellenben számos, különösen utazási munkával, melyek közül a *Séta a föld körül* magyarra is le van fordítva, nem közönséges ügyességet és tájékozást tanúsított. De e kivétel csak megerősíti a szabályt. Hübner gróf, született Hasenpradl, éppen nem tartozik származásánál fogva azon körökhöz, melyekből az osztrák magasabb diplomatiái osztály ki szokott kerülni. Mint az állami kanczellária kis hivatalnoka kezdte, még Metternich dicsősége korában, s emelkedését első sorban író tehetségének köszönte. Azon eseményeket, melyeket jelen művében beszél el, mint Schwarzenberg herczeg, az akkori híres miniszterelnöknek és külügyminiszternek bizalmas titkára figyelhetette meg. Helyzete ennél fogva, úgy a belső bonyodalmak megítélésére, mint a külső viszonyok szemlélésére nézve a lehető legkedvezőbb volt és műve egyáltalában nincs híján az érdekes s tanulságos részleteknek. Kisebb terjedelemben, valamivel kevesebb praetensióval, hacsak a fontosabb ügyek elsorolására szorítkozik és a forradalom nagy korát másnak is nézi, mint az «ő élete egy évének», bizonyára még hasznosabb és használhatóbb művet nyújtott volna az ősz, nyugalmazott nagykövet.

Különösen nagy kárára van a mű jelentőségének, némileg még megbízhatóságának is, az a körülmény, hogy az egykorú följegyzések semmikép sincsenek külön választva a későbbi, talán az utolsó hetekben kelt toldalékoktól. «E lapok nem emlékiratok a szó közönséges értelmében», mond az előszó. «Elbeszélésem nem alapúl zavart, több mint 40 éves emlékezésen vagy elszórt, azon időből származó jegyzeteken. Naplómat foglalja magában, melyet, ha a viszonyok engedtek, minden reggel írtam. Az olvasó kényelmére, az öregére, ki már sokat elfeledt, úgy mint a fiataléra, ki sokról soha sem hallott, illőnek látszott, a napló szövegébe azon eseményeknek rövid vázlatát, melyekre vonatkozik, betoldani.» Úgyde ez a betoldás éppen nincs megkülönböztetve az eredeti szövegtől, úton útfélén találkozunk oly megjegyzésekkel és adatokkal, melyek éppen nem egykorúak. Már pedig kortörténeti szempontból csak az lehet fontos, a mit az események közvetlen hatása alatt jegyeztek föl. Bárminő conservatív legyen is Hübner gróf, tiszta lehetetlenség, hogy az események mostanában úgy tükröződjének vissza lelki szemében, mint 1848-ban. Bölcsesége és előrelátása ellenben így természetesen sokkal csillogóbb fényben tündököl, mert utólag könnyű nagyon czélszerű és helyes észrevéte-

leket tenni. Néha azonban ellebben az optikai csalódás fátyola és egész világosan látjuk az író, a ki utólag állapítja meg gondolatait. Így például a 61-dik lapon elmondja, mint vélekedett márczius huszadikán, a milánói forradalom harmadik napján, az osztrák uralom jövője és Radetzky elhatározásai felől. «Ha Carlo Alberto nem izen háborút, a város megegyezik a tábornaggyal, e megegyezés pedig csak egy lehet: Radetzky megszállja Milanót és elfeledi a *cinque giornate*-t». Dormitat bonus Homerus. Márczius 20-ikán a híres milánói forradalomnak még csak harmadik napja és a jós szellemű diplomata már is amnesztiát adat mind az ötért. Az ilyen aztán szörnyű gyanakodóvá teheti az olvasót.

Nem időzünk a milánói események eleven, színezett rajzánál. A szerző dicsérő hymnust zeng Ferencz császár kormányrendszerének és személyének, legfőlebb a szellemi szabadság elnyomását vetve a «rendszer» szemére. Mintha nem ez lett volna a hosszú uralkodás legjellemzőbb vonása, mintha annak ernyesztő hatása nem volna még ma is érezhető Ausztriában. Fő érdemét abban találja: hogy a tömegeket a forradalmi méreg beszívargása ellen megóvta. Ha ezalatt a liberalismust érti: nincs ellenvetésünk, mert az ugyan még nem igen hatolt le Ausztria népességének alsó rétegeibe. De ha forradalom alatt anarchiát és erőszakoskodást értünk, az 1846-iki galicziai pórlázadásnak vagy az 1848/9 iki oláh támadásnak jelenetei méltán sorakoznak a jakobinus borzalmak mellé. Pedig ezek a Metternich-féle rendszernek támogatásával vagy legalább elnézésével történtek.

Azt sem mulasztja el a szerző, hogy midőn az olasz ügyek felől véleményét összefoglalja, lándzsát ne törjön a pápa világi hatalma mellett. Nézetét azért közöljük, mert az nem más, mint az Ausztriában oly nagy szerepet játszó «kicsi, de hatalmas párt» viszhangja. «A katolikusok milliói, az e hithez tartozóknak nagy többsége, megegyeznek a szeptember 20-iki ténynek (Róma occupatiójának az olasz királyság által 1870 szeptember 20-ikán) elítélésében. Rendíthetetlen meggyőződéseket három mondatban lehet kifejezni: A pápának egyházi hivatása teljesítéséhez politikai függetlenségre van szüksége. E függetlenségnek hathatós biztosítását csak világi hatalma birtokában és gyakorlatában találja meg. Helye nem lehet más mint Róma.»

Hasonló tekintetből tartjuk említésre méltónak Hübner



grófnak politikai hitvallását is. «Míg Ausztria fönnáll, meg fog tudni felelni hivatásának. E hivatása a származásra, nyelvre és műveltségre nézve elválasztott népek közvetítése, köztök es még messze túl a birodalom keleti határain a német kultúra jótéteményeinek terjesztése, javokra és egyéniségöknek vesztélyeztetése nélkül». E tan kizárja a nemzetiség szabad fejlesztését a monarchiában. «A nemzetiségről szóló forradalmi és hazug elmélet nem más, mint a rombolás eszköze». Ellenben igen tág teret enged a tartományok különösségének, a föderalizmusnak. Ez a látszólagos ellentét igen természetes módon magyarázható meg. A nemzetiség kifejlése, egész lényegénél fogva, demokratikus irányú; a tartományok ellenben, mint történelmi és politikai egyéniségek a régi rendi fölosztásnak és szellemnek melegágyai. A mellett tartományi különállásuk nem hogy gátolná, hanem a szerzőnek és pártfeleinek gondolkodása szerint, még elősegítené a központi erős, parlamentarismus által nem igen korlátolt, uralkodást. Nem más politika ez, mint az, mely az októberi diplomához vezetett. Ne feledjük, hogy annak előkészítésében Hübnernek is volt része. Azt se feledjük, hogy mint akkor, most is, szinte önkénytelenül Magyarországot is érti, midőn Ausztriát nevezi. Az osztrák-magyar monarchia előtte még ismeretlen fogalom.

Térjünk a könyvnek minket legközelebből érdeklő részéhez, mely a szerzőnek élményeit Bécsben és Olmützben foglalja magában 1848 július végétől 1849 márczius elejéig, kapcsolatban a monarchiát megrendítő és újjá alkotását előkészítő eseményekkel.

Bécsben a deákoknak és a fölfegyverkezett munkásoknak kezében van a hatalom. A miniszterium egyre ingadozik a liberalis közvélemény és az udvar közt, egy-egy útczái zavargás vagy macskazene elég Ficquelmontnak, Kollowratnak, Pillersdorff-nak megbuktatására. A Reichstagban a szabadelvűség túlnyomó, de ott meg a nemzetiségi kérdés okoz zavart. A császár Innsbuckba menekül, az új alakulással elégedetlen aristokratikus körök Badenben gyűlekeznek és onnét néha-néha benéznek a bécsi demokratia boszorkánykonyhájába. Az elégedetlenek belátják az állapot tarthatatlanságát, de nem bírják elgondolni, hogyan jussanak ki belőle. A régi állapot egyszerű visszaállítása szerintök is lehetetlen, de nem bírják képzelni, mit tegyenek helyébe. Windischgrätz győzelme a föllázadt Prága fölött,

Radetzky diadalai, Jellasics fegyverkezése reményt nyújtanak a magyar és osztrák szabadsági ábrándok elosztatására. Magában Bécsben a jómódú, nyugodt polgárság, a mennyire békés természetétől telik, föl kezd zúdulni a deák- és munkás-kormány ellen és visszaóhajtja a régi udvari fény húsos fazekait. Sok elem kínálkozik fölhasználásra, de nincs a ki egyesíteni bírja őket a forradalom elleni küzdelem céljából. Hübner magának tulajdonítja az érdemet, hogy ezt a férfiút, Schwarzenberg Felix herceget, fölfedezte és őt Milanóból egy augusztus 19-én írt levelével haza hívta.

Időközben a zürzavar Bécsben tetőpontját éri el. Az ifjúság és a német párt Frankfurtból várja az üdvöt és alkotmányos lelkesedésében kész kezet fogni a magyarokkal. E testvérieség nagyon bántja Hübner-t, azt hiszi, nem lehet más vége, mint Ausztria szétzúzatása a német respublica, a független Magyarország és Lengyelország javára. Örül annak, hogy a magyar országgyűlés deputatióját Schönbrunnban nem fogadták. Bizonyos elégtétellel értesül Széchényi megőrüleséről és siet Macchiavellire hivatkozni, hogy azok, kik újításokat kezdenek, soha sem tudhatják, mi lesz belőle és ritkán élük meg azok végét. Még jobban örvend, midőn szeptember 18-án a bécsi Reichstag Helfertnek indítványára elhatározza, hogy a magyar követséget nem fogadja. «Ez szakítás Kossuth forradalmi kormányával és egyúttal a miniszterium nagy győzelme».

Nem mulasztja el fölemlíteni, mint mennek a magyarok elutasításuk után a *Stadt Frankfurtba*, hogy haragjokat és szegyenöket poharazásba temethessék és mint testvéresednek ott a bécsi forradalom vezetőivel.

Magyarországon egyre jobban bonyolódnak a viszonyok. «De Jellasics nem sokára Pestnek indul, horvát csapataival. A Sardiniával kötendő béke meg fogja engedni Radetzkynek, hogy horvát ezredeit a bán rendelkezésére bocsássa. A lecsendesített Csehországban Windischgrätz szervezi hadtestét és keleten mint fenyegető kísértet megjelenik az orosz sereg, mely nem rég megszállotta Oláhországot és most Erdély és Bukovina határai felé nyomul elő. Már is vasgyűrű fogja körül a magyar insurrectiót, nemsokára meg is fojtja.» Poroszország is készül véget vetni a német forradalomnak. «Ha pedig Németország ismét alávettetik fejedelmeinek, ha a császár hatalmát Bécsben

visszaállítják seregei, akkor a magyar lázadás menthetetlenül el van veszve».

Hanem ez az okoskodás, bár végtére is helyesnek bizonyult, még kemény próbára tétetett Jellasics megveretése és a bécsi október 6-iki győzelmes forradalom által. Latournak, a hadügyminiszternek halála, ki a legnehezebb körülmények közt, egyre megalkudva a forradalommal, sem szűnt meg előkészíteni az ellenforradalmat, ki egyaránt erősítette Windischgrätznek, Jellasicsnak és Radetzkynek hadait, a fővárosnak a munkások és deákok kezébe jutása, kikhez sok lengyel és más külföldi izgató is esatlakozott, végső csapást látszott mérni a reactióra. De az udvarnak sikerül elmenekülni Bécsből, a hadseregnek csak csekély része pártolt el és már Bécsben volt Schwarzenberg Felix, ki emberfölötti és gyakran embertelen munkával utoljára is legyőzte a forradalmat. Az ő érdeméül tulajdonítja Hübner, hogy a városból kivont csapatok erős állást foglaltak el a Belvedere körül, hol bevárhattak Jellasics megérkezését és Windischgrätz elkészülését és a mi talán még fontosabb volt, azt, hogy az udvar elejétől fogva határozottan visszautasított minden érintkezést az országgyűlésnek Bécsben maradt részével, mely egészen a radikálisok befolyása alá jutott. Ez elhatározásban Hübner szerint döntő része volt a praesumtiv trónörökösnek, Ferencz József főherczegnek.

A bécsi forradalom, az azt követő kremsieri országgyűlés, a trónváltozás, az alkotmány oktroiálása, különösen Helfert nagy műve óta sokkal ismeretesebbek, semhogy Hübner ezek felől valami fontos, új fölvilágosításokat nyújthatna. Művének az adja meg igazi becsét, hogy megismertet a vezető személyiségekkel, kiknek dolgozótársa, és őket egyediségökben, sajátos politikai fölfogásukkal és jellemökkel mutatja be.

Sorban elvonulnak előttünk azok a férfiak, kiknek a gondviseles oly végzetes befolyást engedett hazánk sorsára. Elöl Schwarzenberg, ki már október eleje óta ki van szemelve miniszterelnöknek és ki valóban irányt is ad már mindennek bár a polczot még az öreg, liberalis Wessenberg foglalja el. «Az ifjú Felix szülői házában oly tanításban részesült, mint a többi főúr. Senki sem akart belőle tudóst képezni. Csak később, sokkal az iskolai évek után, vette észre a hézagokat képzettségében. Sietett azokat kitölteni, buzgón, sikeresen olvasta a római remekírókat, orvosi tudománynyal foglalko-

zott, különösen anatómiával, a mely iránt nagy előszeretettel viseltetett. De mint autodidaktáknál oly gyakran megtörténik, tudása mégis csak hézagos maradt. Közjoggal soha sem foglalkozott komolyan. Bár nem bírja megkülönböztetni azokat a politikai hitvallásokat, melyeknek a pártok megfelelnek, bár a forradalomnak csak szemmel látható fölszínét és romboló hatását veszi észre, nem pedig forrásait, sem pedig társadalom- és keresztyén-ellenes lényegét, mégis megérti, hogy lehetetlen vele a megalkuvás. Másrészt bár a tekintély embere, noha éppen nem absolutista, ösztönszerűleg és ritka eszének segítségével megérzi, hogy a múlthoz visszatérni nem lehet, hogy a reactio csak rosszat szülhet és hogy a kard tartós uralmát minden módon ki kell kerülni.» E jellemzésben a herczeg kétségtelenül fényes szellemi tulajdonságainak kellő méltatása mellett, mégis észrevehető a tanult politikusnak lenézése az empirikus iránt, a hívő conservativnak és keresztyénnek megvetése az opportunisták irányában. Vajon az a körülmény, hogy Schwarzenberg Felix herczeg nem csak diplomata és katona volt, hanem anatomus is, nem járult-e ahhoz, hogy oly borzasztó könnyűséggel végezze véres operatióit, mint egy *corpus-vile*-n? És ha az a tény, hogy a közjog előtte annyira ismeretlen fogalom volt, egyrészt elfogulatlanná tette és sokban megkönnyítette működését, nem idézte-e elő másrészt az alkotmányoknak és a történeti fejlődésnek azt a határtalan megvetését, mely kormányát mindenkorra oly jellemzetessé teszi és nem tette-e függővé a herczeget másoktól, kik előre fogalmazott eszmékből indulva ki, a valóban szükséges iránt éppen nem bírtak érzékkel?

E férfiú lépett november 21-én, midőn a trónváltás már minden részletében el volt határozva, mint miniszterelnök és külügyminiszter az osztrák kormány élére. «Ő a miniszterium lelke, akarata és ereje, de várhatni-e tőle vezető eszmét? Igen, ha tudása nem volna oly hézagos. Mint katona mindekelőtt a tekintély embere és hajlandó az államra a sereg rideg centralisatióját alkalmazni. Mint diplomata fölfogja a kölcsönös engedmények értékét, de mert nincs kellő államjogi alapja, nem tudja, hogy csakis az alkalmazás, nem pedig magok az elvek képezhetik az alku tárgyát. Érti erejét, melyet leendő uralkodójának bizalmából, igazolt önértetéből, meleg osztrák hazaszeretetéből és teljes önzetlenségéből merít. Csak nagy hazája

javát szolgálja, nem a magáét. Nem tartja magát csalhatatlannak. Pétervárott tanulmányozhatta a kényuralmat, Bécsben a burokratikus absolutismust. Jól tudja, mikép kormányoznak ukázokkal és udvari rendeletekkel. Italiában tanúja volt a forradalom kitörésének. Tudja miként kell viselkedni vele szemben: szóba sem állani vele, legkisebb engedményt sem tenni, hanem mihelyt lehet, leverni, letiporni. Nem ismeri ellenben a szabad államok nyilvános életét. E tekintetben sokat kell még tanulnia. Gyorsan tanul, de nem elég gyorsan, hogy el lehetne tanácsosok nélkül. Ezek pedig csak Stadion és Bach lehetnek.» Szellemi képességre Schwarzenberghez épen nem hasonlítható, de nálánál sokkal rokonszenvesebb megítélésben részesül a reactio másik nagy alakja: Windischgrätz herczeg, a miniszterelnöknek sógora. «A herczeg kiváló személyiség. Külsejében, a nagy úrban és nagy hadvezérben nagy lélek tükröződik vissza». Windischgrätznek volt határozott politikai meggyőződése. Ő a régi rendi világért élt és halt, a forradalom ellenében nem a burokratikus absolutismus egyszerű visszaállításában látta az üdvöt, neki még az is túlságosan telítve volt liberalis eszmékkel. Hisz az osztrák hivatalos kar egész a legfelsőbb fokozatokig polgári származású erőket is befogadott és egész működése és szelleme elválaszthatatlan volt a josephinus hajlamtól. A herczeg legalább is Mária Terézia első éveinek állapotaira szerette volna visszaigazítani a történet óramutatóját, a midőn az egyes tartományok különállása még nem tört meg és midőn az egyes tartományokban a főnemesség kezében volt a hatalom. Csak a tartományi jogok újjá élesztésében, a nemesség kiváltságainak kiterjesztésében, melyet még a patrimonális bíraskodás helyreállítása által is kívánt tetézni, látta az igazi radikális orvosságot a forradalmi ragály ellen. A modern állam egész lényegében idegen volt tőle: az absolut, burokratikus csak úgy, mint az alkotmányos és liberalis. Szembetűnő, mennyire közel állott a magyar censervativokhoz. Hisz Magyarországon még 1847-ben is nagyjában fönnállott az általa egyedül helyesnek talált állapot. Schwarzenberggel és Stadionnal folytatott, már Helfert által kiadott és ismertetett levelezése megmutatja, mennyire védelmére kelt ő Magyarország régi közjogának, sőt némileg nemzetiségének is, még akkor is, midőn már elfoglalta Buda-Pestet. Kossuthot és pártját teljes szívéből gyűlölte, de a *Verwirkungs-*

*theorie* az ő szemében szintén nem látszhatott másnak, mint a forradalmi fölforgatás egy nemének.

A két sógor, kire a monarchia sorsa bízva volt, egyetértett a forradalom elleni gyűlöletben, abban a törekvésben, hogy a császári ház hatalmát minden módon helyre állítsák, de különben csak igen kevésben. Schwarzenberg a modern államférfiúnak skepsisével nézte Windischgrätz középkori álmodozásait; előtte csak a tényleges hatalmi eszközöknek volt értéke. Az utóbbi Bécs elfoglalása után a «Reichstag» azonnal való fölосzlatását követelte, mibe akkor, midőn még oly ingatag alapon nyugodott tekintélye, nem egyezhetett az udvar. Végre Windischgrätz lecsillapodott, de csak azon föltétel alatt, hogy többé beleegyezése nélkül nem hoz a kormány semmi fontosabb határozatot. A fővezér ily módon döntő befolyást kívánt volna biztosítani magának a miniszteriumra és különösen az új alkotmány szerkesztésére is. Oly hasonlíthatatlanoknak tartotta érdemeit a trón körül, hogy magát mindenben nélkülözhetetlennek vélhette. Valóban, a márczius 13-iki zendülés után, midőn a Burgban mindenki elvesztette fejét, csakis az ő intézkedéseinek volt köszönhető a rend valamelyes biztosítása. Ő nevezte ki, sietve, a magyar kormány mellőzésével, Jellasicsot. Ő győzte le júniusban a cseh lázadást, ő előtte nyitotta meg kapuit a forradalmi Bécs. Neki jutott föladatúl Magyarország meghódítása.

És mégis az új uralkodásban nem neki jutott a főszerep. Schwarzenberg józan esze csakhamar belátta, hogy aristokratikus kormányhoz, minőt sógora óhajtana, valódi aristokratia kell, azaz nemcsak születés, nem is csak vagyon által kiváló rend, hanem a közügyeknek élő, azokba beavatott osztály. Hol találja meg a kellő embereket a tehetségben és képzettségben, mint jól tudta, annyira szűkölködő ausztriai főnemesség körében? Nem sokat segített Windischgrätz, hogy a loyális magyar urak, különösen Jósika Sámuel és Szécsen Antal gróf, teljes erejükkel küzdöttek a fölforgatás ellen. Loyálisukat nem vonta kétségbe, Jósikához személyesen is vonzódott, de se magyarságuk, se törekvésök a történeti közjog, a dualismus megmentésére, nem volt ínyére. Így csakhamar Bach, a burokratia és Stadion, a rideg centralisatio embere nyertek reá túlnyomó befolyást. Az az Ausztria, mely a Magyarország elleni nagy harcztól végig küzdött és azután 1859-ig mint egységes

nagyhatalom állott fönn, e két férfiúnak volt műve. Nézzük őket Hübner világításában.

Bachchal aránylag röviden végez. Augusztus 14-én említi először mint minisztert, ki bár a márcziusi napokban nagy szerepet játszott, «nemsokára a damaskusi útra fog térni». E megtérésnek első jele, hogy szeptember 4-én a robot-eltörlés alkalmazásával a korona részére követeli a szentesítés jogát. Személyesen szeptember 27-én ismerkedett meg vele. Kissé protectori hangon szól felőle. «Az utolsó időkben sok bizonyítékát mutatta bátorságának és erélyének. Tehetségeit már ismerték; önként érthető, hogy a forradalmi vezérek és tavaszi barátjai napról napra jobban megutálják. Fiatalos kinézésének és folytonos mosolyának köszöni a *Justizknabe* nevet: különben gentleman módjára viselkedik, mosakodik és öltözködik.» Később Olmützben már egészen megtértnek tartja, csakhogy még nem találta meg az új dogmát. Különben igen tehetséges, igen tanult s meggyerő modorú férfiú, kire a politizáló ügyvédek elleni általános előítelet nem alkalmazható. Politikai pártfelének még mindig nem ismeri el, csak oly kevéssé, mint Stadiont és Bruckot. Mindhárman megegyeznek az 1789-iki nagy vívmányokba vetett hitben. Lajos Fülöp uralkodásának szomorú vége e hitet nem rendítette meg, égnék a vágtyól, hogy V. Károly régi tiszteletre méltó monarchiáját, vagyis azt, mi belőle megmaradt, a júliusi kiralyság útjaira térítsék.

Stadion Ferencz grófhhoz már régóta nagy reményeket fűzött a bécsi előkelő világ. Mint Galiczia helytartója nagy úr és bureaukrata volt egy személyben, folytonos érintkezésben a sajtóval, kissé ellenzékieskedő és bár a forradalomtól irtózó, a kormány teljes átalakítása után áhító. Eszménye az egységes, közigazgatásában a francia és orosz példát utánzó állam. A márczius 4-iki alkotmánynak, mely oly könnyű szerrel végzett hazánk történeti jogaival, ő igazi szerkesztője. Különben már ekkor észlelhető rajta az az ideges nyugtalanság, mely őt nemsokára örütségbe és halálba vitte.

Minde férfiak együtt vannak Olmützben, midőn a trónváltozást előkészítik. Oda gyülekeznek az új korszak támaszai: Windischgrätz és Jellasics is. A császár lemondása, az ifjú főherczeg trónfoglalása, miről előzetesen csak kevés beavatott tudott, kikhez Hübner, az illető proclamatiók írója is tartozott, meglep, meghat mindenkit. Midőn Ferdinánd megáldja utódát

e szavakkal: légy jó, szívesen tettem, — könnybe lábbadt minden szem. Azután nagy öröm, a monarchia megmentését biztosítva látják az ifjú császár trónralépése által. Ez örömben csak a magyarok nem osztoznak. «Magyarországot föl akarják darabolni», mondá Szécsen Antal gróf, «nem akadályozhatom meg, de tanúja lenni nem akarok». Jósika Samu báró, kit Schwarzenberg mint egyik legjobb barátját kénytelen volt fogadni, így szólott hozzá december 3-án: «II. Ferdinánd elszakította a felséglevelet, de csak fehérhegyi győzelme után. Ti még meg sem hódítottátok Magyarországot és már is rendelkeztek fölöle». A dolgok új rendjében a magyarnak, még a conservativnak sem jutott hely.

Ezentúl a Schwarzenberg és Windischgrätz közötti viszony volt a monarchia belső politikájára nézve irányadó. Hübner figyelemmel kíséri ennek fejlődését és február vége felé mint Schwarzenberg megbízottja eljő Magyarországba, a hercegnek gyöngyösi főhadi szállására, honnét az épen a kápolnai csatába indul. Célja a herceget az új oktroiált alkotmánynyal megismertetni. Windischgrätz rossz kedvű, rossznak nevezi e művet, mely históriai kegyeletével annyira ellenkezik, de utoljára még is megbékül vele.

Jellemző, hogy a két órai beszélgetés e fontos tárgy felől akkor folyik le, midőn a csatatéren már az ágyú dörgött. Ha Windischgrätz általában sokkal többet foglalkozott politikával, mint a mennyi a jó hadvezérséggel összefér, úgy itt szinte a torzképig látjuk fejlődni e sajátságát. Az eredmény nem is maradt el. A kápolnai csata hírére, melyet a tábornagy teljes és döntő győzelemnek tüntetett föl, Olmützben félre tettek minden tekintetet, föloszlatták a kremsieri országgyűlést és kihirdették az oktroiált alkotmányt, mely csak egyseges osztrák császárságot ismer, márczius 4-én. Másnap foglalja el Damjanics Szolnokot és megnyitja a diadalmas tavaszi hadjáratot, mely véget vet Windischgrätz működésének és dicsőségének.

*i. k.*



## É R T E S I T Ő.

Három kötet Brunetièretől 1890-ből. *Études critiques sur la littérature française. III-e série, 2-ème édition. Hachette. 326 l. L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature I vol. L'évolution de la critique depuis la renaissance jusqu' à nos jours. U. ott 283 l. — Nouvelles questions de critique. C. Lévy. 386 l.*

Egy pár «édition classique» s a naturalista regényről szóló kötet kivételével, Brunetièrre művei eddig három sorozatban jelentek meg : 1. *Études critiques*, eddig három kötet. 2. *Histoire et littérature*, eddig három kötet. 3. *Questions de critique*. (A két utóbbi C. Lévy-nél, az első Hachettenél.) E sorozat elsejéből a második kötetnek most jelent meg új kiadása. Ez azonban miben sem különbözik az elsőtől s így elég itt pusztán fölemlítenünk. A harmadik sorozatból most lát napvilágot a második kötet ; de mielőtt erre térnénk át, az újonnan megindult negyedik cyclusról kell szólnunk.

Ez szerzőnek az École Normale Supérieureön tartott múlt évi előadásait fogja tartalmazni. Első kötete a kritikai módszerek vagy legalább is főbb szempontok történetét, divatos műnyelven : evolútióját tárgyalja. A francia kritika fejlődését mások is megkísérelték már vázolni, de egy kísérlet sem vetekezhetik Brunetièrre fölfogásának emelkedettségével, észzrevételeinek élességével, ismereteinek alaposágával. Némelyek talán kifogásolni fogják, hogy szeret elcsapongni tárgyától ; de kathedrán az ilyesmi természetszerű ; s aztán a mit e kitérésekben találni, az is mindig érdekes. Legbecsesebbek e kötetben azok az általános eszmék, melyeket mindig pazar kézzel szór Brunetièrre. Lesznek, kik a *Revue des deux Mondes*ből már jól ismerik ez eszméket s elvárták volna, hogy legalább némelyeket itt jobban fejtsen ki szerző, mint előbbi essayiben tette, honnan néha mindössze csak szóról-szóra átvesz, mint teszi például e passussal :

«Igaz, hogy csakis mi magunk ítélni tudjuk meg, ha élvezünk-e vagy sem, de nem egyszersmind azt is, milyen nemű élvezetünk». Azonban egyfelől biztosak lehetünk, hogy a további három kötetben lesz még alkalmunk szerzőnek ez állítások többjére részletezőn visszatérni, másfelől tagadhatatlan, hogy így a kritika evolúciójának egyes fázisaiba beleillesztve, e már régebbiről ismert eszmék új világításban tűnnek föl s új fényt árasztanak.

Brunetièrenak ezt a művét sem fogja nélkülözhetni a francia irodalom tanulmányozója, mert a renaissance korától Taineig minden időszaknak minden kiválóbb jelenségét felöleli. Természetesen nincs híjával bizonyos hézagoknak, rokon- és ellenszenveknek. Du Bellayt s korát szigorúan ítéli meg; lenézi Saint-Marc Girardint, túlságosan magasztalja Nisard-t; igen sokat foglalkozik a régebbi Balzac-kal, Voltaire-rel meg igen keveset; megveti Diderot-t s Montesquieut plane mellőzi: holott más olyakat belehoz a kritika fejlődésének tárgyalásába, kiket ugyancsak vékony szál köt hozzá. Azonban az első laptól az utolsóig élvezetes és tanulságos mű. Az eszmék fejlődésének, alakulásának folyamata mesterileg van elénk tárva s megértetve. Mint különösen kiváló részek említhetők a Boileau és Perrault vitájáról, Staëlnéről és Chateaubriandról, Sainte-Beuveről és Taineről szóló fejezetek. A kritika ez utóbbi két mesterénél éles logikával fejtve ki, mennyire kénytelen a kritika ítélni s mennyire non sens az az irány, melyet nálunk *descriptiv kritika* néven szóba már igen, de divatba még nem hoztak. A kritika e téves irányával különben az utolsó kötet fog egész behatóan foglalkozni, mint a mely «Darwin és Haeckel nyomán» egy új kritikai fölfogás rendszerét adja majd elő. A közbeeső két kötet a műfajok virágzásának, hanyatlásának s átalakulásának törvényeit beszéli meg, a lehető legérdekesebb példákon (tragédia, regény, ékesszólás, lyra) demonstrálva azokat.

A *Nouvelles questions de critique* című kötet, mely a *Questions de critique* címűnek folytatásaként tekinthető, a *Revue des deux Mondes*-ban 1885-től 1889-ig közzétett tanulmányokból foglal egybe tizenkettőt. Tárgyköre a legváltozatosabb, mert a középkori költészettel kezd s Bourget-vel végzi. Szót emel a nagy írók kiadatlan műveivel űzött (néha botrányos tájékoztatatlanságot eláruló) hajsza ellen, — rövid áttekintését nyújtja a XVI. századtól kezdve a jelesebb írók eredeti kiadásainak, kiemelve, mennyi a teendője itt-ott a szövegkritikának. (Montaignenél, Molièrenél stb.) A benczésektől kezdett rengeteg *Francia irodalom történetét* az Institut kezei

közül kivéetni kívánja, hogy az Académie Française folytassa ezután. Kifejti, mik a törvényszéki szónoklat legyőzhetetlen hátrányai, melyek miatt az ékesszólás többi fajaival nem versenyezhet. Védi Buffon tudományos érdemeit, a mivel egyébiránt talán nyitott ajtót tör be. Vákolja a jelen század irodalmi áramlatait, a romantika, realismus és naturalismus fejlődését; kifejti, mi értendő realismus alatt az egyes korok és népfajok szerint. Utal arra, mint kell egy író stíljének művészetét (Hugo metaphoráit pl.) tanulmányozni, hogy általa az író lelki világába bevilágíthassunk. Még a symbolista és décadent költők különcködéseire is ráér egy pillantást vetni.

E tanulmányokban szintén majd minden kiválóbb francia íróról hallunk valami meglepőt, újat és igazat. E megjegyzésekről, fejtegetésekről majd akkor számolunk be, ha szemlét tartunk az újkori francia irodalomra vonatkozólag újabban divatba jött nézetek fölött. Ezúttal csak azon feltünőbb, általánosabb eszmék közül egynehányra kívánjuk fölhívni az olvasó figyelmét, melyek bennünket, magyarokat is közelebből érdekelhetnek s a mi viszonyaink közt is igen tanulságosak, — mindenestre üdvös eszméltető szózatok s termékenyítő eszmecserére szolgáltathatnak alkalmat.

Nyelvszeinket érdekelheti például az, mint kárhoztatja szerzőnk a romanistáknak oly apró-cseprő részletekkel való bibelődéseit, miközben eltévesztik szemök elől azon egyetemes elvet, melynek ez apróságok csakis egyes bizonyítékai gyanánt szolgálhatnak, holott ők ez apróságokat önmagokban is jogosultaknak, elvi fontosságúaknak tartják. Vagy midőn megtámadja Müller Miksát, a ki az irodalmi nyelvet «szörnyeteg»-nek nevezi; a ki Brunetièrre ide vonatkozó érvelései felől többet akar hallani, megtalálhatja az *Études* első kötetének legújabb kiadásában, hol Bruetièrenek egy romanistával folytatott polemiája foglaltatik.

De főleg az irodalomtörténészek találhatnak sok magoknak valót. Ime egy pár:

«A nyelv és irodalom nem lényeges factorai a nemzetiségnek, a nemzeti egységnek: ezt állítani csak szónoki phrasis. Mert ugyan hol az az egyén vagy az a mű, a kit s a melyet megilletne oly dicsőség, hogy mintegy úgy concentrálta a népnek szétszóródott lelki életét? Franciaországban mint Angliában a nemzeti irodalom kifejlődése későbbi mint a nemzetiség történelmi megalakulása. Nem az irodalom teremtette meg a nemzeti egységet, hanem emez amaszt.» Nálunk, hol a politika mindig oly erősen belejátszott az irodalom fejlődésébe, actualis jelentőséggel bírnak e szavak.

Midőn Brunetière óva int Taine ellenében, hogy a műalkotásokban ne keressünk kizárólag kortörténeti documentumokat, mert a művészet nemcsak tartalom, hanem forma is: nem annyira nekünk szól, hol — fájdalom — még mindig nem veszett ki az önképzőkörös «széptani fejtegetések» iránya. De már igenis nekünk is szól, mikor arra figyelmeztet, mily jogtalanság a művészet «szabályai» ellen harczolás ürügye alatt a művészet «törvényeit» akarni eltörölni, mintha bizony azok eltörölhetők volnának! Némelyek, úgy mond, «még ma is azt negélyezik hinni, hogy a művészi szabadság fészélyezéséről vagy megakadályozásáról van szó, s hogy a régi rhetorikák szabályait akarjuk fölújítani ellenök». Ezt bizonyos genialis tárczakritikusaink megfontolhatnák, kik azt vélik, hogy a természetszerű törvények lábbal tiprása már egymaga genialitás, s kik mindjárt vaskalapot kiáltoznak, ha valaki azon örökké fönmaradó kívánalmakról mer beszélni, melyek — korok s éghajlatok különbözése daczára — az emberi szellemenben s a művészi alkotás lényegében gyökereznek s onnan soha ki nem irthatók.

Az irodalomtörténet-írás nálunk, hála égnek, mind jobban kezd kibontakozni pólyáiból. Toldy Ferencz érdemei elévülhetetlenek, de szomorú volna, ha még mindig annál a fölfogásnál késlekednénk, mely az irodalom történetét úgy fogja föl, hogy az minden tudományágnak s minden nyomtatott műnek megbeszélését, följegyzését köteles tartalmazni. Nagyszabású irodalomtörténetünk még nincs ugyan, de legalább újabb, jelesebb kézikönyveink (vagy tán csak: kézikönyvünk) már reducálták e fölfogás ambícióit s az anyagtömeg fölött az elvi szempontok mind szélesebb tért nyernek. Ily körülmények közt nem ismételhetni elégszer nálunk Brunetière azon figyelmeztetéseit, hogy az irodalomtörténet nem teljes, kimerítő inventarium, — az irodalomtörténetnek a bizonyos művészettel írt munkákat kell felölelnie s ezek közül is első sorban azokat, melyek legfeltünőbbben képviselnek valamely egyetemes irányt. Minthogy a mi hazai irodalmunk azonban nem oly gazdag mint a franczia, magától értetődik, hogy a szóban levő elv nálunk megszorítást, helyesebben: tágítást szenved. De annál szigorúbban követhetjük Brunetière azon tanácsát, hogy az irodalomtörténetet ne tekintsük chronologiai szótárnak, mely az egyes írókat abc helyett időrendben tárgyalja, hanem általános szempontokból tekintsük azon kapcsolatban, melyben a külföldnek, az illető kornak s egyáltalán az egész nemzet szellemi fejlődésének viszonyaival vannak.

Végül egy kis csemegével kívánunk szolgálni azoknak, kik a

magyar tudományos Akadémiával, értve mindenekfölött a nyelv- és széptudományi osztályt, oly kevésbé vannak nálunk megelégedve. Ez urak minden czopfnak s így minden akadémiának halálos ellenségei lévén, örömmel fogják olvashatni Brunetiére könyvéből, hogy a franczia akadémia kétszáz év alatt igazában semmit se produkált a Dictionnaire-en kívül. Voltaire végre fölvetette azt az eszmét, hogy állítsanak össze egy nyelvtörténeti szótárt is. Ezt a század vége felé meg is kezdték; úgy hogy mikor aztán összegyűltek a tagok ülésbe, már nemcsak a «tegnap és ma eseményeiről», de erről a szótárról is «diskurálhattak». Nem sokat változott ez állapot a Sainte-Beuve idejéig sem, ki húsz s néhány évvel ezelőtt elnevezte az akadémiát «luxusintézetnek, mely kötelességét teljesítettnek véli, ha évenként egy-egy székfoglalói bált rendez», s még annyit sem tesz meg, hogy — alapszabályaihoz híven — évenként «legalább négyszer» az irodalom kiválóbb jelenségeiről bíráló szavát hallassa. — E nyilatkozatokból a mi akadémia-phobjaink gyűlöletüknek újabb tápot meríthetnek: de a magyar tudományos Akadémia is meríthet belőle némi vigaszt a maga számára.\*)

— r. —

---

\*) Igaz, hogy az Akadémia széptudományi osztálya, mint mindenütt, nálunk is a legsűrűbben fölkeresett céltáblája a léha élelődéseknek. A többi tudományokhoz kevés ember, ezekhez ellenben mindenki hiszi, hogy ért.

A magy. tud. Akadémia széptudományi osztálya azonban nemcsak e közös fátumból, hanem föladatai különszerűségéből is meríthet vigasztalást. Az Académie Française voltaképen nem munkás, hanem ünneplő testület, üléseket nem tart, csak fölavatókat; munkákat nem ad ki, nincs is erre semmi szükség, mert az irodalom termékeinek, még ha elvont természetűek is, Franciaországban mindig akad magánkiadójok.

Tagsági helyei javadalmas sinecurák, a múltban szerzett érdemek jutalmai, melyekkel a jövőre már semmi kötelezettség nem jár.

A magyar tudományos Akadémia ellenben munkát követelő és munkára serkentő s a mellett könyvkiadó intézet is, melynek a magyar irodalmat nemcsak fejleszteni, hanem terjeszteni is kell. Természetes, hogy az obligát támadásoknak itt még tágabb tere nyílik, mint másutt, különösen annál a körülménynél fogva, hogy lapjaink szerkesztői az Akadémia ügyeinek és munkásságának ismertetését nagyrészt oly írókra bizzák, a kik arra legkevésbé hivatottak. Szerk.

*Irodalomtörténeti Közlemények. Szerkeszti Ballagi Aladár. Első évfolyam, első füzet. Buda-Pest, 1891. A M. T. Akadémia kiadása.*  
*Egész évre (négy füzet) 5 frt, egyes füzet 1 frt 50 kr.*

E füzettel új vállalat lép életbe, melyet nemzeti közművelődésünk minden barátja bizonyára őszinte örömmel fogad. Nem mintha hazai irodalmunk története eddigelé közlönyök nélkül szütkölködött volna; elég e tekintetben magára a *Budapesti Szemlére* s különösen az *Egyetemes Philologiai Közölnyre* utalnunk, melyek számos jeles dolgozatot közöltek a magyar irodalomtörténet köréből s főképp e kör irodalmát beható és tanulságos, eredményekben gazdag bírálatokban tárgyalták. De végre is tény, hogy önálló, kizárólag a hazai irodalomtörténet érdekeit képviselő folyóiratunk eddigelé nem volt még, és azért mi is örömmel üdvözljük a M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának ez új vállalatát, mely «felöleli az egész magyar és idegen nyelvű hazai irodalom történetét, a tárgy történelmi oldalára fektetve a fősúlyt».

Ez első füzet, bizonyos, alább megemlítendő megszorításokkal, általában eléggé megfelel a hozzá kötött várakozásoknak; de föl-tűnő, hogy sem egy külön cikkben, sem a fölkarolt dolgozatok összességében, szint nem vall. Van-e a szerkesztőnek programja, és e program mit foglal magában, ezt még sejteni is bajos. Ily programszerű cikk hiányában még legkönnyebb egy folyóirat kritikai rovatából kiismerni a vállalat álláspontját és irányát; de e rovat ép e füzetben oly gyöngé és kifogásos, sőt annyira ellentétes magának a füzetnek tartalmával, hogy evvel sem boldogulunk. De lássuk a füzet tartalmát, — a nélkül természetesen, hogy az egyes cikkek bírálatába tüzetesen belé akarnánk bocsátkozni.

A füzet épen húsz cikket tartalmaz, a mi első pillanatra imponáló gazdagságnak látszik. De ha közelebről vizsgáljuk e dolgozatokat, egy kissé más eredményre jutunk. Igazi «cikk», t. i. kidolgozott értekezés vagy tanulmány voltaképen csak négy vagy öt van a füzetben: Kacziány Gézáé *A régi magyar versalakokról* (kár, hogy a szerző a rokon ugor és török költészet versalakjait egyszerűen mellőzi, és a mellett oly elméletet állít föl, mely teljesen tarthatatlan, t. i. hogy a magyar verselésben a szótag hosszúsága se a magánhangzó hosszúságától, se a mássalhangzók torlódásától nem függ, hanem a hangsúlytól), Váczy Jánosé *Ráday Gedeonról* (a Kazinczy Ferencz

megjelent és sajtó alatt való levelezésének érdemes földolgozása), Csaplár Benedeké *Simai Kristófról* (a szerző ismeretes modorában, t. i. sok szükségtelen anyaggal), Heinrich Gusztáv *Kisfaludy S. regéiről* (ez voltaképp az egész füzetnek legértelmesebb és legvonzóbb dolgozata), végre Petz Gedeoné *A magyar és német hegedősökről*, melyet különösen a tárgy helyes módszerű földolgozása tüntet ki. A többi dolgozatok többé-kevésbé érdekes, vagy értékes apróságok, melyek egy-egy adatot közölnek vagy magyaráznak, de a «cikkek» címére nem igen tarthatnak igényt, a mint valószínűen nem is voltak «cikkeknek» gondolva vagy írva. Az ily apróságokat rendszerint «Vegyesek» vagy «Kisebb közlések» címén szokták a folyóiratok közzétenni; — a mint e füzetben olvashatók, nagyobb követelésekkel lépnek föl, semhogy az olvasóban aztán bizonyos elégedetlenséget ne költsenek. Némely adalék azonfölül rendkívül kifogásolható is. Ilyen például a Greksa Kázméré (*Homerosz némely hasonlatának vándorlása*), a ki nehezen van tisztában a «vándorlás» fogalmával, mert tarkán egymás mellé állit kölcsönzéseket Homeroszból és véletlen találkozásokat Homerosz képzeletével. Ilyen a Kardos Alberté (*Toldi XII. énekéről*), a ki azt akarná bebizonyítani, hogy ez ének kevésbé sikerült a többinél, mert néhány szokatlan assonáncz s egy pár, szerinte oda nem illő, nagyon is népies kifejezés van benne, s azt a hypothesiszt állítja föl, hogy Arany pályásván e művel, a határidő miatt kénytelen volt a végső részt elhamarkodni. E föltevés teljesen alaptalan. Tudjuk, hogy Arany Toldytól, mint egyik pályabírótól, hibáztatott egy pár népies kifejezéshez mindvégig ragaszkodott, a mi pedig az assonánczokat illeti, azokat, ha akarja, könnyen kijavíthatja vala, akár az első, akár a második kiadásban, de nem akarta, érett megfontolás után sem, s így az elhamarkodás hypothesisére nincs szükség, még abban az esetben sem, ha a hibáztatott helyek mind csakugyan hibák volnának. Az egész egy terjedősen és nagy hangú fontoskodással írt elmefuttatás. Ily fontoskodó az U-val jegyzett adalék is (*Miért bujdosott Vörösmarty 1849-ben?*). Ez is egy új hypothesiszt akar fölállítani, tudniillik, hogy Vörösmartynak azért kellett bujdosnia 1849-ben, mert aláírta a radikál-párt programját, mely a független Magyarországnak a demokrata köztársaságot tűzte ki irányúl. Mindenki tudja, hogy Vörösmarty 1849 április 14-ike után a kegyelmi szék tagjává nevezetett ki, s így felségi jogot gyakorolt. Ez inkább aggaszthatta s üzte bujdosásba, mint egy obscurus program aláírása, melynek se az események folyamára, se az aláírókra nem volt következménye.

A füzet azért nem is teszi azt a hatást, mintha igazán szerkesztve volna; a szerkesztő egyszerűen a nyomdába küldte összes kézíratait és valami chronologiai rendben megtördeltette a szedést. Ebben állott egész szerkesztése.

Minden cikket tartalmilag bírálni nincs szándékunk, — ki tud mindenhez? De azt igen kívánatosnak tartanók, hogy a szerkesztő jövőre a füzetek berendezésében is megkülönböztesse az értékesebb tanulmányokat a kevésbbé lényeges adalékoktól. (Jövőre talán a lapcímekről sem feledkezik meg, a mire 1891-ben már nem kellene még külön figyelmeztetés.)

A *kritikai rovat*, mint már említettük, igen gyöngye és kifogásos. Elsőben három kis értekezés van bemutatva. A szerkesztő maga ismerteti, illetőleg kivonatolja gr. Károlyi Klára két levelét, melyeket Brázay János kiadott és már behatóan ismertetett. Ez tehát félig-meddig szükségtelen munka volt, főleg ily terjedelemben; tíz sor is megtette volna. Utána egy névtelen két iskolai gyakorlatot bírál, Demek Győzőét *Matthisson hatása irodalmunkra* és Griesbach Ágostét a *budetini mondáról*. Mind a két bírálat felszínesen dilettanticus. Az első bizonyos elvi elhatározásra is próbálja kényszeríteni a szerkesztőt, a ki azonban — mint a füzet tartalma mutatja — nem ment a lépre. Toldy, a névtelen tudós szerint, «a külföld befolyását irodalmunkra teljesen ignorálta». Hogyan lehet ily képtelenséget leírni? mert hogyan lehet e században bármely nemzet irodalomtörténetét megírni, a külföld mellőzésével? Szegény Toldyt már sokat gyalázták, de ily vastag sértést még nem vágtak ártatlan fejéhez. «Ezzel szemben áll — folytatja a tájékozott bíráló — az újabban egyetemünkön inaugurált irány, mely lehetőleg minden magyar terméknel német apaságot akar kimutatni.» Honnan veszi szerző ezt a tudományát? És vajon ki fárad egyetemünkön e német apaság kimutatásában? Talán Gyulai, a ki a magyar költők fejlődését kutatva, régi költői emlékeinknél a latin egyházi költészetnek, Gyöngyösinél Ovidiusnak, Zrinyinél Tassonak, Kazinczynál Goethének stb. befolyását kutatja? vagy Heinrich, a ki alaposan tárgyalja a kelta, francia, angol, stb. irodalom hatását a német írókra, de egyáltalában nem foglalkozik, mert nem az ő dolga, a magyar irodalom termékeivel? vagy Beöthy, a ki a világirodalom nagy remekeit összeveti hazai költészetünkkel, hogy hallgatóinak ízlését nemesítse és látkörét tágítsa? Bizony, a bíráló oly dolgokról beszél, melyekről semmi sejtelme sincsen, a min mi nem csodálkozunk, — de azt már föltűnőnek tartjuk, hogy a szerkesztő, a ki bizonyára ismeri philo-



logiai kollégáinak működését is, kinyomatta ez alaptalan gyanúsítást. Vagy talán abból ítél a bíráló, hogy néhány egyetemi hallgató oly tudori értekezést írt, melyekben német íróknak magyar írókra gyakorolt hatása van tárgyalva? De hisz ezek a fiatal emberek magok választják dolgozataik tárgyait, s az egyetem csak oly ártatlan abban, ha az egyik Ovidiusnak hatását Gyöngyösire, vagy Matthiissonét a magyar költőkre tárgyalja, mint ártatlan abban, hogy Arany János kifejtette Tasso hatását Zrínyire, vagy Imre Sándor az olasz költészet hatását a magyarra. Demek dolgozata szorgalmas munka, mint a bíráló is elismeri; hogy Demek többet vezet vissza Matthiissonra, mint talán indokolt volna, ez az ily természetű tanulmánynál rendes dolog, mert a ki keres, az talál. De azért a bíráló egész czikke távolról sem találja el a dolgozat sarkalatos hibáját, melyet Heinrich a *Phil. Közlönyben* ez egyetlen sorban találóan kifejezett: «Sokat tulajdonít Matthiissonnak, a mi általában német hatás». Ha pedig a bíráló czikke végén azt mondja, hogy az az irodalomtörténetíró nem tesz a tudománynak szolgálatot, «a ki szavakat keres, és nem nagy eszméket, sorokat és nem gondolatokat, egész nagy irányokat», — e nyilatkozatával eléggé mutatja, hogy meglehetősen tájékozatlan dilettans, kinek kevés sejtelme van arról, hogy az irodalmak tudománya mi fán terem. Mert szavak és sorok összevetése nélkül — ezt ma már mindenki tudja — nem lehet nagy eszméket és egész nagy irányokat összehasonlítani. Ha az irodalomtörténet kezd lassacskán igazi tudománynya lenni, ezt csak a szakférfiak azon lelkiismeretes pontosságának köszöni, melylyel ők a szavak és sorok egybevetésével alapot teremtenek, melyen aztán nagy eszméket és irányokat össze lehet hasonlítani. Philologia nélkül az irodalomtörténet haszontalan fecsegés, mint haszontalan fecsegés a történelem, mely nem nyugszik oklevelek, levéltári adatok, korabeli források, stb. pontos és lelkiismeretes bírálatán.

Szintoly gyarló ugyane bírálónak czikke a Griesbach tanulmányáról, melyben egyszerű és himezetlen ráfogásra is ragadtatik, azt állítva, hogy Griesbachnak «Rostyra és Jakabra nézve főforrása» Bayer terjedelmes műve volt, holott e munkában Rostynak neve sem fordul elő. A szerkesztő helyesen fog eljárni, ha e bírálóját jövőre különös fölügyelet alá helyezi.

De hiszen, sajnós, fölügyeletre szorul ő maga is. E sajnálatos «kritikai rovatnak» utolsó darabja és valóságos virága ugyanis Ballagi Aladár bírálatja Könnye Nándor *Magyar-német Szótáráról*. Az olvasó első pillanatra nem érti, hogy mit keres e vásári «szótár»

az «irodalomtörténet» szolgálatában álló folyóiratban? De csakhamar észreveszszük, hogy a kegyeletes fiú itt a megkárosított apa ügyét védi, mert hát Könnye plágiumot követett el, és a meglopott fél Ballagi Mór, a fiatal Ballagi Aladár derék atyja! Ez az érzékeny családi jelenet kétségtelenül igen megható. De mégis — őszintén szólva — jobban szerettük volna, ha ez nem az *Irodalomtörténeti Közleményekben* történt volna. Azonban ez még nem minden. Következik e bíráltnak még egy passusa, melyben Ballagi Aladár a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztőit Könnye Nándorral erőszakosan összeforrasztja, és — ad majorem patris gloriam — oly kifakadásokra ragadtatja magát, melyeknek se hangját, se tartalmát nem lehet igazolni. A *Nyelvtörténeti Szótár*nak lehetnek és vannak hiányai, de az Akadémiának egyik legkitünőbb vállalata. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond ortholog túlságait meg lehet támadni, de érdemeket a magyar nyelvtudomány terén tagadni s őket Könnye Nándorral egy sorba tenni, mégis sok, mindenesetre a legszenvedélyesebb elfogultság. Sajnáltnók, ha a szerkesztőnek e botlását az új vállalat volna kénytelen megsínleri.

Van a füzetben még egy kis soványka «adattár», melynek tartalma azonban elég érdekes.

Ime az új vállalat első füzete, melyet egy kissé bővebben ismertettünk, mert kötelességünknek tartottuk, egy pár bacillusára rámutatni. Mi leszünk a legelsők, kik a szerkesztőt a legnagyobb örömmel fogjuk üdvözölni, ha nagy várakozással, de vegyes érzelmekkel fogadott vállalatának folytatásában tanúságot tesz arról, hogy valóban csak pillanatnyi önfeledtség volt, a mi ez első füzet kinövéseit érlelte vagy nyilvánosságra juttatni engedte. K.

*Magyarország közjoga. (Államjog.) Írta Nagy Ernő, közjog tanára a nagyváradi királyi jogakadémián. Második, átdolgozott kiadás. Ára 3 forint 50 krajczár. Buda-Pest, 1891. Az Eggenberger-féle könyrkereskedés kiadása.*

«Azt hiszem, hogy nem állok egyedül azzal a nézettel, miszerint az államjog tárgyalásánál az úgy nevezett történeti módszer kizárólagos alkalmazása nem megfelelő már. Az élet, valamint a közjogi tudomány egyaránt sürgetik a behatóbb jogi (dogmatikai) elemzést.» E szerény szavakkal jelölte meg Nagy Ernő immár második

átdolgozott kiadásban előttünk fekvő könyvének első megjelenésekor azon új szempontokat, melyeket a magyar államjog irodalmába bevinni óhajtott. Szűkebbre szorította munkájában azt a bőséges történeti anyagot, mely eddigi közjogi íróinknál annyira elfoglalta a tért, hogy alatta a mai alkotmány körvonalai teljesen elmosódtak; a század elején uralkodott nézetek helyett a legújabb nyugateurópai irodalom tudományos eredményeire alapította könyvének rendszerét, nem elégedett meg az újabb intézmények száraz leírásával, hanem elemezte azokat; meghatározta a fogalmakat; kidomborította a magyar alkotmánynak jogi jellegét. Ennyi érdem, úgy hiszszük, bőven elégséges arra, hogy igazolja azt az egyhangú dicséretet, csaknem lelkesedést, melylyel a napi sajtó s főleg a szakirodalom Nagy Ernő közjogának első kiadását 1887-ben fogadta, s melyet most, a második kiadás közrebocsátásakor ismétél.

Nagy hiba volna azonban többet keresni a könyvben, mint a mennyit maga Nagy Ernő nyújtani akar. Ki a magyar államjognak teljes dogmatikai kifejtését látja benne, s ennek megfelelő igényeket emel vele szemben, igazságtalan mértéket alkalmaz. A munka első sorban tankönyvnek készült, s e körülmény megmagyaráz, sőt érdemül ró föl olyan jelenségeket, melyek ellen különben méltón emelhetnénk kifogást.

Innen van az, hogy a történeti módszernek csak «kizárólagos» alkalmazása ellen szólal föl s a dogmatikai tárgyalás következetes keresztülvitelétől tartózkodik. Azok a jogtörténeti szakaszok, melyeket rendszeres fejtegetései közé szúr, csakis az egyetemi vizsgálatok és szigorlatok igényeiben lelhetik magyarázatukat. Nem mintha egy történetileg kifejtett alkotmányt, a milyen a magyar, a jogtörténet teljes mellőzésével helyesen ismertethetnénk, de a történeti fejtegetéseknek a fokozatosan fejlett s tételeken körül nem írt intézményekre kell szorítkozniuk. Mi szükség ellenben a hajdani hűbérországok, a «partium», vagy akár a határőrvidék történetére a mai magyar államterület tárgyalásánál? A nemesi rang jelentőségét nem foghatjuk-e föl az egyház-nemesek, helyi nemesek, bástyások, boérok osztályainak ismerete nélkül? Vagy talán a végrehajtó hatalom helyzetét az államéletben jobban megérthetjük az 1848 előtti dicasteriumok szervezetének alapján?

A tankönyv föladata fejtí meg azt is, hogy ámbár e munkában az anyag beosztásának alapvonásait az állam alkatelemei, terület, nép és főhatalom adják meg (a mi véleményünk szerint is az egyedül helyes kiinduló pont), mégis a magyar alkotmány a maga befe-

jezett, teljes egészében nem bontakozik ki szemünk előtt ez alapon. Egészen az utolsó részig akként látjuk a magyar államot, mintha az Ausztriával fönnálló kötelék nem léteznék. Az Ausztriához való viszony tárgyalásával a munka végén egy különálló rész foglalkozik, a mely beosztás kétségtelenül megkönnyíti e sajátságos viszonynak áttekintését s megértését, csak hogy lehetetlenné teszi, hogy a magyar államszervezetnek minden tagját a maga valóságában, tehát esetleg az 1867. 12. törvényezikk befolyása által átalakítva, ismerhessük.

Végül a tankönyvnek kerete hozza magával, hogy csupán az alapvonásoknál bocsátkozik szerző kimerítő jogi fejtegetésekbe, a részleteknél pedig megelégszik a tételes intézményeknek egyszerű előadásával. A részleteknél fölmerülő kétséges szabályok megfjtését, az ellenmondások fölvilágosítását, a hézagok pótlását igen ritkán nyújtja, a törvények által le nem vont következtetéseket alig vonja le. Hol azonban a keret engedi, mint például a társországok helyzetének vagy az Ausztriához való viszonynak tárgyalásánál, valóban kitünő fejtegetéseket ad. Ennek elismerése nem akadályoz azon meggyőződésünk kimondásában, hogy az államösszetételek nehéz kérdésének megoldása más úton keresendő, mint azt szerző teszi. Nem akadályoz, mert hiszen épen ez a kérdés az, melyről a nagy német irodalomban sem akad két teljesen meggyező vélemény.

Nagy Ernő munkája egyszerűen tankönyv s a magyar államjog anyagának teljes dogmatikai földolgozását nem tartalmazza. Hanem ez a tankönyv államjogi irodalmunk nagy haladását jelenti; új módszert tár elénk: a dogmatikait, s új alapot: a nyugati szaktudomány eredményeit. A kor színvonalán álló monographiák s értekezések bő irodalmára van ma szükségünk, hogy eddig elhanyagolt részletekre irányuljon a figyelem, hogy a vitás kérdések megoldassanak, a homályosakra világosság derüljön. Még sok a tenni való, sok anyagot kell összehordanunk, mielőtt a rendszer kiépítéséhez foghatna valaki. Ha ez utóbbi munkának ideje elérkezett, Nagy Ernő az, ki sikerrel végezheti.

*J.— B.—*

*Apulum. Irtta Király Pál. Kolozsvár, 1889. Ajtai Albert  
nyomdája.*

A hunyadmegyei történelmi és archæologiai társulat körében végzett kutatások egyik üdvös eredményét képezik azok a beható tanulmányok, melyekkel a társulat néhány tagja Déva város múltját s főleg az oláh incolatust, a præhistoricus idők, valamint a rómaiak daciai civilisatióját földeríté. Király Pál, dévai főreáliskolai tanár, egész kis monographiában foglalja össze Dacia katonai székhelyének, Apulumnak, történetét és művelődési viszonyait, s ez élvezetes munka alapján talán nem lesz érdektelen Daciának amúgy se nagyon ismert régmúltjából az alábbi rövid vázlatot bemutatnunk.

A második daciai hadjárat Krisztus után 105-ben a dákok kiűzésével s Decebal öngyilkosságával véget érven, Trajan az új tartományt birodalma minden részéből összezsúfolt ex toto orbe népelemekkel siet benépesíteni s nagy körültekintéssel válogatja össze a hadászatiilag értékesíthető pontokat. Dacia polgári kormányzata a mai Várhely területén épített Colonia Ulpia Trajana Sarmizegetusában nyert elhelyezést; míg a katonai parancsnokság a Maros közép völgyében az Érczhegység és Hargita keleti vonaláról összefutó folyamvölgyek geographiai centrumába jutott. Király Pál számítása szerint 3600 vagy az első cohors kettős számításával 4200 legionarius teljesíté itt a helyőrséget. Eleinte kizárólag a XIII. legio föladata vala a provincia biztonságának szolgálata; mígnem Septimius Severus az éjszak felől mind fenyegetőbbben jelentkező támadások ellenében a leg. V. Macedonica Pia Augustát is fölrendeli Moesiából.

A legiók kíséretéhez tartozó népesség: a markotányosok, kereskedők s a hadi élet más elengedhetetlen járuléka a katonai táboron kívül rögtönzött konyhákban, sátrakban helyezkedvén el, ily módon keletkezett a *canabae*, melyből apránként a polgári város nőtt ki magát. Ez a canabæ élénk üzleti összeköttetést tartott fenn Dacia különböző vidékeivel s különösen a közel bányasággal. 142 május 16-án Dasius Breucus bányász itt vásárol Alexander-től egy rabszolga-gyermekeket (VII. viasztábla, mely jelenleg Balázsfalván őriztetik). Actum Kanabis legionis XIII geminæ XVI Kalendas Junius Rufius et quadrato co(n)s(ulibus). Ugyancsak a Balázsfal-

ván őrzött XXV. sz. viasztáblán 160 október 4-én Claudius Julianus mies legionis XIII geminæ centuria Claudius Philetussal egy-egy rabszolganő fölött szerződik.

A canabæ virágzó fejlődését a 167—180 közt kitört markoman háborúk viharai csakhamar megzavarták. Daciának alig kifejlett városi életére szörnyű csapást mér a 167 tavaszán beözönlő barbarok keze, úgy hogy egyes városok, mint Napoca (a mai Kolozsvár), csak évtizedek múlva kelhetnek új életre s Potaissa (Torda) Septimius Severus idejében is *nova coloniaként* kezdenek éledezni. Marcus Aurelius császár nemcsak a régi canabæ-t állítja itt Gyulafehérvár területén helyre, hanem Apulum névvel új coloniát is létesít, úgy hogy 180-ból a municipium és colonia Apulum Aurelium elnevezést fölíratilag beigazolhatjuk. (*Corpus inscriptionum latinarum* III. kötet, 1132. számú fölírat.)

A canabæ hatóságának utódjául a quatuor virekkel találkoznak s a közigazgatást a városi polgárság képviselőtestülete (ordo) ellenőrizi. A municipium mellett a fiatal testvércolonia hamar megizmosodott s Septimius Severus császár idejében az a megtiszteltetés érte: hogy a császár testvére is, P. Septimius Geta, itt üti föl helytartói székhelyét. Egyébként már előbb is előszeretettel fordultak a kies fekvésű, rendkívül enyhe éghajlatú város felé Dacia legatusai.

A colonia élén duumvirekkel találkozunk s kiérdemesült császári tisztviselők és katonatisztek sorából egészíték ki a városi hatóságot. Az ordo tagjait öt évenként a duumvirek erkölcsi és vagyoni szemle alá veszik s a minőségvesztés vagy elhalálozás útján üreedésbe jött helyekre ők osztják be az «új embereket». Az ily minőségben szereplő polgármesterek quinquennalis jelzővel különböztetik meg magukat, mint azt C. Julius Metrobiusnál látjuk. Numini | Aesculapi | C. Julius Metrobi | anus II vir coloniae | Sarmizegetusæ sacerdos | Dei eiusdem pon | tifex quinquennalis II vir coloniae Apuli ex voto. *Corpus inscript. latin.* III, 972.

A tisztviselőket évenként választják a szolgálattevő duumvir elnöklete alatt. Ő candidálja a jelölteket s a város polgárai, szavazattöbbséggel ejtik meg a választást. Az új tisztikar január 1-vel kezdi meg szolgálatát, mikor elődeiknek a fölmentvény kiadatott. A városi pénztárt s a közalapokat a questorok kezelik; az igazságszolgáltatás közegei ismét a duumvirek, kiknek ítélete ellen a római polgárjoggal bíró felek a tartományi legatushoz, illetőleg a császárhoz föllebbezhetnek.

Antoninus Pius idejében Dacia három kerületre, (Dacia porolissensis = legéjszakibb kerület, Dacia apulensis és Dacia malvensis) oszolván, a kerületi pénzügyi kormányzat is Apulumba kerül s ettől fogva a procuratorok és ezek hivatali személyzete is élénkíti városunk közéletét. A procuratorok hatásköre két kerületre is ki-kiterjed. Ulpius például 211 212 körül Dacia apulensis és porolissensis ügyeit egyesíti kezeiben, sőt olykor a tartományi helytartót is ők helyettesítik, mint azt többi közt e fölírat igazolja: Pro Herennio | Gemellino | viro egregio procuratore | Augustorum nostrorum | agente vices præsidis | marito suo | libens solvit. (*Corpus inscript. latin.* III. kötet. 1625.) Quintus Axius Aelianus, ki Alexander Severus idejében (222—235) Mauretania Cæsariensisben a császári uradalmak igazgatója, majd Belgica és Gallia procuratora, utóbb Dacia apulensisben kétszer is helyettesíti a tartományi kormányzót.

Q. Axio Quinti filio Palatina (tribu) Aeliano | equiti Romano Laurenti Lavinati | curatori ad populum viarum | Trajanæ et Aureliæ et | Aeclanensis, procuratori ad alimenta | per Apuliam, Calabriam Lu | caniam et Bruttios | item per Belgicam et duas Germanias procuratori provinciae | Daciae Apulensis bis vice præsidis, ordo coloniae Sarmizegetusæ | metropolis patrono. (*Corpus inscript. latin.* III. 1456.)

A procuratorok lovagi rendből irodai személyzetők felszabadult vagy valóságos rabszolgákból kerültek ki. Így ismertünk egy libertus tabularius provinciae Daciae Apulensis (*Corpus inscript. lat.* III. 980.)

Apulum lakosságában számos előkelő család (tribus) szerepel. A Tribus Papiria áll első helyen mégis s Dacia tekintélyes családai ehhez tartoznak. Ők játsszák az irányadó szerepet Apulumban s mint az állami uradalmak bérlői, magok is oly tekintélyes vagyona tesznek szert, hogy Dades és Filetus nevű görög eredetű jószágigazgatókkal rendelkeznek. Közülök P. Aelius Strenus, míg egyfelől Sarmizegetusa polgármestere s Apulum augurja, ugyanakkor Drobeta (Turnu Severin) tanácsosa (decurio) is, sőt a takácsok és hajósok ipartestületének (collegium) pártfogója s egyúttal a kincstári legelők, sóbányák és vámok bérlője. (Conductor pascui, salinarum et merciorum) (*Corp. inscr. lat.* III. 1209.)

A kik nem tartoznak a kiváltságosok tribusaiba, egyszerűen származási helyökről (Corinthianus stb.) nevezik magukat. Az augstalisok egyszerűen prænomen és cognomen használatára jogosítvák;

de gentiliummal nem élnek. A rabszolgák és libertusok egy-egy névvel érik be (Carpion, Dades, Filetus).

E sokféle társadalmi osztályzat egyúttal a származás és vagyonosság különböző fokozataira is világot vet. Nemcsak a templomok, egyleti paloták és állami középületek, de egyesek magánházai is föltűnő építészeti díszet viseltek. Első helyen mégis a templomok állottak s Jupiter mellett Juno, Minerva, Apollo, Diana, Luna, Mars, Silvanus, Venus, Priapus, Pantheus, Liber, Libera mater, Fortuna, Nemesis, Numen, Mercurius, Aesculapius, Victoria, Hercules Glycon, Virtus stb. mind áldozókra találtak. sőt a zoroastricus Mithra-cultus is rendkívül el vala terjedve. A főistenségek szertartásait a *flamen* című főpapok ellenőrizték, kiknek rangja és tekintélye a polgármesterét is fölülmulta. Az augurok és haruspexek jóslással foglalkoztak s a papi tisztelet világi egyének annyival inkább betölthették, mert a könnyen begyakorolható üres szertartások gépies végzésében állott minden qualificatiójok.

Az utczaei élet már hajnalhasádtával kezdetét veszi. A külvárosok apró házaiból beözönlő cliensek a harmadik kakasszóra ott sűrögnek a gazdag pártfogó vestibulumában s utczahosszat baromfiárúsok, zöldségkereskedők lármája hangzik mindenfelé. Majd az üzletek ajtai is fölnyílnak s a hatósági rendeletek kikiáltói jelennek meg. Ezalatt a gazdag pártfogó elvégezvén házi ügyes-bajos dolgait, fehér togóját felöltve, hivatalába siet. Előtte phantasticus ruhájú bohócok ostorcsattogással egyengetik útját, mert a város sokféle népeleme mind útczára tódul. Így a római polgár mellett fecsegő görög, majd hispaniai, britt, gall, german, pannon, syriai, egyiptusi, afrikai jövevények tarka ruházata és nyelvidiomja, vegyül az utczaei életbe. Az utczaei zsvaj délben elcsendesül, hogy időszámításunk szerint délután három órákor újra kezdődjék. Ekkor keresik föl a fürdőket, a nyílt városterületeket, hogy estére kelve, családi vagy baráti körben megbeszélhessék a napi élményeket.

A társas élet központját természetesen a helytartó vagy legatus, majd egyes előkelő férfiak palotái képezik. Dacia helytartója consularis rangban állván, legalább félmillió sestercius (40—45,000 forint) évi javadalmat élvezett s így pompára, ünnepélyekre telt bőviben.

A középosztálybeliek társulatokba (collegium) szövetkezve mozditák elé egymás érdekeit. A takácsok (centonarii), a fegyverkovácsok (collegium fabrum) eszközlik a hadi felszerelést. A collegium nautarum a Maros hajózását, a collegium dendrophorum az



erdei termékeket, a negotiatores a kereskedést közvetítették. A révészek utricularii, hordárok és gyaloghintó-szállítók lecticarii, szintén érdekes társadalmi osztályokat képezének. Még nemzetiségi családok sem ritkák. Asianus és collegium galatorum szerepelnek Daciában és pedig előbbieket Napoca (Kolozsvár), utóbbiak Algyógy (Germisara) területén. Még orvosi rend is szerepel Apulumban s az egyik T. Attus Divixtus szemrecepteket is hagyott korunkra. Ezek egy kölemezbe be valónak vésve s következőleg hangzanak: 1. T. Atti Divixti: dia libanu ad impetum ex ovo (T. Attus Divixtus gyógyszere oldott tömjénből, kezdődő gyulladás ellen). 2. T. Atti Divixti: nardinum ad impetum lippitudinis (T. Attus Divixtus gyógyszere rézgáliczból, idült szaruhártya-bántalmak ellen). 3. T. Atti Dixti dia szmyrnes post impetum lippitudinis (T. A. D. gyógyszere nardusból, kezdődő szemgyenyedés ellen).

A markomann háborúk borzalmai után egy félszázadnyi nyugalmas időszak éleszté Dacia polgári jólétét. Apulum a természet, a kormányzat kedvezéséből hatalmasan kinövi magát, midőn a népvándorlás első hullámtorlódásai új veszélyekkel fenyegetik Daciát. Septimius Severus a legio V. Macedonica által éjszaka a Szamosvidéket megerősítvén, erős rendszabályaival néhány évre gátat vet a pusztító néparadatnak. De Maximinianus (235—238) már csak véres áldozatokkal menti meg Pannoniát és Daciát, s érdemi ki a dacicus melléknevet. Gordianus (238—244) a dákokat nagy nehezen kiveri Daciából. Utóda, Philippus Arabs (244—249), 247-ben pénzverő hivatalt állít Apulumban s 248-ban fényes diadalmenettel örökíti meg a *carpokon* kivívott győzelmet. E betörés Dacia szívéig terjedhetett, úgyhogy sokan Mœsiába kénytelenek menekülni. Apulum is lángokba borúl s «Colonia nova apulensis»-ként próbál újra éledni. Mind hasztalan törekvés, mert 251-ben Mœsiáig tör a gothok árja s Abrittus mellett Trajanus Decius császárt is megölvén, Dacia teljesen zsákmányukká esik.

A ki e változatos események további részletei iránt érdeklődik s valóban méltó is, hogy érdeklődjék: olvassa el Király Pál *Apulum* című kis könyvét, melyhez értékre, adathőiségre s a mi kiváló érdeme: élvezhetőségre nézve kiváló helyet foglal el fejlődő archaologiai irodalmunkban.

Tegtlás Gábor.

*Sipulusz tárczái. Irta Rákosi Viktor. (A műpártolók szépirodalmi könyvtárának IX. kötete.) Buda-Pest, 1891.*

A kisebb napi lapok nagyon divatba hozták az úgynevezett humoros tárczákat. A vezércikknek hazafi fájdalommal kell eltölteni az olvasót, siratnia a haza veszedelmét, a közerkölcsiség hanyatlását, ellenben a tárczának főadata fölvidítani s megóvni a kérésbeeséstől az elbúsult hazafit holmi elnyújtott adomákkal, összezsugorított rajzokkal s mindennemű elméskedéssel. Megesik ugyan nem egyszer, hogy a vezércikkeken elbúsulás helyett mosolygunk s a tárczák vídamság helyett unalommal töltönek el bennünket. De ez igen természetes: se a pathosz, se a humor nem mindennapi kenyér, egyiket sem lehet erőltetni, kivált akkor, ha tárgyunk nem épen arra való.

Sipulusz tárczái a *Budapesti Hírlap*ban szoktak megjelenni s itt a legjobbak gyűjteményét veszi az olvasó. Méltó volt-e e legjobbakat is összegyűjteni, oly kérdés, melyre lapjaink nagyrészt nem csak igennel feleltek, hanem egyszersmind úgy mutatták be e gyűjteményt, mint igen becses könyvet s magát a szerzőt, mint nagy tehetségű humoristát. Mindebből csak annyi igaz, hogy Rákosi V. nem tehetségtelen fiatal író, könyvében van egy pár jó tréfa, sikerült ötlet, találó satirai vonás, de van egyszersmind sok ízléstelenség, képtelenség; a humor kevés benne s a mi van is, az egy kissé diákos ízű. Nem csoda, a fiatal szerző a *Budapesti Hírlap* iskolájában nőtt fel s e lap nem épen a legjobb ízlés iskolája. Itt mindenkinek, legalább egy kissé, túl kell kalandozni a jó ízlés és józan ész határain s extravagantiában keresni az eredetiséget. Ő is abban keresi és szerencsésen meg is találja.

A gyűjtemény mintegy tizenkilencz rajzot foglal magában: majd mindenikben maga a szerző játszik kisebb vagy nagyobb szerepet. Ez ellen egyelőre nem tehetni kifogást, de végig olvasva a gyűjteményt, méltán kérdezhetni: vajon ki lehet az a szerző, a ki hol fiatal házas, hol negyven felé járó agglegény, hol ideges dráma- és hírlapíró, hol emberrabló kalandor, hol józsefvárosi nyárspolgár, hol propeller-kapitány. Se hogy sem tudunk tisztába jönni egyéniségével, de ez még nem volna nagy baj, nagyobb az, hogy nem a más szájával beszéltetvén el a más szájába illő kalandokat,

mintegy fölmentve érzi magát az alól, hogy minél jellemzőbben írva, egyéneket rajzoljon s a különböző hangulatokba bele ringassa magát.

De talán mindezért kárpótlást nyerünk magokban az elbeszélt kalandokban? Nem igen. A szerző kedveli a torz torzítását, sőt a képtelenséget is. Például *Miska bácsi Velenczeben* című rajzban egy oly embert mutat be, a ki Olaszországba utazva, Velenczében azt hiszi, hogy a városba árvíz tört be. S e gondolatból folyó visszásságokra van alapítva az egész rajz. A szerző, úgy látszik, nem tartotta szükségesnek azt, hogy meggondolja: vajon van-e Magyarországon ily ember, kivált azok között, a kik, mint Miska bácsi, gymnasiumot végeztek s latinul is tudnak. De miért gondolta volna meg? Hisz akkor nem írja meg rajzát: a gondolkodás megbénítja az írói termékenységet. *Kemencsik János Oláhországban* szintén ily nemű dolgozat. Ebben a szerző egyik jó ismerősenek kalandját írja le, a ki Oláhországba ment szerencsét próbálni. Itt összetalálkozott egy szintén szerencsét próbáló székelylyel, a ki megbámulván félelmes arczát, azt a tervet főzte ki, hogy őt mint emberevő papuát fogja mutogatni pénzért. Így aztán mindketten pénzhez jutnak. Kemencsik bekente magát fénymázzal, török ruhát és csörgő lánczot öltött magára. De közönség gyéren mutatkozott a bódében. Ekkor a furfangos székely gondolt még egyet. A bódé ajtajára azt íratta ki, hogy ezer frankot kap, a ki meghagyja magát enni. Ekkor aztán omlott a közönség s előállott egy Nuczu nevű oláh, a ki kész volt a pályázatra. Kemencsik erre ráfordult, forgatta szemeit, de Nuczu nem fjedt meg, a közönség követelte az emberevő papuától, hogy egye meg a pályázót. Végre ráfanyalodott s leharapta Nuczu egyik fület. A közönség tapsolt és követelte tőle, hogy egye is meg. Ezt már nem akarta, ekkor a furfangos székely állott elő s kezébe vette a levágott fület. Tehát nem is egy, hanem két emberevő — kiáltott a közönség, de már akkor a rendőrség is közbe vegyült. A két emberevő kereket oldott s meg sem állott Csík-Szeredáig, a hol megosztottak a pénzen. Ime a meglehetős ízetlen történet. A szerzőnek különösen jó kedvét dicsérik bírálói, de ilyet rossz kedvében sem igen gondol ki az ember s legkevésbé, ha humorista.

Az *Egy emberrabló életéből* című rajzban valaki — a szerző-e vagy más, nem tudhatni bizonyosan, — fölteszi magában, hogy egy rablóbandát szervez s a mint Bolgárországban szokás, embert rabol, a kiért majd gazdag váltságot fizetnek. Először is elfog egy adófelügyelőt s beír a városba, hogy váltsák ki őt ezer forintért, de váltság

helyett zenével, zászlóval jelen meg előtte a városi küldöttség, megköszöni jó tettét és díszpolgársággal kínálja meg. Így csalódva, más vidékre megy s ott egy kormánybiztost fog el, a ki a sáskajárás ügyében küldetett ki és felír a miniszteriumhoz, hogy váltsa ki tízezer forintért, de a kormány megköszöni a biztos elfogatását, mást nevez ki helyébe és semmit sem fizet. Ekkor bosszúságában egy akadémiai tagot fog el; itt már nem csak hogy az akadémia nem váltja ki tagját, hanem maga a tudós is úgy agyon untatja fölolvasásaival a rablófőnököt, hogy ez maga ad neki száz forintot, csak hogy szabaduljon tőle. S az olvasónak mindezt el kell hinni. De ha már a szerző az adófelügyelő, kormánybiztos és akadémiai tag kigúnyolására nem tudott más formát találni, miért nem követte a Twain Márk példáját, a kit némely külsőségeiben úgy is utánoz? Twainnél is találunk hihetetlen történetet *Kanibalok a vasúti kocsi-ban* című rajzában, de ezt, a mint a mű végén kiderül, egy szelid őrült beszéli el. Miért nem írta a szerző is műve végére, hogy ekkor álmából fölébredett s többé nem volt emberrabló? Azonban így nem lett volna annyira eredeti s a fődolog, bármily áron, az eredetiség.

A torz e torzítása, a képtelenség e kedvelése nem mindig nyilatkozik ily kirívóan a szerzőben, mint a hogy e három példa tanúsítja. Mérsékelni is tudja hajlamát, de az egészben vagy részben, erősebben vagy gyöngébben, mégis erőt vesz rajta. A *Három ismeretlenben* néhány nő egy akadémiai értekezést, melynek címe *Egyenletek három ismeretlennel*, regénynek képzel, a mi nem épen valószínű s ízetlen is. A *kis-bürgözdli oroszlán* szintén ilyenmű különösség, de különösebb ezeknél a *Judás* című. Ebben egy ritka becsületes, de gonosz, Judás arcú ember rajzát vesszük, a kit ezért gyakran gyanúba vesz s elfog a rendőrség, de ártatlansága kiderülvén, mindég szabadon bocsát. Azonban a szegény ember e kellemetlenségek következtében elveszti díjnoki állását, nem tudja mit csináljon, éhezik, fázik, tolvajságot hazud magára, hogy a börtönben eltartsák. Ártatlansága itt is kiderülvén, nem ér célzt; az útczán hányódik, végre egy éji őr megszánja és társául szerződteti. Az ellentétek e rajzban oly élesen vannak kihegyezve, hogy elvesztik természetességöket, a mit még inkább növel némi beteges érzelmesség, mely az egész rajzon előmlik. A *zónás atyafiak* a torz torzítása, sőt egy kis képtelenség nélkül még a *Háziúr* sem lehet el, melyben egy pár jó ötlet van s valószínűbb viszonyokat rajzol. A háziúr tudniillik Dunavizet vezetett be házába, de hiába csavarja a csapot, nem jó víz. Akkor neki áll a csapnak s

addig piszkálja, míg végre kihúz belőle egy akkora szüretlen pontyot, mint az ökle, a melyet aztán gondosan spiritusba tesz. Most már omlik a víz, de oly rossz, hogy lakói megbetegednek belé. Bosszúságában fogja magát, éjjel kilopószik az udvarra, a pontyot gondosan visszagyömöszöli a csőbe, melyből többé nem foly víz s mindnyájan kútvizet isznak.

Némelyekben, mint *Sára és Bernát, A nagybácsik szervezkedése, Nyaralás, Kirándulások, Külvárosi regény*, kevesebb a torzítás s néhol a képtelenség is hiányzik. De vagy leleményben szegények vagy nem a kellő hangulatban vannak elbeszélve. Például az első egy színmű bukását rajzolja, de mily érdektelen a bukás minden részlete, mily diákos ízű az előadás. A másodikban egy nagybácsi kellemetlenségei jól vannak rajzolva, de az elbeszélés hangja nem egy agglegényé. A többiekben is megakad egy pár sikerült ötlet, találó satirai vonás, de mint egészek nem igen tehetnek nagyobb benyomást az olvasóra. Az író egyéniségében kevés a kedély, szellemében kevés az eszme. Élénken megfigyel egy-egy vonást, de nem képes belőlök képet alkotni, könnyen föl villan egy-egy elmés ötlete, de kedélye kopár. Ír néha jó kedvből, néha robotból, de a tréfa neki akár önkénytelen, akár erőltetett, mindig csak puszta tréfa s valamely eszme nem fekszik lelkén. Gyűjteménye olvasásakor nem egyszer jutottak eszünkbe Aranynak e szavai :

A bolondot, ha bolondoz, neveti a sokaság,  
De ha okos nincs szavában, időt vele te ne tölts.

Azonban nem akarunk igazságtalanok lenni a szerző iránt. Gyűjteményében van két valóban sikerült rajz is, melyek szép bizonyosságai tehetségének. *Első bálom* az egyik; a naiv gyermeki emlék jól olvad össze a benne meglett ember satirai hangulatával. A tizenhat éves fiú egy jótékony célú bálba kérdzik atyjától s egyszersmind azt is kéri, hogy másnap reggel megláthassa Szegfű Bandi akasztását, a kit statariális úton ítélték el. Az atya nem enged meg egyszerre két élvezetet. A fiúnak választani kell a kettő között, a ki aztán tanácsot kér a hajdútól, a kocsistól, nagybátyjától s végre anyjától. Ez utóbbi azt mondja neki: ha nem megy a bálba, vékony bottal veri meg, ha pedig elmegy az akasztásra, vastaggal. A fiú a bálba megy el, mely deficittel végződik; az akasztás elmarad, mert a megyei hajdúk báli szolgálatra levén berendelve, Szegfű Bandi az éjjel megszökött. Az egész nemcsak jól van elbeszélve, hanem a sze-

mélyek is egy-egy találó vonással élénken jellemzettek s a torzítás nem lépi át a művészet határait. A másik rajz címe: *Amerikai útam*. Ebben egy szerkesztő az amerikai tárlatra küldi tudósítónak dolgozótársát. Ez útlevelet akarván szerezni, gyanúba jő, hogy sikasztó, ezért akar Amerikába menni s küldetése csak ürügy. Kellometlenségei igen kellemesen vannak elbeszélve s a torzítás is kellő korlátot tart.

Vajon a szerző második gyűjteménye ily sikerültebb rajzok füzére lesz-e? Vajon a torz torzítása és a képtelenség betegségéből ki fog-e gyógyulni? Vajon a rajztól fölemelkedik-e a beszélyig és regényig? Mindezek oly kérdések, melyeknek teljesültét óhajtjuk, de nem igen reméljük. Irodalmi viszonyaink az írók fejlődésére nézve nem épen kedvezők. A napi sajtó a nagyzás hóbortját táplálja íróinkban és művészeinkben. A komoly becsvágy szenvedélye helyett, inkább a hiúság jelenségeivel találkozunk. Elbeszélő költészetünkben a rajznak oly divatja uralkodik, hogy majdnem bele fülünk. A kik rajzíróink közül a beszélyt vagy regényt kísérlik meg, rendesen sokkal rosszabb beszélyt vagy regényt írnak, mint rajzot. Nagyon örvendenénk, ha Rákosi Viktor megezáfolná kétségeskedésünket.

—i.

*Iványi Odön. A püspök atyafisága. Regény két kötetben. Arad, 1889.*

Nem minden nehézség nélkül olvashattuk végig e regényt, hanem elolvastuk mégis, mert mintegy kényszerített rá az a komoly törekvés, melyet írója e művében fölmutat. Nem ép eredeti, de a regény folyamában mindinkább tisztuló stílusa; az a sajátsága, hogy a mese szálait az alakok jelleméből akarja kifonni s lehetőleg sok, változatos alakot szeret egymással viszonyba hozni: mind elismerésre méltó. De e formális előnyök mellett is nehéznek, a csattanós jelenetek bővében is kissé unalmasnak találtuk e munkát. Mintha az író képzelme önkénytelenül is még reminiscenciák után, orosz és francia regények hátramaradt hatásaiból, szőné alakjait s jeleneteit. A saját megfigyelés inkább külsőségekre vonatkozik, néhány elszórt photographiai fölvételre. Az élet nyilalását ritkán érezzük az alakokban s a hol melegség van, mint a nőalakok rajzában, az inkább a fiatal író phantasiájában van meg s az alakokba átönteni nem igen tudta. A regényíró szerencséjének egyik főfeltétele, hogy

főalakjai iránt érdeket tudjon kelteni. Akármilyen iránynak hódoljon is az író, erre gondolni fog. Az egyik kibéleli pszichológiai elemzéssel s így törekszik az olvasó érdeklődését elhódítani; a másik saját egyéniségét önti beléje; a harmadik humorával hatja át, a negyedik valami kedvencz társadalmi vagy pszichológiai doctrina képviselőjévé teszi. Mert kevesen vannak, kiket első sorban pusztán művészi ösztön hajt. Szerzőnk főalakja — egy fiatal s egészben érdemtelenül szerencsés államtitkár — valójában e kategóriák egyikébe sem tartozik. Az író nem bírt vele; s alakja olyan félig kivert szoborhoz hasonlít, melynek hiányzik a szeme. Fényes viveur s nagy munkájú hivatalnok, sok kalandon átment s alapjában nemes érzésű férfi, kit a szerencse tenyerén hord s ki a katastróphákon átlebben, mint tánczos a síma parketten. A szerző képzelmében jól meg vannak e jellem elemei; de a papírra vetett alak némileg még is szürke marad. Egy kissé nehéz volt még az írónak. Ehhez járúl, hogy ellenjátékosa, ki neki a katastróphát készíti, egy bosszút lihegő, szenvedélyes journalista, a főhős szerencsétlen «tejtestvére», egy egészen szürkén rajzolt, félig körvonalzott, egészen kiállhatatlan, a regény szempontjából is «tompá» alak. S ez által az egész mese érdeke is szenved.

Orosz regénynek befolyása látszik meg azon jeleneten is, hol a szerző eszményi, de kissé színtelenül rajzolt nőalakját egy bukott leánynyal hozza együvé. Ez aligha a mi társadalmunkból vett jelenet, mint inkább idegen regényekből átvett másolat. Dosztojevsky Sonjá-jának egy szabad változata.

Ép oly kevéssé hazai a gentry, az aristocratia s socialdemocratia elemeinek olyan összejátszása, mint azt a *Püspök atyafisága* föltünteti. Szerző meséje e részben s ily kapcsolatban egészen elvont, pusztán kigondolt; nem a valóságot tükrözi, hanem egyelőre csak az írónak azt a vágyát, hogy regényében a társadalom minden rétegét egy ponton egybe akarta foglalni.

E törekvés minden esetre méltánylást érdemel. Mint méltánylást érdemlő az a komolyság is, melylyel szerző a regényíró hivatását fölfogja. Nem keresi az olcsó hatásokat; minden sorából látszik, hogy a legjobbat akarná nyújtani. S várható, hogy jót is fog írni, ha tehetsége formális előnyei mellett, az idegen hatások alól jobban kibontakozik.

### *A M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata.*

A Toldy Ferencztől indítványozott és Csengery Antaltól szervezett könyvkiadó vállalat 1875-ben, eredeti munkákból és nevezetes külföldi munkák magyar fordításából, három sorozatban indult meg, melyek a Történet, Irodalom, Jog és államtudományok egész körét felkarolták.

E vállalatban, tizenöt év alatt, összesen 59 munka jelent meg 109 kötetben; eredeti munka volt köztök huszonegy, átdolgozás kettő, fordítás harminczhat, és pedig francziából tizenhét, angoltól kilencz, németből nyolcz és olaszból kettő.

Az első hároméves cyklus (1875/77) pártoló tagjainak száma fölülmúlt minden várakozást. Egy év elforgása alatt az I. sorozatra 1519, a II-ikra 1222, a III-ikra 1252 aláírás érkezett. De már a második cyklusnál némi csökkenés, Csengery halála után pedig rohamos hanyatlás állt be, úgy hogy az 1889-re megmaradt 767 tag közül az I. sorozatot már csak 555, a II-ikat 525, a III-ikat 379-en fogadták el.

A vállalat évről-évre súlyosabb terheket rótt az Akadémiára; tetemes nehézséggel járt az évenkénti nagy ívszám mellett a három évre megállapított programm pontos megtartása s az egyes munkák alapos megbírálása is. Ez okokból a bizottság elhatározta, hogy:

a) Az 1890/92-ik cyklustól kezdve az egész tárgykört három helyett, egy sorozatba foglalja össze s az eddigi 290 ív helyett czentül évenként 100—120 ívet ad: csupa befejezett munkákat, folytatásukat nem vivén át a következő cyklusra.

b) A három sorozat eddigi aláírási árát tíz forintról öt forintra szállítja le.

c) Minden fordított munkát egy e végből fölkerért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségen osztozik a fordítóval.

Az 1890/92-ik cyklus programmjába a következő munkák vétettek föl: Badics Ferencz: *Fáy András életrajza*. Egy kötet. — Barthélemy St. Hilaire: *A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz*. Egy kötet. — Dante Alighieri: *A purgatorium*. Ford. Szász Károly. Egy kötet. — Heinrich Gusztáv: *A német classikus irodalom története*. Egy kötet. — Paul Janet: *A politikai tudomány története, a morálhoz való viszonyában*. Három kötet. — Rambaud Alfréd: *Oroszország története*. Két kötet. — Ribbeck Ottó: *A római költészet története*. Két kötet. Schuchardt Károly: *Schliemann ásátásai Trója, Mykenae és Ithakában*. Egy kötet. Összesen tizenkét kötet.

Az aláírások a M. Tud. Akadémia főtítkári hivatalához küldendők.



## ECHEGARAY.

### I.

A spanyol színiköltészet, mint egyetlen igazi vetélytársa a múltban, az angol, a francziának lett szolgai utánzója a XVIII. században, — annak a színiköltészetnek, mely ép az ő emlőin növekedett föl. Calderon hazájában a Racine-utánzó Cañizares-ek lettek a divat kedveltjei s további fejlődés csak annyiban észlelhető a spanyol drámairodalomban, a mennyiben maga a francia classicaí színpad is mutat ilyesmit. Így tudjuk, hogy a színművészek Voltaire darabjaiban tündököltek, s hogy Ducis Shakespeare-átdolgozásait előadták. A tragédia s a vígjáték reformálói a század végén, Cienfuegos és az ifjabb Moratin, szintén a classicismus hívei, fejlesztői. Majdnem a mi századunk közepéig tart ez irány.

Végre 1835 tájt, két államférfi-költő tekintélye alatt a madridi színházakba is bevonúl a romantika, mely Párisban már a Théâtre Français-t is rég elfoglalta. Tulajdonkép Martinez de la Rosa inaugurálja *Conjuracion de Venecia* című tragédiájával, ki száműzetése idején szemtanúja volt a romantika párisi diadalainak s már akkor melodramákat próbált írni, még pedig egyenesen francziául, a Porte Saint-Martin színháznak. Most, miután mint miniszterelnök új korszakot teremtett a politikai életben, az irodalmi is reformálja. Elvtársa Rivas herczeg, ki száműzetése alatt Londonban él, viszont az angol színiköltészetten ismerkedik meg s így közvetlenül utánozhatja a Hugóéktól divatba hozott shakespearei szabadosságokat. E két író hatása alatt aztán rohamosan burjánoznak föl a romantikus tragédiák vagy helyesebben szólva: melodramák, melyek láb-

bal tiporják a művészetnek önkényes szabályait és örök törvényeit, a képzeletet vadúl száguldozni, a szenvedélyeket örülten tombolni engedik s rémes fatalismussal borzongatják a nézőt.

A romantikának elvei közé tartozott a haza múltjából választani tárgyat s a régibb hazai költészetet fölkarolni. Természetes tehát, ha az új irány követői mindinkább hazájok határai közt maradtak, mint a mely *Hernani* s *Ruy Blas* óta inkább mint valaha romantikus éghajlat hírében állt, — s ha a régi dicső spanyol színiköltészetnek utánpótlásával próbálkoztak, mint a mely úgyis semmivel sem volt kevésbé classicismus-ellenes, mint a francziáknak azon másik mintája, ott a calaisi csatornán túl. Legkiválóbb képviselője ennek a mind egyre erősült csoportnak a német származású Hartzenbusch. Mint tudós, a régi hazai remekírók kiadásával kiszámíthatatlan hatást gyakorolt a spanyol színiköltészet fejlődésére. Mint költő szintén nagyban hatott műveivel, a mióta 1837-ben újra színre hozta a spanyol színiköltőknek régi kedvencz tárgyát, az *Amantes de Teruel*t. Művei kétségtől figyelemre méltó pasticheek, melyekben mindaz meg van, mire a talentum képesíthet; noha ma már idegenszerűen hat ránk a cselekvény e kalandossága, a véletlen nagy szerepköre, a helyzetek kínossága, s lépten-nyomon erősen érezzük a képzelet s a szenvedély hiányát. E tulajdonságokat annál nagyobb mérvben bírja Zorilla, a leghíresebb modern spanyol költő. Az ibériai félsziget e Hugo Viktora, a középkor ez ihletett troubadourja azonban lyrai tehetség s így drámái valószínűtlen jellemekből s helyzetekből, hatásvadászatból, szenvedélyes kitörésekből, tirádákból, lyrai ömlengésekből s festői leírásokból állanak.

Ez irányok vegyüléséből s változataiból áll a modern spanyol drámának további fejlődése, itt-ott kiválóbb, de ki nem fejlett tehetségekkel, még több közepszerűséggel és számos rémdráma-gyártóval. Lassanként mind jobban aláhanyatlík, míg a vígjáték nem egy jeles művelőre talál: így a cselszövény-vígjáték, a Scribe szakmája Breton de los Herrerosban, ki e műfajt valósággal megteremti, — a magasabb, a társadalmi és philosophiai Ayalában. A komoly színmű is megérzik aztán e vígjáték-irodalom hatása s határozott visszahatás észlelhető az előbbi Sturm- und Drang-korszak ellen. A kor nagy eszmékre, nagy szenvedélyekre, mintha képtelenné vált volna, a színpad

világából is kihalnak azok; események helyett inkább társalgás az, minek a néző tanúja; tárgyválasztásban s földolgozásban valami hétköznapi realismus mutatkozik, mi megérzik még a későbbi *Consuelón* (1879) is, Ayala e híres társadalmi drámáján, mely oly sívárul rajzolja az érdekházasság sívárságát. Pangás és tespedés évei állnak be a hetvenes évek első feleig, mit nem képes föl villanyozni Tamayo y Baus sem, kit halvézete épen e periodusba juttat, s ki a színiköltészet fejlődésében rendkívül fontos újabb mozzanatot jelez. A vena nem lehetett fölöttébb erős a madridi akadémia érdemes titkárában, ki minduntalan Schiller, Lessing, esetleg Scribe, Augier, sőt egy Léon Laya adaptatiójából élösködött. Még főművében, az *Un drama nuevo*-ban (1867) is a képzelet színpompája helyett bizonyos száraz egyhangúság, mélyebb indulatok helyett schilleres exaltatio s érzelgés mutatkozik. De viszont tény, hogy kitünő a technikája, s hogy mély erkölcsi alapeszme rejlik, tragikai légkör érzik a női hűtlenség e tragédiájában, — a germán színiköltészet hatása alatt a pszichológiai elemzés része annyira erősült itt, hogy immár föléje kerekedett a francziáspanyolos szövevényességnek, mire addig a mese bonyolításában szokás volt törekedni.

Tamayo y Baus e főműve óta végleg visszavonúlt a színpadtól, melyhez pedig gyermekkori emlékei is fűzték, minthogy színész szülőktől származott. Elhallgatásával a drámairodalomra ismét sűrű homály, majd megdöbrentő sötétség borult, mely hét-nyolcz évig tartott. Ekkor lépett föl Echegaray, kit valószínűs hozsánnával fogadott a közönség, s kit a modern spanyol színiköltészet történetírója már akkor «szeretettel és elragadtatással üdvözölt» mint egy új hajnalnak földerítőjét, «mosolygóbb jövő zálogát».\*)

## II.

Echegaray József vagy teljes nevén — spanyol szokás szerint az anya nevét is odacsatolva — José Echegaray y Eizaguirre, 1833-ban, Madridban született.\*\*)

\*) G. Calvo Asensio: *El teatro hispano-lusitano en el siglo XIX*. Madrid, 1875.

\*\*) Ez életrajzi adatok főforrása Luis Alfonzó tanulmánya (1884

származtak, de ő már gyermekkorában délre, Murcia-ba került s itt élte le diákéveit. Aztán visszatért Madridba s az Escuela de Ingenieros de caminos, canales y puertos hallgatója lett. Öt év múlva tanulmányai végeztével mérnök lett s mint ilyen hazájának legkiválóbbjai közt foglalt helyet. Több fontos, szakmájába vágó munkálatot teljesített a kormány megbízásából s már huszonöt éves korában, 1858-ban a fentebb említett Escuelának tanára lett s az maradt tíz éven át, mi közben 1866-ban az Academia de ciencias exactas físicas y naturales tagjának választotta. A calculus differentialisról, a mechanica, majd a stereometria köréből tartotta előadásait. A politikai közgazdaságtan iránt is annyira érdeklődött, hogy még az első években a börzén fölolvasásokat tartott belőle, a szabad kereskedelem tanát hirdetve, melynek hívei akkor küzdöttek kemény harcukat.

Ugyancsak 25-dik évéből származik első irodalmi kísérlete, *A világ végét* tárgyaló tudományosan phantasticus cikk, melynek komor themája egészen rámutat a későbbi drámaíróra. A színháznak még egyetemi hallgató korában hű látogatója volt s 1865-ben végre színdarabot kezdett írni. Nem fejezte be, de pár év múlva újat írt, *Törvénytelen leány* címmel, melyet névtelenül nyújtott be, s melylyel a fölkért művésznő, ki előtt szintén eltitkolta szerzőségét, nem akart, nem mert kísérletezni. E mű csak tíz év múlva *A milyen a bűn, olyan a bűnhődés* címmel került színre, sikert aratva. Ezúttal Echegaray, ki nem csüggedt, még kénytelen volt harmadik darabját is fiókba rejteni, honnan az nyolcz év múlva *Utolsó éj* címmel támadt föl.

1868-ban az úgynevezett szeptemberi forradalom, mely a Bourbon házat Izabella királyné személyében detronizálta, Echegarayt is a politikai élet terére szólította, az Escuela falai közül. Az új miniszteriumban azután Ayalával együtt ő is helyet foglalt s többrendbeli tárczát viselt változtatva. A parlamentben csakhamar föltűnt heves, erőteljes szónoklataival. Mikor később Prim s társai, hogy a belviszályokat elfojtsák, Amadeo királylyá választatását keresztül vitték, Echegaray szintén tagja volt

---

szept.) az *Autores dramaticos contemporaneos y joyas del teatro español del siglo XIX* című pompás vállalat második kötetében. Madrid, 1882—1884.

1872-ben a királyüdvözlő küldöttségnek. Amadeo alatt közmunka-, illetve földművelési tárcáját a pénzügyivel cserélte föl, s Amadeo nemes, lovagias lemondásakor ő is megszűnt miniszter lenni.

A Bourbonok restaurációja, mely 1873-ban már mint családos embert érte költönket, arra kényszerítette őt, hogy családját Madridban hagyva Párisba, a spanyol államférfiak e rendes (önkéntes vagy önkénytelen) száműzetési helyére távozzék. Az itt töltött félévvel kezdődik igazán írói pályája. Megélhetési eszközt kellett keresnie s a drámaírást választotta, hasznára önönmagának, miután már 1884-ben 15,000 peseta évi jövedelme volt szerzői jogaiból, s szintoly hasznára hazája irodalmának. Ekkor írta *Napló* című egy felvonásos vígjátékát, melyet 1874 elején — álnév alatt — nagy sikerrel adtak elő Madridban. Jó barátok s a közönség diadalmenetben kísérték előadás után lakására Echegarayt, ki ekkor már visszatért hazájába s az államcsíny révén alakult új miniszteriumnak tagja volt. E minisztersége azonban csak negyed évig tartott s épen arra volt jó, hogy mint költőnek biztosítsa a sikert s azután végleg elvegye kedvét a politikától és arra bírja, hogy jövőre kizárólag a költészetet s a tudományokat ápolja.

Legeslegutóbbi miniszterségéről is lemondva, Arragoniába ment Echegaray fürdőzni, egészségének helyreállítása végett. Itt kezdte meg írni a *Bosszúálló hitvesét*, e három felvonásos drámát, melyet Madridban fejezett be, s mely még azon év végén (1874 december), négy hónappal lemondása után, nagy hatással került színre. Úgy magasztalták az immár férfikora delét elért, negyven éves szerzőt, mint a kiben «új fejedelme tünt föl a színpadnak». Kevésbé volt döntő sikerű régebbi drámájának átdolgozása, az *Utolsó éj* (1875 márczius), míg félév múlva annál óriásibb tetszést aratott a *Kard markolatában* című három felvonásos dráma. Tapsolva zajongott a közönség s elragadtatva «övezte Echegaray alakját az éljenzések mennydörgésével s a dicsőség villámsugaraival».

Azóta Echegaray, ki olyan későn kezdte pályáját, mintegy e késedelmét helyre pótolandó, rendkívül termékeny, néha épen lázas munkásságot fejt ki. Minden évben ír legalább egy darabot, néha többet. Eddig 36 műve jelent meg nyomtatásban, melyek közül húszat olvastam.\*) Az első tíz év alatt (1874—1884)

\*) Nem mulaszthatom el itt, hogy meleg köszönetet ne mond-

összesen 25 műve került színre. Ezek közt van négy (verses) vígjáték, három egy felvonásos és egy három felvonásos. Mind tetszetek, bár a vígjáték, melyet költőnk öcsse, a tizennégy évvel fiatalabb Miguel oly sikeresen művel, nem az ő terrena. Többi darabjai, melyek majd mind versben vannak írva és három felvonásosak, így oszlanak meg műfajok szerint: dráma 12 (4 prózában, 1 prózában írt prológgal, 1 két felvonásos), drama tragico 2, leyenda dramatica (tán: drámai költemény) 1 (egy felvonásos), leyenda tragica 1 (egy felvonásos), cuadro (kép) dramatico 1 (egy felvonásos), estudio tragico. Van még egy «proverbe-féle» és egy «tragœdia» (1 felvonásos), mely utóbbi Hebbel-utánezat. Legkiválóbb sikert a *Nagy Galeoto* ért el (1881), mellette hatás tekintetében a *Vagy örült vagy szent* (1877) áll; e kettő egyáltalán «mind máig a legmagasztaltabb két mű Echegaray valamennyi alkotásai közt». Roppant zajos elragadtatást keltett a *Halál ölében* is (1879), szintűgy szerzőnknek egyik leggyöngébb műve: a *Küzdelem két kötelesség közt* (1882), holott a legremekebbek egyike, a *Két oktalan két-kedő* (1882) határozottan megbukott. Érdekes, hogy e művek közül nem egy számos kiadást ért; így *Galeoto* hat év alatt (1889-ig) tizenkilenczet, a *Halál ölében* tíz év alatt (1890-ig) nyolczat, a *Halál az ajkakon* nyolcz év alatt (1889-ig) nyolczat, *Vagy örült vagy szent* (1884-ig) hatot, a *Bosszúálló hitrese* hét év alatt (1881-ig) hatot, a *Kard markolatában* kilencz év alatt (1884-ig) nyolczat, a *Tenger part nélkül* négy év alatt (1883-ig) négyet. Az utóbbi három darab, melyeknek csak az említett évekből származó, tehát nem legeslegújabb kiadásait bírom, azóta ketségkívül ismételten jelent meg újra meg újra.

Az utóbbi fél évtized alatt tíz drámát írt szerző, melyek közül négy van prózában írva, egyik prózában írt prológgal van ellátva, s csak egyik egy felvonásos. Van még egy «estudio dramatico»-ja is, ugyancsak prózában. Ezek közül is a legtöbb szintén roppant tetszett. A *Vidám élet, szomorú rég* (1885) oly enthusiasmust keltett, minőt «Calderon óta nem lehetett

---

jak dr. Steer Miklós úrnak, kassai orvosnak, a művészetek s külföldi irodalmak e jeles amateurjének, ki már akkor fölhívta figyelmemet Echegarayra, midőn külföldön is először jött divatba, s ki mindig lekötelező szívességgel engedte használnom becses spanyol könyvtárát, mely nálunk valóságos ritkaságnak illik be.

látni». A *Valóság- és deliriumról* (1887) a címlapon olvashatni, hogy «rendkívüli hatással került színre» (estrenado con extraordinario éxito); ily megjegyzést még egyik darabjának, a *Galeotonak* kiadásánál sem használt költőnk. Ez idő szerint legutóbbi művéről, a *Rideg erkölcsbírákról* (1889) annak idejében szintén olvashattuk, hogy magán kívül ragadta a közönséget, mely a főbb jelenetek után húszszor is kihívta a színészeket s éjjel után két óráig szívesen várta végig e darab befejezését, mely Echegaraynak kétségtől leghosszabb lélekzetű (bár máskülönbben közepszerű) alkotása.

Költői érdemeiért 1883-ban az Academia de la Lengua is tagjának választotta Echegarayt.

Bár egészen kívül esik keretünkön, még sem hagyhatjuk szó nélkül azt a terjedelmes munkásságot, mit az exact tudományok terén is kifejtett Echegaray. Íme legalább tehát egyszerű címjegyzéke e szakmájú műveinek: *Problemas de Geometria*. — *Problemas de analitica*. — *Introduccion á la Geometria Superior*. — *Teoria de determinantes*. — *Calculo de variaciones*. — *Introduccion á la teoria mathematica de la luz*. — *La termodinamica*. — *El tunel de los Alpes*. — *Teorias modernas de la Fisica*. (Ez «a tudományos mű mélységét és jelentőségét a szépirodalom tündöklő, ékes tulajdonságaival egyesíti».) — *La exposicion de electricidad*. Ezen kívül számos értekezés szakfolyóiratokban és fölolvasások az Academia de ciencias naturales-ben.

Egyéniséget így írja le Luis Alfonso: «A mi alakját illeti, középtermetű, szikár, halvány; rendkívül érzékeny a hideg iránt. Nagyon ideges és nagyon rövidlátó. Bajuszt és spanyol-szakállt visel, melyet lázasan simít a premiére-ek estéin. Hangja éles, átható. Modora nyájas, jóságos és szíves. Arcza olyan, mint a Vezuv ábrázata, melynek oldalán virág, csúcsán égő láva honol: ajkain mindig mosoly van, szemében pedig villám-tűz lobog.»

### III.

Echegaray, ki a legkülönbözőbb korokból veszi tárgyait s elkezdve a XXXV. századdal ezelőtti Egyiptomtól a középkoron át a jelen korig annyi felé kalandoztatja múzsáját, mindig mély

erkölcsi problémákat tárgyal, egy felvonásos vígjátékaiban épen úgy mint legkomolyabb s legnagyobb szabású drámaiban. Mint minden nagy költőt, ki egyszersem nagy moralista is, őt is az foglalkoztatja, miben az emberi szívnek egyaránt nyilvánul nagysága és gyarlósága, tudniillik a szenvedély, az ebből szülemelő tévedés és bűnhődés.

Erkölcsei életfölfogásának három periodusát különböztethetni meg, vagy helyesebben mondva: három faját, mert időrendi különbség nem mind a három közt észlelhető, s váltokozva jelentkeznek ugyanegy időszaknak alkotásaiban. Az elsőt régi spanyol vagy calderoni, a másodikat shakespearei, a harmadikat modern francziás szelleműnek nevezhetjük.

A régi spanyol szellem fölfogására valló darabokban részben a melodramák (Rivas herczeg) által ismét divatba hozott fatalismust, részben Lope és főleg Calderon rideg rigorismusát látjuk, mindkettőt főleg a női alakokban.

Vannak nők, kik valósággal fatum áldozatai, kik akaratuk ellenére, külerőszak következtében jutottak a bűn örvényének szélére, sőt egy pillanatra abban alámerülni kényszerültek. E martyroknak végzetők a balsors; mert ha esetleg később boldog, nyugodtnak ígérkező élet jut is osztályrészökül, csakhamar összeomlik az, mint hazugság talaján épült. Leonor (*Tenger part nélkül*) árva hajadon egy lélekkufár által rászedve, ártatlanságában már-már enged a csábításnak. A végső perczben szerencsére eszmél s borzadva menekül. Mikor azután boldog jegyes, szeméremből s féltékenységéből nem fedi föl múltját; vádlói ellenében tehát annak idején nincs más védelmi eszköze, mint a halál. A *Kard markolatában* és *A mi meg nem mondható* hősnői mindketten erőszak áldozatai voltak fiatal-ságukban: amaz férjének nem merte megvallani, emez gyermekei előtt volt kénytelen elhallgatni; így azután amaz imádozott fiának boldogtalanságát, sőt halálát okozza, emez pedig oda jut, hogy hön szeretett férjét a világ s az apát gyermeke előtt súlyos gyanúba keveri, s végre is se e gyanút nem tűrhetvén, se az igazat meg nem vallhatván, élte föláldozásával pecsételi meg férje ártatlanságát.

A rigorismus viszont kérlelhetetlenül sújtja azokat, kik a bűnnek bár csak széleig önhibájok következtében jutottak. Magdalena (*Mint kezdődik s mint végződik*) férje távollétében kaczárságból vad szenvedélyt kelt egy férfiban. Ez szökésre



akarja bírni a férj visszatértekor, s midőn Magdalena a válságos perczen mégis visszariad, örvöngő dühében azzal fenyegeti, hogy mindent fölfed a férjnek. Magdalena inkább választja férje haragját, a bűnhődést; de ez erényes elhatározása nem tartóztathatja vissza az általa földézett catastrophát. A párbaj kikerülhetetlen a férj s a szerető közt. A nő, hogy az előbbi megmentse, sajátkezűleg le akarja szűzni kedvesét. De a lelki furdalástól megzavarodik látása s a véletlen gyászos közbejátszásával férjét öli meg. S mintha e bűnhődése még nem volna elegendő, ismét elénk állítja őt a költő a *Két oktan kétkedőben*, azt mutatva, miszerint bűnétől egész életére megzavarodnak lelki szemei is; soha sem lát tisztán, saját ártatlan leánya szívében is a maga bűnös gerjedelmeit véli rejtőzni s így azután midőn megmentésére rohan, maga okozza vesztét.

A ki tényleg belesúlyedt a bűnbe, a házasságtörő nőt, már épen hajmeresztő kegyetlenséggel bünteti Echegaray. Beatrix (*A halál ölében*), kiért férje hazaárulást követ el, csak hogy megmenthesse az ostromlott várból, — sógora szerelmének hevétől bűnös lángra gyúl s elbukik, már mielőtt férje halálának álhíre megérkeznék. Vétkes boldogságát megmérgezik az öntudat gyötrelmei, a rettegés, hátha mégis föltámad a holtak hitt s egy végzetes nap eléje áll, számon kérni őt. E nap nem sokára elérkezik. Férj, hitszegő nő s bűnös testvér az ősi sírboltba temetkeznek élve. A nőnek végig kell néznie kedvese s azután férje öngyilkosságát, s egyedül marad a sötétben, a holtak közt. Ennyire rémes, mesterkélt kegyetlenséget csak az *El medico de su honra* költőjének hazájában találhatni, hol a házasságtörés, melyet a mai költészet oly előszeretettel tárgyal, s mely oly gyér jelenség *Lear* költőjének színpadján, annyira gyakori volt.

Vannak, kik — mint Echegaraynak jóformán minden bírálója — kizárólag e kínos fatalismusban, e rémes kegyetlenségben találják költőnk szellemének lényeges irányát. Azonban még gyakrabban állít föl emberiesebb viszonyt a bűn és bűnhődés közt, s ugyanakkor midőn megráz, egyszersmind mély szájalomra hangol s megnyugtat. Szóval az ő tragikuma akárhányszor valósággal shakespearei tragikum, tehát a legmagasztosabb «világnézet», erkölcsi és művészeti tekintetben egyaránt, mint ezt tulajdonkép férfi-alakjainál tapasztalhatni,

melyek Echegarayt századunknak egyik legelső tragédia-költőjévé emelik.

Két csoportra oszthatni őket. A kisebbik s jelentéktlenebbik a gyermekeikben bűnhődő apákat foglalja magában. Ilyenek a (katholikus vagy protestans) fanatismus ellen írt drámák apái, kik közül az egyik leányának, a másik fiának okozza vesztét. (*Oszlopban és kereszten, Halál az ajkakon.*) Ilyen Don Juan is (*A kard markolatában*), ennek a végzet büntető rossz szelleme gyanánt vezeti útjába ismeretlen gyermekét, egykori bűnének gyümölcsét, ki elragadja előle az imádott nő szívét, s kire az apa azután csak azért ismer rá végül, hogy tudhassa, kit üzött halálba. Ez alakok azonban csak másodrangúak. A főcsoport az ifjú hősökből telik ki, kik a Racine által variált női feltékenységnek férfi pendantjai, megannyi Othellók. Fernando (*A kard markolatában*) gyanakvása közben súlyos bosszút tervez, melynek azután őt sebzi meg az éle. Kedvesét véli meglepni a légyotton, s mikor zajt ütve, az odasietők gyertyájánál anyját ismeri föl, hogy ezt megmenthesse a férj haragjától, gyanúját alaposnak kell hazudnia, s a leányt — ennek nagylelkű, önfeláldozó beleegyezésével — vágytársának kénytelen átengedni, bár nélküle nem élhet. Leonardo (*Tenger part nélkül*), bár a nőkben anyja miatt (à la Hamlet) elvesztette hitét, nem képes leküzdeni szerelmét s nőül készül venni egy ismeretlen, de hozzá méltó leányt. Az első vádra azután, mi jegyese ellen fölmerül, a legkegyetlenebb dilemmát állítja eléje, midőn az nem védheti tényekkel magát: meg kell halnod, ha bűnös vagy, — meg, ha ártatlan vagy, mert az én nőm a bűnnek még látszatát sem tűrheti magán. Mint Othello, azután belátja tévedését, s mint Othello, követi nejét a halálba. Gabriel (*A mi meg nem mondható és Két oktalán kétkedő*) bizalmatlankodásával öngyilkosságba üzte anyját, s azután szerencsétlen természete daczára is, nőül veszi oly anyának leányát, kinek sötét folt van múltjában. A legelső alkalmat természetesen arra használja, hogy neje hűségét próbára tegye, mint hajdan Cervantes beszélyének hőse, kinek példáján nem okúl. Esztelen eljárásával viszont maga felől kelt gyanút nejeben, ki végre élökre állítja a dolgokat, hogy egyszer már tisztázódjék a tűrhetetlen helyzet. Gabriel már örvöng az indulattól s azon peregben, mely mindent rendbe hozott volna, vakon rohan nejének s átdöfi, ezzel egyszersmind önönmagát is lelkiileg megölve.

E tragikai hősökben a conflictusnak az a shakespearei faja van ábrázolva, midőn a szenvedély szenvedélylyel áll szemben. Tévedés volna tehát azt állítani Luis Alfonzó-val, hogy Echegaraynál majd mindig «két kötelesség» küzdelme van rajzolva. Ez Corneilleről és nem Echegarayról igaz. De Corneilleről sem mindig, mert hisz legszebb műveiben ő is azt a sokkal emberibb s meghatóbb tragikai összeütközést tárgyalja, melyben «szenvedély és kötelesség» állnak egymással szemben, s mely Echegaray műveiben sem ismeretlen. Így van egy valószínűs *Cid*-je, a *Bosszúálló hitvese*, mely — mellesleg mondva — sokkal megrendítőbb és mélyebb szánalmat keltő mint a Corneille darabja, sőt ehhez képest shakespearei alkotás. Carlos de Quirós atyja haláláért atyát öl, épen azon leányét, kit ismeretlenül imád. A leány, miután megpillantotta atyja gyilkosát, hirtelen megvakul. Carlos nem tud az ő köréből szabadulni s a véletlen kedvezése következtében életének megmentője s szerett jégysese lesz. Hiába küzd szenvedélye ellen, pedig a leány megfogadtatta vele, hogy bosszút áll a gyilkoson, ha egyszer megmutathatja neki. Aurora azután meggyógyul. Carlos még most sem bír távozni, s midőn jégysese borzadva ismeri föl őt, szerelme nagyságát szava beváltásával bizonyítja be, leszúrja magát. A gyermeki kötelesség, mely e tragédiában csak kiinduló pont, másutt ismételtén van maga szembeállítva a szerelemmel, így kivált a *Halál az ajkakon* pár jelenetében, melyek e nemben a legszebbek közé tartoznak.

Meg kell azonban vallani, hogy viszont némely darabokban csak épen föl van állítva ez a bonyodalom s azután a költő nem oldja meg lélektanilag, hanem erőszakosan ketté vágja a csomót. A *Küzdelem két kötelesség közt* és a *Néha itt lent is*\*) (1878) meglepszik azzal, hogy csakis ideiglenes megpróbáltatásnak tegye ki a hőst s azután megjutalmazza erényességeért, állhatatosságaért. E darabokban már a «vége jó, minden jó» elve érvényesül, a költő immár alászállott a tragikum szédületes magaslatairól a hétköznapiaságba. A bűnös apában s a bűnös anyában, kik saját gyermekeik előtt szégyenöket bevallani kénytelenek s kik azután saját kezök által vagy a nagy lelki szenvedés miatt pusztulnak el, még érzik ugyan a shakespearei

---

\*) Tudniillik: jutalmat nyer az erény.

vagy calderoni szellemnek elerőtlenült utóhangja: de más-különbén e darabok határozottan átmenetet képeznek a francia comédie-k által inspirált művekhez, melyekben már a főntebb vázolt életfölfogástól egészen eltérő, Echegaray moralis világnézetének harmadik fajtája észlelhető.

Itt már nincs többé igazi bűnhődés, mely megrendítsen s fölemeljen, az aristotelesi katharsis-t e darabok már nem gyakorolják szívünkön. A *Rideg erkölcsbírák* hőse szintén «két-kedő» mint Gabriel, szintén gyilkos kezét emel az imádott nőre, mint ez: csakhogy ez a señor Jorge jóval szerencsésebb csillag alatt született, mert a kegyes véletlen minden bajt el-hárít s boldog férjjé teszi. A *Rossz vérből* (1886) egy 22 éves nőt vezet elénk, ki 60 éves férje oldalán nem képes legyőzni szíve vonzalmát, s midőn a következmények a bűn lejtőjére juttatnák, hirtelen megáll s csak az öntudat mardosásai által bűnhődik, de melyek nem gátolják őt abban, hogy férjét el-áltassa s a világ előtt menyét szerepeltesse vétkes gyanánt maga helyett; összes tulajdonképi bűnhődése az a fölindulás, mibe kedvesének — kit mostoha fia végül párbajban megöl — halála híre ejti.

A *Valóság és delirium* már meg épen odáig megy, hogy megtagadhatja költőnkkel múltja hagyományait. Anselmo, az após, nagy hangon hirdeti, hogy az ő szemében a félre lépett hitvesnek bűnét csak a sír engesztelheti ki. Ah mily engesztel-hetetlen, mily kegyetlen lélek, kiáltanak föl a jelenlevő hölgyek, s egy úr így szól: «A Calderon s a Lope hazája!» «A becsüle-tes férfiak hazája!» vágja vissza Anselmo. Ámde lássuk mint érvényesíti ez elvet gyakorlatban. Menyét csábítója lakására csalja s megejti, midőn ott e nő önkívületbe esik, látva az ablakból, mint megy be csakugyan a szemközti házba legény-kori kedveséhez férje, ki magát elútaozottnak hazudta. A nő azzal védekezik azután apósa előtt — még pedig meglehetősen homályos, kétértelmű szavakkal — hogy ő moraliter tehetetlen volt, bűne csak physikai. Anselmo erre párbajban megöli a csábítót s ezzel minden rendben van. «Csókold meg nődet», szól fiához, «ő ép oly szeplőtlen, mint anyád volt.» «Emeld föl homlokod», mondja menyének, «mert férjed s atyád közt nincs hely a gyalázatnak!» E facsaros okoskodástól már valóban nem áll messzi a párisi színpadok sophistikája, semmivel sem meg-lepőbb a *Francillon*, melynek themáját már legelső vígjátéká-

ban, a *Napló*ban földolgozta volt Echegaray, s melyhez ezúttal határozottan ellendarabot kívánt alkotni.

A francia színirodalom nem csak ez egyszer bírta Echegarayt ily ellen- vagy legalább is párdarab alkotására. Már az *Útolsó éj* sem egyéb tulajdonkép, mint Feuillet *Montjoye*-jának pendantja, részben utáinzata. Szintúgy a francia comédie-k hatásának tulajdonítható az az előszeretet, mely szerzőnket mind erősbülten vonzza a napjainkbeli társadalom köréből választott témákhoz. Tulajdonkép egy témához. Echegaray ugyanis, mint a politikai szabadságnak híve, a fanatizmusnak minden formában ellensége, úgy a vallás mint a társadalmi élet, az erkölcs terén. Valamint régebben Calvint s az inquisitiót sújtotta haragjával (*Halál az ajkakon, Oszlopban és kereszten*) most viszont a társadalomnak lelketlen, korlátolt és nem egyszer egészen méltatlanoktól gyakorolt erkölcsbírászkodását bélyegzi meg, mi sokszor valóságos újkori inquisiciónnak illik be kegyetlenségével. Ilyenek: a *Rideg erkölcsbírák* s a *Rossz vérből*, mely utóbbiban a hírhedt öröklés-tant, mit Ibsen újabban oly brutalisan hozott napirendre, s minek már a *Két oklatan kétkedőben* benne rejlik közvetett czáfolata, szintén alkalmat vesz magának költőnk nyíltan és keserűen megtámadni, mint a rosszat mindig örömet hívő világnak egyik fő argumentumát, melynek segélyével emez oly hamar kész kárhoztatni.

De a *Nagy Galeotoban* mutatja be Echegaray a maga egész borzasztóságában a világ erkölcsbírászkodását, — azt, hogy jóhiszemű rágalmazásával (mi rosszhiszeműleg mint biztos csábítási eszköz szerepel Ayala viveurjeinél, így például a *Tejado de Vidrio*, *Üregfödél*-ben) miként hálóz körül, mint valami modern fatalismus, két nemes és tiszta lelket: egy férjen csüngő nőt s azt az ifjút, kit e férjhez barátság s majdnem gyermeki hála szent kötelekei fűznek. Látjuk mint kényszerül e különviszonyok hatása alatt e pár ember mind jobban közeledni egymáshoz, mint kezdenek egymás iránt bizalmatlanságot, majd részvétet érezni, mi lassanként s öntudatlanul szerelemmé erősbul. E darabban a tulajdonkepi tragikai alak a férj, kinek lelkét a gyanú nyíla megmérgezi s ki azután a látszatnak már épen nem képes ellentállni, lelkileg tönkre megy, mielőtt a physikai halál utolérné: de a férj itt nem emelkedik kizáróan uralkodó alakká. Sőt inkább a fatalismus két áldozata

lép lassankint egészen előtérbe, az ő számukra veszi igénybe a költő minden rokonszenvűnkét, nekik juttat erkölcsi fölényt bukásukban is; míg azok számára, kiknek oktalansága okozta, hogy az eleinte légből kapott hazugság immár valósággá változott, csak gyűlöletünk, nem, ez sok volna: csak megvetésünk marad. Fenségesebb ékesszólással még nem írt drámaíró védíratot mint ez a mű, melyben Echegaray tehetsége culminál.

Ép oly kevéssé írt fonságesebb és kétségbeejtőbb satírárt színiköltő ugyanerre a társadalomra, mint a minő a *Vagy örült vagy szent*, melynek színpadi sikere egyedül versenyez a *Galeoto*éval, s mely bizonyára méltó társa belső érték szempontjából is. Íme végre egy férfi, ki a legeszményibb erkölcsi kíváncsnaknak megtestesülése, a becsületességnek rajongó marttyrja. Nos tudjuk, mint bánik el a nagy világ az ily emberrel? Rémitő a felelet, melyet Echegaray e kérdésre ad: a világ kézzel fogható bizonyítékok hiányában nem képes ily szentséget elhinni, s így örültek házába zárhatja az illetőt. Borzasztó megoldás, mi csak megrettent, elkésérít, de föl nem emel: azonban maga a költő akarta így. Helyesebben mondva: a gondolkozó, a társadalmi szűkkeblűség ellenfele akarta így, a ki nem habozott föláldozni a fenköltebb költői hatást, csakhogy minél erősebben fejeződjék ki tendenciája.

#### IV.

Echegarayban egyébiránt a mély gondolkozó nincs ártalmára a művésznek, sőt a művészkedés nála is ép úgy ki van fejlődve, mint a l'art pour l'art romantikus híveinél.

Híven a spanyol színiköltészet hagyományaihoz, rendkívül szereti a kalandos meséket. A középkor, honnan annyszor veszi anyagát, tág tért nyújt képzeletének, úgy hogy ebben mit sem enged Hartzenbuschnak. Jellemző, hogy annyira gazdag eseményekben egy-egy műve, hogy prologgal, epiloggal látja el, esetleg trilogiává oldja föl. Épen e bonyolult szövedékek miatt nevez maga is némelyeket «leyenda»-knak. Nem törődik a valószínűtlenségekkel, s nem veti meg a ma már egészen elhasznált melodramai motívumokat. A véletlen, a deus ex machina, intézi némely darabjában az eseményeket. Vak leány, ártatlanság üldöztetése, mór kalózok, a meggyil-

koltnak saját vérével írt vádló szavai, vendetta, csata, árulás, váratlan megmentetés, a háború brutalitásai, inquisitio, rémes titok a múltban, csábítás, párbaj és párbaj in infinitum, öngyilkosság, gyilkosság, a szülők közti vérontás által gátolt szerelmesek, stb. stb. fordulnak elő darabjaiban, még pedig a legelső, a vak leány kivételével újra meg újra. S a mit legelől kellett volna említeni, s a mi már únos-úntig ismétlődik költőnknél: a becsempészett gyermek vagy az elveszett s azután föltalált gyermek, melyek még modern darabjaiban is többször szerepelnek. Jegyezzük meg itt, hogy Echegaray inventiója rendszeren nem annyira újabb meg újabb motívumok kigondolásában, mintsem régiebb, már alkalmazott lelemények kombinálásában erős. Annyira, hogy újabb darabjai némelyikét régiebb leleményeinek morzsáiból szedegeti egybe, mint például a *Rossz vérbőlt*.

A mi pedig már föltétlenül fényoldala volt a spanyol drámaíróknak minden korban, a drámaiság szintűgy rendkívüli mérvben van meg Echegarayban. Ebben a pontban néha hihetetlennek tetszöt valósít meg csudaszerű bravourral. Így a *Galeoto* conceptiója talán a legmerészebb, mit valaha színköltő megkísérelt. Tárgya lélektani fejlődés, átalakulás levén, a regénynek aprólékos, lassú menetű s finoman árnyaló részletezését látszik követelni; képtelenségnek tetszik színpadra vinni e tárgyat, hol nagyolva, darabosabban dolgozik a költő, merész szökkenésekkel szaggatottan, s nincs ideje körülményesen előkészíteni a cselekvény tovább zökkenéseit jelző nagy jeleneteket. *Galeoto* megvalósítja e képtelenséget, még pedig a nélkül, hogy a felvonásközök privilegiumaival akarná könnyíteni a dolgot. A szerkezet maga meg Echegaray leggyöngébb alkotásaiban is mintaszerű. Expositiója olyan, hogy még a francziák is tanulhatnak tőle. Kissé talán mesterkéltté is válik, midőn az epikai anticipatióknak nevezett fogással elve, már az első felvonásban siet előlegezni, sejtetni a jövőt, mit utoljára az *Othello* szerzője is megtesz, de nem ily kézzelfoghatóan s nem ily modorosán ismételve. Az első felvonásban, hogy Echegaray drámafejlesztési tehetségét a különben igen közepszerű *Kard markolataban* elemzésével mutassuk be, a láthatár alján gomolygó viharfelhők foszlányait összegyűjti s a beborult mennyboltozaton már ki is tör az első villámsugár. A másodikban a vihar kitörése percében visszafojtódik, mitől mérge még job-

ban nő. A harmadikban végre megtörténik a katastropha. E szerkesztési módon meglátszik, hogy oly kiváló költővel van dolgunk, ki egyúttal nagy mathematicus is.

Mi több, a színpadi hatásnak számos oly eszközét használja költőnk, melyek Európa többi részében már divatjokat múlták, legalább magasabb igényű költő által igénybe többé nem igen vétetnek. Echegaraynál azonban részint képzeletének sajátosságos természetével kapcsolatosak, részint abból magyarázhatók, miszerint hazájában a bikaviadalok izgalmaihoz szokott blasirt spanyol közönségnek erős szerekről kell hogy gondoskodjék a költő, ha érdeklődést akar benne kelteni.

Így szereti Echegaray a pointe-eket. Szereti már a cím-ben is, úgy hogy «proverbe-féle» darabokat (casi proverbio) ír, melyek végsorában a címül választott mondás csattanósan ismétlődik. Szereti főleg a helyzetekben. Így Fernando azon kijelentéssel távozik előlünk, miszerint ő már csak egy nőnek hisz tisztaságában, anyjának: s ezt a nyilatkozatot ép akkor teszi, mikor tudjuk, hogy a következő jelenetekben anyjában is meg fog rendülni hite. Gonzalo (*Két oklatan kétkedő*), ki a rossz szellem szerepét fogja játszani, esküvőre menetkor kisleánykori képével lepi meg a menyasszonyt, minek nagyon örvendenek. Ki festette? kérdik. «Egy kiváló lángész», feleli. «Az ő szelleme lebegjen körül s vezéreljen bennünket e napon.» E festő az anyának, Magdalenának, hajdani büntársa, kinek neve hallatára Magdalena elájúl, s kiről jól tudja a néző, hogy a lehető leggyászosabb omen képviselője. Ilyen pointe-keresés észlelhető néhol a végjelenetben is, mely a *Bosszúálló hitvesé*-ben például az első felvonás tableaujának ismétlődése: Carlos de Quirós, mikor Auróra szeméről a kötelék lehull, ép úgy kivont karddal, magából kikelten, egészen oly attitudeben, sőt egészen oly világításban tűnik jegyesének szemében mint a milyennek s a hogyan közvetlen megvakulása előtt, atyjának holttesténél látta volt ez őt.

Echegaray képzelete nagyon kedveli a kínos elemeket. Nem mernők ugyan ezért a spanyol színiköltészet Riberajának nevezni Léon Quesnel-lel, mert ribera-i realismus nem az ő természete: de tény, hogy rendkívül hajlik a komor, sötét, sőt rémes felé. Egyik szereplőjével ezt mondatja: «A költő conventionalismusból legfőlebb egy-két alakját öli meg, holott a valóságban egy sem menekül meg s a végdíszlet mindig temető.»



Ennek megfelelően a halál — mint szellemesen mondja Alfonso — valóságos protagonistája. Ugyancsak e hajlamaiból ered, ha művei telve vannak oly helyzetekkel, melyek bármely rémdrámába bátran beillenének. Walter alig ocsúdott föl önkívületéből, látja, mint érkeznek meg az inquisitio katonái, kiket ő hivatott, — mint kezd velök egyenetlen harczot fia, kit alig hogy ép fölsímet s még keblére sem ölelhetett, — hiába parancsol a katonáknak, hiába kiáltja nekik, hogy Conrado az ő fia: azt hiszik, hogy még mindig deliriumban beszél, s mint-hogy kimerültségében hasztalan erőlködik segítségére menni, leszúrnák Conradot s jegyesét elhurcolják. Azt nem is említjük, hogy e darabban a kínpadról visszatérten, a kínzásoktól elgyötörtten áll elénk némely alak. Leonort az első felvonás végén látjuk, hogy üldözői elől egy zugba vonúltan lesi reszketve jöttüket s távozásukat; később meg látjuk, hogy míg vőlegénye közvetlen az esküvő perczében hazúlról elrohanni kénytelen s oda jár, hogy a beütött mór kalózokat leverje, addig vőlegényének hirtelen megérkező szülei s a nagybátya, kinek ép őrizetére bízott, őt mint családjokba tolakodó courtesanet embertelenül prédaként dobják oda a mór kalózoknak. Beatriz, ki folyton a halottnak híresztelt férj visszatérésétől retteg, alig marad magára késő este, az ajtófüggöny fölleben s ott áll a férj, mire a nő elájul. Az utolsó felvonás végén, midőn Beatriz egymaga marad élő a sírboltban, ráborúl férje holttestére s az ő rémes zokogása közben hull alá a függöny, mint a színpadi utasítás mondja: «mindaddig, míg a függöny teljesen le nem gördül, hallszania kell iszonytató s kétségbeesett zokogásainak». A *Vagy örült vagy szent* különösen gazdag ily jelenetekben s ép ezért vették föl az *Autores contemporaneos* szerkesztői is mint olyat, melyben inkább bent foglaltatik az egész Echegaray, mintsem a *Galeotoban*, noha legalább az arczúlútes kínos jelenetében itt sem tagadja meg magát költőnk. Különösen ki kell emelnünk az előbbi darabban az Echegaraynál Hartzenbuschra emlékeztetően gyakori anagnorisis jelenetét, mely itt van a leghatalmasabban kidolgozva.

Itt kellene szólnunk azon «nagy jelenetekről» is, mikben hihetetlen gazdag Echegaray, elannyira, hogy minden felvonásában található egy-egy oly «scène à faire», mely körül egy francia drámaíró szívesen fölépítne őt felvonást. E jelenetek megbeszélése volna ez ismertetésnek legkevésbé érdekelen

része, azonban hely szűke miatt le kell mondanunk arról, hogy itt külön kitérjünk e pont részletezésére. Be kell érniünk azzal, hogy egyéb, aprólékosabb momentumokat említsünk még föl.

Erintettük már Echegaray hajlamát a tableaux iránt. E hajlam neha meglepően különöz ötleteket sugall muzsájának. A *Halál az ajkakonban* Servet az ablakhoz vezeti Conradot, ki nem akarja elhinni azt a rémes fölfedezést, miszerint ő Walter fia. Megmutatja neki ott az üvegben arczát, mely a fölindulásoktól immár oly dült, minő a Walteré szokott lenni, s megmutatja az ott élettelen fekvő Walter arczát, mely a tetszhalálban immár oly szeliddé vált, minő a Conradoé szokott lenni. Gyönyörű gondolat, egyszerű és bámulatos, melyet a *Kard markolatában* végfelvonásából módosított szerző, hol ez még mesterkéltheatralis effectus volt. Itt ugyanis Fernando az ablakon át beugrani készül kedveséhez, ki immár másnak neje: ép úgy mint Marsilla az *Amantes de Teruelben*. Előbb azonban oda künt beszélteti darabig a költő, még pedig úgy, hogy busteje az ablak rájárába keretelt képnek tűnjek föl, melyhez egészen hasonló függ bent a falon: ily tableauval demonstrálva itt ad oculos az apasági viszony Don Juan és Fernando közt, a mit pedig már tud a néző, kit — ráadásul — már a falon függő arczkép hasonlatosságára is figyelmeztettek az előbbi jelenetek mellékszemélyei.

Hogy a tableauxnak még megvilágítására is ügyel szerző, szintén érintettük a *Bosszuálló hitveséről* szólva, hol még a világítás is ugyanaz a végjelenetben, mint a minő az első felvonás végén volt. A világítás szoros kapcsolatban áll e művekben a cselekvény menetével, ennek megfelelően változik: hangulatának külső kifejezője, érzéktése. A *Bosszuálló hitvesében* esti szürkület, a feszület vörös lámpafénye, nappali világosság, fehér fény, majd ismét vörös világítás szerepel. A *Tenger part nélkül* sötét este kezdődik s éjjel fáklyafénynél, majd a hasadó hajnal pírjánál végződik. A *Halál öleiben* a lelki furdalástól gyötrődő bűnös párt, kik a holtnak vélt megjelenésétől rettegnek, a kandalló lobogása világítja meg, mi közben a künt bujdosó hold be-besüt a színes gót ablakon. Lent a sírboltot előbb a király kíséretének ünnepi fénye világítja ki, melyet aztán egy sötétlő fáklya vált föl, végre minden sötétségbe merül. A *Vagy örült vagy szentben* a kandalló kísérteties, macabrei silhoueteket vet az alakokról. A *Két oklatan kétkedő* egyik szereplője

tréfásan jegyzi meg, hogy a terem oly homályos «mint valami romantikus melodrámban»: elmondhatni, hogy Echegaraynál a színtér majd mindig ily «romantikus melodráma» emlékeztetően van megvilágítva. Sőt még a ruhák színével is iparkodik ily hatásokat érní el. «Miért jön e sötét felhő elkomorítani egünk azurját?» szól Ernesto (*Vagy örült vagy szent*) költőnk említett anticipáló modorának szellemében, a mint mátkájával enyelegtekor nyílni látja az ajtót, melyen Lorenzo bevezeti az orvossal Juanát: Ernesto s Inés világos színbe vannak öltözve, a belépők feketébe. Leonor, ki csudás véletlen következtében titkon visszakerül, midőn férje örvengő hívásaira visióként «lassan» fölmerül a háttér mélyéből, fehérben jelenik meg, míg ellenei «sötét tömeget» képeznek, «melyen babonás meglepetés és lelki furdalás uralkodik».

A fölhozott pár példában félreismerhetetlen a symbolisticus irány. A symbolismus annyira át meg át hatja e műveket, hogy megérdemli, hogy pár szóval kitérjünk rá. Echegaray képes volt három felvonásos vígjátékot (*Az ideál keresése* 1878) írni, allegorikai célzattal, melyet ha a magyar olvasó talán nem ért teljesen, az vigasztalhatja, hogy a spanyolok sem értik. Az alakok, helyzetek nem egyszer jelképekké változnak, s minthogy Echegaray nagy költő, ez a veszedelmes eszköz, a tehetetlenségnek ez annyszor sikertelen erőlködéssel használt surrogatuma, nála bűvösszer, hatalmas szárnyalást vesz tőle néha merész phantasiája. Conrado, a mint a fölfedezés után atyja ágyánál leroskad, egyszerre jegyese segítségkiáltását hallja. Rohanni akar, de — a mi kissé melodramai ízű — a beteg apa «mintegy automatische» kinyújtja kezét s lenyomja, hogy föl nem emelkedhetik. Servet kinéz az ablakon s látja, mint hurezolja a leányt a hóhér a kert ösvényein magával, el-eltűnve s föl-föl tűnedezve a fasorokban. «Phantasticus csoportozat», szól, «hóhér és angyal, haladatok útatokon! Vallási fanatizmus, bakó alakot öltöttél; keresztyén könyörületesség, nő alakját választottad. ... Menjetek! ... Hasztalan ellenállnod, szegény Margarita, ma ő az erősebbik. De csak sírj, sírj, kövesd őt sírva, majd legyőzöd őt.» Vagy vegyük a legszebbet, a *Halál ölében* azon jelenetét, midőn a férj a bűnös hitvessel és testvérrel a sírboltban marad, örökre eltemetkezni. A király kísérete a mint fölszáll a háttérben a lépcsőkön, a férj, mielőtt a végzetes kriptaaajtót örökre becsapná, oly búcsúszózatot hallat, mely méltó Othello híres

szavaihoz: Farewell the plumed troops and the big wars. . . . Megjegyzendő, hogy Jaime szavait megelőzőleg ez utasítás olvasható, mely egyszersmind, szokatlan e mód bár, commentárt ad a következő monologhoz: «Látni, a mint lassan föl-vonúlnak tömegestül a lépcsőzetten lovagok, apródok, fáklyák, zászlók. A távozó élet képe ez, mely úgy vonúl el, miként a következő versekben jelezve van.» Íme e versek:

*Jaime:* Ya luz, ya la vida, ya las pompas  
del mundo y sus honores y grandezas;  
ya del arnés el fulgurante brillo,  
ya el soberbio ondular de las banderas,  
ya todo huye de mí; ya todo sube  
de mi viejo castillo á las almenas!  
Adiós fantasmas de ilusiones vanas,  
seres que allá volveis á la existencia,  
imagenes de luz y de colores,  
tornad al sol yo quedo en las tinieblas . . .  
(Cerrando el mismo la puerta del fondo . . .)  
. . . Ya estamos en el seno de la muerte:

(Á Beatriz y Manfredo, pero sin acercarse á ellos y con acento terrible)  
caige deshecho en polvo la materia:  
almas, mostrad lo que en la vida fuisteis,  
si espíritus, la luz; si tierra tierra!\*)

Azonban térjünk át immár a legfontosabbra, a jellem-rajzra. Azon kell kezdenünk, hogy Echegaray nem egyéneket, hanem típusokat rajzol, s hozzá még — inventiójának ebben is nyilvánuló szegénysége miatt — állandó típusai vannak. Ily chablonszerű alakok nála a rideg erkölcsbírák (rendesen egy pár ember személyében), a múlt titkainak letéteményesei gyanánt szereplő baljóslatú lények (rendesen idősebb nők), —

---

\*) Már a fény, már az élet, már a világ pompái, dicsőségei, nagyszerűségei, a pánczél tündöklő csillogása, a zászlók büszke lobogása már mind eltűnének előlem, már mind fölvonúltak agg váram párkányira. Isten veletek, csalfa látszatok tüneményei, lények, kik amott a földi létre visszatértek, fény és szín képei, menjetek hát föl a napvilágra, én a sötétben maradok. (Sajátkezüleg csapja be a hátsó kaput.) Tehát most már a halál ölében vagyunk. (Rettentő hangon Beatrizhez s Manfredóhoz, de a nélkül, hogy feléjük menne:) Hulljon szét hát a porba az anyag! Lelkek mutassátok meg, mik voltatok az életben: ha szellemek, fényeteket, ha sár a sárt.

a Byron Luciferére emlékeztető csábítók (Gonzalo, Enrique, Manfredo stb.) — a hön érző bájos ifjú leányok s fiatal nők, kikben sentimentalismus helyett némi malitia, kaczérság, sőt szilajság észlelhető (Aurora, Inés, Maria stb.), a magok jó hírnevét másokért föláldozó vértanúk. (Adelina, Soledad, és don Jaime a *Két oktalán kétkedő*ben.) Ilyenek főleg a főhősök: Leonardo, Fernando, Jorge (*Rideg erkölcsbírák*), Gabriel, Othellónak ez unokaöcsesei, továbbá Carlos de Quirós, a *Rossz vérből* Carlota, Conrado, Ernesto (*Galeoto*), kikhez csatlakozik az idősebb, de velök egészen egy Lorenzo (*Vagy örült vagy szent*). Ez ideális lények, kikre mind ráillik a shakespearei jelzés «great of heart», mind egyazon család jellemvonásait mutatják: nagy elme, mély szív, megalkuvást nem ismerő morál, fékezhetetlen indulat, s nagy szenvedélyek átélésére, tragikai sorsra praedestinatio. Szóval valamennyiben Don Antonio Vicónak, Echegaray fő színművészenek, temparamentuma van.

Ez még mindazonáltal nem lehet komolyabb érv Echegaray jellemfestési művészete ellen, ha elgondoljuk, hogy utóvégre egy Racine is típusokat, határozottan állandó típusokat használt s legremekebb alakjai csak Andromaque és Hermione változatai. Nagyobb baj az, hogy az egyes alakok gondolataiban és tetteiben nem találni meg mindig azt a következetességet, mi nélkül nincs valószínűség; ellentmondanak magoknak vagy legalább is nem úgy cselekszenek, mint a hogy a színpadról lelépve künt az igazi életben cselekednének, hanem inkább úgy a mint az a szerző intentióinak jobban megfelel. De e kifogások nem terjeszthetők ki Echegaray főbb remekműveire, s nagyobb igazságtalanságot nem állíthatni, mint Léon Quesnel teszi, megtagadva Echegaraytól minden ember- és életismertet, mint a ki csak abstractiókból és nem tapasztalatból merít. Ott van a *Bosszúálló hitvese*, a *Két oktalán kétkedő*, melyekben a tragikum a jellemből magából fejlesztve ki, a mire még Schiller is ritkán volt képes. Főleg Gabriel alakja művészi: a trilogiának két első része s a harmadik prologja mind csak arra szolgál, hogy lélektanilag igazolja a későbbi katastróphát, erre előkészítsen bennünket. Gabrielben egyszersmind diskret pathológiával is találkozunk, melylyel a hősnek végül megörülését okadatolja Echegaray. Szintén s már erősebb pathologia van Walter rajzában, kinél a fanatismus testi láz folyo-

mányaként áll előttünk, s ki iránt — a mi bizonyára nem csekély dolog — undor és megvetés helyett szánalmat, sőt mély részvétet érez a néző. S említsük-e Ernestót, kiben a legfinomabb lélektani logika testesül meg? Vegyük hozzá, hogy e művekben valamint a *Vagy örült vagy szentben* az alakok akárhányszor Racinera emlékeztető pszichológiai élelátással elemzik önönmagokat, — hogy mindannyian éles, szabatos körvonalokkal vannak rajzolva, a typus határain belül erős egyéni élettel bírnak, húsból és vérből állnak.

Talán igen is sok, igen is forró vérből, mely minduntalan agyukra tolúl s annyiuknál okoz fejtyphust, delirálást, ideiglenes vagy végleges megőrülést, s rendes körülmények közt is fölöttébb közel hozza ez emberek a pszichiatría birodalmához. De ha már a mai emberek s a mai költészet alakjai úgyis mind többre-kevésbé közel állnak a betegségek legborzasztóbbikához, hála az égnek, hogy végre oly költővel találkozunk, kinek embereit nem ideggyöngeség, de a szenvedély túltengése miatt fenyegeti a megőrülés. Mai korban, kivált nálunk éjszak felé, jóformán lehetetlennek tetszik a szenvedély e féktelen tombolása, s ép ezért tán anachronismusnak tűnnek föl Echegaray modern alakjai. De bármint vélekedjünk is, az tagadhatatlan, hogy ha valaki, Echegaray tud az indulatok nyelvén beszélni. Ő, ki annyira szereti beszöni a lyrai elemeket, románczokat beszélgetve el alakjaival vagy monologokban áradoztatva őket, s ki úgy virtuózoskodik lépten-nyomon leíró művészetével, melyek számára nincs szín, se hang, se hangulat, mely tolmácsolható volna, — méltó társa Zorillának, akár Calderon mesterkélt culturismusával szellemeskedjék, akár Shakespeare hatalmas pathosával szólaljon meg. Mily vakmerő phantasia, mily egetverdeső csapkodás, a nélkül azonban, hogy ezért az originalgeniek vagy a francia romantikusok bombasztjaiba hullana alá! S ez sokszor ép úgy a jellemzetesség rovására, mint például a *Wallenstein* költőjénél, kinél minden rangú és rendű alak egyazon stilben beszél. Íme némi mutatóványúl Conrado lelki harcza szerelme és gyermeki kötelessége közt, midőn Servet rája bizza, hogy visszaadja Walter életét s ez által a Servetét és a Margaritaét elveszítse. Az itt némi rövidítésekkel közölt tiráda, milyennekkel annyira telve a *Halál az ajkakon*, hogy maga a szerző is megjelzi, hol rövidítsek a darabot az előadók,

az említett harczot tulajdonkép a hit és hitetlenség fönséges harczává emelten tárja elénk:

Conrado: . . . Nos hát ha csakugyan igaz . . . hogy csak agyag az ember, mely porrá válik, s ha porrá vált, lélek, öntudat, emlékezet s akarat ép úgy semmiségbe merülnek, mint viharos éjjel a villámtűz, mely perczeire ha kigyúlt, rögtön ismét chaosba vész . . . úgy fontosabb két oly egész földi lét, mely a jónak, igazságnak s szerelemnek van szentelve, mint azon élet végperczének futó föllobbanása, mely csak gyűlölet, vér és halál . . . Ha csak sötétség és csönd honol a síron túl, az örök-lét mozdulatlan ürtengere, úgy hiába való a bűnösnek az utólagos bűnbánat. Én, kinek az ő vére forr ereimben, csak józan eszem bizonyítom, ha karjaimat összefonva, közönyösen várom be agoniáját ez ágy lábánál, szélesre tárva az ablakot, hogy kiröppenjen az ürbe véglehellete, s darabokra zúzva e botor üvegcsét, mely életet kínál akkor, mikor csak halált óhajtunk... A földből származom, ez az én anyám, s így teljesítem iránta kötelességem! (Földhöz akarja vágni az üvegcsét.) . . . De jaj, hátha mégis . . . lélek vergődik e vonagló testben, s e lélek most azért könyörög, hogy én, gyermeke, adjam vissza egy órára emlékezetét, hadd gondolhasson vissza életére, — öntudatát, hadd bánhassa bűneit, — akaratát, hogy jót cselekedhessék! S én múlt boldogságért, földi szenvedélyért, két földi életért, melyek elenyésző pontok a végtelenséggel szemben, megtagadom e kérést s úgy szorongatják görcsös újjaim ez üveget, mintha az ő hidegülő torkát fojtogatnák! . . Oh akkor . . . stb. stb.

E dráma prózában van írva, de ily képekben dús, fent-szárnyaló stilnek vers az igazi formája. Ezért is ír rendesen versben Echegaray, s ezért ad néha a patheticusabb helyeken különös, hosszabb lélekzetű, zengőbb versformát egyik-másik alakjának ajkára, így Leonardónak, mikor ez nejét kiáltozva, őrzöngően bántalmazza gyöngéden szeretett anyját, le akarja ölni neje vádlóit.

A szenvedély leghatásosabb kitöréseit természetesen a finalekra tarja fönn költőnk. Így Gabrielt (a prolog végén) kérdi atyja, mikor Magdalena elájult bűntársa nevének hallatára s így elárulta magát leendő veje előtt: nos mégis oltárhoz vezeti ez asszony leányát? Gabriel e feleletével végződik a felvonás:

. . . . . No vario . . .  
 . . . . . iremos al altar

aunque haya ser de mi vida  
 un infamante calvario,  
 un eterno purgatorio,  
 y el peño del desposorio  
 se nos trueque en un sudario.\*)

Az utolsó felvonások vég accordjai majd mindig oly elemi erővel hatnak e művekben, mint valamely nagy opera végén, a szívet-lelket átjáró s az indulatok szédítő hullámhegyeire fölragadó ensemble. Bár a *Két oktalán kétkedőnek* katastrophája rendkívül drámai s elragadó, úgy hogy századunk színiköltészetében semmi sem múlja fölül, mégis mellőzzük ezúttal, mint-hogy tulajdonképi befejezése másnemű, mint a most vázolt. Viszont azzal is megleégszünk, hogy a legszebbre csak utaljuk az olvasót, mert ezt *Galeotoban* találhatja meg, abban a műben, melyet művelt embernek nem lehet ismerni s nem élvezni. Mindössze két idézetre szorítkozunk. Az egyik a *Tenger part nélkül* finaleja, a másik a *Bosszúálló hitveséé*.

Leonardo, legyőzve szerelmét, halni kényszeríti nejét. Mikor azután Leonor levetette magát a tengerbe, a sziklára rohan s fájó merengéssel szemléli a hajnal fényénél gyönyörű testét ott lent a habokon. Mintegy Othellót megfordítva utánzandó, bedobja a pavillont világító fáklyát a vízbe, hogy az ő fénye is kialudjék azon tiszta lélek fénye után. Ekkor veszi Leonor ártatlanságának bizonyítékát, szaggatott kiáltások törnek ki melléből, oda dobja anyjának a levelet s fölrohan a sziklára, meghalni. Utána akarnak menni, hogy visszatartsák, de ő kardjával kört ír maga körül:

Nadie se acerque!  
 En su lecho nuptial ella me aguarda!  
 Si en el mar de la vida no hay orillas,  
 en el cielo las hay para las almas!\*\*)

s beugrik a tengerbe.

A másik dráma befejezése azért érdekes különösen, mert

---

\*) Annál maradok. Oltárhoz megyünk, habár egész életem gyalázatos kalvária, örök purgatorium lesz is, s habár a menyasszonyi fátyol szemfedőnké válik.

\*\*) Senki se közeledjék! Rám vár ő nászágyában! Ha az élet tengerének nincsen partja, úgy lesz majd az égnek lelkeink számára!



itt már nincsenek metaphorák, — a legegyszerűbb stil ez, az indulat tetőpontján lázas hévvel s lázas sietséggel ejtett szavak, melyek mindenikén elfojtott zokogás érzik. Midőn lehull a kötelék Aurora szeméről, rémülten ismeri föl jegyesét. «Nem, ez nem lehet ő!» kiált iszonyodva, mire Carlos feléje rohan:

Espera! ; nada me digas!  
 Espera, no me maldigas!  
 Yo sé lo que debo hacer!  
 A tu padre di la muerte...  
 Porque dió la muerte al mio:  
 Despues te di mi albedrio...  
 Porque la quiso la suerte!  
 Despues... despues te he jurado  
 venganza y yo nunca miento.  
 El solemne juramento  
 no tengo, Aurora, olvidado,  
 ni el compromiso me pesa!  
 Mira!... Ves?... ante mi Dios,  
 Yo, don Carlos de Quirós,  
 asi cumplo mi promesa!

(Desnuda la daga y se hiere en el pecho.)\*)

## V.

Florez,\*\*) Tamayo y Baus egyik magasztaló híve, abból magyarázza ki e költő csekély hatását, hogy nem volt miniszter s nem használ föl a politikai pártszenvedélyeket írói dicsőség elérésére. Az akkori idöket is hajlandó kárhozdatni. Ma már, úgy mond, mások a viszonyok, «a forradalom fölnyitotta a szabad gondolkozás zsilipjeit,» s míg Tamayot csak az írók és színművészek szakértő elismerése jutalmazta, ma már «profánabb lett az írói dicsőség». A színház átalakult. «Chaoticus,

---

\*) Megállj! Ne szólj! Várj, ne átkozz! Tudom, mit kell tennem. Megöltem atyád, mert ő megölte az enyém. Azután a te rabod lettem, mert sorsom akarta így. Azután... azután megfogadtam neked, hogy megbosszullak, s én sol' se szegem meg szavam. Nem feledtem el, Aurora, ünnepélyes eskümet, s nem is panaszkodom, hogy nehéz megtartanom. Nézz ide... Látod?... Én, don Carlos de Quirós, így váltom be Isten előtt ígéretem! (Kirántja törét s keblébe dőfi.)

\*\*) *Autores Contemporaneos*, II. kötet.

zajos drámák kellenek, s a rengeteg közönség, mely a színházakat megtölti, frenetikusan tapsol, büszke levén regenerált szellemére. Azon írók és színművészek lettek kedvencekké, kik a forradalom erőszakos, zavaros érzésmódját tolmácsolták.» Ennek a közönségnek, mely energumenek módjára zajgott, minden gígászi már eo ipso fönséges volt. Fölületes dilettantismus dívik a közönségnél s durva hatásvadászat a szerzőknél, kik nem érik be a mosolylyal, hisz már senki se mosolyog; minden negyedik sorban tapsot akarnak kicsikarni, éljeneztetést minden jelenetben, a darab végén valóságos delirium tremens-t, s előadás után fáklyás diadalmenetet. 1860-ban túlságosan is sok volt a közönségben a józanság, 1880-ban semennyi sincs.»

E heves kifakadás egyenesen Echegaray ellen van irányozva, kit a kritika egyáltalán kevésbé hajlandó föltétlenül magasztalni hazájában. Sőt a mekkora darabjainak színpadi sikere, ép oly szigorral ítélik meg. Luis Alfonzo, ki oly jeles tanulmány tárgyává tette volt költönket, lényegében véve szintén nem igen tér el Florez nézetétől. «Echegaray, úgy mond, maga a megtestesült forradalom a színpadon. Azon gyűjtő anyaggal, mit a forradalomból hozott magával, lángba borította a spanyol színpadot. Az égés még mindig tart, s mint ily esetben rendes, a korhadttal és rosszsza együtt ég az ép és jó is. Nem tudom, mikor fog véget érni e tűz, de lelkemben meg vagyok győződve, hogy ha majd elérkezik e nap, az emberek el fognak rémülni e genius égető hevetől, vakító fényétől, de egyszersmind számon fogják tőle kérni azon pusztítást, melyet e lángok okoztak.» Echegaray, — mondja ugyane bíráló — ma már egész iskola feje. «Oly színiköltészetet teremtett, mely bár Rivas herczegnek, Dumas pèrenek romanticismusát s Lope, Calderon, Rojas lyraságát vegyíti magába, az ő sajátja. Szilaj áradatként zúdult a színpadra oly időben, midőn apály uralkodott. Zaja s áradása bizonyára zavart, fölfordulást, sőt talán rémületet okozott; de lehetséges, hogy az így megöntözött s termékenyített föld izmosabb fákat fog termelni.» «Echegaray szerencsés hódító; inkább termékeny, mintsem szabatos szellem. Könnyen teremt, de mesterkelten, sokat, de lázasan s művei morálja által operateurként metsz, vág, gyógyít; de nem földműves, ki szánt, vet s arat.»

Legyen szabad még egy spanyol tekintélyt idéznünk.

Ricordo Asenjo \*) elismeri, hogy Echegaray nagy és sok tekintetben szükséges forradalom megindítója, a mire csakis ő volt képes. Nem csatlakozik sem elleneihez, kiknek szemében «Bouchardinál is alább való,» sem magasztalóihoz, kik Shakespeare mellé állítják; de máskülönben úgy véli, hogy Echegaray valóságos Marat-ja a spanyol színiköltészetnek. «Az ő hatása inkább forradalmi mintsem művészi; rombol, újit, izgat, előkészít, de semminek sem vet alapot, nem erősít meg semmit, nem terem. Ihletése visszahatás, rendszere anarchia; mindazonáltal befolyása jótékony». Igaz, hogy chaosba merül ő is, mint minden anarchista, de a szenvedélyeket fékjeiktől fölszabadította s így fölrázta a bágyadt, modorosságban sínylő színpadot. «Mint művészet-reformator, nem tagadhatni, hogy összetörte a régi mintákat, felköltötte a közönség érdeklődését, s kiszélesítette azt a szűk bejárást, mely a színpadra vezetett, s melyen át az írók csak összezsugorodva juthattak be.»

Bár mit is kifogásoljon is azonban a kritika, Echegaray óriási hatása ma már kétségtelen s nem csak Európára szorítkozik.

Az újvilágbeli spanyol vidékeken is rendkívül kedvelik és igen gyakran adják. Mi több, nem egy paraszt az ő művei olvasásával szórakozik a Pampas-on.

A mi Európát illeti, le van fordítva olasz, portugál és svéd nyelvre. Legfőbb két művét francziára is rég lefordították, sőt a Théâtre Français-ben elő is akarták adni, azonban szerző nem volt hajlandó bele egyezni a kívánt változtatásokba s így a dolog abba maradt.

Annál többet adják Németországban s a németek joggal büszkéek arra, hogy ők hozták forgalomba Echegaray nevét. Az utolsó világtárlat alkalmával ezt írta a párisi spanyol lapnak, az *El Correo de Paris*nak, Echegaray német fordítója, Fastenrath: «A francziák a bikaviadalokat élvezik Spanyolország szellemi életéből, — mi Echegarayt.»

---

\*) Pi y Arsuaga: *Echegaray, Sellés y Cano. Ligero examen de su teatro. Con un prologo de D. Ricardo Blanco Asenjo.* Madrid 1885. (E munka, melylyel Patthy Károly úr, a *Galeoto* jeles fordítója volt szíves megismertetni, magában véve igen gyarló ifjúkori dolgozat. Echegaraynak öt művét elemzi, föltétlen ellenszenvvel s véleménye abban culminál, hogy Echegaray visszavetette hazája irodalmát a túl-hajtott romanticismushoz.)

Igazságtalanság volna azonban elhallgatni, hogy a legelső rokonszenves és beható tanulmány épen francia nyelven jelent meg költőnkéről. Szerzője Tréverret \*) elég bátor volt ilyen nyílt kérdés formájában vonni párhuzamot közte s a francia írók közt. «Vajon sok irigyelni valója van-e Echegaraynak a mi szerzőinkkel szemben? Kevésbbé tudja-e buvárolni s festeni a lelket? Kevésbbé indít-e meg? Hatása kevésbbé mély-e? A helyzetek nála kevésbbé érdekesek s újak-e? S vajon ez az igazán spanyolos ragaszkodás a becsület s a kötelesség eszméjéhez nem egészségesebb s eszményibb légkörben tartja-e őt?» Megannyi kérdés, melyekben benne rejlik a tagadó felelet.

De az is igaz, hogy egy León Quesnel \*\*) már jóval francziásabban ítél, mikor úgy véli, hogy Echegaray művei, minden kiváló érdemeik mellett sem fognak örök életűek maradni, mert hiányzik belőlök az igaz és a helyes mértéktartás iránt az érzék.

Echegaray még java erejében van s így még mindig érdekes alkotások hosszú sorát várhatjuk tőle. Mint ilyen íróról nehéz, sőt fölösleges merészkedés végérvényességet igénylő ítéletet formulázni. Annyit azonban ez ismertetés végén már most mondhatunk, hogy ha a francia romantikus drámába egy Hartzenbusch calderoni elemeket vitt be, ő még inkább fejlesztette ez elemeket s Shakespeare utánzatával vegyítette, — nagy költő, nagy hatású színműíró, kinek művei közül négy-öt örökre élni fog a tragikai fölfogás mélysége, a szerkezet drámaisága, a jellemek finom logikája, de legkivált a szenvedélyek hatalmas festése következtében.

HARASZTI GYULA.

---

\*) *Un ministre auteur dramatique*. A *Correspondant* című folyóirat 1883. évfolyam novemberi számában 416—441. ll.

\*\*) *Revue Bleue*. 1885 apr. 11. szám.

## KALIFORNIAI TANÚLMÁNYOK. \*)

Második közlemény. \*)

Hogy olvasóim fogalmat alkothassanak magoknak arról a vállalkozó szellemről, a mely Kaliforniának, s általában a For-West elhagyatott vidékeinek némely lakosát jellemezte: lehetőleg röviden el fogom beszélni, hogy miként tudták apránként megrövidíteni azt az óriás távolságot, a mely a Csendes-Óceán partját elválasztja a művelt világtól.

Előbb azonban meg kell magyaráznom, hogy miképen vitték a postát a szárazföldön keresztül a vasút létesülése előtt.

1859-ig a kaliforniai postaszállítás egymással vetélkedő két társaság kezében volt. Az egyik a gőzhajó-járat volt, s ennek tulajdonosai voltak Vanderbilt, a Vanderbilt-dynastia megalapítója és Garrison D. R. Ennek a társaságnak hosszú útat kellett tennie, a mely a panamai földszoroson vitt keresztül. A másik a «transcontinentalis posta» társasága (Overland Stage Company) volt. Az egymással való versengésnek az volt az eredménye, hogy mindkettő oly élénken dolgozott, hogy egyszer csak az egyik társaság a versenytársát huszonnégy órával megelőzte, mert a postát huszonegy nap és nyolcz óra alatt hozta el.

A szárazföldi úton — mint előbb láttuk — csak úgy hemzsegett a veszedelem s az akadály. Valami Russel, a ki fuvaros-vállalkozó volt, s a kinek kocsii mind az Egyesült-Államok hadügyi kormányja, mind a magánosok szolgálatában mindenfelé jártak a Far-West sivatagain keresztül, volt az első,

---

\*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 173. számában.

a ki a mormonok területén, a Sóstó mellett, letelepedett néhány ember biztatására foglalkozni kezdett a postaszolgálat gyorsításának tanulmányozásával. Neki és két társának hétezerkétszáz folytonosan úton levő szekere volt, melyek mindegyike megért négy-ötszáz frankot, s a melyek mindegyikébe hat pár ökör volt fogva. Elképzelheti kiki, hogy mi volt ez a fuvaros-vállalat olyan sivatagokon keresztül, a melyek két-háromszorta nagyobbak Európánál.

Két vagy három vállalkozó ember (a kik közül az egyiket, valami Slade nevűt, később Montanában fölakasztottak), azt ajánlotta Russelnek, hogy állítson föl Missouri és a Csendes-Óceán partja között egy állomás-vonalat. Az egyes állomások legföljebb tíz-tizenöt mérföldnyire legyenek egymástól és olyan emberekkel kell a postát vágatva lóháton tovább szállíttatni, a kik jól ismerik a környéket, s életüket a sivatagban úgy is mindeunap kockára szokták tenni. Mindegyiköknél legyen egy kürt, a melylyel jelt adjon, mikor az állomás kunyhójához közeledik. A jel hallatára az állomás öre nyergelt lovat tartson készen az érkező számára, a ki csak lovat vált s újra tovább vágat. A harmadik állomáson egy társa fölváltja s ő másnap ugyanazt az utat ugyanígy megteszi visszafelé a másik oldalról érkező postával.

Midőn Russel társai megtudták a fejében forgó tervet, végrehajthatatlannak találták, s nem akartak vele összeállni. Russel ekkor magára vállalta az egész költséget, s ügynökével minden időveszteség nélkül kétszáz válogatott lovat vetetett a Sóstónál (nagyobbrészt négy-ötszáz frankjával darabját, mely ár igen magasnak tekinthető olyan vidéken, a hol a lovakat olesón szokták árulni); azonkívül sokat vásároltatott San-Franciscóban és a Missouri partjain, szervezte a szükséges futár- és ügynök-sereget, s végre kijelentette, hogy kész a reabizandó leveleket tíz nap alatt rendeltetésök helyére juttatni. Keleten mindenki kinevette ugyan, de ő biztos volt a dolgában, mert magától érthetőleg gondosan számba vette azt az időt, a mely alatt lovasai a Missouritól San-Franciscóba elérkezhetnek.

1860 április 9-én egy pompás fekete paripa lóhalálában vágatva indult el a rajta ülő futárral St.-Joseph város tizezernyi lakosságának szemeláttára a Missouri partjáról. Ugyanazon a napon, ugyanabban az órában San-Franciscóból meg egy gyönyörű fehér lovon vágatott el a másik futár ellenkező irányban.

Mindjárt előszörre, hegyen-völgyön keresztül, mindig vágatva, egy percznyi megállapodás nélkül, a futárok a levélsomagot nyolcz nap és négy óra alatt keresztülvitték a szárazföldön. \*)

Russel csak azt ígérte, hogy tíz nap alatt teszi ezt meg, így tehát csudát művelt. Egy évre rá, a kormány rábízta a posta szállítását.

Tulán fölösleges is leírnom, hogy mifele emberek szolgáltak ott mint futárok; a kik a Buffalo Bill néven is ismert Cody Bill előadásait látták a párisi kiállításon, elképzelhetik magoknak. A Szikla-Hegységbe tett vadászkirándulásaim alkalmával, mikor már négy-öt napja lovagoltam, a nélkül, hogy csak egy lélekkel is találkoztam volna, megesett némelykor, hogy egyszerre csak megláttam távolról egy-egy lovast, a mint kísérteties árnyékként suhant végig valamely domb kopár élén. Ez a magányosság mellettünk elvágatva rendesen röviden és ridegen «Jó napot» kiáltott felénk, de azért gyanakvó tekintettel vizsgált engem és a gyarmatost vagy rézbőrűt, a kik nekem vezetőül szolgáltak. Az ilyen embernek napégette, merész kifejezésű arcza, az övéen függő hosszú revolver golyójánál gyorsabb tekintete, némasága miközben vágatva száguldott végig ezen a vad és siralmas vidéken: mindig különös benyomást tettek rám. A posta ment el mellettem; már nem a kaliforniai — mert ezt most már vasúton viszik — hanem valamely erősségé, bányásztelepé, vagy valamely jövődöbéli város embryójáé, a mely onnan az Union-Pacific-vasút valamely három — négyszáz kilométernyire levő elhagyatott állomására ment.

Ez volt az első lépés a két Óceán közötti távolság meg-rövidítésére. Azután következett a telegraph, s Kalifornia most már érezni kezdte, hogy ő is a művelt világhoz tartozik. Még csak vasút építése volt hátra, a mi egészen különös módon létesült.

Akkor még a legnagyobb optimisták sem mertek közönséges kocsiutnál többre gondolni; voltak azonban Kaliforniában 1858-ban öten vagy hatan, a kik azt állították, hogy az ország jóléte a vasút létesítésétől függ. Egyszerű, kezdetben szegény kereskedők voltak, kik fáradságos munkával némi kis vagyont szereztek; említettük már, hogy Kalifornia «hőskor»-ában —

---

\*) Most a posta 109 óra alatt és New-Yorkból San-Franciscóba. A távolság 3400 angol mérföld, vagyis 5660 kilométer.

a hogyan Bret Harte nevezi — ott még nem voltak milliomosok. Akkor még senki sem ment kedvtelésből Kaliforniába, sem azért, hogy ott vagyona jövedelméből éljen. Ezek az emberek C. P. Huntington és társa Mark Hopkins vaskereskdő, a két Crocker posztó- vagy az amerikai kifejezés szerint dry good-kereskedők voltak. Ebből az öt egyszerű kereskedőből lettek azután később a kaliforniai vasútkirályok. Huntingtonnak, a ki még a legvagyonosabb volt köztök, sem volt ötszázezer franknál többje.

A hosszú téli estéket gyakran együtt töltötték Sacramentóban, a Huntington és Hopkins vaskereskedésének hátulsó szobájában. Ott a kályhát körülülve közölték egymással terveiket és reményeiket. Egy homályos és határozatlan törvényjavaslat volt akkor a kongresszushoz benyújtva, a mely annak a ki Amerikán keresztül vasutat akarna építeni, roppant terület-engedményeket helyezett kilátásba; hanem erről a rosszúl szerkesztett billről azt lehetett volna hinni, hogy csak valami fellengző és utópista képviselő agyának a torzszülötte, s tárgyalását napról-napra halogatták. Az Egyesült-Államok politikusainak akkor más dolguk volt, minthogy az ország, s kivált olyan félreeső vidék érdekeivel törődjenek, mint a milyen Kalifornia volt. Különben is, micsoda értéke lehetne valaha annak a területnek, a melynek átengedését ígerte a bill, s a mely nagyrészt víztelen, művelhetetlen sivatagban feküdt? A közönség legföljebb egy kocsíút építését merte volna a kongresszusnál sürgetni, de többre nem is gondoltak.

Ez az öt férfi, valami Judah nevű mérnökkel egyesülve, a ki vagyont szerezni jött Kaliforniába, mindazonáltal elhatározta, hogy a közönség figyelmét fölhíja a vasút építésének lehetséges voltára. Judaht, a ki ezért a tervért lelkesült, mindenki bolondnak tartotta. Ő átkutatta ugyanis a Sierra-Nevadát, s azt állította, hogy a tenger fölött hétezer lábnyi magasságban talált egy átjárót, a melyen keresztül lehetne vinni a vasutat. Az öt kereskedő saját zsebéből írta alá a kaliforniai Alpok akadályainak komoly és beható tanulmányozására szükséges összeget; minthogy pedig senki sem akart hozzájuk csatlakozni, kölcsönösen kötelezték magokat, hogy három éven keresztül fedezik a tervbe vett vállalat érdekében szükséges minden munkálat költségét. Mindez 1860-ban, tehát alig 30 évvel ezelőtt történt. Judah időközben meghalt ugyan, de a munka meg volt kezdve.



Az ország törvényei szerint az engedély elnyerése előtt 135,000 dollart (vagyis a tervezett vasút minden angol mérföldje után 1000 dollart) kellett előzetesen lefizetni. Ezt az összeget is az öt társ adta. Egy velök barátságban álló bankár, a kihez ebben a tárgyban fordultak, kijelentette nekik, hogy attól tart, hogy tönkreteszi Kaliforniában a hitelét, ha nekik csak egy garast ad is kölcsön. Az így megalakult «Central-Pacific» társaságnak Leland Stanford volt az elnöke, Huntington a másodelnöke és Mark Hopkins a titkára. A társaság tehát megalakult, de aztán ez is volt az egész; alapítását a közönség, a melyről némelyek annyi sok józan észet tételnek föl, gúnyolódással fogadta. C. P. Huntington volt az általános czéltábla; keresztnevének kezdőbetűi alapján mindenki csak «Central-Pacific Huntington»-nak hitta.

Az öt társ költségkímélésből Huntington és Hopkins boltjának hátulso szobájában rendezte be a társulat hivatalát, Sacramentóban K. útca 54. szám alatt. Ezután munkához láttak. Huntington Washingtonba utazott, hogy a kongresszus támogatását megnyerje; elútazása, előtt egy építész tervet adott át neki, mely szerint a társaság hivatala számára tizenkét ezer dollarért pompás téglapépületet szándékozott emelni.

— A terv nagyon szép — válaszolt Huntington, — hanem nekünk egyelőre ez is elég jó lesz.

És egy darab krétával boltja vasajtájára fölrajzolta egy 150 dollaros fabódé vázlatát.

A munkálatokat időközben megkezdték. Huntingtont pedig elútazása előtt együttes fölhatalmazással látták el, mely szerint vagyonukat és aláírásukat a Kelet tőkepénzeseinél lekóthette.

Ezer viszontagság után, a melyeknek elbeszélése hosszúira nyúlnék, Huntington egyszer valahára megsürgönyözhetette barátainak, hogy: a billt elfogadta a kongresszus, mienk az elefánt. A szövetség adta engedélyben csakugyan megvolt e nagy vastagbőrűnek minden jó és minden rossz oldala.

Ekkor a társaság a vasútnak a Kalifornia állam és a nevadai terület határáig leendő megépítésére szükséges nyolcz es fél millió dollárra megnyitotta az aláírást. San-Franciscóban a jómódúak egy fityinget sem adtak; Nevadában egyetlen egy ember vett egyetlen egy részvényt. Szóval, a közönség összesen

hatszázötven dollart írt alá. Később aztán még százötven részvényt tudtak elhelyezni.

Kalifornia pedig folytonosan emelkedett; az ő törvényhozása a saját engedélyét egyesítette az államszövetség engedélyével és Huntington újra visszament Keletre pénzt keresni. Ott azt felelték neki a bankárok, hogy mielőtt csak egyetlen kötvény elhelyezésére lehetne is gondolni, legalább egy darabka vasútnak kellene készen állania; a mi pedig az állami czimleteket illeti, a melyeket az Egyesült-Államok segítségképen adtak a társaságnak; ezekre csak mintegy negyven mérföld vasút megépítése után tarthattak igényt. Huntington addig küzdött, míg végre sikerült neki kötvényeit néhány tőkepénzesnél elhelyezni avval a föltétellel, hogy ő és társai magán vagyonukkal állnak értük jót. Így aztán kapott annyi pénzt, a mennyiből a vasút legkönnyebb részén harminczegy angol mérföldet megépíthetett.

A társaság valóságos bajai azonban csak ekkor kezdődtek, mert ekkor tört ki a polgárháború. Az Egyesült-Államoktól segítségképen ígért járadékkötvények árfolyama napról-napra csökkent, míg a vas ára ellenben tonnánként ötven dollarról százharminczötre emelkedett. A háború következtében az árak, s így az építési költség is kétszer-háromszor akkorára nőttek, mint azelőtt. Minthogy minden anyag, sín, locomotiv, szerszám, gép keletről jött a Horn-fok körül, a szállítás amúgy is jelentékeny költséggel járt, s azonfölül ez is tizennyolcz dollarról negyvenötre emelkedett tonnánként; végre pedig a tengeren való biztosítás is ötszörte annyiba került, mint a háború előtt.

Az öt társ nyugtalankodni kezdett, s Kalifornia államot fölhívta, hogy másfél milliónyi kötvénynek a kamatját vállalja magára, tudva, hogy az ilyenfajta vállalatokat rendesen a kamatok fölszaporodásából származó eladósodás buktatja meg. Cserében följánlották az államnak egy nagyértékű kőbányájakat és a középületeihez szükséges minden kőnek ingyen való szállítását. Az állam elfogadta ugyan ezt az ajánlatot, de a társulat penztára már üres volt.

Akkor a Huntington és Hopkins czég, a melynek vaskereskedése szépen virágzott, a munka folytathatása végett följánlotta, hogy ötszáz munkást egy évig a sajátjából fizet, míg a többi három társ háromszázat vállalt magára. Ez az elhatározás volt a menekvésök. Már elég hosszú vonalat építettek, hogy

megkaphassák az államszövetségtől adott segítséget. Azonban ekkor értek csak még be a Sierrába, s minden, a mire szükség volt, még mindig csak a Horn-fok megkerülésével juthatott el hozzájuk. Mindenki csak nevette őket. Szédítő mélységektől környezett hegyszakadásokban kellett dolgozniok, tunneleket kellett fúrniok s a talpfák elkészíthetésére mindenütt fűrész-malmokat voltak kénytelenek fölállítani. Egy helyen hét mérföldnyi hosszúságban hatvan láb vastag hórteget kellett eltakarítaniok, csakhogy a sziklatalajhoz férhessenek. Másszor meg ökrös szekereken vittek el egy fel tuczat locomotivot negyven mérföldnyire, szakadozott sziklákon keresztül; Nevada száraz pusztaságaiban az építő személyzet részére szükséges vizet hatvan, a fát pedig harminczöt kilométernyi távolságból kellett hozni. A pályát az év némely szakában a hófúvások és lavinák ellen megvedendő, száz kilométernyi igen költséges fatunneleket építettek, a melyek a hegységben végnélkül hosszú sínekként lépcsőzetesen emelkedve vonultak végig. Ezek a tunnelek ma is megvannak.

Ezek az emberek nemcsak erély és bátorság dolgában szolgáltak a világnak bámulatra gerjesztő például, hanem ritka becsületességgel is jártak el. Midőn Huntington New-Yorkban vasat és gépeket vásárolt, értésére adták, hogy jogában áll a maga személye számára közbenjáró díjat követelni.

— Helyes! — válaszolt — akkor vonják le azt is a számlából, mert mi tisztességesen kezeljük a vállalatunkat.

De sietünk is kijelenteni, hogy az ilyfajta hozzáferhetetlenségre az amerikai kereskedelem története ritkán szolgáltat példákat.

A társaságuk az volt az elve, hogy nem csinál adósságot, s mindent készpénzzel fizetett. Ha kevés pénzök volt, megapasztották a munkások számát, de a megmaradtakat mindig rendesen fizették; akár keveset, akár sokat, de szünet nélkül dolgoztak.

Keleten, az út másik végén, a Missouri és a Szikla-Hegység közt szintén munkához fogtak, hanem ott egészen másképen folytak a dolgok. A bostoniak, a kik a Union-Pacific-vasút engedélyét megkapták, ezt csak úgy tudták elérni, hogy a kongresszus befolyásos tagjait bevonták az anyagilag érdekeltek közé; viszonzásul azután subventiót kaptak; nemcsak, hogy a területet, a melyen a vasút végig volt vezetendő, harmincz

kilométernyi szélességben átengedték nekik, hanem azonfölül a kongresszus jó is állott értük. Minthogy mindenki zsebelni akart, egészen új eljárást találtak föl erre a czélra. A «Union-Pacific» társaság, a melyet az állam bőkezűen subventionált, s a mely elég ügyes volt, hogy könnyen hívő részvényeseket fogdosson, nem épített saját maga, hanem az «Amerikai Hitelintezet» nevű titokzatos társasággal építtetett; ez a társaság, a melyben a «Union-Pacific»-vasút igazgatóin és a kongresszus befolyásosabb tagjain kívül csak bábok szerepeltek, pompás üzletet csinált; az építendő vasút angol mérföldjét tudniillik, a mely tényleg csak húszezer dollárba került, az átszelt terület minőségéhez képest negyven-hatvanezer dollárral számolták föl. Így nagyszerű osztalékokat fizethettek, a melyekből a beavatottak meggazdagodtak. Midőn ez a botrány később nyilvánossá vált, s a kongresszus kénytelen volt vizsgálatot indítani, az amerikai nép megtudta, hogy Colfax, a köztársaság másodelnöke, Garfield, akkoriban képviselő, későbbben elnök, a senatusnak egy csomó tagja, a washingtoni kongresszus tagjainak fele «borravaló» czímen hitelintézet-részvényeket kaptak, hogy a Union-Pacific-társaság számára megszerezzék az állami garantiát és terület-concessiót. Meg kell azonban mondanunk még, hogy Garfield, a jövődöbeli elnök, a kinek tisztakezűségében senki sem mert volna kételkedni, csak ötezer dolalr értékű hitelintézet-részvény erejéig volt érdekelve. Vizsgálat közben beismerte ugyan, hogy még nem fizette ki őket, de hozzá tette, hogy meg volt benne a föltett szándék, hogy kifizeti a Union-Pacific-társaság igazgatójának, a kitől kapta.

Ilyen módon a száz millió dollárnak, a mely a Union-Pacific-vasutat terheli, több mint fele alapítói, barátai és az amerikai kongresszus tagjai zsebébe vándorolt. A maradékot fordították a vasútépítésre, a melynek nehézségei távolról sem voltak összehasonlíthatók azokkal, a miket a másik oldalon a Central-Pacific-társaságnak kellett legyőznie. Emezt, kelet fele való haladása közben, terhelte a földadat nehezebb része; a Union ellenben olcsón haladt nyugot felé a majdnem minden akadály nélküli pusztákon. A nyíltabb, kevésbbé szaggatott, habár magasabb Szikla-Hegységen való átmenet sem járt távolról sem annyi bajjal, mint a Sierra-Nevadában.

Végre megszűnt a polgárháború, a mely annyira összekuszált minden pénzügyi műveletet. A Central-Pacific foly-

tonosan közeledett kelet felé, s már a Humboldt-sivatagban volt. A Union-Pacific pedig a Szikla-Hegységben 8400 lábnyira a tenger színe fölött fekvő fensíkot érte el, a mely magasság a vidék jelleme következtében alig tűnik fel jobban az utazónak, mintha a firenze-bolognai vonalon az Apennineken menne keresztül. Csakhogy az amerikai tájék sokkal nagyobbyszerű, mert sokkal tágabb határu.

Az 1869. évi április hóban, midőn az egymással szemközt haladó két vonal már majdnem találkozott a mormonok Sóstójának száraz és siralmas képű medenczéjében, egy napon tíz angol mérföld (tizenhat kilométer és még valami) vágányt fektettek le, még pedig a tíz mérföldhöz szükséges minden sínt összesen nyolcz ember helyezte el. E nevezetes napon ezeknek az athletáknak mindegyike ezer tonna vasat hordott a helyére. A földmunkát majdnem egészen khinaiak végezték. Végre a két társaság vonalai Ogdennél, a mely állomáson kezdődik most a Central-Pacific-vasút, összetalálkoztak.

Mondjuk még el, hogy a kaliforniai társaság a rezbőrűeknek, a kik hűségesen segítették és neki sok szolgálatot tettek, megadta azt a jogot, hogy vasútján ingyen járhassanak. Innen van, hogy Kaliforniába menet gyakran csoportosan látni a köszénkocsin, vagy a waggonok lépcsőin Piut-indiánokat, a kik még most is gyermekes örömet találnak abban, hogy gőzhajtotta vasúton utazgassanak Nevada egyes állomásai között.

A Huntington és Hopkins czég büszkén megtartotta sacramentói boltját. Hopkins elhalt ugyan, de Kalifornia királyainak trónja szilárdan állott, s vagyonaik a létező legnagyobbak közé sorolandók.

Ez öt társ működése azonban nem csupán erre szorítkozott. Ezentúl a Csendes-Óceán partján a kereskedelem korlátlan uraivá váltak; győzelmök megszerezte nekik azt a hatalmat, hogy tetszésök szerint kezeljék a szállítás monopóliumát, vagy más szóval, hogy ők állapítsák meg mindennek az árát; mert mit ér valamely portéka, ha nem lehet piacra hozni. A midőn sokkal későbben Kelet tőkepénzesei elkezdtek a déli Pacific-vonalat építeni, a mely Texasból kiindulva Kalifornia déli részébe törekedett: a Central-Pacific-társaság erősen eltökélve, hogy saját birodalmában versenyt nem tűr, sok töprenkedés nélkül megépítette vele szemközt a csatlakozó vonalat; azután pedig lassacskán az egész országot behálózták vasút-

vonalaikkal. Minde vasútak máig is alapítóik, azon néhány férfi birtokában vannak, a kiknek bámulatos életpályáját a föntiekben nagyjában vázoltuk.

San-Franciscóból Montereyba, az amerikai Nizzába menet, a melyet ezek az urak teremtettek, a kik ott a világ legszebb tengeri fürdőjét hozták létre, a vonat egyszerre csak egy park és nagyszerű kertek közepén áll meg. Ez Menlo-Park, Leland Stanfornak a székelye. A volt füszer-nagykereskedő, a kinek gazdagsága vetekszik Angolország legvagyonosabb embereiével, midőn már Kalifornia állam kormányzója volt, milliókat pazarolt arra, hogy magának a lehető legpompásabb székelyet alkossa meg. Ugyancsak ő volt az a ki szabad óráiban Angolországból a leggyönyörűbb európai lovakat hozatta át, hogy Kaliforniában jó vérű lovakat lehessen nevelni. Neki ez is sikerült, mint minden a mihez fogott; a kaliforniai ügetők ma már híresek. Istállója két évvel ezelőtt leégett; negyven ló volt benne, a melyeknek legolcsóbbikát is ötvenezer frankra becsülték.

Ha végignézzünk azon az amphitheatralis magaslatokon, a hol San-Fransisco épült, s látjuk a nagyszerű palotákat, a melyek a kaliforniai égbolt kék azurjából élesen kiválnak: hallani fogjuk, hogy ezek is a Central-Pacific tulajdonosainak birtokában vannak, hogy mesterművek vannak bennök fölhalmozva, melyeket roppant árákon vettek Páris műtermeiben.

És most kérдем, hogy ezek a férfiak, a kik hazájoknak ilyen jólétet szereztek, vajon nem méltán jutottak-e sikereikhez és vagyonukhoz; hogy mai helyzetök kiemelkedő volta összehasonlítva azon tehetetlen és képesség nélküli közönségével, melyhez annak idejében hiába fordultak támogatásért, nem a szigorú igazság folyománya-e? Mondhatja-e ezután még valaki, a mit Európában gyakran hallhatunk, hogy az nem igazságos, hogy e földön milliomosok legyenek? Ugyan kicsoda kockáztatta volna azok közül, a kik a vagyon kiegyenlítését hangoztatják, mindenét? Kicsoda áldozta volna föl minden idejét, minden tehetségét olyan vállalatban, a melyet mindenki elítélt? És — föltéve, hogy belefogott volna — vajon végre tudta volna-e hajtani ilyen jó sikerrel minden akadály daczára, a melyeket a természet és az amerikai Egyesült-Államok politikai körülményei elébe halmoztak? Ha az az eszményi democratia, a melyről e tanulmány elején volt szó, a Csendes-Óceán partján többé nem létezik; ha Kaliforniát ma tényleg egy maroknyi

férfi kormányozza, a kik olyan gazdaggá tették a milyen, a kik fölemelték a művelt világ színvonalára: nem azért van-e ez így, mert a természet rendje megköveteli, hogy a nagy tehetségtű emberek uralkodjanak a többiek fölött?

Merem állítani, hogy ha Kaliforniába az európai szárazföld lakosai vándoroltak volna be, mint a hogy eredetileg spanyolok lakták, ha valamely latin faj kezében maradt volna: még ma is a föld leghátrább maradt országai közé tartoznék. Nem ilyen vagy amolyan elmélet kürtölésével lehet egy népet boldogítani; a legjobb rendszer az: a mely minden egyes embernek megengedi, hogy tehetségét és képességét érvényesíthesse, a nélkül, hogy az állam magának zsarnok jogot bitoroljon arra, hogy az értelmesebbeknek megnyirbálja a szárnyát avval az ürügygyel, hogy a tehetetleneknek lábakat adjon. A szerencse nem olyan vak, a minőnek állítják; nagyon tudja, hogy kit jutalmaz meg; mindazon kísérletek; a melyek az európai szárazföld latin államaiban oda czéloznak, hogy megszorítsák az egyeseknek szabad cselekvését és kezdeményezését, hogy mindent összpontosítsanak, mindent közössé tegyenek, elég nyomorúságos eredményre vezettek. Az angolszász írtózik a mi rendszerünkötől, s míg mi igazságosnak tartjuk, az ő szemében igazságtalan. Már pedig, mennél jobban haladunk, annál inkább elnyom felsőbbiségével. Például szolgálhat erre Kaliforniának s minden angolszász államnak a haladása. Miért nem tudták a spanyolok és utódjaik: a mexicóiak, a kik szintén a mi fajunkból valók, a kik az egyházat összekeverik az állammal, s az utóbbit latin fölfogással értelmezik, soha kihasználni az ő Eldorádókat, hanem átengedték a hasznot azoknak, a kik később tódultak oda? Ha azokat az elveket, a melyek Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Belgium és a Svájc lakosságának bizonyos rétegeiben uralkodnak, ma Kaliforniában érvényesítenék, ez elég volna arra, hogy belőle második Bretagne vagy Szicília, szóval valami olyan ország váljék, a hol az állam kötelességének tartja a többség nevében elnyomni azokat, a kik a helyökért való küzdelemben nem ő rá számítanak, hanem pusztán csak magokra. Az amerikaiak ebben a tekintetben okosabbak, a mire bizonyosságul szolgálhat a Kaliforniában néhány évvel ezelőtt volt mozgalom, a melynek elbeszélése beleillik e tanulmány keretébe. Ebből megláthatni, hogy mire vezet némely doctrina.

Midőn Kalifornia fejlődése teljes erővel föllendült, lakosságának egy része, megirigyelve némelyeknek óriási vagyonát, valóságos keresztes háborúra engedte magát csábíttatni «a sors e kegyeltjei» ellen. Csupa európaiak, főképen írek voltak, a kik valami Kearney nevű fuvaros vezetése alatt az országot két éven át a legnagyobb izgalomban tartották. Kearney háborút hirdetett a gazdagok ellen, a kik szerint nem dolgoztak eleget; a khinaiak ellen, a kik nagyon is sokat dolgoztak; a Central-Pacific ellen, a melynek a «nép»ének kellene lennie (a mely nép annak idején csak hatszázötven dollart írt alá e transzkontinentális vasút építésére). Szóval, a forradalomnak volt szószólója. A helyzet kezdett komolylyá válni; az írek számuknál fogva az amerikai két régi politikai párt között egyensúlyt tartottak; ezt a kedvező helyzeteket fölhasználva, a tőkepenzeseket roppantúl meg akarták sarczolni. Ámde ezek sem tétováztak. Üzletökkel együtt átmentek New-Yorkba. A kaliforniai milliók a new-yorki pénzpiacot keresték föl, Kalifornia pedig elvesztette tőkeit. Kearney, a kinek phraseológiája föltűnően hasonlított a mi európai tribunainkéhez, nem fáradt bele a szónoklásba, népgyűlések összehívásába, hanem hirdette azoknak az elidegeníthetetlen jogait, a kik kérges tenyereikkel (*horny handed sons of toil* — a munka kérges kezű gyermekei — volt az előszeretettel használt kifejezése) teremteték meg az államot.

Azonfölül «nagy doctrinái» támogatására a khinaiak kiűzése mellett is izgatott. Pillanatnyi sikere az Egyesült-Államokban föltűnést okozott; Kelet proletár tömegeiben népszerűvé vált és Washingtonba ment. Itt azonban az elnökből volt elég morális bátorság arra, hogy megtiltsa neki a «Fehér Ház»-ba való belépést. Kearney avval bosszúlta meg magát, hogy fáradhatatlanul tovább szónokolt azokban a meetingekben, a melyeket ír honfitársai és tanítványai mindenütt szerveztek. Hanem Kalifornia amerikai lakosságának komolyabb része belátta elméleteinek és tanácsainak veszedelmes voltát. A következő választásokból más törvényhozók kerültek ki, a kik eltörölték mindazon törvényeket, a melyek az egyenlőség ürügye alatt, az emelkedés rendszere útján egyenlőtlennek tették az adófizetést. Kearney emberei mindazonáltal rakásra öldösték a khinaiakat, pedig ezeknek a tenyerei ugyancsak elég «kérgesek» voltak, hogy joggal kíméletet várhattak volna ellenfeleiktől.



Később Kearneyből birtokos lett; úgy hírlett, hogy a Central-Pacific megvásárolta hallgatását; visszatért a homályba, s míg pártja avval vádolta, hogy elárulta ügyöket, az amerikaiak kimondták rá, hogy az államra nézve veszedelmes örült. Még ma is él San-Franciscóban és — mindenkitől elfelejtve — csak a saját dolgával foglalkozik. Párisban Rochefort-forma nagy ember lett volna belőle.

A mi a kaliforniai vasútkirályoktól megállapított díjszabásokat illeti, ezek körülbelöl egyenlők voltak a francia, svájci, belga vagy olasz díjszabásokkal, sőt helylyel-közzel olcsóbbak is. Pedig összehasonlíthatatlanúl kellemesebben és kényelmesebben lehet ezeknek az uraknak vasútjain utazni, mint a mi francia vagy svájci vasútainkon, nem is említve az olasz vasútat, a melyek minden kritikán alúl állnak. Pedig Kaliforniában a napszám és a fizetések magasabbak, a vas drága az aczél síneket Angolországból hozzák, minden sín, minden szög megkerülte a Horn-fokot, mielőtt lefektették; és mind ennek ellenére a Central-Pacific mégis módját ejti, hogy a több ezer kilométernyi vonalokon, a melyeket üzemben tart, sokkal inkább tekintetbe vegye a közönség érdekét, mint nálunk Európában szokás (legalább a mi nyugotunkon, mert kelet felé az orosz vasúti kocsik fölötte állanak a mieinknek). Most már bent az országban a vasút maga gyártja mindazt, a mire szüksége van; hétezer alkalmazottja van, és saját költségén nagyszerű kórházat állított föl, a melyhez az elnöktől kezdve az utolsóig, minden tisztviselő havonként harmadfél frankkal köteles hozzájárulni.

Honnan származik az, a mi az Egyesült-Államokat ismerő minden európainak föltűnik, hogy ellenére a munka drágaságának és minden fényűzési tárgy költséges voltának, Amerikában a komfort valójában mégis olcsóbb, mint másutt? Ez abban leli magyarázatát, hogy az amerikai több értelemmel dolgozik, s hogy nincs meg benne a francziának, svájcinak vagy olasznak azon fő hibája, hogy a szokássá vált módszerekkel mindig meg vannak elégedve. Svájcban például — azért hozom föl Svájczot, minthogy a lakosság a román nyelvű nemzetek között elismerten ott a legfölvilágosodottabb, a legértelmesebb, s a legvagyonosabb — Svájcban tehát egészen jóhiszeműleg azt fogják állítani, hogy a földmíves érti a dolgát, hogy a munkás tevékeny, s hogy általában keveset vagy épen semmit sem tanulhatnak szomszédaiktól; hogy továbbá ott el van terjedve a műve-

lődés, s hogy a nép sok tekintetben fölülmúlja a vele szomszédos nemzeteket. A dolog európai szempontból igaz lehet; ha azonban a kutatás szellemétől ösztökélve, komolyan összehasonlítjuk Svájc lakossága felének, sőt talán háromnegyed részének tényleges helyzetét Kalifornia földművelő népének az alsó osztályaiéval, illúzióink el fognak oszlani. Ha az amerikaiaktól megkérdezzük, hogy milyen véleménynyel vannak Vaud, Valais, Freiberg, Jura, a berni Oberland lakosságáról, el fognak mosolyodni. Ha megkérdezzük tőlök, hogy a hegyektől, tavaktól s az Alpok csúcsaira fölkiporodott vendégfogadókat nem tekintve, mi tűnt föl nekik Svájcban leginkább: azt fogják felelni — ha ugyan érdemesnek tartják, hogy benyomásaikat velünk közöljék — hogy az ő hazájokban a földműves, kézműves több értelemmel dolgozik; nyilvánítani fogják azon való meglepetésöket, hogy némely népnek, a mely a hygienia modern szabályait nem látszik ismerni, mekkora a physikai elsatnyúlása; hogy mennyire meg van a parasztok esze dermedve, a kiknél az iskolában élvezett tanítás semmi kezdeményező erőt, semmi észbeli iparkodást, semmi szellemi tehetséget nem tudott kifejleszteni.

Kaliforniai barátaim egyike, a ki nagyban űzi a marhatenyésztést, s legutóbb Angliába ment, hogy ott a főglorkozásához tartozó némely kérdést tanulmányozzon, azt állította, hogy sehol sem látott rosszabb karban levő istállókat, mint Svájcban. «Az idevalók» — szólott hozzám — «azt képzelik, hogy Amerikában a világ haladt, a nélkül, hogy annyi fáradságot vett volna magának, hogy az ő lassú és megrögzött módszereiken változtasson. Tessék megnézni az ő szerszámaikat, fejszéiket, fűrészzeiket, kalapácsaikat, az ő súlyos és rosszúl szerkesztett szekereiket, a melyeknek alakja ma is még majdnem ugyanaz mint a középkorban, és tessék ezeket a mi könnyebb, erősebb, tartósabb és olcsóbb amerikai szerszámainkkal összehasonlítani!» Egy nagyon hazafias érzelmű és igen értelmes svájcki, a ki nem sokkal azelőtt hat hónapot töltött az Egyesült-Államokban, előttem a következőképen nyilatkozott: «Miért lehet egy amerikai ház, a mely példának okáért húszezer frankba kerül, a melynél a kőműveseket és ácsokat naponkint huszonöt frankjával fizetik, s a melynek anyaga csak annyiba kerül mint Svájcban, mégis mintája a kényelemnek és elegantiának, míg ellenben egy ugyanolyan árú svájcki ház csak egy tűrhető lakást magába

záró négyszögletes viskó lesz? Az előbbi, még ha földműves számára készül is, el van látva fürdőszobával, a meleg és hideg víznek az első emeletre való vezetésére szolgáló teljes csővezetékekkel, a melynél a földszinten levő konyha melege használatik föl; el van továbbá látva író és olvasó szobával, mert az amerikai földművesnek vannak könyvei, és levelezését valamint számadásait maga írja. Valamely gazdag svájcki paraszt háza ellenben csakis a legszorosabb értelemben vett életszükségleteknek felel meg.»

A talány megfejtése nagyon egyszerű. Igaz ugyan, hogy az amerikai házon dolgozó munkások négyszer-ötször annyit keresnek, mint a svájckiak, s hogy ott az anyag is drágább. De tessék őket csak munkaközben látni. A fűrészmalmok és gyalúgépek készen szolgáltatják nekik az ács- és asztalos-munkát; csak föl kell szerelni, a mi — ha szükséges — két napon belül megtörténhetik; a raktárakból készen kerülnek ki a tetszőleges nagyságú ajtók és ablakok, a melyek csak elhelyezésre várnak; gőzzel vagy víznyomással sajtolt tégláik háromszor olyan tartósak, mint a mieink és a fagy, a melynek az Új-világban sokkal különb foga van mint a svájcki völgyekben, nem hagy rajtok nyomot. Azután, ezek a jól fizetett munkások reggeltől estig alig tartanak egy órai munkaszünetet, hogy valamit ehessenek; a lustákat pedig, minthogy munkaadójoknak — a ki, mint igazi amerikai, gondosan fölügyel a saját érdekeire — nagyon sokba kerülnek, hamar kizárják mesterségök folytatásából. Csak a jó munkás lelhet alkalmazást; a többiek alsóbbrendű foglalkozásra szorúlnak és például földmunkások vagy egyszerű nap-számosok válnak belőlök. Ilyen módon lesz azután lehetővé, hogy az amerikai ház, a nélkül, hogy drágább volna egy másiknál, jobban van építve és berendezve, és hogy a földműves lakosságnak is megadja mindazt a kényelmet, a hygienia mindazon intézményeit, mindazt a kellemetességet, a melyeket Európában csakis a gazdagok szerezhetnek meg magoknak.

Ha bátorkodtunk olvasóink figyelmét milderre a fönti — talán kissé hosszú — elmefuttatásban fölhíni: azért tettük, mert egy oly állam fejlődésének megérthetésére, mint Kalifornia, okvetetlenül meg kell ismernünk az amerikai munkamódnak különbségét az európai nemzetekével szemben. Bámulva állunk az amerikai statisztika adatai előtt, midőn azt látjuk, hogy egy ország népessége és vagyona negyedszázad leforgása

alatt megtízszerezedett, mint a hogyan e tanulmány elején kimutattuk; midőn fejenként ötezer frankra lehet a lakosság vagyonát becsülni: érdemes avval a kérdéssel foglalkoznunk, hogy a latin fajok miért nem tudtak a földgömb egyetlenegy pontján sem fölmutatni hasonló eredményt? Elismerem, hogy a gazdagság egymagában még nem boldogság, de a szegénység sem az; s a vagyonság (a pénz, ha úgy tetszik) lehetővé teszik az embernek, hogy jó oktatásban részesüljön s megszerezze magának a megfigyelés és összehasonlítás azon tehetséget, a melyben rejlik a valóságos haladás. E tehetségek megszerzésének szükséges voltát tagadni annyi, mint egyáltalában a tanítás szükséges voltát tagadni. Mire valók akkor az iskolák? Miért jutottunk akkor a kőkorszakból a bronzkorszakba, s a bronzkorból a vaskorba? Lehet állítani, hogy az emberiség ma nem boldogabb, mint a kőkorszakban. Ez is van olyan vélemény, mint bármely más, a mely fölött nem vitatkozunk. Hanem mi viszont azt állítjuk, hogy a mi földműveseinknek, munkásainknak, kézműveseinknek — ha nem akarják, hogy az amerikai verseny, a tengerentúli angolszász országok fensőbbsege őket egy szép napon elgázolja — idejében meg kell változtatniok a haladást illetőleg követett módjokat. Ebben a tekintetben Kaliforniától üdvös leczkét vehetnek. Példaképen csak a szőlőművelést és gyümölcstermelést említjük föl. Néhány évvel ezelőtt még az Egyesült-Államok minden borukat Európából hozatták; ma már Kaliforniából visznek bort Bordeauxba, a hol a legjava fajták készítésére használják. Ezelőtt millióért hozták be Spanyolországból a szárított szőlőt; tíz év alatt Kalifornia, a hol előbb nem termeltek, elnyomta a külföldről való bevitelt. Termelése néhány száz ládáról fölemelkedett évenként százezer ládánál is többre. Ugyanígy áll a dolog a berakott gyümölcsessel, valamint más fajta aszalt gyümölcsessel is, mint az őszi barackkal, fügével, körtével, stb. Kaliforniának, az ő egy milliónyi lakosságával, ezekből nagyobb értékű kivitele van, mint a mennyi sajtot exportál a három milliónyi lakosságú Svájc. Az égalj! mondhatná valaki. Nem! Az égalj maga nem volt elegendője, mert Európa latin része sok helyének szintén kitünő égalja van. De sokat tett a rendszer is. Az az értelmesség, a melylyel a kaliforniai termelők a gyümölcs különféle fajait, a termelés legjobb föltételeit, az őszi és kajszin barackzok, almájok aszalására szolgáló legjobb eljárást tanulmányoz-

ták, az ő okszerű szőlőművelésök, melynek terménye jól felszerelt társaságnak sajtójába jut, az a szokásuk, hogy az Európától átvett eljárásokon folyton javítanak, a helyett, hogy megmaradnának az Ó-világ megcsontosodott gyakorlatánál: íme azok a tulajdonságok, a melyek az ország természet adta kincseit tovább fejlesztették.

Ugyanígy lesz a dolog nemsokára az olajfával és a selyembogárral is, a melyek tenyésztése két—három év óta még csak alig egynéhány személyt foglalkoztat; mégis bátran állíthatjuk, hogy a Csendes-Óceán partján divatozó eljárás rövid idő múlva jobb lesz a mienknél, s hogy a kaliforniai faolaj, ha a vidék megfelel az olajfának, már néhány év múlva is ki fogja vívni helyét a világpiaczon a francia, olasz és spanyol termelők kárára. Akkor ezek is észre fogják venni Kalifornia létezését, mint a hogy Közép-Európa gazdái már is észrevették, hogy Amerika gabonát is termel. Ha a selyembogár beválik Dél-Kaliforniában, ugyanez a tünemény fog ismétlődni. Ha pedig nem válnék be, az sem volna baj. A kaliforniai földműves nem olyan, mint az európai paraszt; ő mást fog megpróbálni, tovább fog tanulmányozni, kísérletezni, tapogatni, másnak a tapasztalásából fog okólni, mindaddig, a míg nem talál valamit, a mi megjutalmazza erőfeszítéseit.

Végre pedig, ugyancsak Kaliforniában található meg a földkerekségen manapság legjobb csillagászati teleskop, a melyet a modern tudománynak és polgártársainak Lick, e merész úttörök egyike hagyományozott, a ki — mint annyi más, kik erélyök és biztos látásuk következtében milliomosokká lettek — szintén hozzájárult a Csendes-Óceán partja segédforrásainak fejlesztéséhez. Ezen kívül a Sutrotól, a Nevada bányáiban levő és nevét viselő híres tunnel mérnökétől alapított nyilvános könyvtár is a földgömbön levők egyik leghasznosabbikának ígérkezik.

Minde tudományos és philantrop alapításokhoz, a melyek az ország becsületére válnak, az állam majdnem semmivel sem járult hozzá; s mégis azt látjuk, hogy a személyes kezdeményezés eredményei e téren is a mieink fölé emelkednek. Ki jósolhatta volna meg, hogy a kalandoroknak és aranyhajszolóknak ebben az országában fog majd legjobban sikerülni a minket az égi testektől elválasztó távolság megkurtítása, a mennyiben a

modern tudomány itt rendelkezik a legjobb csillagvizsgáló intézettel?

Nézetem szerint nem lehet eléggé magasra becsülni azt a munkamódot, a mely Amerikának megszerezte az ő nagy vagyonát; egyetértve egy íróval, a kinek a Far-Westben tett kutatásai mostanában vonják magokra a francia közönség figyelmét (Mandat-Grancey báró, a kinek a francia akadémia újabban jutalmat is ítelt oda), kijelenthetem, hogy se az amerikai alkotmány, se a Washingtontól hátrahagyott, de ma már ócska vas színvonalára jutott hagyományok, se a Tocquevillettől dicsért szabályok nem változtatták át egy század lefolyása közben az északamerikai angol gyarmatokat hatalmas birodalomná, a mely még csak zsenge ifjúságában áll előttünk; ezt az eredményt az amerikai munkamód, kezdeményező szellem, gyakorlati érzék, egyszerűen: az amerikai genie hozta létre. Mialatt mi Európában az elmúlt századok baberein pihenünk, azok az emberek óriási lépésekkel előznek meg bennünket. Mi Franciaországban, Svájcban megőrizzük becsületességünket — akár a törökök, a mint egy amerikai mosolyogva jegyezte meg előttem, mert úgy tetszik, hogy a törökök a világon a legbecsületesebb emberek — de ugyanazon az úton haladunk fokról-fokra, mint az ottomán birodalom. Spanyolország, politikai és erkölcsi szempontból tekintve, már is halott; Olaszország elszegényedett; Franciaország — hála művészi lángeszének és kiváló tulajdonságainak — még hőiesen küzd ezer tüskés kérdés közepett; Belgium és Svájc panaszkodnak azon gazdasági helyzet miatt, a melybe jutottak; mindannyian kellemetlenül érzik magokat. Az Egyesült-Államok ellenben, melyeknek Kalifornia a legszebb gyöngye, óriási léptekkel haladnak tovább.

Semmi esetre sem az amerikai politikusok voltak azok, a kiknek Kalifornia sikerét köszönheti; alább látni fogjuk, hogy miképen esett az meg, hogy az amerikai kongresszus, derűborura hozva törvényeit, rákényszerítette azt a furcsa monopoliumot, a mely Spreckels urat a világ leggazdagabb embereinek egyikévé tette. Semmiesetre sem szolgálhat valamely ország boldogítására az a mód, a mely szerint csinálják és alkalmazzák a polgári törvénykezést Amerikában, a hol gazdagnak kell lenni, hogy meg lehessen nyerni egy pert, s hol az ügyvédek iratcsomói akkorákra nőnek, hogy némely peres ügy elintézésére

egy negyed század sem elég. Ebben a tekintetben a mi üzleti tisztaságunk, egyenességünk és becsületességünk — bármily «törökös»-nek tekintsék is az amerikaiak — bátran szembeállhat a yankee-versenynyel. Felsőbb osztályaink, tudósaink, művészeink, íróink, specialistáink szintén nem tarthatnak semmit az Újvilág mercantil szellemétől. Csakis alsóbb osztályainkra nézve, kik kezök munkájából élnek, s kik nemcsak Franciaországban, de még Svájcban is tovább vegetálnak szellemi tespedésekben, megrögzött gyakorlatukban és erkölcsi tétlenségökben, lesz veszedelmes az a nap, a melyen oly országok, mint Kalifornia és Ausztrália, el fogják a világpiacokat földművelésök és iparuk termékeivel árasztani. Ez a nap nincs is oly messze, mint hinnők; Európában már is eszünk amerikai kenyeret, húst, gyümölcsöt és sajtot,\*) még pedig a mienknél olcsóbbat; a kaliforniai és ausztráliai borok máris figyelmet gerjesztenek. Nagyon lényegtelen, hogy e tengerentúli országoknak milyen politikai formák, milyen fajta alkotmányuk lesz; bizonyos, hogy a dolgok természeténél fogva mindig távol fognak állani a mi monarchikus hagyományainktól; de akár meglesznek Kaliforniában és az Egyesült-Államokban általában a Washington-féle institúciók, akár nem: akkor a mikor népességek eléri Európáét, Európa meg fogja tevékenységöket érezni. Az övek a jövő, ha csak a mi alsóbb néposztályaink el nem térnek azoktól a szabályoktól, a melyek ma egyedül látszanak iránytűjökül szolgálni. Ennek bizonyosságául szolgálhat, hogy ellenére oly monopoliúmoknak, a melyektől a mi szabadelvű európaiaink elrettennének, Kalifornia talán az egyetlen művelt ország, a hol a nép jómódú, s a hol sokkal jobban el van foglalva munkája gyümölcsének leszedésével, semhogy ráérne az után futni, a mit mi «socialis reform»-nak nevezünk. Az ő nézetök szerint meglesz nálunk a socialis reform akkor, a mikor nem fogunk többé az állam közbenjárására számítani boldogulásunkban; az egyesek szorúltak reformálásra, nem a kormányok.

Bemutattuk már a szerepet, a melyet a kaliforniai plutokratia a Csendes-Óceán partjának fejlődésében játszott; foglalozzunk még a khinai kérdéssel és avval, hogy milyen állást foglalnak el vele szemben Kalifornia politikusai, és népe.

---

\*) Az Egyesült-Államokból és Kanadából 1889-ben negyven-ezer mázsa sajtót vittek be Európába.

A mennyire tisztelettel kell meghajolnunk az amerikaiak némely tulajdonsága előtt, annyira menthetetlennek kell tartanunk a kongresszus eljárását. Mielőtt azonban e kérdés tárgyalásához kezdenénk, a washingtoni politikusok ügyetlen beavatkozásának példái közül fölemlítjük azt a furesza eredményt, a melyre a Sandwich-szigetekkel kötött viszonyosági szerződés jutott, mely szerződés arra kényszerítette a Far-West egész lakosságát, hogy a czukrot — egy ember javára — roppant drágán legyen kénytelen megfizetni. A dolog megérdemli, hogy elmondjuk.

A mód a melyen Spreckels a Csendes-Óceán partján meggazdagodott, valóban egyedül áll a maga nemében s bizonyosságul szolgál arra, hogy mennyire nőhet és fejlődhetik némely monopolium még a legdemokratább intézmények árnyékában is, és hogy Amerikában némely privilégium, a melynek az állam ügyetlenül kedvez, a tizenkilencedik század közepén fölülmúlhatja mindazt, a mi az elmúlt századokban történt.

Néhány politikus oly érzelmeiktől indítatva, a melyeknek őszinteségét nem kutatjuk, tizenöt évvel ezelőtt azt indítványozta, hogy a Sandwich-szigetekkel a viszonyosság elvén alapuló kereskedelmi szerződés köttessek. Ezek a szigetek, közepén Óceánia szigetszoportja és Kalifornia partja között, a melyek fölött Kalakaua király uralkodott, mintegy kész alkalmúl kínálkoztak az Egyesült-Államoknak, hogy fölöttük valami protektoratus felét gyakoroljon. Az erre törekvő mozgalomnak lelke volt egy német, a ki a szigeteket alaposan ismerte és abban az időben San-Franciscóban élt; terve számára megnyerte néhány képviselőnek az érdeklődését, a kiknek a kongresszusban nagy befolyásuk volt és a sok amerikaitól pártolt chauvinista elméleteket kürtölve, ügyességével és kitartásával oda tudta vinni a dolgot, hogy megkötötték a szerződést, a melynek később ő és barátai élvezték a hasznát. Ez a német Spreckels volt.

A szerződés szerint a Sandwich-szigetek és az Egyesült-Államok között eltörülték volna a vámokat; ez volt úgyszólván az első lépés az annexio felé.

Mikor az ügy az amerikai senatus kezébe került, tagjainak legnagyobb része, kiknek fogalmuk sem volt annak a fontosságáról, a mi fölött határozandók voltak, vállat vonva így kiáltott föl:

— Kereskedelmi szerződés! Hiszen a Sandwich-szigetek lakossága félig vad! Nincs ott se ipar, se kereskedelem, s



az emberek ott banánokból élnek! Még ruhát sem igen hordanak, s alig lehetne ott az amerikai szövetnek piacztot találni!

— Tökéletesen igaz! — felelt erre Spreckels azon néhány barátja, a ki magára vállalta a törvényjavaslat elfogadtatásának kieszközlését. Épen azért indítványozzuk ezt a szerződést, mert a Sandwich-szigeteken félvad népfaj lakik. Fejszékre, szögekre, késekre, s a halászáshoz szigonyokra van szükségök; minthogy pedig hazájok minden termékenysége mellett csakis azt termeli, a mi az ő kezdetleges igényeiknek megfelel: az Egyesült-Államok pompás üzletet csinálhatnak. A mi vasunk nem fog vámot fizetni, s így elfoglalhatjuk az angolok helyét, a kik árúczikkeiket Birminghamból és Manchesterből viszik oda. Mi ingyen fogunk bejutni, míg az európaiak tovább is fognak vámot fizetni. Ilyen módon biztosíthatjuk Amerikának az elsőbbséget. A mi állampénztárunk pedig egy garast sem fog veszíteni, mert a Sandwich-szigeteknek majdnem semmi kivitelök nincs. Más szóval, a viszonzosság leple alatt a kaliforniai iparágakra nézve fontos piacztot nyerünk, míg mi ellenben csak oly dolgok megvámolásáról mondunk le, a melyek tényleg nem is léteznek, mert az amerikai kincstár alig szed be néhány nyomorult dollart az után a kevés élelmi czikk után, a melyet ezekről a szigetekről hoznak be.

Akadtt valaki, a ki megkérdezte, hogy nincs-e a Sandwich-szigeteknek czukorkivitelök?

— Íme a sanfranciscói vámhivatal statisztikája, — volt a felelet. — A Sandwich-szigetetről érkező czukor csak néhány tonna, a többi pedig szót sem érdemel.

Az amerikai kongresszus pedig ratifikálta a szerződést avval a könnyelműséggel, a mely kevéssé átgondolt és éretlen határozatait gyakran jellemzi.

Alig lépett a szerződés életbe, kiderült, hogy Spreckels és barátai: a Sandwich-szigeteknek e tulajdonképeni királyai, ebben a szigetesoportban egy vagy más úton hatalmukba kerítettek a czukornád művelésére alkalmas minden területet. Azután, minthogy a benszülöttek nem feleltek meg terveiknek, ezrivel vitték oda a khinaiakat, nagyszabásúan szervezték a művelést, Honolulu és San-Francisco között hajójárást rendeztek be, szerződtek valamennyi belföldi termelővel, a kiket — avval a föltétellel, hogy egész termésöket nekik tartoznak eladni — elláttak ázsiai munkásokkal, szerszámmal, gépekkel és pénzzel, és

íme: néhány év alatt a Sandwich-szigeteknek San-Franciscóba való czukorbevitelére néhány mázsáról ötvenezer tonnánál is magasabbra emelkedett.

Ez a czukor az Egyesült-Államokba való belépésekor pedig semmi vámot sem fizetett; az Antillákból, Jávából, s általában a világ bármely más pontjáról érkező czukor ellenben fontonkint mintegy két sou, kilogrammonként négy sou (körülbelől tíz krajczár) vámmal volt az amerikai sorompóknál megterhelve. Minthogy pedig Spreckels úr az ő hatalmas syndikatusát nem merő emberszeretetből hozta létre, ő maga zsebelte be a különbözetet, vagyis úgyszólván az amerikai államkincstár helyébe lépett, és jól elsánczolva a szerződés mögött, a melynek megkötését kieszközölte, oly drágán árulta Kaliforniában és Oregonban az ő cukrát, mint a mily áron kelt a Cubából és máshonnan származó czukor.

Tekintve, hogy a newyorki áron, azaz öt-hat souért árulta fontját, a mely neki csak három-négy soujába került, s mivel a kincstárnak semmit sem fizetett, óriás összegeket rakott zsebre. Az ötvenezer tonna után, a melyet évenként behozott (s a mely után átlag negyven dollar vámot kellett volna fizetnie tonnánként,) tíz millió frank nyeresége volt. De Spreckels, nem elégedvén meg avval, hogy az állam helyett ő szedje be ezt az összeget, még tovább ment. Az idegen czukornak Kaliforniába való szállítása ugyanis igen költséges lévén, a vele vetelkedő newyorki czukorgyárosok helyzete nagyon kedvezőtlen volt; ezt ő jól tudta, s arra használta föl, hogy Kaliforniában drágábban adja a cukrot, mint a hogy New-Yorkban kelt el a cubai czukor, mikor már fizettek érte az államnak két sou vámot. Tengeren és szárazföldön az ő kezében volt minden könnyebbség, s ő ezt ki is aknáztta.

Nem hiszem, hogy máshol valaha létezett volna hasonló monopolium. Ez az ember egy milliónál több polgártársát, férfit, nőt, és gyermekeket vegyest, kényszerített arra, hogy vagyonát napról-napra növeljék az amerikai fiscus rovására, s oly jól számított és alapította meg állását, hogy ezt azóta semmi sem ingathatta meg. Ő a szó szoros értelmében ellenőrizte a Sandwich-szigetek termelését, a hol az addig parlagon heverő föld csakhamar czukornád-földekké alakult át. Ki versenyezhetett volna vele? Hajóival hozhatott khinaiakat, szállíthatott gépeket vagy más dolgokat, s föltéve, hogy valamelyik birtokos

másnak merte volna eladni a termését, ezer eszköz volt a kezében, hogy öt észre térítse.

A newyorki szállítók elkezdtek méltatlankodni; a Csendes-Óceán államainak piacjai máris veszve voltak számukra, s minthogy ők is hatalmas csoportot képeztek, a mely évenként kétszáz milliónyi vámot fizetett a kincstárnak: Washingtonba mentek ők is.

Ott Spreckels meg ők élet-halálra menő párbajt vívtak. Mindegyiköknek tele volt a zsebe arannyal, mert a cubai ültetvényesek, a newyorki szállítók és Kelet gyárosai kezein is milliók fordultak meg. Föl akarták világosítani a közvéleményt az egy ember javára kötött nemzetközi szerződés absurd voltáról, hanem a közönség az egész küzdelem iránt édeskeveset érdeklődött. A kaliforniaiak mitsem nyerhettek meg-buktatásával, mert a cukrukért az államnak kellett volna fizetniük azt, a mit így Spreckels zsebelt be; másrészt pedig a cukoriparnak a Sandwich-szigeteken való gyorsfejlődése nekik még némi hasznót is hozott, mert Honoluluba szerszámot, épületfát, s egyéb amerikai czikkeket szállíthattak. A newyorki kereskedők a kongresszus bizottságai előtt való hosszas tárgyalás után elvesztették ügyüket. Spreckels és barátai már nagyon is erősek voltak, s a szerződés megmaradt. Kalakaua király, a ki jó szemmel nézte országa haladását, személyesen elment Washingtonba, Spreckels ügyének a támogatására.

— Egészen neki köszönhetjük mostani jó helyzetünket, mondá nekem I. ezredes, a király kamarása, a kivel egy ízben együtt utaztam New-Yorkból San-Franciscóba. Ha a szerződést fölbontják, a Sandwich-szigetek el vannak veszve. De aggódva figyelünk is a kongresszus magatartására és semmit sem fogunk kímélni, hogy a status quot föntarthassuk.

A newyorki szállítók washingtoni vereségök után elhatározták, hogy máshova viszik át a harc színvonalát. Más módon fogják Spreckelst legyőzni; több millióval rendelkeztek mint ő, s avval akarták őt versenyképtelenné tenni, hogy San-Franciscóban veszteséggel árulják a cubai cukrot.

De Spreckels nem az az ember volt, a ki eltúrte volna, hogy trónját így ledöntsek. A kaliforniai vasútkirályokhoz fordult, a kik segítségére is jöttek, s a Central-Pacific-vasút, hogy a newyorki cukrot sújtsa, ennek az élelmi szernek a szállítási díját tízszeresére fölemelte. Világos, hogy Spreckelsnek kár-

pótolnia kellett szövetségeseit; szolgálataik megjutalmazására különben is kész eszköz volt a kezében, tudniillik ő szállíttatott cukrot az Unio központi államaiba. A Sandwich-szigetek szállító képessége folytonosan emelkedett, s ő most már abban a helyzetben volt, hogy ellenfeleit saját piaczaikon megverhette. A Central-Pacific vasúttal — a mely neki kedvezményes árakat engedett — egyetértve, Spreckels az ő cukrát elszállíttatta minden szomszédos államban. Elérte Coloradót, befészkelte magát lassacskán Denver, a Missouri melletti Omaha, Kansas-City városokba, s végre Chicagóba is eljutott. ’

Nyerésege már ekkor havonként több millióra rúgott, s csakis a Sandwich-szigetek termelő képességének a foka szabott neki arra nézve határt, hogy az egész Uniót meg ne hódítsa. Spreckels azonfelül okos ember is levén, nem akarta az amerikai kincstárt a cúbai cukor után élvezett jövedelmétől egészen megfosztani, s ennél fogva diadalútját nem is folytatta tovább.

Mostanában Philadelphiában érvényesíti tehetségét és erélyét, a hol a világ legnagyobb répacukor-gyárát építteti. Magok az épületek kezdetben húsz milliónyi költséggel voltak előirányozva, s Kelet minden gazdájával kötött szerződések biztosították számára a szükséges nyers anyagot. Európában tett egy rövid útazása után azonban, a melyben úgyszólván alig szállott ki fejedelmi módon berendezett vasúti kocsijából, s a melyben meglátogatta a német és osztrák-magyar cukorgyárakat, Spreckels meghagyta építésének, hogy az épületeket kétszer akkorákra építse. Végleg harmincz-harminczöt millióba fognak kerülni, s ott — a mint mondja — kétszázezer tonna cukornál többet fog évenként gyárthatni, még pedig kétségbevonhatatlanul igen olcsón.

— Nemsokára — szól egy newyorki hirlaptudósítóhoz — az Egyesült-Államokban fogyasztott cukornak egy negyed-részt én fogom szolgáltatni, s philadelphiai gyáraimban olcsóbban fogom készíteni, mint a többiek, . . . sokkal olcsóbban, mint Európában.

Így gyarapodott föl Spreckelsnek, a «cukorkirály»-nak, a hogyan Amerikában hívják, óriási vagyona. Megjegyzendő, hogy Kalifornia, ha Spreckels vállalatából haszna nem volt is, de nem is károsodott mellette, mert az a pénz a mit ő szerzett, az állam pénztáraiban halmozódott volna különben föl és nem maradt volna meg az amerikai absurd díjszabással «megvédel-

mezett» közönség zsebében. De Amerikában még meg is tapsolják az ilyen ember sikerét, a ki a kongresszus élhétetlenségét ilyen jól föl tudta használni.

A Sandwich-szigetekkel kötött szerződés különben nem egyetlen példája azon káros befolyásnak, a melyet az amerikai politikusok Kalifornia ügyeire gyakoroltak; még a khinai kérdéssel is kell foglalkoznunk, a mely kérdést a Csendes-Óceán partján égetőnek mondhatni.

Mindenekelőtt tisztába kell jönnünk avval a ténnyel, hogy a khinaiak közremunkálása nélkül Kaliforniának nem volnának meg azok a vasútjai, a melyek Kelet-Amerikával összekötik, s hogy épen a kaliforniai királyok, a kik civilisálták az országot — ezek a despoták, a mint a mi európai nagy szabad-elvű bajnokaink mondanák — fogták mindenkor a khinaiak pártját az irlandiak és bizonyos amerikai polgárok brutalitása és zsarnoksága ellen. Főképen az irlandiak voltak mindig dühödt üldözői az ázsiai kivándorlottaknak. Az egész világon csak egy vélemény van arra nézve, hogy a Central-Pacific-vasút soha sem épült volna meg, ha Huntington, Stanford és társaik csupán kaukázi fajból eredő munkások alkalmazására lettek volna kényszerítve. Hanem ugyanazok, a kik Irlandban fölhivják magok számára a művelt világ rokonszenvét, s a kik panaszkodnak az ellen, a mit ők angol «igá»-nak neveznek: a khinaiakkal szemben a legembertelenebbül viselték magokat. Régebben, az irlandi plebsnek New-Yorkban volt rettentő lázongásaikor, a polgárháború idejében, a négereket az útczalámpásokra akasztották föl: a Csendes-Óceán partján megparancsolták a khinaiaknak, hogy hagyják el lakhelyeiket, s a kiket másnap még ott találtak, majdnem mind megölték, mint a kutyakat. Ennek a szégyenletes keresztes háborúnak Kearney Dénes volt az apostola, «a munkások védője», a kiről már föntebb beszéltünk.

A választó polgárok jelentékeny részének a khinaiak ellen való ez az ellenségeskedése a Kaliforniában politikával foglalkozó egyéneket nagyon csúnya szerepre kényszerítette. Hogy újra megválasszák őket, nemcsak elhallgattatták magokban elveiket és minden emberi érzést, hanem azonfelül hangosan hirdették a néptömegnek azt a jogát, hogy a khinaiak ellen háborút viseljen. Ezek a pogányok sokat dolgoztak, nagyon keveset költöttek, kitartásuk és takarékosságuk következtében megélték ott, a hol az irlandiak és az amerikaiak nem tudtak zöld

ágra vergődni, és még hozzá nem is értettek a verekedéshez! Ennél több sem kellett, hogy magokra vonják az általános gyűlöletet.

Az az üldözés, a melyet a khinaiak az amerikai néptől szenvedtek, folt az Egyesült-Államok történetén; tanúságul szolgál, a mint a rézbőrűekkel is így volt, hogy az amerikai alkotmány alapjául szolgáló liberális elveknek semmi hatásuk, ha a tömeg az ő érdekét veszélyeztetettnek véli. Egy szellemes ember San-Franciscóban egy alkalomkor így nyilatkozott: «A khinaiaknak csak az az egy hibájok van, hogy nem választók; adjatok nekik választójogot, s minden politikusunk udvarolni fog nekik, a helyett, hogy kunyhóikban elevenen meghagyná őket égetni!»

Az amerikai alkotmány — ez az alkotmány, a mely képmutatóan hirdeti, hogy «semmi különbséget nem ismer se faj, se szín tekintetében» — a khinaiakkal tényleg páriákként bánt el. Se polgárjogot nem nyerhetnek, se törvény előtt tanúságot nem tehetnek; tanúskodásuknak nincs semmi törvényes értéke. Csakis a nagy iparosok, a nagy gazdák, a vasúti plutokraták kedveznek nekik, a kik szolgálataikat értékesíteni tudják, . . . no meg némely háziasszony, a ki köztük olcsón jobb cselédet talál, mint az irlandiak között. Az a gyűlölet, a melylyel az alsóbb néposztály irántok viseltetik, mert hiszen ők eszközölték ki képviselőik útján a kongresszustól a khinaiak bevándorlása elleni tilalmat, az ország fejlődését föltűnően késleltette. Amerikában nem sokat adnak a logikára, s gyakran igazuk van, ha édes-keveset törődnek holmi doktrinákkal és abszolút elvekkel; de én úgy látom, hogy ebben az esetben nagyon is rosszul okoskodtak. A legkülönösebb pedig az, hogy a sárga népfaj ellen való ez az ellenséges érzület kizáróan a nép azon osztályaiban él, a melyek avval hízelegnek magoknak, hogy a legszabadelvűbbek és leginkább törekszenek az egyenlőségre.

Az bizonyos, hogy a San-Francisco khinai negyedében tett séták emlékei nem épen kellemesek. A város amphiteatrum szerűen terül el egy bérzen, melynek fekvése némileg Nápolyéra emlékeztet; és Kalifornia fővárosának épen kellő közepén él összetömve, összezsúfolva az a harmincz-harminczötezer ázsiai szülött, a ki idejött szerencsét próbálni. Olyan házban, a hol azelőtt tíz-tizenkét fehér lakó lakott, most ötven khinai

talál menedéket; a tulajdonosok amerikaiak, s házaik semmi-  
ben sem különböznek a mi nagy városainkban levőktől; a  
városrész eredetileg nem a khinaiaknak volt szánva, de ők előzőn-  
lötték s elfoglalták, mert nagy bért fizettek, a melyet egy egész  
szövetkezetre vetettek ki. Egy olyan épületért, a melyért az-  
előtt négy fehér család fizetett családonként ötszáz dollar bért,  
a khinaitól többet kérnek, mert ő ismét tovább adja harmincz-  
negyven honfitársának albérletbe.

Kivált éjjel érdemes ezt a városrészt megnézni, ha meg aka-  
runk ismerkedni azzal a különös társadalmi állapottal, a melyet  
Pierre Loti egyik művében «sárga világ»-nak nevez. Mellesleg  
megjegyezve, mindig megbámultam azt a hűséget, a melylyel  
*Propos d'exil*-jében leírta a szélső Oriens azon jeleneit,  
melyekre egy san franciscói éjjeli séta emlékeztet. Ő is érezte a  
pézsmá, emberi test és avas olaj szagának keverékéből eredő  
különös bűzt, a mely fojtósan fekszik az ember mellére, ha  
behatol a papiros lámpásokkal világított khinai lakásokba, vagy  
csak utczákba is. Ez a szag leírhatatlan, de nem is lehet soha  
sem elfeledni, s mikor először látogattam meg a kaliforniai  
ghettót, három napig üldözött, annyira bevette magát ruháimba  
sőt még a testembe is.

Tessék este tíz óra és éjjel között elmenni a khinai  
negyedbe, a midőn az utcák alig képesek befogadni az élénk,  
fölciczomázott, lármás és bizarr tömeget; a midőn a járó-  
kelő házalók fülhasogató módon kínálják olajba főtt kis halai-  
kat, titokzatos ételeiket, idegenszerű orvosságaikat; a midőn a  
színházak — e khinai színházak, a hol egy darab harmincz  
napig tart; a hol a zene folytonos thea-ivás közben a legkülönö-  
sebb kakophoniákat hozza létre; a hol végre azt lehetne hinni,  
hogy mindegyik zenész külön-külön minden értelem és kap-  
csolat nélkül azt játszsza, a mi épen eszébe jut — midőn tehát  
e színházak megteltek a türelmes nézőközönséggel: s ekkor  
tessék tanulmányozni azt a népséget, a mely itt környez ben-  
nünket.

Eleinte azt hihetné az ember, hogy farsang közepén van,  
s ha az a kiállhatatlan bűz, az a sárga bűz — a mint Pierre  
Loti mondaná — nem volna, minden nagyon tetszetős volna.  
Ez a dolga után siető tömeg, a mely saját mecsei és a bolt-  
lámpások világításaiban körülöttünk megfordúl, fölötte jámbor  
természetű; ha belépünk a boltokba, vagy a patikárosokhoz,

kik szárított füveket és gyökereket mutogatnak nekünk, melyeknek jó tulajdonságairól fogalmunk sincs; a borbélyokhoz, a kik ügyesen borotválják meg vendégeik koponyáját, csak a khinaiaknak annyira kedves tincset hagyva meg rajta; a kereskedőkhöz, kik e késő éjjeli órában mind avval vannak elfoglalva, hogy vaskos könyveikbe ecsettel és khinai tussal számtalan talányszerű s csak honfitársaiknak érthető betűt jegyeznek be;\*) vagylépünk be — ha van hozzá bátorságunk — valamelyik koresmába, a hol halommal áll az apróra vágott hús, a hol az olajba főtt, mahagoni barna kacsák zsinórokon lógnak le sorjában a menyezetről, a hol a szakácsok bő ujjasuk és meztelen karjaik ragyogó tisztasága daczára is csak nagyon közepszerű bizalmat tudnak bennünk ébresztteni: e sajátságos szokások minden esetre ámulatba fognak bennünket ejteni. Eddig még minden jól van. Talán még bemegyünk azon házak egyikébe, a hol theát és szegfűszeges befőttet szolgálnak föl; az ingatlant kivéve, még ott is minden khinai. Khinai az egyenesen Cantonból érkezett lilaszínű faragott faszék, a melyre leülünk; khinai a sárkány, a mely a falat díszíti; khinaiak a menyezetről lecsüggő tarka lámpák, sőt még a «kávéház» vendégei is; khinai végre a nyelv, a melyen ott beszélnek, s a mód, a melyen a theát készítik. Egy födeles csészében leöntött ezzel az itallal szemben azt a theát, a melyet otthon szoktunk inni, nagyon ártatlannak, sőt ízetlennek fogjuk találni, mert — ha csak idegeink nincsenek olyan erősek, mint valami tatáréi — ezt a kíváncsiságot álmatlan éjjellel kell megfizetnünk. Végre megnézünk egy vagy két jelenetet a színházban, a hol szintén minden eszünkbe fogja juttatni Töpffernek a khinai tusra vonatkozólag mondott e szellemes szavait: «Merem állítani, hogy ha a khinaiak emberek, mi nem vagyunk azok; megfordítva is igaz». Mindaddig azonban csak a kereskedő, evő és mulató khinaikat láttuk.

Szálljunk most le e házak egyikének pinczéjébe és nézzük meg ott az alvó és pihenő khinaikat. Ennek a látványnak a borzadalmas volta elfelejteti velünk az útcza zenekonáját, a színpad nagyszerű jelmezeit, s a hóbortos kíváncsiság, a mely-

---

\*) Megmagyarázhatatlan tény, hogy a Kaliforniában levő khinaiak valamennyien tudnak saját nyelvökön írni és olvasni. Nincs köztök olyan, a ki a betűt ne ismerné, daczára annak, hogy valamennyien az alsóbb néposztályokba tartoznak.



lyel el voltunk telve, alapos utálattá fog változni. Kísértessük magunkat a folytonosan tolvajokat üldöző amerikai detectivek egyikével, nem annyira azért, hogy valami bajtól védjen meg (mert San-Franciscóban a khinaiak nem annyira félelmesek, mint a mi proletáraink), mint inkább azért, hogy megtaláljuk e katakombákhoz az utat, s nézzük itt meg a súlyedésnek azt a fokát, a hová az opium és némely szokásuk ezeket az embereket elviszi.

Először is egy pinczébe lépünk, a melyet egyetlen égetett agyag lámpába dugott olajmécs világít annyira homályosan, hogy lángja lobogása mellett alig látjuk meg a földön a sarat és piszkot. Föltekintve, mint valami hajóban köröskörül a falak mentén levő fekvőhelyeken hullaszerű sok testet fogunk észrevenni. Az opium hatásától, a mely gyantaszzerűen ég fémcipáikban, ocsmányakká vált ez emberi lényeken meglátszik, hogy mennyire vetemedhetik az ember. Gyomrunk émiyeg a mindenféle bűztől; itt-ott találunk egy beteg és a szó szoros értelmében annyira lesóványkodott, szegény ördögöt, hogy csak csont és bőr van rajta; én egyszer láttam egyet, a ki bűzhödt pinczejéből már egy hónapja nem jött ki.

Lehet, hogy ez alatt van még egy másik pincze is, mert a khinaiak — csak hogy helyet nyerjenek — úgy túrnak a föld alatt, mint a vakondok. Ott aztán megint alszik húsz-harmincz ember, félig öltözötten heverve a deszkákon, pihenve hajnalig, a mikor a föld színére jön s újra kezdi munkáját.

GAULLIEUR H. után, *francziából*

NENDTICH GUSZTÁV.

## EGY PERSA KIRÁLY HÁREME.\*)

Edud ed-daulet herczeg följegyzései nyomán.

A háremi élet mindig az ismeretlen varázsával bírt az európaiak előtt. A képzelet rózsaszínű fényben tüntette föl az ezeregyéj meséiből ismert pazar fényű paloták termeiben és a szökőkutakkal ékeskedő kertek pálmái közt sétáló odaliszkok\*\*) játszi karesú alakjait. A háremhölgyek életét csupa gyönyörűségnek, mulatságnak képzeltek, melynek csak a minden rózsát elhervasztó aggkor az egyedüli megzavarója. Valóságban nem létezik és soha sem létezett ez a paradicsomi boldogsággal határos állapot. A harem nem egyéb egy női fogháznál, hol több száz szebbnél szebb fiatal asszony kéjsóvár tekintettel lesi mindenható ura parancsát, mely őt a rabszolgaságból a hitvesi méltóságra emelheti.

Igen, a rabszolgaságból, mert a nő, legyen törvényes, szerződéses avagy pénzen vett (ez a három neme a házasságnak dívik Persiában), míg a nagyúr tekintetének éltető napját nélkülözi, nem sokkal több, a közönséges rabszolgánál. Valaki örök harcznak nevezte el az életet s egy híres angol természetbúvár

---

\*) 1. «Tarih edudi der sarh hálát zevgát û benin û benât Hákân.» (Az edudi-féle történelem a Khakán, azaz Fethali sah nejeinek, fiainak és leányainak viszonyairól.) Könyomat. Megjelent 1886-ban Teheránban. 2. «Wills Persia as it is» London, 1886. 3. «Sven Hedin Genom Persien.» Stockholm, 1887. 4. «Vjesznik Jevropy K. D. Persidszkij Enderun» 1886 októberi szám.

\*\*) Helyesebben odalík a török oda (ezoba) szóból képzett név, mely a háremhölgyek szokásos elnevezése törökül.

megalapította a küzdelem a létért (*struggle for the life*) híres elvét, mely annyi fejfájást okozott már az eszményi célokért lelkesülő nemes *philanthropok*nak. A hárem egy ilyen soha meg nem szünő harcznak a színhelye, hol a *bellum omnium contra omnes* elvét követve sok szép fiatal nő elkeseredett háborút folytat egymással. A fegyverek igaz, melyek ebben a harcban szerepelnek, nem kard, puska és ágyú, nem is reklám és börzei *speculatio*, hanem buja szerelmes pillantások, izgató rejtett kecsket látni engedő táncz és andalító zene; de azért az eredmény ugyanaz: a vesztes itt is ott is el van tiporva. A háremben nyoma sincs a családi boldogságnak, melyet a *polygamia*, akármit mondjanak is a mormonok, lehetetlenné tesz. Még a kegyencz nő sem nyugszik rózságyon. Élete örökös nyugtalanság, mert folyton résen kell állnia, hogy az ellene szőtt ármányok hálóját elkerülje és urának szeszélyeit kielégítve, kiváltságos állását megőrizze. Szemben minden társnője, vetélytársnőit sem véve ki, bókol hízeleg neki, de háta mögött csaknem mindenki ő ellene — az irigyelt ellen — fondorkodik. Az egyedüli eszköz, melylyel az ilyen nő állását némileg megszilárdíthatja az, ha gyermekekkel tudja urát megajándékozni.

Különösen szerencsés az, ki fiúgyermeknek adott életet, mert akkor külön lakást és háztartást nyer, mely körülmény őt a többi háremlakók ármánykodásaitól némileg függetleníti. Még ekkor sem biztos szerencséje tartóssága felől a kedvelt feleség, ki ura szerelmének élő zálogát bírja, mert a semmiféle eszköztől vissza nem rettenő vetélytársnő minden úton-módon arra törekszik, hogy a talizmánt, mely a szerencsésebb nő boldogságának talpköve — a gyermeket — eltegye láb alól. Legtöbb esetben méreggel szokták a kis ártatlan életét kioltani, ki öntudatlanul útjában áll valamelyik nagyra vágyó odaliszk szerencséjének. A nő mindenütt csak nő — így elképzelhetni, mennyi perpatvar lehet ott, hol annyi egymásra féltékeny feleség van egy rakáson. A heves szóváltást nem egyszer tettegeségek követik és van dolguk az örködő eunuchoknak, míg szét tudják választani a haragos feleség-társakat. A mostani persa sah Naszreddinről mondják, hogy nagy kedvét leli abban, ha feleségeit veszekedni látja és sokszor maga veszíti őket össze, hogy alkalma legyen verekedésükben gyönyörködni. A háremi élet tehát épen nem költői, hanem nagyon is prózai egy állapot, hol a legaljasabb szenvedélyek vívnak haláltusát egymással. Érdekes és teljesen

megbízható leírását adja ennek a moszlimok társadalmi viszonyait illusztráló intézménynek Edudeddaulet herceg, ki atyjának, Fethali sahnak, nejeiről és gyermekeiről írt egy emlékiratszerű könyvet persául. A herceg, mint azt előszavában maga is elmondja, a mostani persa király, Naszreddin, parancsára írta meg művét, melyben lehető hű képét akarja adni atyja családi viszonyainak és magán életének. Edudeddaulet csak tíz éves volt, mikor atyja elhalt; így sok dologról csak hallomásból, másoktól értesülhetett. Mindazáltal, ha tekintetbe vesszük, hogy keleten, hol hamarabb érik meg a test és az ész, a tíz éves fiú már nem nevezhető gyermeknek; hisz van példa arra, hogy egy kilencz éves gyermek felnötteknek is becsületére váló költői műveket alkot\*) és tizenöt-tizenhat éves családapája nem megy ritkaság számba. Ehhez az egaljtól befolyásolt kora érettséghez járul még az a körülmény, hogy a persa nevelési rendszer, mely nem zárja ki a nagyok társaságából a fiúkat, sokkal hamarabb kivetközteti őket gyermeki naivságukból, mint nálunk, hol némi tekintettel vannak a kiskorúakra és jelenlétökben kerülnek a kényesebb tárgyakat. A persa még a legjobb társaságban is mindent a maga nevéen nevez és semmiből sem csinál titkot, sokszor olyan szemérmetlen kifejezéseket vesz ajkára és oly sans gène beszél a nemi dolgokról, kiskorú gyermekei jelenlétében, hogy azok még igen zsenge korukban elvesztik az ártatlanság zománczát, mely a gyermekkor egyik legnagyobb dísze. Edudeddaulet tehát, jöllehet csak tíz éves volt atyja halálakor, sok mindenről jól lehetett értesülve. Fethali családjánál keresve sem lehetne jobban illusztráló példát találni a polygamia által teremtett viszonyokra. Mert, míg a jelenkori moszlim uralkodók, például Abdulhamid szultán és Naszreddin sah, nem sokat törődnek a háremmel, addig a század első évtizedeiben uralkodó Fethalinak\*\*) főgondját háreme képezte. Megjegyzendő, hogy a harem szót csak szokásból használjuk a női lakosztály jelölésére; Persiában ez a szó nem használatos, mert ott minden ház, még a legszegényebb is, két elkülönített részre oszlik: a külsőre (birun) és a belsőre (enderun). A külső a férfiak, a belső a nők lakosztálya. Látogatásokat csak a külső

---

\*) Kaáni, az újabbkori persa irodalom legjobb költője, kilencz éves korában meglepő formatökélyű verseket szerzett.

\*\*) Fethali 1800—1834-ig uralkodott.

akosztályban fogadnak s csak is a nagyon közeli rokonság és a női látogatók előtt tárul föl az enderun ajtaja. Minél gazdagabb a persa, annál tágasabb a belső lakosztály; a mostani persa sah teheráni enderunja például egy óriási kaszárnyszerű épületből és több kisebb pavillonból áll. Néha az enderun több külön álló házikó, melyek egész házsort képeznek. Ilyen például a mostani persa uralkodó enderunja, Szeltenetabád és Isretabád nevű nyaralóiban, hol tizenöt-húsz, egymáshoz teljesen hasonló kis ház van egy sorban s minden feleségnek egy külön ház van fentartva. Fethali bolondult a szép nemért és minden szabad idejét az enderunban töltötte. Soha még persa királynak oly válogatott szépségekkel díszelgő háremje nem volt, mint ő neki. Udvari szolgálai és kedvében járni akaró kormányzói mindenünnen össze keresték számára a szépleányokat. Vallásra, nemzetiségre nem volt tekintet és sok örmény, zsidó és khaldeus szépség talált helyet a királyi háremben. A nők, kiknek száma soha sem volt kevesebb ötszáznál, két osztályba voltak sorozva. Az első osztályba tartoztak a Kadsar, azaz az uralkodó családból származó vérbeli hercegnők, a megbuktatott zend dynastia nőtagjai és más főrangú családok gyermekei, számuk negyven vagy ennél többre ment (éhil belkih zijadeh búd). Ezek, a herceg szerint, a legnagyobb figyelemben és megbecsülésben tartattak a sah részéről, úgy hogy jelenlétükben soha a legkisebb kegyben sem részesültek a többi nők. Ennek a háremi nemesi kasztnak több kiváltsága volt. A legfontosabb előjog volt a naponkénti kihallgatás. Minden nap testületileg egy órai kihallgatásra mentek a nagy király színe elé. Rendesen egy női jeszaul tudatta a hölgyekkel a kihallgatás idejét, a főrangú nők lakosztályának folyosóján hangosan kiáltva törökül, mely akkor az udvar nyelve volt, hogy jőjjenek hölgyeim (khanumlar geliz). A fölszólításra lett nagy sürgős-forgás, minden nő ki akart tenni magáért s volt mit eltűnniök a szegény rabnőknek, míg úrnőiket föl tudták öltöztetni. A lehető legpompásabb toilettekben, kincseket érő ékszerekkel megrakva, mentek a nemes nők az elfogadó terembe.

A teremben, mint a katonák, sorba álltak, elől a királyi családbeliek, azután szülőik rangja szerint a többi nemes asszonyok. A nagyúr cerelet tartott és minden egyes feleséget megszólítással tüntetett ki. A nőknek szabadjában állott ilyenkor kérelmeiket és panaszait előterjeszteni. Érdekes látvány lett

volna a negyven-ötven fényes selyem-bársony ruhás hölgyet a sah előtt glédába állva látni, ki cerelet tartva, nagy kegyesen mindegyikhez egy pár jóakaró szót intézett. Mily nagy lehetett a kitüntetett feleség öröme és a mellözött nő boszús irigysége, melyet az a tisztelet palástja mögé rejteni volt kénytelen! Mennyi reménységet, mennyi csalódást hozott egy-egy ilyen női kihallgatás! Mert az első osztályú nők sem voltak egyenlők. A kedvencz több száz rabszolganő fölött zsarnokoskodott és, mint szultána, külön udvartartással bírt. Az előregedett vagy más okból kegyvesztett nemes feleség örülhetett, ha rendesen kikapta a saját és rabnői eleségére szükséges rizst és kenyeret. Megtörtént, hogy az ilyen nem kegyelt királyasszony szolgálói-val együtt még kenyérből sem ehetett eleget és fűtő hiányában hideg szobában volt kénytelen átdideregni a telet. A második osztályba tartozó nők meglehetősen zsúfolva együtt laktak az enderun szobáiban. A mindakét osztályból való nők együtt végezték a sah személye körüli szolgálatokat. Ezek közül legterheesebb, de egyszersmind a legtöbb befolyást biztosító volt a király hálószobájában virrasztó nőké (zenân keşik). Erre a nagy bizalommal járó állásra tizenhatszáz nő volt kiszemelve, kik Rukneddaulet herczeg anyjának parancsai alá voltak rendelve és hatosával fölváltva, végezték a sah körüli teendőiket. Mikor a sah aludni ment, egy adott jelre a soros hat nő a hálószobába lépett. Kettő az ágy szélére ült, kettő a sah lábait vette ölébe, egy az ajtóhoz állott, egy meg a sah fejénél a szőnyegre ült. A sah lábainál ülő nők ő felsége talpait vakargatták. Az ágy szélén ülő két feleségnek az volt a föladatuk, hogy mikor a király álmában vagy ébren egyik vagy másik oldalára fordult, átölelve karjaikba fogták annak hátát és vállait, valószínűleg azért, hogy ő szent felsége valahogy le ne forduljon a földre rakott derekalj- és párnákból álló ágyról. Az ötödik nőnek az esetleg királyi parancsok továbbítása volt a föladata. A hatodiknak Seherezád föladata jutott, mert neki kellett az uralkodót érdekes mesék, elbeszélések vagy adomák elmondásával mulattatni, esetleg elaltatni. Magától értetik, hogy a virrasztó feleségek igen könnyen tudták a sahot befolyásolni és terveik részére megnyerni. Igen nagy felelősséggel járt még a konyhára és a sah számára készített ételekre felügyelő nők hivalala. Mint minden persa uralkodó, úgy Fethali is szörnyen félt a megmérgeztetéstől; hogy ezt elkerülje, előlegesen minden ételt megizlel-

tetett. A mérgezést csaknem lehetetlenné tette az a körülmény, hogy roppant mennyiségű és sokféle ételt hordtak föl egyszerre a királyi asztalra és így nem lehetett tudni, melyikből fog venni a sah. Minden ételt már csak azért sem lehetett megmérgezni, mert azt az ebéd után a fejedelmi asztalról lehordva, a belső udvari személyzet és a kegyencz nők elé tették; így a merénylőnek a sahkal együtt az egész udvart, esetleg önmagát is, meg kellett volna mérgeznie. Az ebéd és a vacsora fölszolgálása nagy ünnepélyességgel járt. Rendesen tíz hatalmas ételhordó ezüst edénybe rakták bele a királyi ebédre készített eledeleket tartalmazó tálakat és mindegyik edény ezüst fődéllel volt hermetice lezárva. Az étel fölhordása tíz háremhölgyre volt bízva, kik Kucsuk khanum nevű néger nő parancsai alá tartoztak. Ez a néger asszonyság, kire nem igen illett neve, Kucsuk = kicsi, mert a rendesnél nagyobb termetű volt, gyermektelensége és igénytelen külseje ellenére nagy kegyben állott a sahnál, ki egészen bízott odáadó hűségében. Kucsuk khanum minden ételes edényt tiszta gyolcsba burkolva, még a konyhában gondosan lepecsételt, hogy az érintetlen jusson el a sah asztalára.

Az ételeket fölszolgáló háremhölgyeket egy kissé szokatlan névvel, ajtóközi szolgálóknak (*kenizân mijân derî*) hívták, mert a tálak fölhordása után nem volt szabad nekik az ebédlő szobában maradni, hanem az ajtóközben kellett szolgálatkészben várniok a további parancsokat. Az ajtóközi szolgálók pompás toilettekben, szépen kifestett arczczal, gyémánt függőkkel füleikben és drágakövekkel terhes karpereczekkel karjokon, illatszerekkel jól behintett selyemruhákban, egy szóval teljes díszben, mentek az ételekért a konyhába, honnan a régi görög nők módjára, fejökre emelve vitték az étterembe a nagy ezüst ételhordókat. Este az ételt vivő odaliszkok processióját ezüst lámpásokkal fölfegyverzett rabnók előzték meg, kik úrnőik előtt megvilágították az utat. A föltálas után az egész ebéd vagy vacsora ideje alatt az ajtóban állottak és csak annak végeztével volt megengedve, saját lakosztályaikba visszatérniök. A háremben nem a legjobb rend uralkodott. A női nemnek vele született sajátosága, a beszédesség, az enderunban sem hazudtolta meg magát s az ötszáz feleség és a háromezerre menő szolgáló-sereg olykor pokoli zajt csapott. Edudeddaulet szerint akkora volt a zajongás néha napján, hogy az útczára is kihangzott a nők hangos nevetése, tereferélése és czivakodása. A veszekedés mindennapi

dolog volt. Volt is rá ok elég, mert a sah szeszélyesen, sokszor egészen érdemetleneknek ajándékozta oda kegyét és jóindulatát. Ehhez járult, hogy a kedvenczek közt akadtak olyanok is, kik nemzetiségöknél vagy vallásuknál fogva a többi feleségektől megvettettek; ilyen volt például a már említett Kucsuk khanum, kit mint néger nőt, társnői nem tartottak magokhoz hasonlóknak és a ki előtt mégis mindenkinek, még a nemes származású gyermekes anyáknak is, meg kellett hajolni és tiszteletteljesen állva maradni. A négereknél nem kevésbé gyűlölték voltak a zsidó és örmény eredetű kegyencz nők. Érdekes, hogy a mindenütt megvetett, gyűlölt zsidóknál nagyobb megvetés tárgyai voltak az örmények, a «nemeki» (sós) a legnagyobb megvetés jelzője volt, mivel az örmény hitvestársakat illették.

Tudvalevőleg Iránban az örmények képezik a legmegvetettebb néposztályt; nincs az a rossz, a mit a persa nép rá ne fogna az örményre; hogy mennyiben igazságos ez a gyűlölet sugallta vélemény, azt nehéz eldönteni; annyi bizonyos, hogy a nagy elnyomás és lealáztatás terhe alatt szőszegő, ravasz, pénzvágó lett az örményből, ki előtt a cél, a pénz, szentesít minden eszközt. A «sós» gúnynév eredete a következő: a persa az ő virágos keleti nyelvén úgy fejezi ki az alávaló háladatlanságot, hogy a sőtartót, mely a vendéglátás symboluma, összetörni (nemekdân šikesten); ebből a kifejezésből csinálta a nép a sós elnevezést, mely tulajdonkép sőtartó-töröt jelent. A háremben uralkodó zűrzavart, rendetlenséget megsokalta vegre a sah és hogy a fejtelenségnek véget vessen, összehívta az első osztályú odaliszkokat és fölszólította őket, hogy keblökből válaszszanak egyet, ki a rendért felelős legyen. A nemes asszonyok nem tudva egymás közt megegyezni, a sahra bízták a háremi felügyelő nő kinevezését. Fethali erre Gulbeden Bádsit (magyarul annyit tesz a neve, hogy rózsatestű kisasszony) bírta meg ezzel az ép oly kényes, mint kitüntető állással. A «Rózsatestű kisasszony» rövid idő alatt úgy meg tudta nyerni a király bizalmát, hogy az egész enderun pénztárát és kiadás-jegyzékét ő rá bírta. Gulbeden Bádsi jól megfelelt ennek a föladatnak, takarékoságával és pontosság-szeretetével csakhamar rendbe hozta a hárem zilált pénzügyeit. Oly nagy mértékben bírta a sah bizalmát, hogy az még ajándékot sem igen adott kedvenceinek, az ő előleges megkérdezése nélkül. A törvényes, szerződéses



feleségek és a rabszolganőkön kívül még olyanok is laktak a háremben, kik egyik kategóriába sem tartoztak. Ilyenek voltak a két női zenekar tagjai. Ezek sajátos állást foglaltak el a női seregben; nem voltak feleségi viszonyban a sahkal és mégis, mint a többi nők, a háremben laktak. A zenekarok feje volt két férjezett nő. Az egyiket Miná mesternek, a másikat Zohre mesternek hívták. Miná Musztafa khánnak volt a felesége és egy örmény zenésznek, az iszfaháni Mihrábnak, volt tanítványa. A másik karmesternő, Zohre, Dsa' far Kuli khánnal élt házasságban és egy Rusztem nevű sirázi zsidótól tanulta mesterségét. A két zenekar (báziger hâneh) mintegy ötven-hatvan női zenészt, énekest és tánczost számlált és két külön álló bandára oszlott. A *figulus figulum odit* elvének hódolva, a két karmester zenészeikkel együtt szörnyen gyűlölték egymást és folytonos czivakodásban éltek egymással, úgy hogy példabeszédszerű lett ellenségeskedésük a hárem lakói között s ha két nő közt rossz viszony, ellenségeskedés volt, azt mondták, hogy úgy versengnek, veszekednek, mint a Miná mester és a Zohre mester. A zenekarokra való felügyelet két háremhölgyre volt bízva; így Miná mester bandája Gulbakht khanumra, a másik, Zohre-é, a már többször említett szerezsen asszonyságra, Kucsuk khanumra.

Ez a két háremhölgy hivatalosan képviselte a két zenekart és azok mindenben az ő közvetítésük mellett részesültek. A zenekarok nem csupán zenészekből állottak, hanem énekesnők és tánczosnők is tartoztak hozzájuk. Pompás ruhákban, ékszerekkel gazdagon földíszítve, jelentek meg a sah előtt. Rendszeren a palota egyik nagyobb termében játszottak, de megtörtént, hogy rózsza-idénykor, tavasszal, a kertben egy díszesen fölciczomázott sátor alatt tánczoltak és zenéltek. Fethali parancsára, ki úgy látszik, hallott valamit az európai circusokról, lóháton is gyakorolták magokat a zenében, sőt később a lovarnői szerepeket is eltanúlták. A zenekaroknak jól ment a dolguk; fizetést, ajándékot bőven kaptak és az idők folyamán többen a tánczosnők és az énekesnők közül királyi hercegek anyáivá lettek és fölhagytak a zenész-mesterséggel (mâder şahzâdeh šudend ez hejât i bázigerhâ birun âmedend). A többi feleségek, magától értetik, hogy rossz szemmel néztek a zenésznőkre, kik, mint a régi görög hetérák, elhódították előlük uruk kegyeit. Hódításaikon nincs mit csodálni, hisz mindenkor és mindenütt

az eszesebb, szellemesebb nő ellenállhatatlanul varázskörébe tudta vonni az ilyen női társasághoz nem szokott férfiakat. A hü, erkölcsös, de tudatlan, együgyű hellén hitvesek nem állták ki a versenyt a világias műveltségű ledér hetærakkal. A háremben hermetice minden külbefolyástól elzárt nő szellemi tekintetben a fejlődés igen primitív fokán maradt. A legtöbb moszlim ember nem tartja jónak a leánygyermek olvasás és írásra tanítását. A magasabb körökben is csak igen ritkán tud a nő írni és olvasni és ha tud, akkor tapasztalat és pozitív ismeretek hiányában nem érti, a mit olvas. A moszlim nőnek szépsége mindene, maga alig vehető ember számba. A jóról, a rosszról, az illendőség- és az erkölcstről csak nagyon zavart, homályos fogalmai vannak. Egy orosz orvosnő, ki mint ilyen sokszor megfordult a persa nagyok háremeiben, találóan írja le azt a benyomást, melyet reá egy persa szépség látása gyakorolt. Külön egyenként véve, úgymond, minden vonása szép ígésző volt; a nagy fekete szemek, hófehérségű arcz, a buja hajfűrtök, mind igen szépek voltak, de az összhatás kellemetlen volt, mert azokat a nagy szemeket minden érdeklődés nélkül közönyösen szegezte a tárgyakra s vonásain nem látszott semmi lelki izgalom; hideg merev volt, mint egy szép viaszbab. \*)

A nők által betöltött udvari tisztségek sorában nem utolsó volt a kávésnőké. Ezek többnyire a háremen kívül álló nőkből voltak összeválogatva. Föladatuk volt a kávét, theát, czukorkákat, vízi pipát készen tartani és azzal a sahot és vendégeit kiszolgálni. A nevezetesebb kávé hölgyek voltak Alagöz khanum (tarkaszemű), Mervárid khanum (igazgyöngy) és Guncse dehen khanum (bimbószájú). A sah, mint láttuk, szerette haremén kívül még más, házassággal hozzá nem kötött, szép leányokkal venni magát körül. Itt is bevált a régi, örökre érvényes igazság, hogy szeretjük a tiltottat: nitimur in vetitum, Fethali, ki százakra menő szebbnél szebb feleséget bírt háremében, a törvényes útról letérve, a tiltottat elébe tette a megengedettnek. Több kávé leány a nagyúr kegyeit élvezve és hercegi rangú gyermeknek adva létet, a törvényes nő rangjára emeltetett. Keleten az ilyen dolgon senki sem ütközik meg, ott a

---

\*) «Vjesztznik Jevropy K. D. Perszidszkij Enderun» 1886 októberi szám, 506. lap, hol az anonym orosz orvosnő szellemes és igaz leírását adja a persa családi életnek.

fejedelmi kegy mindenható; a padisah tekintete a panegyrikus költők kedvencz phrasisa szerint, a követ is rubinttá varázsolja. Nemesség a szó európai értelmében ismeretlen keleten, ott minden vargából lehet miniszterelnök és minden tánczosnőből szultána. A kávé hölgyek mind igen meggazdagodtak; házakat, kerteket, sőt földbirtokot, falvakat is szereztek. A nagy fizetésen és a sok ajándékon kívül, mit a sahtól kaptak, sokféle módon tudtak pénzhez jutni. Az egyes királyfiaktól és különösen azoktól, kik mint kormányzók működtek, rendesen jó borralvalókat kaptak, midőn ezek atyjok látogatására a székvárosba jöttek. Mondják, évi 15,000 tománnál — a mi pénzünk szerint negyvenöt ezer forintnál — többre ment jövedelmök. Nagy befolyásuk volt a sahnál, kinek különös kegyet élveztek s így mindenki igyekezett jóindulatukat a maga számára biztosítani. Szemtelenségök nem ismert határt, ha nem kaptak, akkor úgy zsarolták ki magoknak az ajándékot. Sokszor a vendégnek nem hoztak kávé és nem adtak pipát, azt mondva, hogy az nem érdemes arra, hogy a padisah kávéját igya és pipájából szívja a dohányfüstöt, és a vendég megszégyenlve magát és megértve a cselzást, sietett egy kis ajándékkal kibékíteni a szép kávésokat. Maga a sah legkegyelmesebben módot nyújtott nekik, nem egyszer, a borralvaló elnyerésére. Így ha vadászatról vagy más valami kirándulásról palotájába visszatért, őket küldte szerencsés megérkezését jelenteni a hercegek- és hercegnőknek. Természetesen, minden ilyen örömhír-vivésért egy pár arany tomán kegyajándékban részesültek, mert felségsértés lett volna, azért való elragadtatásának jelét nem adni, hogy ő szent felsége szerencsésen hazaérkezett. Egy másik, kissé különös módja a borralvaló-szerzésnek volt a következő, mely jellemző a keleti servilismusra. Megtörtént, hogy a sah reggel kávézás közben bolhát fogott, s ha jó hangulatban volt, a kis fekete élősdit egyik kávé leánynak adta, hogy azt vigye el ehhez vagy ahhoz a királyi herceghez. A leány kapva a jó alkalmon, elvitte a kijelölt herceghez a bolhát. A hercegnek jó borralvalóval kellett kiváltani azt a leánytól, hogy sajátkezüleg megölhesse a kis szörnyeteget, mely szörnyű bűnt követett el és életét eljátszotta s a halálbüntetést megérdemlette, mert miért bántotta a felséges úr áldott testét? (čera ber beden mubârek adijet varîd âvurdeh).\*)

---

\*) Târih edudi 75. lap.

Biz ez különös módja a jutalmazás és borravaló-szerzésnek! A sahnak különös szokása volt, hogy ha leült, mindig egyik nejével dörzsöltette a hátát. A hátdörzsölő nőnek állása a legirigyeltebbek közé tartozott, mert jóalkalma volt neki, magát behízelegni és nélkülözhetetlenné tenni. A sah különös kegyének jele volt, ha valamelyik feleség ezzel a bizalmas szolgálattal megbízott. Kevesebb fontossággal bírt a felolvasónő állása, melyet sokáig a sah egyik kedveltebb neje, Musteri khanum, töltött be. Ez utóbbi némi költői tehetséggel is meg volt áldva és elég könnyen folyó verseket szerzett. A sok-nejű sah ötszáz hitvese között ő volt a legtermékenyebb, kinek a sah elhunytakor még öt gyermeke volt életben. Fethali többnyire csak akkor vette szolgálatát igénybe, mikor útra készülve, csizma-fölhúzással és öltözködéssel volt elfoglalva. A háremben gyakoriak voltak a multságok. Az újévet nagy ünnepélyességgel ülték meg. Az újév tizenharmadik napján valamennyi királyi herczeg és herczegnő hivatalos volt az enderunba. Az ősrégi persa szokás szerint, mely még az iszlám előtti időkből maradt fenn, a kertben gyűltek össze az udvarhoz tartozók; a teheráni palota nem épen terjedelmes kertje szorongásig megtelt. A királyfiaktól az utolsó apródig mindenki jelen volt. Edénytöréssel vette kezdetét a mulatstg. A kert közepén egy pavillon (persa neven kuláh frengi = európai kalap) állott. Ebbe a kerti lakba rakták felre a valami okból kimustrált asztali készleteket. Egy adott jelre két háremhölgy a pavillonba lépve, a fölhalmozott edényekből két tálczát fölragadva, a kert közepére dobta. Ez volt a jeladás az edénytörésre; apródok, rabnők, háremhölgyek egymást törve rohantak a pavillonba és nagy nevetés, kiáltozás közt dobálták ki az edényeket. Mikor minden edényt összetörték, két izmos néger rabszolganőt hurczoltak elő és sok bohóság és tréfa közt a kerti nagy vízmedenczébe dobták őket, azon ruhásan. A vízben vergődő szerecsen nők erőlködésein aztán jót nevetett az egész udvar. Egy jó félórai lubiczkolás után kieresztették a vízzel telt medenczéből a szerencsétlen agyonázott néger nőket és most kezdetét vette a pénzszórás (šábás). Maga a királyok királya is szórta a pénzt az ő «áldott kezeivel»; példáját követték a többi előkelők. Lett erre nagy riadalom; a háremhölgyek, rabszolganők, apródok, eunuchok egymás hajába kaptak a földre szórt ezüst pénzért. A veszekedés, tusakodás általános lett. A sah gyönyörködve legeltette szemeit a vere-

kedő csoportokon, melyekben több száz mindenféle rangú, rendű nő és apród-gyermekek igyekezett egyik a másik elől elkapkodni a kidobott pénzdarabokat. A pénzszerzés után a királyi hercegek egy-egy füles bögrét véve kezökbe, melyet tejes edénynek (sîr hûrî) hívtak s a szokásos leves-evésre mentek. A levest, melynek aludttej volt a legfőbb alkatrésze, miért is azt aludttej-levesnek (âš mâst) nevezték, nagy edényekből merítgetve itták a füles bögrékből. Az egész ebéd az nap ebből a levesből állott. A hagyományos leves elköltése után koczkajáték következett, melyben a királyi hercegeken kívül a nevezetesebb országnagyok is részt vettek. Fethali igen szerette a koczkajátékot; télen, ha a rossz idő miatt nem mehetett vadászni, mindig készen kellett lenni a hercegeknek a koczkázásra.

A hosszú téli estéken többnyire mindig koczkajátékkal üzték el az unalmat; kivételt csak a csütörtök este képezett, mely, mint a péntek előestéje (šeb i gôm'eh), különös megünnepelés tárgya a siitáknál, ilyenkor Zill eszszultán herceg a koránból olvasott föl rövidebb szurákat és a többiek a sahhal együtt utána mormogták a szent igéket. Néha történelmi műveket olvastatott föl magának a sah vagy úgy mondatott el egyes történelmi eseményeket az udvari történetíróval. Az enderunban kiskorú gyermekeivel szívesen el-eljátszott a sah és ezek mindig örültek, ha a nagyúr velök játszani kegyeskedett, mert mindig gazdagon magajándékozta őket. Az emlékirat-író herceg atyjának százakra menő feleségei közül valami harminczről közöl életrajzi adatokat. Érdekes, hogy a sah nemes származású feleségeit nem igen szerette. Rangjokhoz illő elbánásban részesítette őket, de egynek kivételével egyikök iránt sem táplált szerelmet.

A legelső ezek közül Ibrahim khán leánya, Agha Bádsi, mindvégig szűz maradt. A nászéjen hirtelen ott hagyta menyasszonyát a sah, a nélkül, hogy megfelelt volna férji kötelességének. A nászj reggelén aztán elbeszélte környezetének, hogy olyan megfoghatatlan borzalommal töltötte el menyasszonyának látása szívét, hogy úgy tetszett neki, mintha kígyó feküdne mellette (benezerem mânend márâmed). A magára hagyott menyasszony egy török versbe foglalt panaszát küldte el még azon reggel a sahhoz: «Éjjel jöttél, éjjel időztél, éjjel mentél el, kedvesem. Nem tudom, hogyan jöttél én életem,

hogyan maradtál, hogyan távoztál.»\*) A szerelem hiányát megelőző udvariassággal akarta helyre hozni a nőgyűlölőnek nem nevezhető uralkodó. Agha Bádsit mindig a legnagyobb tiszteletben tartotta. A háremben minden nő mély meghajlással üdvözölte őt és jelenlétében egy nő sem merészelt leülni. Egyszer, mikor a sah egyik kedvence, Táds ed-daulet, a sah hátának dörzsölésével volt elfoglalva és a hatalmas persa király háta mögött ült, véletlenül Agha Bádsi a szobába lépett. A kedvencz nő tiszteletteljesen fölállott és a sah a legkisebb jelét sem adta nem-tetszésének azért, hogy mulatságában zavartatott. Agha Bádsi később oda hagyta a sah háremét s annak beleegyezésével Kumba tette át lakását és csak is nagy ünnepélyességek alkalmával kereste föl az udvart. Fethali kedvelt nejeinek száma legio volt. Minden évben más-más nő nyerte el a király vonzalmát. Az ilyen szultánának uralma rendesen csak pár hétig tartott. Igen kevesen tudták a nőkedvelő fejedelem kegyét huzamosabb ideig magok számára biztosítani. Talán egy nő sem részesült annyi kegyben, mint a már említett Táds ed-daulet (neve annyit tesz, hogy a birodalom koronája), ki évek hosszáig tudta megtartani kiváltságos állását a háremben. Táds ed-daulet, kit joggal megillet a persa Pompadour név, mert óriási összegeket pazarolt reá a bele bolondulásig szerelmes sah, nem közönséges háremhölgy volt. Nagy szépsége és kedves behízelt modora mellett magas műveltségű egy hölgy volt, ki nem közönséges ügyességgel írta az epedő szerelemtől áthatott ghazeleket. Lakosztálya, mely drága szőnyegekkel és arany-ezüst edényekkel ékeskedett, a legszebb volt az egész enderunban. Csak konyhaszükségeit ezer tománál (3500 forint) többet kapott havonként. Házakat és egész falvakat vásárolgatott össze megtakarított pénzéből. Az újév első napjaiban a sahkal együtt az összes királyi hercegeket és hercegnőket két hétig tartó vendégségben vendégelte meg saját palotájában. Mintegy háromszázra menő rabnő-sereg vette őt körül és leste kívánságát. A hárem nevezetesebb nőalakjai után a sah fiáról és gyermekeiről emlékezik meg a memoir-író. Fethalinak elég nagy családja volt; a legmegbízhatóbb kútfők szerint közel háromszáz gyermeke volt neki, kik közül mintegy százötven

---

\*) Járem gidse geldí gidse kaldí gidse getdí

Hics bilmedem ömrem nidse geldí nidse kaldí nidse getdí.

tölelte őt és halálakor unokaival együtt 700-ra rúgott családtagjainak száma. Vámbéry könyvtárában láttunk egy persa kéziratot, melyet a jeles magyar orientalista Wagner tábornoktól kapott Tebrizből. Ebben a kéziratban egy egész sűrűn, alig olvasható apró betűkkel tele írt lapot tölt be a sah gyermekeinek névlajstroma. Mondják, jelenleg kétezer körül lehet azok száma, kik Fethalitól származtatják le családjokat. Nem lehet tehát csodálni, ha sok sahzáde (királyfi) épen nem herczeghez illő munkával kénytelen elelmét megkeresni.

KÉGL SÁNDOR.

## A RENAISSANCE ÉS MÁTYÁS KIRÁLY.

Második és utolsó közlemény.\*)

### V.

Íme egy edzett, ügyes testben az erőteljes szellemi tehetőségek egész csodálatos sorozata. A renaissance lehelletétől gyúlnak lángra, mint a vágyak, akarat és alap-ösztönök, melyek a jellemet alkotják. Ma már, 400 év amalgamáján keresztül, jól nevelt szellemünk bekés előítéleteivel alig bírjuk követni ez eredeti, erőből duzzadó alakokat, kik a világiás szellem és civilisatio ez ébredező korszakában fegyvert kötnek mindennapi öltözetökhöz, szakadatlanul készek a védelemre és támadásra, hogy hiányos törvényeiket karjok erejével pótolják, s magok védelmezzék meg egymás ellen jogaikat, életüket, vagyonukat s harczias szomszédok ellen hazájokat. A testi nevelés még az uralkodó, főleg az éjszaki társadalmakban. Az emberek nem annyira okokkal, rábeszéléssel, lassú, kitartó munkával, mint inkább nyers erővel fegyelmezik egymást s nagyobb részök a pillanatnyi vágy, eleven és mély ösztönök uralma alatt áll. Véralkatuk nyilvánulása gyorsabb, teljesebb, közvetlenebb; indulataik kitörőbbek.

De ez erélyes lelkekben, főleg Olaszországban, az egyéni fejlődés, műveltség és a római emlékek kutatása gyorsan megteremti a modern önérzetet és becsvágyat, az önzés és lelkiismeretesség e csodálatos keverékét, mely nélkül nagy dolog — ha rút, ha nemes — emberi agyból nem származha-

---

\*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 173. füzetében.



tik. S e körülmények összetalálkozása a XV. század közepe óta teljesen átalakítja az emberek világnézetét. A lelkeket ellenállhatatlan vágyak szállják meg a dicsőség és nagyság után. Tenni, újat s a maga nemében tökéleteset teremteni, s testi és szellemi föllépés által egyaránt jó benyomást kelteni az emberekben, válik jelszóvá és szabályvá. Ám de az uralkodó testi ösztönök és indulatok szünetlen veszedelmei és kockázatai közepett mindez csupán szakadatlan önuralom, színlelés, képmutatás árán sikerül még. Ez úton azután csakhamar megapad a lelkekben a hit és lelkesedés, a szívekben az érzelem s beáll az észjózan uralma. A morál új alakot ölt; az embereket az erő és tehetség, akarat és tett kultusza foglalja el, a siker vágya tartja kábulatban. Ez aczélozza meg akaratukat, fejti ki képzeletöket, merészségöket és ravaszságukat.

Főleg a politikában egész csoportjával találkozunk a művelt, nagy tehetségű, becsvágyó, de veszedelmes és kiszámíthatatlan alakoknak, kik az ideges tigris vagy a méltóságos oroszlán fölséges szépségét, erejét, vadságát és ravaszságát egyesítik magokban. Kik véteknek tartják a gyöngeséget és lelkiismeretességet, mert vereséget okozhat, s erénynek a gyilkosságot is, ha győzelemre vezet. A Borgiai hatalmas kora ez, mely az embert szellemi ébredése első pillanatában mint vadállatot mutatja be, ki egyik pillanatban rombol és gyilkol, a másokban élvez és terem.

Ez az erővel, leleménnyel és ravaszsággal teljes kor, a mellett hogy új alapot adott a tudományoknak és újjáalakítja a művészeteket, egyszersmind az államkormányzás terén is új elveket és intézményeket teremtett. Megalkotá az első modern államot Florenczben, hol az emberek nemzetgazdák, tudósok, művészek és államférfiak egy személyben. S az állam első elméletét (*Il Principe*), ezt a tigriskönyvet a tigrisek társadalmából, mely az emberek állati ösztöneire alapítja az államfő uralmát, s a színlelést helyezé a politikai erény trónjára, de a mely legalább objectivitásában és rettenetes őszinteségében olyanoknak mutatá föl az olaszokat, a milyenek voltak, s a csalás és ravaszság e divatjakor legalább nem akart megcsalni senkit.

Az egyenlő állású, nyelvű és műveltségű emberek e polgári társadalmában, mely az idők folyamán az apró államok változatos csoportjára darabolódott föl, született meg a szaka-

datlan dulakodásban a nemzetközi politika, egyensúly és diplomacia is. Itt nincs független, ősrégi nemesség, mely a fejedelmet a tisztesség, becsület és méltóság konzervatív szempontjaira emlékeztesse, mint éjszaki Európában. Az emberek egyenlőknek érzik magokat, s mint öntudatos nemzetgazdák, bankárok, kereskedők sőt gyárosok, apróra ismerik hazájokat és szomszédaikat. Modern statisztikusok módjára tárgyilagosan latolgathatják tehát az erőket és eshetőségeket s legelőször képesek a nemzetközi politika objectiv tárgyalására.

A számító és találékonny elmék, s a római világot tanulmányozó nagyravágyó kalandorok, vetélkedő köztársaságok ez erőfeszítéseiben átalakul a hadászat is. Tudománynyá és művészetté kezd válni, a mi idáig pusztán a nyers erők mérkőzésének munkája volt. Fejlődésnek indul a taktika és stratégia, a hadi erők óvatos kihasználásának s a szellemi erők alkalmazásának elmélete, mely a föltalálók, mechanikusok, puska-művesek, ágyúöntők segítségével előre biztosítani kívánja a diadalt. A katonai pálya külön keresetté válik és megalakul a zsoldos hadsereg.

Ez idők gyermeke Mátyás király. Melyebb érzelmek az ő szívét sem háborgatják. Senki sem látta őt sovárogyva reményleni, bánkódni s viszont irigységet, kárörömet és bosszút sem éreztetett alattvalóival és kortársaival. Még az 1467-diki nagy politikai proscriptiókor is sokaknak megkegyelmezett. A rokonszenzenek bűvös, de logikátlan ereje sem vezérelte; barátságának és hűségének más, politikai természetű okok adtak irányt. «Barátait állhatatlanul szerette» — írja nem egyszer Bonfini és tényekkel bizonyítja is. S az a mély, apostoli vallásos érzelm, mely édes atyját nagy tettekre ragadta volt, nála hétköznapi, programmszerű kötelesség-teljesítéssé avagy udvari látványossággá zsugorodott. Vérmes és epés véralkatának csodálatos keverékében inkább az indulatok ütöttek tanyát. A bátorság nála alaphangulat, mely rokonszenvesen nyilvánul mindennapi politikai és hadi tetteiben s gyakorta vakmerőséggé fajul. A mire Macchiavelli hazafias lelke egész őszinteségével hasztalan kérte honfitársait, az olasz nagy urakat: hogy magok álljanak élére hadseregeknek és vezessék csatába, Mátyás legfőbb, természetes kötelességének és foglalkozásának tekinté. Minek bizonyoságául és emlékeül a sebek egész gyűjteményét hordozó katonás testén. «A magyar merész és erélyes nem-

zet» — írja Galeotti,\*) a hízelkedés czélzata nélkül. S Mátyás ebben a legmagyarabb. Igazi katona ő is, minden vonzó tulajdonságaival a hősnek és nagy vezérnek. Oly korban, midőn a katonai bátorság a legműveltebb földrészen: az olasz népnél, az épen nem gyáva condottierik kalandszerű, számító hadjáraitban mosolyt keltő taktikai surrogatummá vált, a Mátyás katonai erényei a szemtanú olaszokat Nagy Sándorra, Augustusra és a régi világ többi nagy hódítóira emlékeztették. Az affectatio és dithyrambok hiteltelen hangján, de igaz bámulattal követik őt merész és sikeres hadjárataim, melyekhez hasonlót csupán a régi írónál olvashattak, otthon hazájokban nem igen láthattak már. Az olasz emberből, ki — ha kellett — naponként tízszer is marokra kapta kardját, hogy ellenségét ledöfje, az igazi katonai erények jórészt kivesztek. A lovagiasság és egyeneslelkűség, mely undorodik a hitszegéstől és árulástól, az orgyilkotól és méregtől, s csupán szemtől szemben, avagy a furfang megengedhető eszközeivel száll ki harcra. A Mátyás jellemének ellenben ez az alapvonása. A cseh háborúban egy olasz ember, a pápa követe, esdekelve kérte Mátyás királyt, hogy fogassa el a cseh király fiait, kik hozzá béketárgyalásra Olmüczbe jöttek. «György király fiai szavaimban bíztak» — válaszolá a király — «mikor a városba velem bejöttek. S útközben mindig nyájasan beszélgettem velök. És azért aljasság nélkül el nem fogathatom őket. Mert mindegy előttem: arcz, mozdulatok vagy bármi jel által kelteni reményt és biztonságot, meg kell azt tartanom, mintha írásban nyújtottam volna.»

S mikor egy ízben valaki arra ajánlkozék előtte, hogy — ha kívánja — méreggel veszti el Podiebradot, rómaihoz illő méltósággal utasítá el őt. «Fegyverrel vívunk mi és nem méreggel» — mondá. «Hiába olvastam volna Fabricius\*\*) történetét . . . ?» S figyelmezteté György királyt, hogy vigyázzon életére, mert méreggel akarják elemészteni.

Viszont ő maga sem félt a méregtől és orgyilkosok

\*) János herczeghez intézett műve utolsó fejezetében.

\*\*) Fabricius, a rómaiak vezére, ellenségének, Pyrrhusnak megizente, hogy óvakodják környezete mérgétől s végül megjegyzé: a rómaiak karddal és nem méreggel szoktak harcolni.

fegyverétől; szabadon járt-kelt katonái között és nem vette magát körül a testőrök kellemetlen hadával. \*)

Bátorságához társul a vidámság, kedélyesség, tréfaság szegődött, melyeket a kornak élcelésre való hajlandósága is fejlesztett benne s melyek őt nyájassá és leereszkedővé, társaságban kellemessé, a nép előtt szeretetreméltóvá, jó emléküvé tevék. De egyszersmind a harag is, mely a mily gyorsan támad, oly gyorsan el is enyészik lelkében. «Hirtelen haragú volt» — írja Bonfini. — Haragjának szilaj kitörései kora előrehaladtával, önérzete, gögje növekedtével a szeszély változékony, terhes alakját ölték föl és súlyosan nehezedtek környezetére, mely hogy alkalmazkodhassek, szünet nélkül az ő úr-színe-változását kémlelgeté. E részben is teljesen korának gyermeke, felelmes és kiszámíthatatlan. 1471-ben híre járt, hogy egy alkalommal, mikor az országtanács ülésén Vitéz János kijelenté, hogy «idegen ország érdekében pénzőket költeni és véroket ontani tovább nem hajlandók», a király hirteleni fölindulásában arczul üté egykori barátját, az ország első főpapját. 1488-ban, mikor egy ünnepélyes kihallgatáson a pápai követtel szemben döntő kijelentésekre szánta el magát, visszafojtogatott dühe úgy tört ki belőle beszéde közben, hogy — a pápai követ szerint — orrából, szájából, szeméből láng-özön látszott előcsapni. Mikor pedig a követ kezdett beszélni, ideges feszültségében fenyegető pillantásokat lövelt, indulatosan rángatódzott, majd mélyen folsóhajtott . . . «valóságos szilaj ló módjára viselkedett». S ugyanez a «szilaj ló» a következő fogadásnál szelíd bárányként engedi magát simogatni. De csupán pillanatra, mert egy gondolat, egyetlen ellenvetés, s újra föltámadnak indulatainak nyugvó oroszlánai.

Mikor a test gyöngül s a benyomások iránt érzékenyebb: az igazságtalanság is fájóbb, a fékezés, szelidítés munkája pedig súlyosabb. 1490 tavaszán ismét tele van lelke keserőséggel, visszafojtott haraggal. Fia trónöröklésének és házasságának nehéz gondjai, neje feltékenységének és határtalan nagyra-vágyásának emésztő tudata, s a velenczei követ «szemtelen-sége» gyötrik, ingerlik, izgatják heteken át. Elég egy penészes füge, s nehéz türelempróbák után egyetlen rohamban tör ki

---

\*) Galeotti i. h. I., XV., XIX. fej.

lelkéből az indulatok serege s összerombolja kiaknázott, túlfeszített testét. . . .

## VI.

Egyéniségét önérzete és becsvágya domborítja ki előttünk legélesebb vonásokkal. Ezek az ő tehetségeinek korlátlan zsarnokai, jellemének irányzói, trónra léptének pillanatától fogva, sőt még előbb.

Szemünk láttára tör elő s fejlődik tovább az uralkodás nehéz küzdelmeiben hatalmas énje, mely semmitől sem tart, csüggedést nem ismer, minden más iránt aránytalanul közönyös, és az idegen érdekek rovására szakadatlanul terjeszkedni iparkodik.

Először az emberekkel való bánásmódjában, föllépésében, hangjában, tekintetében nyilvánul, melyek mind felsőségét fejezik ki, olykor az objectivitas vagy kérlelhetetlen igazságszeretet, máskor a gúny, gorombaság, fenyegetés, gőg és elbizakodottság nehezen tűrhető, vagy a nagylelkűség, bőkezűség kellemesebb formáiban. Ez úton szerzett magának legtöbb barátot, hűséges alattvalót, főleg a nép között, mert távolról csupán szigorúnak, kérlelhetetlennek, nagylelkűnek, igazságszeretőnek látszott; de egyszersmind a legtöbb ellenséget is, környezetében, a nagy urak között, kik közelről modorának sértő túlzásait nehezen szívelhették. Innen van, hogy épen legjobb akarói, barátai: egy Szilágyi, Szapolyai Imre és Vitéz bősültek föl és támadtak ellene legkonokabbul.

«Ugyan kit gyászolsz?» — kérdezé a kapzsi hypokritát — ki megnöveszté szakállát és feketébe öltözött elhunyt testvéreiért, miután azok birtokait életökben megperelte, haláluk után pedig öröklé. «Testvéreimet» — felelé amaz bánatosan. — «És vajon későn vagy korán ért ez a nagy szerencsétlenség?» — faggatá tovább. «Későn» — volt a válasz. «Valóban igazad van; hisz oly sokáig nélkülözéd testvéreid vagyonát, hogy gyászt ölthetsz e késedelem miatt.» Máskor nyilvánosan, kíméletlenül róttá meg a papság hibáit. S mikor egy ízben a Beatrix udvarhölgyei, nem várva be úrnőjük intését, az udvari szokás ellenére, ülőhelyeikre letelepedtek, és valaki a jelenlevők közül megszólta őket bárgyúságukért: «Csalatkozol» — jegyzé meg a

király — «sőt nagy bölcsesség ezektől a leányoktól, hogy leülnek; mert rútak és éktelenek lévén, ha állva maradnának, még meglátná őket valaki».\*)

Az 1471-diki lázadás egyik fő okául azt hozza föl Bonfini, hogy már nem is szavakkal, hanem jelekkel, keze vagy szeme intésével kormányozta a főpapokat és főnemeseiket, ezeket a szintén önérzetes és gögös, nyers és nyakas nagyurakat. S immár nem akart kevesebbet, mint hogy ő csak egyszerűen parancsoljon, azok meg csupán engedelmeskedjenek.\*\*\*) Pedig később sem igen ment ez másként az udvarnál. Sőt az újabb nemzedék, mely az öreg Garai, Ujlaki és társai kidöltével, jórészt már az ő teremtményeiből nőtt föl körülte, lassanként akarva nem akarva elfogadá az ő énjének és akaratának kultuszát. Így belenyugodtak a gyermek, sőt — a pápa szavai szerint — csaknem csecsemő, idegen Hippolyt esztergomi érsekségébe is. Majd mikor a kis ember arczképe 1486 végén az udvarba megérkezett, s a király, udvara szemeláttára megcsókolgatótá azt, a jelenlevő főurak sem haboztak szintén csókjakkal halmozni el a festett vásznat, csakhogy uroknak kedvében járjanak. A mely méltatlan jelenet — jegyzi meg szellemesen Fraknoi — illusztrálhatja azt a régi igazságot, hogy «rab-szolgák nevelik a zsarnokokat».

Önbecsérzete táplálja magyaros büszkeségét, méltóság- és tekintély-érzetét is, melyek keze írásának nemes vonásaiban,\*\*\*) szavaiban és tetteiben egyaránt tükröződnek. — Midőn egy ízben (1465.) Podjebrád figyelmezteté, hogy «fiatalos vérenek tüzével» végre őt is kihozhatja sodrából, Mátyás gúnyosan és büszkén vágott vissza: «A mi fenséged aggodalmát illeti, hogy fiatalságunk tüze fenséged higgadt természetét lánggra lobbant-hatja, azt illendőbb lett volna elhallgatnia; mert ez esetben csakis a királyi méltóság komolyságáról lehet szó, a mit pedig fenségednek a mi fiatalságunkban sem szabad lenéznie!» S mikor a pápa ugyanaz időtájt szemére veté, hogy maga is elhagyja magát (a török elleni küzdelemben), kissé epésen, de szintén büszkén válaszolt. «Ha én is az epirusinak (Szkander bégnek) példáját követném, s minduntalan győzelmeimmel

\*) Galeotti i. m. III., X., XI., XIII. fejr.

\*\*) Bonf. dec. IV. lib. 3. elején.

\*\*\*) Például a XI. Lajos kusza vonásaival szemben.

akarnék kérkedni, s az évkönyvekbe igtatnék minden falut, a mit az ellenség földén hadaim fölgýjítottak, minden embert, kit foglyúl ejtettek, minden barmot, mit elhajtottak, kitűnnék, hogy fegyverem akkor sem pihent, mikor én Budán nyugodtam. Nem is illő, hogy minduntalan személyesen álljak hadaim élére, mert így tekintélyem az ellenség szemeiben csökkenne.» Majd midőn ismét a török elleni háború folytatásáról volt szó, így kiáltott föl: «Míg erőm tart, nem hagyok föl a küzdelemmel; inkább akarom az ellenségnek bosszúját mint megvetését elviselni.» A magyar király főpatronusi jogának védelmében pedig 1480-ban oly kifejezéseket használt a bíbornokok testületéhez intézett levelében, melyek mindenha emlékeztetések fognak maradni. «Ő szentsége — úgymond — biztos lehet a felől, hogy a magyar nemzet keszebb az ország jelvénye gyanánt szolgáló kettős keresztet hármas keresztté változtatni, mint megengedni, hogy a korona jogköréhez tartozó javadalmak és főpapi méltóságok a szent szék által adományoztassanak. . . . Mi, kik a szent szék iránt mindig engedelmisséget tanúsítottunk, és hódolatunkat gyermekkorunk óta bebizonyítani törekedtünk, viszont megvárhatnók, hogy jogainkat a szent szék ne sértse és mások által sértetni ne engedje.»\*)

Szertelen becsvágyának tartalmat és irányt növekvő hatalomvágya ad, mely csakhamar igazi szenvedélylyé válik lelkében. Szinte szemünk előtt fejlődik ki, attól a pillanattól fogva, midőn mint fogoly az őt gúnyoló bécsieket megfenyegeti, egészen legnagyobb sikeréig: midőn a büszke osztrák főváros meghajtja előtte alázatos fejét. Szerelem, érzéki élvezetek, kicsapongások keveset háborgatják gondolatait, nem sokat emésztik erejét; egyetlen kockára tett föl egy egész fejedelmi életet: politikai sikerek élvezete után vágyakozott.

Ez alapon indul meg, fejlődik s ölt végleges alakot politikája. Mióta a magyar állam ezen a földön megalakult, legkiválóbb uralkodóink is belül maradtak törekvéseikkel a Kárpátok peremén, s inkább csak a déli országocskák hűbéri függésben tartásán fáradoztak. Az Anjouk célja: Lengyel- sőt Olaszországot is bevonni Magyarország hatalmi körébe, merő külsőség (alig több mint a Zsigmond cseh királysága és német

---

\*) Fraknói, 146., 149., 161. és 327. ll.

császársága), mely legföljebb a dynastia nimbuszát növelte és az ország erejének hirteleni, bámulatos föllendüléséről tett tanúságot. A törökök félelmes támadása s főleg a nikápolyi csata óta, a tőlök való félelem hatol mind mélyebben a magyar társadalomba, mely ettől fogva ösztönszerűleg a déli határra szegzi aggódo tekintetét. Hagyományyá válik a török elleni védekezés egyedüli, parancsoló szüksége, melynek természetes folyománya a XV. század közepén a Hunyadi támadó föllépése az immár tűrhetetlenné vált veszedelem ellen. A Mátyás genie-je meg inkább érzé e védekezés szükségét, de egyszersmind a magyar társadalom és állam erejének elégtelenségét is. Ő sem hagyja el a régi, hagyományos politika medrét, de szélesíteni iparkodik azt. Ily módon a politikai eszély: fölhagyni a magyarság egyedül való, kockázatos és sikertelen támadásaival, uralkodásának második évtizedében a legmerészebb politikai conceptionnak nyújtja karját: meghódítani a katonás, pezsgő erejű cseh nemzetet, általa elnyerni Európa legelső méltóságát: a császárságot, s a cseh és német társadalom erejéből meríteni segítséget a török elleni küzdelemre.

E politika a maga eredetiségében méltó a leghatalmasabb lánghelméhez és a legerélyesebb becsvágyhoz. Mert a mily új, merész és egyszerű a gondolatban, ép oly nehéz és bonyolított foganatosításában, a mindennapi életbe való beillesztésében. Itthon és külföldön az érdekek és hagyományok egész seregét támasztja maga ellen, melyeknek fölforgatását sőt megsemmisítését nem kerülheti el. Ezért bár merészen, őszintén nyilvánul, a kivitelben örökösen titkolódnia, óvatosan, lépésről-lépésre haladnia szükséges, hogy sikere biztos, s még inkább, hogy pillanatról pillanatra fenyegető kudarcza elkerülhető legyen.

S most előttünk áll egész eredetiségében a XV. századi renaissance első rendű alakja, a dicsőség és nagyság kitörő vágyaival, s egyszersmind az eszközök és tervek kifogyhatatlan bősegevel, tekervényeivel, titokzatosságával. Mindazt, a mit az újjászületés e teremő korszakában az olasz politikai nagyságokban megcsodálunk, megtaláljuk ő benne is. A különbség az, hogy ő egy katonásabb, durvább, aristokratikusabb társadalom hajtása, melynek kevésbé ruganyos fogalmai vannak a mindennapi és politikai morálról, mint a Borgiáknak, mely tehát a színlelest méltósággal és loyaltással képes egyesíteni,



s igazi katona és diplomata lévén egyszerre, ravasz és számító, a nélkül hogy orgyilkossá aljasúlna.

Politikájának megvalósításához föltűnő erélylyel látott hozzá, s rendületlen kitartással folytató az. Kortársait eleinte meglepte, később állandó bámulatban tartá, ellenségeit pedig gyakran kétségbe ejté zsarnoki akaratának erőfeszítéseivel, határozott, kétséget nem engedő föllépésével és szívósságával, melyet az akadályok nem hogy csökkentettek volna, inkább fokoztak.

A Frigyes Vilmos brutális, de eredményében jótékony föllépésére emlékeztet, midőn uralkodásának mindjárt első évében hóhérpallossal fenyegeti nagybátyját, uralkodó-társát, legfőbb jóltevőjét. Ilyenemű gyors és kíméletlen föllépésének köszönheti, hogy az 1467-diki, különben csodálatosan magyaros formában, szinte törvényes szabályok szerint tervezett lázadás oly hirtelen megbukott, s egy év múlva a főurak oly szép szeliden mentek bele az ellenszenves cseh háborúba. S hogy nagy célját elérje, daczolva minden hagyománnyal, ép azzal, melynek trónra jutását köszönhette, 1465-ben nyíltan szövetségre lépett a németekkel, a magyarságnak már atyja idejéből veszedelmes ellenségével: Frigyes császárral. 1477-ben pedig, midőn Frigyes császár Ulászlót és nem őt igtatta be a választó-fejedelmi méltóságba, tüstént megizente és meg is indítá ellene a háborút. Immár egyedül az örökös tartományok elfoglalásától remélte tervei valósulását. S midőn Bécs bevétele után 1486-ban a frankfurti birodalmi gyűlés Miksa főherceget (és nem őt) kiáltotta ki római királynak, a helyett, hogy köznapi emberek módjára, megnyugodott volna az elért eredményekben, a bevégzett ténnyel szemben azzal lepte meg a világot, hogy inscenálta az Ulászló választó-fejedelmi tiltakozását s egyszersmind erélyesen látott hozzá egy a császár és fia ellen irányzott nagy európai szövetség alakításához.

Ennyi kitartás és erély már a fegyelemnek is munkája. Valóban kevés uralkodó vitte oly messze az önmegtagadás, óvatosság és türelem gyakorlatában is, mint ő, ha érdekei úgy kívánták. Már mint kitűnő katona és vezér ismeri és vallja a fegyelem szükségét és áldásait. Legmeglepőbb sikereit ennek köszönheti. Oly időszakban, mikor Olaszországban a hadvezérek a csatatéren is diplomatakként sőt kalmárokként viselték magukat: Mátyás szintén arra törekedett, hogy inkább eszélylyel és hadi furfanggal, mint nyers erővel diadalmaskodjék ellen-

ségei fölött. De a mellett ő igazi katona is maradt. Bámulatos példáját adta ennek Boroszlónál, hol két elkeseredett uralkodót győzött le egyszerre (a lengyel és a cseh királyt), kik el voltak szánva, hogy minden sérelmükért ez alkalommal számolnak le vele. Hadvezéri tehetségét és fölényét ekkor csillogtatta legfényesebben, bátor de gondatlan és önhitt ellenségei fölött. Kitünő strategának és taktikusnak mutatta magát, ki országokra terjedő harcztér fölött könnyűséggel uralkodik, annak minden előnyt kizsákmányolja; s holott ellenségei egyetlen döntő győzelem dicsősége után áhitoznak, ő guerilla-harczokban meríti ki erejüket. És mialatt bőséget és erőt színlel, a legnagyobb nélkülözéseket is könnyű szívvel viseli, s — a mi fő — embereit is a fegyelem vas korlátai közt tudja tartani, a teljes siker pillanatáig.

Hogyan gyakorolta az önuralmat, maga beszelve egy ízben vendégeinek. Az eset látszólag naiv, de jellemző. A király sohasem evett a nagy szakácművészettel föltálalt ízletes csukamájból, melynek ízét pedig asztal-társaival együtt ő is pompásnak tartotta. S midőn ennek okát tudakolták tőle, fogadására hivatkozott, melyet még gyermekkorában tett, midőn két ember egy csapszékben szeme láttára szurdalta agyon egymást egyetlen csukamájért. «Ekkor» — úgymond — «mint gyermek, úgy megundorodtam a csukamájtól, mely két ember halálát okozta egyszerre, hogy megfogadtam: sohasem eszem belőle.» Méltán dicséri érte Galeotti, hivatkozván Horatius versére, a gyermekek és fogadkozásaik változékonyságáról: . . . *Ac iram colligit et ponit temere et mutatur in horas.*\*)

Azonban az önuralom inkább csak szenvedő állapot még, s a diplomata tetteiben, párosúlva emberismerettel, mint színlelés mutatkozik. Mátyás ebben is nagy mester volt. Thuróczy, a mi józan, száraz, de értelmes és megbízható krónikásunk, nevezi annak. S azzá kellett lennie, ha győzni akart, oly barátok és ellenségek között, mint az olasz fejedelmek voltak, kik ép ez időben rakják le az európai diplomatia alapjait; avagy Frigyes és Podiebrad, kik e részben az olasz renaissance kellő magaslátán állanak; vagy nem kisebb hírű kortársa: XI. Lajos, ki nyíltan hirdeté és egész cynismussal üzte is a gyakorlatban axiomáját: a ki nem tud színlelni, nem tud uralkodni.

\*) Gal. i. h. VI. fej.

Kétség kívül, a nemzetközi ügyek intézésénél a lelket föltárhozó őszinteség és merész bravourozás méltán kelti föl ma is az államférfiúi képesség hiányának gyanuját. Az olasz renaissance e fejlettebb korszakában pedig, midőn a diplomatiái morál legújabb motivumait a Borgia-ház szállította a continens számára, méltán viselte a hülyeség nevetséges czégerét. S Mátyást főleg azért tartották a 70-es évek közepe óta mind veszedelmesebbnek Európára nézve, mert nagy tehetségeit és merész terveit a símulékonyosság és óvatosság pánczéjában bocsátá hódító útvjakra. S ezért becsülték többre hírneves kortársuknál: Merész Károly burgundi herczegnél, ki számítás-talan vakmerősége miatt inkább gúnyból mint dicséretként kapta «Merész» nevét s a kit — jellemző — 1476 elején maga Mátyás intett óvatosságra.\*)

Ily államférfiaknál gyorsan kifejlik a körülmények iránt való érzék, mely kiérzi a kellő pillanatokat és alkalmazkodik. Ez az ő legfőbb művészete. Lélekjelenlétét perczre sem veszíti el, minden képzelhető és váratlan helyzetbe bele találja magát — mi a legnagyobb emberi bölcsesség — s lehetőleg kiszákmányolja a maga hasznára. Viszont észreveszi, ha-hogy a húr túlfeszül vagy a gyümölcs éretlen, s tüstént visszavonul, nehogy a húr megpattanjon s az éretlen gyümölcsöt el kelljen dobnia.

Lépésről lépésre bámulva követhetjük őt — a Fraknoi élénk előadásában — uralkodói és diplomatiái tevékenységének e crescendójában és decrescendójában, melyek együtt véve politikai jellemének összhangját alkotják. S mesteri remekelését főleg két ízben csodálhatjuk. 1469-ben, midőn még Podiebrad, a cseh katolikusok, Frigyes császár s ezenkívül a pápa és a német választó-fejedelmek ellentétes érdekei közé kell a saját érdekeit beekelnie, egész jövődjének alapját leraknia. A császár megbízhatatlanságával tisztában lévén, Podiebradhoz hajol, fiaival föltűnő tisztelettel bánik, hogy a pápai és császári követekre és a cseh katolikusokra nyomást gyakoroljon. Tele van tartózkodással, titkolódzással, senki sem sejtí, merre fog hajolni. Közben, hogy a hatalmas brandenburgi választót megnyerje, előre kitűzött helyen, titokban, zarándok-

\*) Fraknoi, i. m. 274. és 243. ll., Droysen *Gesch. der preuss. Politik* (II. 319.) és a *Dipl. Emlékek* (II. 305.) után.

ruhában kíván vele találkozni. Végre a cseh katolikusok elértik célzásait s királyukká kiáltják ki őt. E siker nagy értékű, de Mátyás, bár jól érzi ezt, nem kap mohón utána. Önmérsékletet mutat, s egyszersmind várja, nem kínálkoznak-e más oldalról még nagyobb előnyök. Föntartja szíves viszonyát Podiebraddal s kéreti magát, hogy konkrét nyilatkozatokat csikarjon ki cseh választóitól. Végre két—három hét múltán «teljesíti alázatos kérésöket, királyukká és urokká lesz» s mint cseh király lép föl. Most már aztán nem erzi többé szükségét, hogy a brandenburgi választóval szemben titkolódzzék, nyíltan meghívja őt magához Boroszlóba, s midőn ez megjelenik, oly kiűntetéssel, előzékenységgel és pompával fogadja, hogy valóssággal megszédíti vendégét. Politikája e siker alapján kiszélesül s ő ez új alapra állva, épít tovább, még nagyobb arányokban.

Ezalatt azonban itthon mind veszedelmesebbé alakúlnak a viszonyok. A hétköznapi, aprólékoskodó, konzervatív észjárás mindig gyanakodva kíséri a genie merész szárnyalását és kockázatait. S különben is Mátyás, hogy nagy céljait megvalósíthassa, az anyagi eszközök megszerzésénél nemcsak túlhágta, de olykor erőszakkal is széttördelte a lehetőség és hagyomány megszokott korlátait. A visszahatás oly erős volt, hogy 1471-ben az ország legnagyobb részét egy táborban látta ellenségeivel: a lengyel Kázmérokkal. «S e válságos helyzetben mesteri önruralom és ügyesség bizonyítékait adta. A lappangó mozgalommal szemben, nehogy kitörését erőszakos föllépéssel siettesse, úgy viselte magát, mintha se a magyarországi elégületlenek se a lengyel udvar terveiről nem tudna. Rögtön útra kelt Magyarországba, de az alatt az ürügy alatt, hogy ott segítséget fog kérni a csehországi vállalat folytatására. Az olmczi püspököt pedig Lengyelországba küldé, hogy ott kísérleteket tegyen a bonyodalmak békés úton való megoldására, vagy legalább, hogy a helyzetről biztos tájékozást nyerjen. . . . Egyszersmind újra megkérlette a lengyel hercegnő kezét, kilátásba helyezvén, hogy ha fiörököse nem születnék e frigyből, Magyarországon is a Kázmér fiainak biztosítja az örökösödést. . . . Július második felében Budára érkezett. Senki sem sejté, hogy tudomása van a veszélyről, mely fenyegeti. Mikor a boroszlói polgárok rémülten értesítették az ellene alakuló tervekről, Beckensloer által azt válaszoló nekik, hogy a schweidnitzi sörházakból kikerülő kósza hírekkel ne alkalmatlankodjanak neki. Időközben

a főpapokat és főurakat, kiket udvarához meghívott, köztök azokat is, a kikről tudta, hogy az összeesküvés részesei, előzékeny nyájassággal, kitüntetésekkel és adományokkal igyekezett lekötelezni. . . . Megerősítette az ország szabadságait. . . .  
 Úgy, hogy még be sem jött a lengyel király fia a fölajánlott trón elfoglalására, már is annyira vitte, hogy manifestumára az ország rendei adták meg az elutasító választ.

«Ez a siker, a nyugodt biztosság, melylyel Mátyás a tűzhányó hegy kráterének szélén haladni tudott, méltán fölidézi az utókor csodálatát. A lélek egyensúlyát, mely a nagyság egyik ismertető jele, ép úgy meg tudta őrizni a legveszélyesebb helyzetekben, mint a világtörténelem kimagasló alakjai: Nagy Sándor, Caesar, Nagy Frigyes és Napoleon.» Abban a pillanatban, mely trónja fönmaradása fölött döntött, ráért fogadni könyvfestőjét, Blandiust, ki ékes kéziratokkal ép megérkezett Rómából s válaszolni a méltóság és rokonszenv nemes hangján az olasz humanistáknak hozzá intézett leveleire.\*)

De megigézte kortársait is, kik fölényének, merész egyéniségének hatása alól nem bírtak szabadúlni. És mert jól értett hozzá, miként kell alkalmas pillanatokban érdekeiknél fogni és lekötelezni őket, hízelegni gyöngeségeiknek, önérzetöknek, becsvágyuknak. Épen 1471-ben is sokak lelkiismeretét és bosszúságát hallgattatta el birtok-adományaival, ígéreteivel. «Ujlaki Miklós ingadozó hűségét pedig azzal szilárdította meg, hogy legmerészebb vágyát teljesíté, Bosznia királyi méltóságával ruházta föl s megengedte neki, hogy Jajczában megkoronáztassa magát.»

Tudósok pennáját, fejedelmek barátságát, országok szövetségét gazdag ajándékokkal, adományokkal, évdíjakkal vásárolta meg. Ulászló cseh királynak az olmücsi ünnepély alkalmával (1479.), más drágaságokon kívül sátrának roppant összegeket érő fölszerelését is oda ajándékozta; Kristóf bajor

---

\*) Fraknói, 216. és köv. ll. Jellemző, hogyan nyilatkozott Mátyás ez összeesküvésről. Indulatosan fakadt ki — beszéli Ernuszt Zsigmond — az olaszok ellen, kiknél a magyarok annyi aljas dolgot tanultak, hogy nem átalottak rút hálátlansággal alattomban urok ellen törni. S azon gondolkozott, hogy törvényes rendeletben tiltja el az olasz egyetemek látogatását. (*Irod. tört. emlékek* II. 189. l.) Mily jól ismerte az olaszokat! Avagy nem panaszkodunk-e a jóltevő, terméke-nyitő nap ellen, mikor kipörköli vetéseinket, kiégeti agyvelőnket.

herceget 1467-ben 4600 forint évdíjjal fogadta szolgálatába; 1479-ben pedig a svájci kantonok legelőkelőbb polgárainak több ezer forintnyi állandó fizetést utalványozott. Legjellemzőbb a merészség, melylyel Hohenzollern Frigyes brandenburgi választó-fejedelmet, Európa legelső mai uralkodójának ösét, kötelezte le 1469-ben, boroszlói összejövetelük alkalmával. «Értésére adta, hogy barátsága és jóindulata zálogául 2000 forintnyi évdíjat utalványoz számára, de csak tanácsát kívánja igénybe venni, s nem gondol rá, hogy szolgálatába fogadja vagy segítségét várja. Sőt inkább kész, a mikor kívánja, akár húsz ezer fegyverest is adni segítségére. A választó-fejedelem szabadkozott . . . de Mátyás éles szeme fölismerte, hogy a büszkeség és bírvágy kemény küzdelmet vívnak lelkében. Mikor tehát Frigyes szíves búcsuzás után, gazdagon megajándékozva Boroszlóból eltávozott, néhány óra múlva Mátyás lovas futárt küldött utána, ki a 2000 forint évdíjról kiállított oklevelet és az évdíj első felévi részét készpénzben nyújtotta át a választó fejedelemnek. És ez nem utasította vissza se egyiket, se másikat. A miről testvérét, a legszigorúbb titoktartás mellett tudósítván, őt és magát is azzal a közmondással nyugtatta meg levélben: Einem geschenken Gaul, schaut man nicht in's Maul.»\*)

Ezenkívül azonban a politikai hatás eszközeinek egész csodálatos skálája állott rendelkezésére, melyet terv- és alkalmoszerűleg különböző akkordokban szólaltatott meg. Politikai tökélet kovácsolt nagylelkűségéből, például Viktorinnal — kit úgy látszik, személy szerint is kedvelt — s a cseh király többi fiaival szemben; és nimbusából, mely nemes alakját a tudomány és művészetek kedvelése és pártolása miatt Európaszerte övezé. «Vezérlő állást vágyván elfoglalni a nyugati keresztény világban, be akarta bizonyítani, hogy arra nemcsak mint uralkodó és hadvezér méltó, hanem az által is, hogy kora legműveltebbjeinek első sorában áll. És jól tudta, hogy az a dicsőítés és magasztalás, a mivel az írók és művészek jutalmazták rokonszenvét és bőkezűségét, jelentékeny tényező lehet nagy terveinek valóításában.»\*\*)

S ismervén a külső látványosságok tartós hatását az em-

\*) Fraknoi, 198., 218., 277. ll.

\*\*) Fraknoi, 252. l.

berek hangulatára, képzelmére, és ez által az események fejlődésére, megjelenésének pompás színjátékaival is igyekezett imponálni. Visegrádon, e «földi paradicsom» kertjében, egy ízben oly káprázatos fényvel fogadta «a fényes porta» követét, hogy az még beszélni is elfelejtett. Menyegzőjén Székes-Fejérvárott és Budán, majd 1479-ben Ulászló fogadásakor Olmüczben egész Európát bámulatba ejtette gazdagságával és pazarlásával. Ugyanitt, valamint 1469-ben a Frigyes császárnál tett látogatásakor, vagy mikor Boroszlóban Frigyes brandenburgi örgróft fogadta, legnagyobb ellenségeit is elbájolta lekötelező figyelmességével, tiszteletteljes előzékenységével, gyöngédségével, derült, szellemes társalgásával, melyeket — bár egyszersmind élni, gyönyörködni, tenni vágyó lelkenek könnyű megnyilatkozásai voltak — a hatás örök törvényei szerint, politikai czélok elérésére alkalmazott.

Máskor a hatalmára való hivatkozás, megfélemlítés által jutott célhoz. S mily súlya volt tekintélyének, mily hatása diplomatiái fenyegetődzéseinek már a 70-es években, Ottó bajor-pfalzi fejedelem és Albrecht brandenburgi örgróf esete bizonyítja. Ottó, ki a cseh koronához tartozó hűbéreket is bírt, 1479-ben Mátyás egyik diplomatiái ügynökének föllépésére, «mint maga megvallja, annyira megíjedt, hogy rögtön, tél idején, a karácsonyi ünnepek alatt útra kelt, Magyarországba, élő szóval igazolandó, hogy rokona és szövetségese (a brandenburgi választó) ellen nem harcolhat. És . . . Mátyás király (ki épen akkor nem volt Budán), midőn hazaérkezett, föltűnő, bizonyára czélzatos figyelmetlenséget tanúsított vendége irányában, éreztetni kívánván az ősrégi Wittelsbach-ház sarjával hatalmának felsőbbségét. . . . Nyolcz napig váratta az audienciáira.» S ugyanekkor diplomatiái fáradhatatlan tevékenységének sikerült kivívnia, hogy maga Albert örgróf, az egyetlen német fejedelem, ki politikájának ellenállni merészelt, lassanként szintén közeledett hozzá, majd végleg meg is hajolt előtte. \*)

Általában az emberekkel való bánása módját önérzetén kívül első sorban önérdéke szabta meg. Pályájának ez a legfőbb törvénye, mint minden zsarnokénak, a ki valaha saját énjében látta megtestesülve a *salus reipublicæ*-t. Valóban a

---

\*) Fraknói, 271. és köv. 11.

politika nem a meleg érzelmek tanyája. S nem is szabad apró mécskeknek néznünk az álló csillagokat, a mindennapiság szűköcske mértékével mérnünk a népek fölé helyezett óriásokat, kik országok boldogságát és dicsőségét avagy szerencsétlenségét hurezoljaák vállaikon.

Mátyás nem tartott kegyenczeket, kik az uralkodók jóindulatát — gyöngeségeik kizsákmányolásával — olykor minden különösebb tehetség nélkül a magok javára foglalják le. Neki pusztán eszközei voltak, kik bármily előkelők és tehetségesek is, csupán addig kedvesek előtte, míg előmozdítják törekvéseit. Mikor a német szövetség útjára rálépett, merészen szakított mindazokkal, kik tervét ellenezték és útjába állottak, bár ezek sorában láthatta a nemzet java-részét, legjobb barátait és egész rokonságát. S az ország legelső méltóságába azokat helyezé, a kik kész eszközökül kínálkoztak tervei szolgálatára, habár előbb épen ezek ellenezték trónra jutását.

Igy dobta el magától 1471-ben legbizalmasabb barátait és tanácsosait: Vitéz Jánost és Janus Pannoniust, kik kezdődő uralkodásának nehéz viszontagságaiban trónja biztos támaszai voltak s tollukkal legtitkosabb gondolatait szolgálták. Teljes közönynyel, mondhatnók bosszúállás és megilletődés nélkül, hidegen üldözi őket halálukba s magasztal föl teljesen idegeneket, mint a német Beckensloert, az olasz Veronai Gábort, a cseh Pruisz Jánost, a legmagasabb egyházi és világi méltóságokra, bizalmas hívei közé. Pályájának második felében, a 70-es évek közepe óta jóformán teljesen új emberekkel veszi magát körül, kiket már nem készen talált, hanem maga teremtet, s alacsony sorsból emelt magához, kész hívei gyanánt, egyszersmind kész eszközeiül. Ilyenek: Kinizsi Pál, Pruisz János váradi, valamint Bakócz Tamás győri és Nagylucei Orbán egri püspökök, kik még a nemességet is tőle nyerték. Közülök Bakócz inkább csak gyökereit veri le az ő udvarában, s a jövő korszak számítóbb, ruganyosabb lelkű embere. A Mátyás-kori udvaroncok igazi típusa Orbán püspök, kincstartó; humanista, finom műveltségű főpap, jól ellátott hű szolgálga, ki valóságos önfeláldozással szerzi be ura merész terveihez a «nervus gerendarum»-ot, s mikor Ulászló uralkodása első éveiben visszavonúl, tele van hirtelen elhunyt ura után maradt adóssággal. Szapolyai Imre pedig mintája a szintén alacsonyabb sorsból fölemelt, hűtlenné vált, ismét visszafogadott eszközöknek, kit legbensőbb



óhajtása: a Korvin János trónra emelése kedvéért dédelgetett.

Külső politikájának örökké változó kaleidoskopjában is az önérdék szálai alkotják az összetartó vonalakat. Kész tüstént szövetséget kötni azzal, a ki ellen háborút indított, barátjává, atyjává, testvérévé fogadni halálos ellenségét. A veszedelmes helyzetek e megújuló viharai között csak annyiban állandó, a mennyiben pillanatról pillanatra is képes változni. Az európai egyensúly ez alakuló korszakában az egyensúlyozás szédületes művészetét gyakorolja; egyetlen gondolata, hogy maga felé hajlítsa a mérleg serpenyőjét. Ezért föláldozza előbbi ígéreteit és szövetségeseit, megtagadja vonzalmait; szakadatlanul bont, hogy köthessen, újabb és újabb házassági terveket, coalitiókat, mind nagyobb színtéren, újabb meg újabb szereplőkkel.

Első házassága is pusztán politikai egyezkedés szüleménye volt s midőn Katalin királyné meghalt, azt az óhajtását jelenté be a császárnál, hogy rokonai közül ő jelöljön ki számára jegyest. S még ugyanez évben (1464.) Ipolita, milanói hercegnő, kezéért alkudozik. De minthogy a császárral való rokoni viszonyban politikájának legbiztosabb alapját látja, a következő 1465-dik évben megint csak a császár nővérének: Margit szász választó-fejedelemnének egyik leányát kívánja nőül venni. Majd mikor a cseh háborút megindítja, osztrák-magyar-lengyel szövetséget tervez, kettős házasság alapján, melyet a lengyel király idősebb leányával Mátyás, az ifjabbikkal Miksa főherceg, a császár kilencz éves fia, kötne meg. S mikor ez a terve dugába dől, újra a szász hercegnő kezének elnyerésére és egyszersmind a Wittelsbach-ház hercegeivel tervezett szövetség megkötésére küldi ki Schonberg pozsonyi prépostot. 1468-ban már új ismerősének, a hatalmas Frigyes brandenburgi örgrófnak érdekeit akarja a magáéhoz láncolni, s hogy «örök szövetséget» köthessen vele, leánya kezét kéri meg tőle Boroszlóban. «Nincs a világon hölgy — kiált föl színészi pathosszal — a kit inkább óhajtának nőül.» S bár nem kap elutasító választ, még ugyanez évben föleleveníti a krakói udvarnál régi tervet, hogy a Kázmér egyik leányának kezét megszerezze, s midőn ez megint nem sikerül, újra a császárt kívánja rokoni kötelekkel minden áron magához láncolni. Ezúttal személyesen keresi föl a cselszövények e másik nagy-

mesteret, s megkeri egyetlen leányának, Kunigundának kezét, bár ez még ekkor csak öt éves gyermek. E találkozás azonban, mely eleinte bűgő galambpárrá változtatta a gazdát és vendégét, kenyértörésnél hirtelen ismét a régi két ellenséget állítá szembe egymással, ezúttal engesztelhetetlenül. Mátyás búcsúzás nélkül hagyta faképnél a császárt. S midőn ekkor Frigyes osztrák-lengyel-cseh szövetséget alakított ellene, ő, a kivel nyílt harcban állott: Podiebradnak tett szövetségi ajánlatot s csakugyan időt is nyert.

Élete legválságosabb napjaiban, 1471-ben, midőn az urak összeesküvéséről értesült, merészen újra megkérte a lengyel hercegnő kezét, holott jól tudta, hogy a krakói udvarnál már királyságával is leszámoltak. De most is időt kellett nyernie s elbizottá tenni ellenségeit.

1476-ban újra nagyobb szabású actiót indít meg. Azon fáradozik, hogy a császár, a francia király és Merész Károly burgundi herceg között a pápa ellen tervezett nagy szövetség ellensúlyozására, a pápa vezérlete alatt egy nagy coalitiót hozzon létre, melynek nagyobb sikerere ő maga a nápolyi király leányát, ugyancsak a nápolyi király fia pedig a burgundi herceg egyetlen leányát vegye nőül. De igyekezete csak annyiban sikerült, hogy a nápolyi király leányának kezét elnyeré. S így, miután a Habsburg, Jagello, Hohenzollern, Wettin és Sforza házakból nem kapott feleséget, vegre az Aragoniai háznál ért célhoz. Ha már Éjszak-Európában nem szerezhett magának rokoni összeköttetéseket, legalább Olaszországban (Nápolyban, Ferrarában) vetette meg a lábát.

1477-ben megkezdődtek a Frigyes elleni háborúk. S midőn első hadjárata folyamán úgy vélekedett, hogy «személyében a császár immár fölismerhette a legfélelmesebb ellenség és a legértékesebb szövetséges tulajdonságait», nem hogy békét, hanem egyenesen szoros szövetséget ajánlott neki ismét. S mivel a maga számára már nem tervezhetett új házasságokat, arra akarta rávenni a császárt, hogy sógorának Frigyes hercegnek adja át a milanói fejedelemséget s ugyancsak neki adja nőül egyetlen Kunigunda leányát. Ily módon akart kerülő úton rokonságba jutni a császárral s egyszersmind Milanóban is érdektársat nyerni.

Viszont a cseh kérdésben 1479-ben, miután az 1478-iki egyezség már kielégítően biztosítá az ő hódításait, föláldozta

az előbbi alkudozások alkalmával (Boroszlónál) tüntetve föl-sorolt szövetségeit.

A török kérdésben pedig nem habozott Dsem herceget «szeretett testvére»-nek elfogadni, sőt számára minden erejét följánlani, hogy őt «atyai birodalmába visszavezesse», azaz hogy magának teljesen lekötelezze. S éveken keresztül egész diplomatiái apparátusát mozgósította, hogy Deemet kezére kerítse.

Beatrix-szal kötött házassága óta Olaszországot is mind jobban belevonta politikájába. Céljai szerint szötte a saját érdekeit az érdekek azon szövevényébe, melyek a felsziget kis es nagy hatalmasságait egymás mellett szakadatlanul új meg új szövetségekbe sorakoztatták. Először is — az Adriai tenger partján erős állást akarván elfoglalni — az olasz hatalmakkal (nápolyi király, florenczi köztársaság és Milanó) Velence ellen kezdett alkudozni. Majd midőn e hatalmaknak úgymondott szűkkeblűségén (mert hiszen ők is csak a magok érdekét nézték) fölháborodott, «merész fordulattal» egyenesen Velenczéhez fordult szövetségi ajánlatával, kijelentvén a diplomatiái őszinteség szokásos hangján, hogy «a halhatatlan köztársaságot minden más állam elébe teszi, és barátságát minden más hatalom jóakaratanál többre becsüli». (1484.)

1486-ban a pápa ellen föllázadt Boccolino de Guzzino leküzdésére följánlja szövetségét VIII. Inczének, kevéssel utóbb meg elfogadja a pápa ellen lázongó Ancona város védnökségét, csupán hogy a pápával szövetségben álló Velenczének ártalmára legyen.

Majd midőn remelte, hogy e lépésével a pápát kiragadhatja Velenczével való szövetségéből: nemcsak hogy kész lemondani az Ancona város védnökségéről, hanem még segítséget is ígér annak megfékezésére.

1489-ben, hogy Velence követe hét évi szünet után ismét megjelent Budán, oly kitüntető szívességgel fogadta őt, mely mindenkit bámulatba ejtett. S nem sokkal később ismét fölháborodással írt e követ «szemtelenységéről», hogy pár hét múlva megint fényes egyházi és udvari szertartások közt tűntesse ki őt.

Ugyanez időtájt Ausztria leendő urával, Miksa római királlyal, tervez örök szövetséget.

Életének utolsó éveiben a Beatrix-szal való viszonya is

mindinkább diplomatiái jellemet ölt. Hitvesi vonzalma és ragaszkodása évek múltával, midőn az apa törvényes gyermekét, az uralkodó természetes örökösét hiába várja: mindinkább a Korvin János iránti atyai szeretetre változik át. Ez az ő szívének legmélyebb, legőszintébb érzelve, mely megfelel a politikus azon kínzó vágyának, hogy halála után fia örökölje a koronát.—

Ez az érzelem és vágy vezérli őt az utolsó időben politikájában is. Mindent elkövet, a Beatrix háta mögött is, hogy Korvin Jánosnak a hatalom és rokonszeny biztosítékait környezetében, az országban, sőt a külföldön is megszerezze. S midőn látja, hogy ennek ellenében Beatrix, ez az eszes, művelt, uralkodni vágyó, szívós és szenvedélyes nő, minden úton a saját trón-öröklésének biztosítására törekszik: a gyöngédség, kérelem és logika minden eszközeit kimeríti, hogy őt e tervéről lebeszélje, kivihetetlenségéről meggyőzze, s fiának megnyerje. «A magyarok — úgymond egy ízben — készek magokat inkább fölapríttatni, mintsem hogy asszony-uralom alá vessék fejöket... Aztán nem is szeretik őt (Beatrixet). . . . A vége az lesz, hogy még majd legnagyobb ellenségét: Frigyeszt választják meg, a ki mindkettőjüket csúfosan kiűzi az országból. . . .» S holott Beatrix «sohajtsaival, könnyeivel és indulatos kifakadásaival» ostromlá őt, hogy óhajtságának engedjen, viszont Mátyás gyöngéden elhitetni íparkodik vele, hogy János herczeg anyja gyanánt fogja őt tisztelni és méltó ellátásban részesítendik.

Kiapadhatatlan türelmét gyötrő betegségében sem veszíté el Beatrix iránt. Reményéről, hogy végre is megnyerheti őt, ekkor sem mondott le, s utolsó rettenetes fájdalmai közepett, üvegesedő szemei is ezt a vágyát és kérését tükrözik.\*)

## VII.

A nemzeti fejlődésnek egy erőteljes nyilvánulása emelte őt a trónra, oly időben, midőn az olasz renaissance átalakító és teremtő működését ép megkezdette. Nálunk ez az időszak — hosszú béke után következett nehéz viszonyok között — merész

---

\*) . . . Nunc filium ante stantem, nunc reginam intuetur, veluti aliquid admoniturus dicturusve. (Bonf. dec. III. lib. 8.)

ösztönöket keltett, a hadi erényeket megújítá, a politikai önállóságot és szabadságot megnövelte. Olaszországban pedig a politikai szabadság csökkenése mellett a teremő szellem magas lendületét hozta létre.

A körülmények ez összetalálkozása csodálatosan kedvezett a nagyságoknak. A Mátyás egyéniségét is kifejleszté: lángelméjét becsvágya szolgálatára rendelte.

Kortársai csodagyermeknek tartották; kora érettségét, eredetiségét, eszének terjedelmét messziről is látjuk és csodáljuk. Már kezdetben eltér a megszokott iránytól s később sem jár soha taposott úton. A dolgoknak nem csupán fölszínét látja, hanem teljes belső szövevényét és alkotását is, gyorsan, egyetlen szempillantással fogja föl és tekinti át. Tehát nem külső benyomások szerint ítéel. Ítéelő tehetsége teremő erővel párosúl, mely őt, koronás fő letére, újítóvá és föltalálóvá teszi, s egyidőben az elmélet és gyakorlat emberévé. Ily szellemnek nyilvánulnia kell, természeti kényszerűségből s nem csupán akaratból. Holott akarata is csakhamar kifejlik, bátorsággal és rugékonysággal társul, melyek bármely pillanatban készen találják a reactióra, cselekvésre. Minden rendkívüli ebben a tág és nagy erejű szellemben, mely egyaránt hajlandó és képes a legnagyobb túlzásokra és ellenmondásokra. Féktelen indulatok türelemmel és önuralommal, lovagiasság és igazmondás színleléssel, gög és méltóság gyöngédséggel, előzékenységgel, elbizakodottság nyájassággal, vakmerőség óvatossággal, önzés nagylelkűséggel párosúlnak benne — szokatlan arányokban.

Typusa a mindenben kiváló, sokoldalú embereknek, melyeket — mint Alberti, Leonardo da Vinci, Lorenzo de' Medici — százával termett akkor az olasz félsziget. «L' uomo universale», magyaros és egyéni (egy szóval: katonás) vonásokkal. S végeredményében kosmopolita, mint az olasz lángelmék, kik fejlett, öntudatos egyéniségek uralmát, jól érzett felsőbbségét hazájok határain túl, az egész világra ki akarják terjeszteni, s ott találják jól magukat a hol hódításokat tehetnek.

Ily uralkodó nemcsak a saját tehetségeit, hanem országát is eszközül használja föl nagy céljaihoz, sőt — az olasz tudósok és művészek módjára — külső országi embereket és külső országokat is. S itt benn azokat az intézményeket fejt ki és alakítja át első sorban, melyek tervei megvalósítására múlhatatlanul szükségesek.

Újjá teremti a hadászatot. Eleinte a megyei nemesi banderiumok számát igyekszik emelni. Zsigmond király korában 30 jobbágy után állítottak ki egy fegyverest, ő keresztül viszi már 1458-ban, hogy 20, majd 1463-ban, hogy 10 jobbágy-telek után szereljenek föl egyet. Ugyanekkor megkezdí a «királyi dandár» létszámának szaporítását — zsoldosokkal. Ez úton, szakadatlan háborúi folyamán, fölhasználva az itthon s a meghódított országokban kínálkozó forrásokat, megalakítja az első magyar királyi hadsereget, melynek magvát békés munkától elszokott, edzett és vak engedelmességhez szoktatott cseh és morva zsoldosok képezik: az úgynevezett fekete sereg, testét pedig a magyarokon és székelyeken kívül rác és német zsoldosok, melyek köré a nemzeti honvédelem régi elemei, valamint a teljesen kiképzett hajóhad, tüzérség, mechanikusok, mesteremberek csoportosúlnak. Tehát nem az Olaszországban szokásos, már elfajúlt condottieri-minta után indul, melynél a hadsereg tulajdonosa maga nem katona, hanem a Macchiavelli óhajtása szerint: «... A fejedelem alkosson magának hadsereget és maga szálljon táborba... Csak egyetlen czélja, egyetlen gondolata legyen: a háború művészete... Olvasgassa a történetet (a rómaiakét), tartsa szemmel a múlt idők nagy fejedelmeinek példáit s vonjon azokból tanulságot...»

Hogy hadseregét föntarthassa, átalakítja, jövedelmezőbbé teszi az országos adót. 1467-ben merészen eltörli a már több mint egy évszázad által szentesített «lucrum cameræ»-et, összes mentességeivel s a kincstári adót hozza be. Majd midőn az adózás rendszeres átalakításának lehetetlenségét belátja, az adónak időről időre való fölemelésére szánja el magát s kezdí évről évre megszavaztatni a lucrum cameræ helyett a subsidiumot: 18 denár helyett egy aranyat portánként, olykor füstönként.

Végre megteremti a diplomatiát, melyben a magyarokon — leginkább humanista műveltségű papokon — kívül, németek, csehek és főleg olaszok is szolgálják érdekeit.

Ez alapon emelkedik föl a királyi hatalom, miután a maga számára lefoglalta a társadalom java erejét. Oly időben, mikor a királyság s az állam-kormány még egy személyben egyesül, s a törvények hiányosak, esetlegesek: a Mátyás hatalmas egyénisége — mely a küzdelemben csak erősödött — mindent absorbeálhatott. Az állam legfőbb érdekei egészen az

ő kezébe mentek át, az országgyűlésnek egyéb tennivalója sem maradt, mint hogy hétköznapi szükségleteit kielégítse. Ily módon a fő- és meggyarapodott köznemességet, melyek megválasztatásakor egy pillanatra nemzetté egyesültek, mihamar az ő terjeszkedni vágyó alakja födi el. A nemesi társadalom azon két nagy csoportja, mely a XV. század közepén farkas-szemet nézett egymással, a Mátyás uralkodói egyéniségének nyomása alatt megfélemedezik egymásról, egyszerre hallgat el, együtt lázad föl (1467.), esküszik össze (1471.), s tanul meg engedelmeskedni.

E zsarnoki uralom alatt tehát sokat veszít a nemesi szabadság, de nyer a rend és a közjólet. Mert az erőknél azon nyilvánulása az Albert király halála után, nem volt elválasztható nagy küzdelmektől, viszályoktól, s tömérdék nyomorúsággal és szenvedéssel járt, melyek most, öntudatos, szilárd vezetés alatt, egyszerre lecsillapodnak. A kitörni akaró elégedetlen vagy garázda elem a megizmosodott köz-hatalommal találja szemben magát s visszahúzódik vagy bünhödik. A külső ellenségtől is aránylag hamar megtisztul az ország.

Ez állapotból legtöbb hasznót a társadalom alsóbb rétegei húznak: a birtoktalan kis-nemesség és a jobbágyság, melynek tehetetlen testén szokott végigtaposni minden belső mozgalom. Elkövetkezik az a — középkorban ritka — időszak, midőn, ha valaki adóját megfizette, aránylag nyugton élhet; leszámítva a rendőrtelen, fölfegyverzett társadalom erőszakosságait, melyeket azonban ez az uralkodó szintén csökkenteni tud a nagy törvénykezési csődületek megszüntetésével, a fegyver-viselésnek közgyűléseken való korlátozásával s a megyei önkormányzat fejlesztésével.

Azonban az ellentétek fönmaradtak, a hamuban a parázs izzott tovább. A köznemesség a béke és a megyei önkormányzat e fejlődése alatt folyton gyarapodott erőben, öntudatban; a nagyobb birtokú és főnemesség (proceres et magnates) s a világias szerepű főpapság pedig a legfőbb hatalom közvetlen közelében és a legmagasabb méltóságok birtokában, most is megőrizte régi önérzetét. Amaz, mint emez, egyformán terjeszkedésre, hatalomra, szabadságra vágyakozott.

Szinte előre lehetett látni, hol fog végződni ez az állapot. A lángelme, ki a maga képére és hasonlatosságára akarta teremteni az embereket, csak átmeneti állapotokat tudott létrehozni.

Midőn a kiváltságos társadalom erőre és önérzetre kapva, a királyság és kormány elkülönítése felé haladt, ő csak ideiglenesen, saját életére egyesíthette a kettőt oly szilárdúl a maga személyében. Mikor meghal, egyszerre föltárul előttünk a fő- és köznemesség külön tábora, amaz a mint a hatalom tüzenél melengetődzik, emez pedig a mint duzzogva, de mind nagyobb egységgel és hévvel tör befolyásra. A visszafojtott erők e lázas, szenvedélyes mérkőzéseiben az előbb túl magas királyi tekintély hirtelen alásülyed. S vele együtt az egész nemesi társadalom is, mely a katonáskodástól elszokván, a magyaros hadi erényekből kivetkőzött s erkölcsére és világnézetére nézve is hova-tovább az élvezetvágyra hajló olasz renaissance befolyása alá került.

Összetörte, eldobálta az ő alkotásait, melyeket nem értett meg és nem bírt el. A zsoldos királyi hadsereget, a subsidialis adózást, a magyar királyi diplomatiát s az ezeken épült összes hódításokat.

Az 1492-dik évi I. törvényczikk kétségbeejtő általánossággal kötelezi az új királyt: «Item novitates . . . per quondam Mathiam regem introductas . . . aboleat . . .» A Mátyás király összes újításait törölje el.

Valóban újító volt ő; messze előtte járt korának. Elhányta a régi intézményeket, melyek, mint a szűk ruha, akadályozták lelkének bő lélekezését, mozgékonyosságát. S egyszerre, minden átmenet nélkül alkotott, hogy alkotásait azonnal használhassa is. Nem lassú, rendszeres munkával, szoktatással, az utódok számára, hanem gyorsan, erőszakosan, egyedül a saját céljaira. A benne lakó öserő az újonnan föltűnt hatalmas, ragyogó, de idegen műveltség felé vonzotta, s ettől megtermékenyülve lehetetlen politikai célok felé hajtá: országok fölhasználására, meghódítására, császárságra, törvénytelen fi-utód keresztül erőszakolására oly nemzetnél, melyről jól tudta, hogy még az asszony-uralmat sem szenvedheti. Az ébredező magyar nemzeti szellem mint magyart emeli trónra, kitől összes érdekeinek megvalósítását reményli, s ő idegen eszmék kultuszának hódol, a saját céljait, a szokottól elterő irányban, idegen, követhetetlen úton keresi.

Ez az ő tragikumuma. Megbontja a világrendet, itthon: erőszakos újításaival, külföldön: hódításaival. Az úr mind mélyebbé válik közte és kortársai között. . . Ő maga ugyan



nem bukik meg, ennél sokkal erősebb, de halálával megbuknak összes alkotásai, az űrt ezek tetemeivel töltik be.

Innen az ő alakjának különböző perspektívája.

Az olasz művész- és tudós-világ szemében igazi nagyság: Mathias Corvinus Augustus, borostyán-koszorúval a fején; az európai hatalmak s főleg szomszédai előtt: veszedelmes, tűrhetetlen hódító; a magyar nemesi társadalom szemében: zsarnok. «Immár elmélkedjünk arról — írja Szapolyai alig két héttel ura halála után — hogy Magyarországot a szorongattatástól és elnyomástól, mit ekkorig szenvedett, megszabadítván, régi szabadságába helyezzük vissza.» A nép pedig, melyet a nemesi szabadságok apálya nem érdekelt, sőt a kisebb nemesiség is, mely az apályt messziről nem érezte: a hatalmasok megfélemezőjét, mindeneknek erős karú, igaz bíróját látta, és halálával az igazság halálát siratta benne.

S hírneve, melyet egyéniségével és sikereivel kiküzdött, később: mikor már nem terheit, hanem hiányát érezték, «a hanyatlás szomorú korszakában, a föntartó, majd feltámasztó erő egyik alkotó elemét képezé»; ma pedig — mely trónjára ültette — az egész nemzetnek dicsősége s erejének történelmi jelképe Nyugat felé.

CSÁNKI DEZSŐ.

## AZ ATYAFIAK.

Regény.

Hatodik és utolsó közlemény. \*)

### XXIII.

De bármennyi mondani valójok volt egymásnak, egyelőre még nem juthattak hozzá. Az ajtó ismét megnyílt s új vendégek léptek a terembe, oly vendégek, kik nem szokták észrevenni, vajon szívesen látják-e őket vagy nem, és gyökeret vernek ott, a hol megtelepedtek.

Horthy Bálint úr sompolygott be nagy alázattal az ajtón, uszályában hurczolva, mint rendesen, három nagyreményű fiát.

— Ezer bocsánat, hogy alkalmatlankodni bátorkodunk. Kedves Blaskó sógorunk meghívta villás reggelire az egész családot, de én és fiaim nem akartuk elmulasztani az alkalmat, hogy bemutassuk tiszteletünket a híres művésznőnél, ki tegnap annyira elragadta lelkünket, ragyogó énekével. Én Horthy Bálint vagyok, Loósy-rokon; ezek a fiaim, mindnyájan nagy tisztelői a művészetnek, erre neveltem őket.

— Nagyon megtisztelnék uraim — mondá Dóra, kissé csodálkozva a furcsa bemutatáson.

— Fiúk, hódoljunk a művészetnek! — kiáltott lelkesülten Horthy úr, s mialatt mind a négyen mélyen meghajoltak Dóra előtt, oda sugott első szülöttjének: — Mondj valami szellemes ötletet.

Aladár úrfi rögtön készen volt a szellemes ötlettel.

---

\*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 169., 170., 171., 172. és 173. füzeteiben.

— Nem rekedt be nagysád a tegnapi énekléstől?

— Nem — felelt Dóra nevetve.

Horthy Bálint úr e pillanatban észrevette Olgát, ki felrevonultan állt eddig a terem végén. Arcza kiderült, szemében kimondhatatlan jó akarat és szeretet fénye lobbant fel, s mintha semmi sem történt volna köztük tegnap este, elragadtatva felkiáltott.

— Ah! itt van a kedves Olga is, a mi szeretett rokonunk. Fiúk, hódoljunk a báj előtt!

És mind a négyen, épen olyan mélyen, vagy még mélyebben, mint az előbb a művészet előtt, meghajoltak most a báj előtt. Olgát oly zavarba hozta a rokoni szeretetnek e nagy kitörése, hogy nem tudta, bosszankodjék-e vagy nevéssen, vagy átengedje magát a Horthyak atyafiságos érzelmeinek. De mivel látta, hogy a Horthyak addig föl nem emelkednek meghajlott helyzetökből, míg nem szól hozzájuk valamit, zavartan, halkan mondá:

— Isten hozta, Horthy úr!

— Nem úr, nem úr — kiáltott szeretettől áradó hangon a Horthyak feje — nem úr, hanem bácsi! Hiszen rokonok vagyunk. — Igen, én fennen dicsekszem, hogy rokonok vagyunk. Igen, a Horthyak mindig rokoni érzellemmel viseltettek irántad. Úgy-e tegnap este is megvédtünk Andor durva támadása ellen. Úgy-e, emlékszel, mily lovagiasan viseltük magunkat irántad? Oh engedd meg hát, hogy rokonilag tegezzek! Oh tégy boldoggá azzal, hogy barátságosan felém nyújtod kezedet!

— Szívesen, ha ez önt boldoggá teszi — mondá Olga mosolyogva s beletalálva magát a helyzetbe.

Horthy úr megragadta a feléje nyújtott kis kezét és melegen felsóhajtott:

— Ez a kéz! oh ez a kéz boldoggá tenne akárkit. Fiúk, csókoljátok meg kedves rokonunk kezét.

Ezzel oda tartá Olga kezét mindegyik fiú orra alá, s mielőtt a leány elránthatta volna, mind a három fiú egymás után czuppanó csókot nyomott reá.

— Egészen zavarba hoznak, uraim — mondá Olga, midőn végre kiszabadíthatta kezét lelkesült rokonainak hatalmából.

Aladár felbátorodva előbbi szellemes ötletének sikerén, ismét megkoczkáztatott egy újabb ötletet.

— Oh rokon! nevezzen engem is bácsinak, Aladár bácsinak — mondá epedő sóhajjal.

— Ostoba! ne bácsiztasd magadat — mordult rá halkan Horthy úr, oldalba ütve elsőszületettjét — hanem hódítsd meg és vedd feleségül . . . Hallom — folytatá aztán Dórához fordulva — hogy nagyságod műkedvelő daljátékokat készül rendezni szerény városunkban. Ha dalnokokra, lesz szükség, ajánlom a fiaimat, egyenesen arra neveltem őket.

— Van hangjok? — kérde Dóra mosolyogva.

— Nekünk? — kiáltott Aladár, büszkén kifeszítve mellet. — Úgy ordítunk, mint a bölömbika.

Az érdekes társalgást itt felbeszakítá az inas, ki a terembe lépett, átadni Horthy úrnak a kegyelmes úr izenetét, hogy a nagyságos rokonság már az asztalnál ül.

— Akkor siessünk, mert mindent fölesznek előlünk — kiáltott Horthy Bálint úr. — Oh az az evés! mily sanyarú természeti kötelesség! Íme, el kell hagynunk miatta a legbájosabb hölgytársaságot. Fiúk, hódoljunk a báj előtt!

Mind a négyen mélyen meghajoltak Olga előtt. Horthy úrnak azonban eszébe jutott, hogy a művészetet sem szabad elhanyagolni, s újra felkiáltott vezénylő hangon: .

— És a művészet előtt! És miután mind a négyen meghajoltak Dóra előtt is, Horthy Bálint úr orozva elkapta Olga kezét, megcsókolta és diadalmasan felkiáltott: — Vízontlításra a tettek mezején!

— Oh! milyen emberek! — szólt Olga, megrázkódva, mintha hideg borzongatná, midőn a Horthy-ág kivonult a teremből.

— Úgy látom, kedvesem, sokan epednek ez aranyos kezecskéért — mondá Dóra csintalan mosolylyal. — Itt mindjárt három között válogathatna. Hát még a többi!

— Mind ilyenek — kiáltott Olga, undorral fordítva el arcát — mind ilyenek . . . csak egy . . . tovább nem szólt, s mint a tetten ért gyermek, zavartan elhallgatott.

— Egy tehát mégis van — mondá Dóra mosolyogva. — Nos az az egy . . .?

— Azt az egyet áthidalhatatlan mélység választja el tőlem . . .

— Remélem, nem Geréb László az az egy — szólt Dóra nevetve.

— Eh! — felelt Olga, oly megvetéssel fordítva el fejét, mely minden szónál többet mondott.

— Még csak egyet kérdek, kedves gyermekem, s ne gondolja, hogy üres kíváncsiság vezet. A míg Geréb László halott-nak tartott engem, nem kérte meg az ön kezét?

— Úgy emlékszem — felelt Olga szórakozottan, mintha nagyon messziről kellene összeszedni emlékeit — nagynéném beszélt valamit róla.

— Jól van, most már eleget tudok — mondá magában Dóra. — Nos? keres valaki? — kérdé belépő szobalyányához fordúlva.

— Tardy Ákos úr kérdi, bejöhet-e nagyságodhoz? — mondá a szobalyány.

— Mindenesetre, vártam reá — felelt Dóra, s mialatt a szobaleány visszavonult, Olgához fordúlva folytatá: Régi kedves ismerősöm. Tegnap este találkoztam vele, s megígérte, hogy elútazása előtt még meglátogat.

— Fogadja el, asszonyom — mondá Olga gyorsan, izgatottan — de én nem maradhatok itt.

— Ella unokatestvére, nem ismerős vele?

— Nem maradhatok itt, nem találkozhatom vele, most nem! — kiáltott Olga, reszketve az izgatottságtól. — Mutasson utat, merre menjek el, hogy ne találkozzam vele?

— Itt van az a bizonyos egy — gondolá magában Dóra, mialatt figyelmesen szemlélte a reszkető leány kipirult arczát. Azután fenhangon hozzátevén: — Vonúljon szobámba, kedvesem; itt háborítlanul bevárhatja Ellát.

— Köszönöm — felelt Olga mohón — ott maradok... Es elsietett az ajtón, melyet Dóra kinyitott előtte.

Csaknem ugyanazon perczben lépett be Ákos a főajtón.

— Tehát ő az az egy? — mondá magában Dóra a belépő elé sietve és kezét nyújtva neki. — Isten hozta, kedves barátom. Nagyon szép öntől, hogy nem feledkezett meg régi ismerőséről.

— Szavamat adtam — felelt Ákos — de csak rövid ideig maradhatok. Még a délutáni vonattal el kell utaznom.

— Ez a rövid percz is elég nekem annak bebizonyítására, hogy nem feledkezett meg rólam. De ha ön barátnőjének ismer el, még e rövid percz alatt is, melyet nekem szentelt, alkalmat adhat arra, hogy baráti kötelességemet teljesítsem. A barát kötelessége a vigasztalás, és az ön arcza oly borús, szemében

oly levertseget látok, hogy nagyon, nagyon szeretném megvigasztalni.

— Számomra nincs vigasztalás — felelt Ákos komoran.

— Ki tudja? Ha megnevezné bánatát, talán meg tudnám találni vigasztalását.

— Köszönöm részvétét, asszonyom, de én nem akarok vigasztalást.

— Bocsásson meg barátom, ha talán kíváncsinak látszotam; higye el, nem az vezetett. Hagyjuk el hát e kérdést, és beszéljünk másról. Egy nagy kérésem van önhez.

— Parancsoljon velem

— Elbúcsúzott már Ellától?

— Most akarok hozzá menni.

— Nincs itthon, de nem sokára megjö. Úgy-e, nem fogja azt tenni, hogy búcsúzatlanul távozzék tőle?

— Nincs rá okom, hogy megsértsem. És ha marad rá időm —

— Maradnia kell. Ezt kérem öntől, ezt ígérje meg. Ígéri? Szavára?

— Ha ön erre oly nagy súlyt fektet, ígérem.

A szobaleány belépett és hangosan jelenté:

— Geréb László, ő nagysága. Oszlányi Pál, ő nagysága. Venter Ignác úr.

— Itt van az egész had — szólt nevetve Dóra. — Hagyjon egy perczre magamra, barátom, nagyon tragikus jelenet fog itt lefolyni. De csak úgy bocsátom el, ha megígéri, hogy nemcsak Ellához, hanem hozzám is visszajő. Adja rá kezét.

— Biztosan itt leszek — mondá Ákos, kezét nyújtva.

— Úgy hát elbocsátom most — szólt Dóra, mindkét kezében tartva Ákos kezét s nem mutatva, hogy észrevette belépő három vendégét — de ne feledje, szavát adta, hogy nem utazik el, míg nem találkozott velem.

— Szavamat adtam. Viszontlátásra! — felelt Ákos, megfordulva s az ajtó felé indulva. Könnyű főhajtással üdvözölte az útból kitérő három alakot s kilépett az ajtón.

## XXIV.

Geréb László, Oszlányi Pál és Venter Ignác urak ünnepélyes tartással, meghatott arczczal és tetőtől talpig feketében

jelentek meg Dóra előtt. Söt László megengedte magának azt a fényűzést is, hogy zsebkendőjét szemén tartotta. Az első pillanatban, midőn a szobába lépve megpillantotta neje mellett Tardy Ákost s hallotta búcsúzó szavaikat, kissé meghökken s nem tudta, milyen kifejezést öltesen arczával; de midőn távozni látta Ákost, gyorsan visszatálta magát szerepébe, újra megtörölte szemét zsebkendőjével, intett társainak, s mind a hárman lassú, ünnepélyes lépésekkel Dóra felé közeledtek.

— Kedves Dóra — kezdé László fájdalmasan lemondó hangon — eleget tettem kívánságának s eleje vezetem az ügyvédet, ki meg fogja önt szabadítani bilincseitől. Hogy a dolog gyorsabban menjen, tanút is hoztam, régi ismerőse, Venter Ignác személyében . . . Ah . . . !

Nem szólhatott többet, a megindulás elfojtá hangját, mialatt Venter Ignác sötéten és morogva meghajtá magát, és Oszlányi, ki szintén meg volt hatva, egy összehajtott ívet nyújtott át Dórának.

— Ezt kell aláírnom? — kérdé Dóra.

— Ezt — felelt az ügyvéd, meghatott hangon.

Dóra átolvasta az íratot, megforgatta, újra átolvasta, gondolkozni látszott felette, mialatt a többiek aggódva kísérték mozdulatait. Végre megfordúlt, és az íratot magasra tartva — felkiáltott:

— Ezt én nem írom alá!

— Nem írja alá? — ismétlé rémülten László.

— Nem! — kiáltott Dóra határozottan.

— De az elváláshoz okvetetlenül szükséges, hogy ezt aláírja — szólt közbe Oszlányi.

— Én nem akarok elválni férjemtől — mondá Dóra oly tekintet vetve e boldog halandóra, melyből ki lehetett olvasni, hogy nem a túlságos szerelem tartja vissza az elválástól.

— Most már megint nem akar elválni — kiáltott az ügyvéd, összecsapva kezeit. — Ön tette-e bolonddá férjét, vagy az tett bolonddá engem?

— Egy bolond százat csinál — jegyzé meg Venter Ignác, zárjelben.

— Mit jelent ez, asszonyom? — kérdé László, most már nem szerepet játszva, hanem egész komolyan véve dolgát. — Félórája sincs, hogy itt e helyen megegyezett velem elválá-

sunkra nézve, és most minden ok nélkül megtagadja az aláírást. Talán újból felébredt szívében hozzám való szerelme?

— Oh nem! — felelt Dóra gyorsan . . . Ezt még tréfából sem tudnám mondani. Megegyeztem az elválásban, mert akkor nem láttam benne mást, mint eszközt arra, hogy megszabaduljak öntől. De azóta megtudtam, hogy ez elválás önnek a kezébe fog eszközt adni, hogy más nőt vehessen — és azt nem akarom.

— Mit érdekli az önt, ha egyszer megszűntem férje lenni?

— Érdekel, mert azt a leányt én másnak szántam.

— Másnak szánta! Nagyszerű! És ugyan kinek szánta? Talán épen Tardy Ákosnak, kinek az előbb itt szorongatta a kezét?

— És ha úgy volna?

— Ah! úgy van! És mivel érdemelte ki Tardy Ákos e meleg érdeklődést?

— Légy feltékeny — sűgá Venter Ignác sötéten.

— Nem kell engem erre biztatni, a körülmények elég világosan szólnak — kiáltott László, nagy fölhevülésbe dolgozva bele magát. Most már tisztán látom az egész cselszövényt. Ön azt a nagy vagyont, mely Olga kezével jár, a szeretőjének akarja megszerezni.

— Igazán? — kérdé Dóra kétségbeejtő hidegvérrel.

— Többé nem ámít el, asszonyom! Hiszen most emlékszem, Tardy Ákos régi ismerőse önnek.

— És tudjuk, mit jelentenek e régi ismeretségek a kulisszák közt — tévé hozzá sötéten Venter Ignác.

— Úgy van! — kiáltott László homlokára ütve. — Oh én vak! hogy ezt eddig nem láttam. Mily gyönyörű terv! Megszerezné kedvese számára a nagy vagyont, hogy azután ketten élvezzék a szegény áldozat rovására. — Nagyon szépen gondolták ki, asszonyom, de elfeledték, hogy még én is itt vagyok. Ön akarja, hogy férje maradjak; jól van, férje vagyok, és élni fogok jogommal.

— Kíváncsi vagyok rá — mondá Dóra nyugodtan.

Oszlányi eddig elképedve hallgatta Lászlónak mindegyre hevesebb kitöréseit, végre azonban nem állhatta meg, hogy halkan meg ne kérdezze, vajon komolyan veszi e dolgot?

— Komolyan? — kérdé László meghökkenve s egy pillanatra kiesve szerepéből. De az ihlet csakhamar ismét meg-



szállta. — Még azt kérded, komolyan veszem-e? — kiáltott nagy pathosszal. — Hát van-e ennél komolyabb dolog a világon? Egy férj, a ki rájött, hogy megcsalta a felesége!

— Én mindjárt párbajra hívnám a szeretőt — jegyzé meg Venter Ignác vérszomjasan.

— Ez lesz első teendőm. Oh! velem nem lehet paczkázni a becsület dolgában . . . Venter Ignác, te vagy segédem. Menj rögtön Tardy Ákoshoz és hívd ki őt nevemben.

— E megbízás gyönyörrel tölti el lelkemet — morgott elégtelen a sötét férfiú.

— Párbaj! — kiáltott ijedten az ügyvéd. — Ez törvényellenes dolog.

— Ne féljen — szólt Dóra nevetve — a színpadi párbajok meg vannak engedve.

— Nevezzen, asszonyom — kiáltott László, — nemsokára fogait csikorgatja és én fogok kacagni. Előbb kedvesével végzett, aztán önnel . . . Most már nem mondhatja, hogy nincs okom a válóperre . . . Botrányt akart? Jó! Meglesz a botrány, és ha ön nem akarta, hogy enyém legyen a gazdag örökösnő, az ön pártfogoltjáié sem lesz, esküszöm . . . Venter Ignác — fordult hősi elhatározással sötét segédjéhez — végezd tisztet!

Ezzel nagy méltósággal kísértált a szobából.

— Mit fog mondani a feleségem! — kiáltott Oszlányi kétségbeesetten és sógora után sietett.

— Megyek végezni szörnyű tisztemet — mondá Venter komor ünnepélyességgel és fenyegető tartással Dóra elé lépett. — Pisztoly, kard, vér, halál, botrány, ez az én elemem. Nem reszket, asszonyom?

— Maga csak sűgő volt, maga nem tud olyan jól játszani, mint László — felelt Dóra nyugodtan.

— Jó! Majd meglátjuk! Majd fog még reszketni, ha fejére zúdul az országos botrány. Be fogjuk bizonyítani, minden rosszat be lehet bizonyítani. A világ rossz, az asszonyok rosszak, mindenki rossz. Ez az én világnézetem. Viszontlátásra a törvénytörő előtt!

Fenyegetőleg megrázta kezét és fejét, s nagy ünnepélyességgel távozott a szobából. Dóra egy pillanatig elmerülten állt helyén, lehajtva fejét; azután vállat vont és elnevette magát.

— Hogy valami csínyt fognak kigondolni, arra el voltam készülve; de ennél jobbat vártam. Hanyatlík az én szegény férjem, hanyatlík.

## XXV.

— Vendége volt, kedves Dórámm? — kérde Ella, a szobába lépve.

— Még pedig kétféle — felelt Dóra vidáman. — A rosszán már túladtam, a java még itt van . . . Jöjjön, kedves gyermekem — folytatá, kinyitva ajtaját s beszélve a szobába.

Olga kilépett és lassan, lesütött szemmel, szégyenlősen Ella felé közeledett. Ismét egészen az a kis leány volt, a ki hajdan reszketve lépett szép pártfogója elé, ha rajta kapta valami csínyen.

— Olga! — mondá Ella, megrezzenve.

— És most magokra hagyom önöket — szólt Dóra vidáman. — Az új barátnő szerényen visszavonul a régi barátnők elől.

A két barátnő hallgatva állt egy ideig szemben egymással. Végre Ella törte meg a csendet.

— Isten hozott, édes Olgám . . . Jer, üljünk le egymás mellé . . . Nos, miért nem mozdulsz? miért állsz előttem némán, földre szegzett szemekkel?

— Várom a szidást — felelt Olga, alig hallható hangon.

— Oh te bohó gyermek! — kiáltott Ella elnevetve magát. — Elmúlt már az idő, mikor engedelem nélkül lovamra ültél.

— Bár kitört volna a nyakam, mikor Kapitány ledobott magáról — kiáltott Olga, egyszerre kitörő heves indulattal.

— Olgám! Micsoda kétségbeesett hangulat ez?

— Szégyenlem magamat — felelt Olga, ismét alig hallható hangon.

— Nincs rá okod. Nem is kárhoztat senki. Nekem pedig mindig az én drága kis Olgám maradsz.

— Nincs nyugalmam tegnap este óta — kezdé Olga gyorsan, mohón, alig véve lélekzetet a szavak közt. — Érzem, hogy igazságtalan voltam, hogy csúf, bosszúálló teremtség vagyok. Tegnap már nem juthattam hozzád; azért siettem most ide, hogy bocsánatot kérjek.

— Meg van bocsátva, el van feledve minden.

— De hát ő — megbocsát-e ő is? — kérde Olga szünet múlva és a földre szegezve szemét.

Ella figyelmesen, kutatólag nézett egy ideig a leány lehajtott arczára, s vontatva mondá: — Ő is . . . ? Elhallgatott s ismét a leányt nézte; szünet után, könnyed hangon folytatá: — Ha bocsánatról van szó, még mindig inkább ő várhatná a tiedet . . . Ne beszéljünk többé róla.

— Úgy van, ne beszéljünk — mondá Olga határozottan. Aztán igazi női logikával folytatá: — Nagyon szomorú? nagyon érzi a nyilvános megalázást?

— Nem láttam azóta — felelt Ella könnyedén . . . És te, hogy töltötted az estét? Mit mondasz Dóra énekéhez? Úgy-e kedves művésznő?

— Elútazott már?

— Dóra? — kérde Ella, figyelmesen nézve a leányra.

— Nem Dóra — felelt Olga, fejét rázva.

— Oh! Dóra hosszabb ideig marad nálam. Mükedvelő előadást is fog rendezni.

— Mondd meg neki, hogy megbántam hevességemet. Úgy-e megmondod?

— Dórának?

— Nem Dórának.

— Téged is fel akar kérni, hogy végy részt az előadásban. Hallotta, mily szépen énekelsz.

— Én nem merek többé szeme köze nézni.

— Dórának?

— Nem Dórának — felelt Olga, ismét megrázva fejét és makacsul a földre szegezve szemét.

A szép asszony homloka egy pillanatra elborúlt, a mint komolyan, merengve az előtte álló leányra veté tekintetét. Arczán ismét megjelent az a különös vonás, melyet senki sem vett rajta észre, midőn először merült fel a családban Ákos és Olga házasságának terve. A benső küzdelem ereje gyorsabb dobogása hozta szívét, keble izgatottan hullámozott, lélekzete rövid, szaggatott lett, s egy pillanatig, csak egy rövid pillanatig idegenkedve, féltékenyen, csaknem haraggal nézett régi barátnőjére. De a rövid pillanat ismét gyorsan elfutott, vonásai lesimultak, tekintete ellágyúlt s egy hosszú sóhajással befejezte az utolsó diadalmas harcát. Hirtelen, lopva kitorölt szeme

szögletéből egy áruló könyecseppet, állánál fogva gyöngéden fölemelte Olga fejét és a szemébe nézett.

— Ej! kedves kicsikém — mondá mosolyogva — én azt veszem észre, hogy te egyszerűen szerelmes vagy valakibe.

— Nem, nem, nem! — kiáltott Olga ijedten.

— Nem, nem, nem? És még azt sem mondtam meg, kire gondolk. Így árulja el magát a rossz lelkiismeret . . . Addig sértettétek egymást, addig álltatok bosszút egymáson, míg egymásba szerettetek.

— Ella, nem igaz!

— És én azt mondom, hogy igaz — viszonzá Ella elkomolyodva. — Épen oly igaz, mint a hogy ő szeret téged. Mit akarsz hát vele? Boldogtalanná tenni? Azt nem fogom tűrni. Egyszer már boldogtalanná tettem én, nem engedem, hogy most te utánozd a példámat. Tudom, hogy ő szeret, hogy te vagy életének egyetlen igazi szerelme, s a mit irántam érzett, az csak gyermeki lelkének álma volt . . . és megis mily boldogtalanná tette a fölébredés! Mivé akarod tenni te? Ha nem szereted, miért nem vonúlsz el előle, miért kerülsz útjába? Ha szereted, miért hazudsz, miért tettetsz? Játszani akarsz vele? Azt nem fogom engedni! És ha te nem mondd meg neki az igazat, megmondom én.

— Ne mondd meg! ne mondd meg! — könyörgött a leány összekulcsolt kezekkel.

— Megmondom! Nekem kötelességeim vannak iránta; azt akarom, hogy tisztán lásson. Mondd, hogy nem szereted . . . jó . . . Nem mondd, nem tudsz hazudni velem szemben, úgy-e? Nos hát, én sem fogok hazudni vele szemben, és megmondom neki az igazat!

— Irgalom! Ella, irgalom! — rebegett Olga, a felindúlt szép asszony keblére borúlva.

Ekkor megnyílt az ajtó s Ákos lépett be rajta. Megütődve megállt a két nő láttára. — Mi történik itt? — mormogá zavartan.

— Az történik Ákos — felelt Ella szünet múlva, ismét magához szorítva a leányt, ki Ákos beléptekor riadtan felszökött kebléről — az történik, hogy van két botor teremtés, a kik kölcsönösen megbántották egymást, és most nem akarják megvallani, hogy a megbántásból szerelem lett.

Ákos összerezcent, hosszan, mélyen Olgára tekintett, aztán heves kitöréssel felkiáltott:

— Nos hát igaz, kimondom a valót. Kimondhatom, hiszen vallomásom búcsúzó szavam is egyszersmind. Utolsó találkozásunk ez, és eszembe juttatja az elsőt, és mindazt, a mi utána jött. Azóta nem láttam mást, mint azt a lángoló arcot; azt a könnyben égő két szemet, nem hallottam mást, mint a megsértett ártatlanság, a megalázott büszkeség fájdalmas sikoltását. Az a pillanat, melyben első gyermeki szerelmem megfagyott szívemben, az volt születési percze az újabb, férfiúi, örök szerelemnek. Azóta óriássá nőtt szívemben. Ott hordom és ott fogom hordani síromig. Ezt ki kellett mondanom, és most engedjetek távoznom örökre.

— Kimondtad szerelmedet és távozol örökre — mondá Ella egyre növekedő felindulással — ez a leány elárulta szerelmét és nem hív vissza egy szóval sem. Gyermek, balgák, a kik szenvedtek, mikor boldogok lehetnének! Miért? Mert egy szerencsétlen vagyon áll közöttetek és félték a világ ítéletétől. Mi az a világ, a ti világotok? Az egy pár élődi rokon, a néhány együgyű vagy írgy ember, kiknek első dolga volna kinevetni regényességeket? Hát nem látjátok, hogy a mily megvetendők azok, kik pénzért szeretnek, épen oly nevetségesek vagytok ti, kik a pénz miatt nem mertek szeretni? Hát nem elég nektek az én példám az egyik végleten? Ugyanazt a sorsot kívánjátok magatoknak a másik végleten? De mit bánjátok azt ti? Szeretitek egymást és elhagyjátok egymást örökre, mert nincs bennetek annyi erő, annyi önértet, hogy magatokban keressétek világotokat és merjete boldogok lenni, leha szóbeszédek daczára. Higyétek el, hogy szívemből beszélek, hiszen minden szavammal egy-egy darabot tépek ki belőle s oda dobom áldozatul a ti boldogságtokért.

Mialatt a szép asszony a felindulástól kimerülten, arcát kezével eltakarva a pamlagra roskadott, nagy zajjal felpattant az ajtó és Oszlányiné kétségbeesetten, dúlt arczczal a szobába rohant.

— Érted jöttem, gyermekem! — kiáltott libegve és megragadva Olga kezét. — Bocsánat, kegyelmes asszonyom a testvéri szeretet kétségbeesésének. — Nagy veszély fenyegeti Lászlót — folytatá ismét Olgához fordulva — segíts megmenteni őt. Párbajra hívott egy embert, ki halálosan megsértette, s ez

ember meg fogja ölni! Jer velem, reád hallgatni fog és viszsza-  
szalép.

— Kivel van párbaja? — kérde Olga idegenkedőleg, bizalmatlanul elhúzódva nagynénjétől.

— Kivel? — kiáltott Oszlányiné kiegyenesedve és Ákosra mutatva. — Ezzel!

— Önnel! — rebegett Olga rémültem.

— Úgy van, asszonyom — szólt Ákos kedvetlenül Mathild-hoz — testvére épen az előbb hívott ki egy különös ember által; de mivel komoly férfi ilyesmivel nem szokott nők előtt dicsekedni, azt kell hinnem, hogy kihívása nem volt komoly.

— De hát miért hívta ki? — kiáltott Olga fölhevülten. Mi joga volt Lászlónak kihívni őt azért, hogy engem szeret?

— Téged szeret! — kaczagott keserűen Oszlányiné. — Szegény gyermek! és te magadra vetted! Nem, le kell végre lepleznem a szörnyű titkot.

— Nos asszonyom — szólt közbe Dóra, ki a nagy zajra már néhány perczezel előbb ajtajába lépett, s most hirtelen Oszlányiné elé állt — leplezze le a szörnyű titkot.

— Ön akarja? — kiáltott Oszlányiné nemes felháborodással. — Jó! Tudd meg gyermekem — folytatá Olgához fordulva — hogy ez a nő szegény László hajdani neje és tudd meg, hogy az a férfi, kiért e nő elhagyta Lászlót, az az ember nem más, mint Tardy Ákos.

— Én! — kiáltott Ákos roppant meglepetéssel. — Én, a ki házassága óta egyszer sem láttam.

— Csendesen uram — szólt Dóra nyugodtan, Ákos karjára téve kezét — egy vígjátéki fogás ellen talán csak nem fog mentegetőzni?

— Nem kell mentenie magát! — kiáltott Olga fellobbanó arczezel és nagynénje elé lépett. — Nem hiszek önnek többé, nem hihetek! Azt mondta, hogy Lászlót boldogtalanná tette hűtlen neje: ma tudtam meg, hogy nem igaz. Azt mondta, hogy azt a csúf pert Ákos indította ellenem, tegnap tudtam meg, hogy nem igaz. Hálás vagyok jószágáért, melyet gyermekkorom óta mutatott irántam, de nem tehetek róla, nem hihetek többé szavának, nem! Lászlónak nincs joga kihívni Ákost, sem neje miatt, sem azért, mert engem szeret. És Ákosnak nem szabad e párbajt elfogadnia, nem engedem, mert én szeretem őt.

— Olga! — kiáltott Ákos, megszedülve a boldogságtól.

Olga utolsó szavait már mások is hallották a jelenvoltakon kívül. Abban a perczben jelent meg az ajtóban László, nyomában Venter Ignácczal, ki sötét büszkeséggel tartott kezében különféle pisztolyokat és kardokat. Ugyanakkor egy másik ajtó is megnyílt s Tardyné, a Horthyak és a család többi tagjai, kik már bevégezték a villás reggelit, beléptek, hogy látogatást tegyenek a házi asszonynál. Nem remélték, hogy ezt a jelenetet fogják itt találni, s világosan olvasható volt mindegyiknek arczán a kellemes vagy kellemetlen meglepetés.

— Elkéstem! — mormogott László lefözve.

— És én hiába hurezolnám e gyilkos szerszámokat? — dörmögött komoran a sötét férfiú.

— Nos uram — fordult Dóra mosolyogva a kábultan álló Ákoshoz — e vallomás után el kell vennie e leányt, akár tetszik, akár nem.

— Horthy bácsi — szólt Olga kipirúlt arczczal — épen jókor jött. Tegnap ön nekem kitünő tanítást adott, hogy a kis-korú leány szabadon rendelkezhetik vagyonáról, ha férjhez megy.

— Úgy van, kedves húgom — felelt Horthy Bálint úr, fiaira nézve, kik előre léptek s mélyen meghajoltak Olga előtt, mintegy jelentve, hogy készek őt e munkában támogatni.

— Nos hát, én végre rendelkezni akarok e vagyonról, mely annyi idő óta nyomja lelkemet . . . . . Ákos! — folytatá Olga, kezét nyújtva az ifjúnak — nem akarsz módot adni rá?

— Olgám! szerelmem! életem! — kiáltott Ákos és karjaiba ragadta a kedves gyermeket.

— Legyetek boldogok — suttogott Ella, magához ölelve mind a kettőt — boldogabbak, mint én.

Ezalatt Dóra nyájas bókkal átnyújtá férjének a válókeresetet.

— Most már megindítom a válópert — mondá vidáman. — Itt van, vidd az ügyvédhez, már aláírtam.

— Nem úgy uram, — szólt Ákos, hirtelen Lászlóhoz lépve. — Ön kihívott engem, s ha még mindig áll mellette, rendelkezék velem.

— Hogyis ne! — felelt László, hideg vérrel vállat vonva. — Az egyik nem akar hozzám jönni, a másik el akar tőlem válni — ugyan kiért lövessem magamat föbe?

— Nincs botrány! — morgott sötéten Venter gnác. — Miből élek én meg akkor?

Az általános engesztelődés képéből még csak kettő hiányzik: a kedves Tardyné és a kedves Oszlányiné. Annyi idő óta most álltak először szemben egymással, de egy időre elnémítá nyelvöket, az egyiknél a kellemes, a másiknál a kínos meglepetés. Végre Tardyné magához tért, s mint diadalmas fél, helyén valónak tartá, hogy ő kezdje meg ismét a diplomatiái érintkezést. Leereszkedőleg Oszlányiné mellé lépett és nyájasan üdvözlé.

— Tehát rokonok lettünk, kedves Oszlányiné!

— Jaj be örülök, kedves Tardyné! — vágott vissza mérgesen a levert ellenség.

— Ezek itt házasodnak! — kiáltott Horthy Bálint úr, magához térve meglepetéséből és egy szánalmas pillantást vetve az atyafiak néma csoportjára. — És belőlünk mi lesz?

— Hát belőlünk? — morgott sötéten Venter Ignác.

Geréb László ezalatt egészen visszanyeré higgadt önuralmát és rendes fesztelenségét, s kiterjesztett karokkal megvigasztalá a kesergőket.

— Ne búsuljatok, feleim! Hatalmas törzsek kipusztulhatnak, viruló lombok kiszáradhatnak — az elődiek nem vesznek el soha!

CSIKY GERGELY.



## SICILIAI RÓBERT KÁROLY.

Róbert, ki úr a két Siciliába'  
(Testvére Valmont császár és a pápa)  
Elment, sok főúr-s harczostól kísérvé,  
Szent János napján estveli misére.  
Bibor ruhában, büszke arczczal álla  
S figyelt a *Magnificat* kardalára,  
S im hallja, a sok énekes diák  
Hogyan ismétli e melódiát  
Mindszüntelen: *Deposuit potentes*  
*De sede et exaltavit humiles.*

Ő méltósággal felnéz, szétttekint,  
Egy tudós embert közelébe int:  
«Mondd meg, barát, vaj mit jelenthet ez?»  
S az szól; «Hatalmast székiről letesz  
És fölmagasztosít alázatost».  
Róbert király haragra gyúla most:  
«Mi lázadó dal! Jó, hogy ily igéket  
Csupán a pap s latinul zengicsélget!  
Mert tudja meg az egyház s tudja népem,  
Hogy nincs erő, mely trónomról letépjen!»

S az egyhangú dalok míg zengenek,  
Székébe dől, ásít s elszendereg.  
Éj volt, mikorra fölnyitá szemét.  
Űres a templom, gyertya már nem ég,  
Csak egy-egy mécses halvány fénye rezdül  
A szentek oltár-képein keresztül.

Fölugrik, rémült szemmel nézve széjjel —  
 Sehol egy ember, hangtalan az éjjel.  
 Tapogatódzva mén a küszöbig,  
 S nem nyíl' az ajtó, bárhogy küzködik.  
 Dörömböl, vár egy kissé, majd kiáltoz,  
 Halandó embert s szenteket megátkoz,  
 S a szó viszhangja olyan, mintha benne  
 A holt papoknak gúnykaczaja csengne.

De valahára az egyházfi hallja,  
 Fölkél a döngetésre, a zshivajra,  
 Lámpát vesz, mindjárt rablókat gyanít,  
 S elősietve, kérdi: «Ki van itt?»  
 Az dühtől fuldokolva, felkiált  
 «Nyisd már! Nem ismered Róbert királyt?»  
 A szolga rémül, latrot emleget,  
 Részeg csavargót, ki ottbenn rekedt,  
 Kulcsot vesz s nyitja a kapút. Szaladva,  
 Egy férfi ront ki rajta a szabadba,  
 Félmeztelen', kabát, köpeny nekül,  
 Ki rá se néz, csak szótlan menekül,  
 S hamar, mint másvilági jelenés,  
 A sűrű éjhomályban elenyész.

Róbert, ki úr a két Siciliába'  
 — Testvére Valmont és Orbán a pápa —  
 A bíbor öltöny ékiből kivetve,  
 Hajadon-fővel, sárosan pihegve  
 S a bántalomtól dühre gyúlva, törtet  
 A palotáig s a kapún bezorget.  
 Az udvaron mindenkit félrelökve,  
 Szolgát s nemest, ki útba' van előtte,  
 A széles, hangos lépcsőkön felér;  
 A fáklyatűznél, mint a fal, fehér.  
 Teremből ront terembe sebesen,  
 Szitkot, kiáltozást föl se' veszen —  
 Csak mén, az étkezőig meg sem állva,  
 Mely gyertyafénybe' fürdik s illatárba',  
 De más ül ottan, köntösét viselvén.  
 Azon a gyűrű s a királyi jelvény;

Róbertre üt termetre és alakra,  
De égi fénytől lángol arczatja.  
Mert angyal, és nem földi lélek ő;  
A merre jár, ragyog a levegő.  
Ruháin áttör fénye, s — oh csoda! —  
Nem tudja senki sem, hogy kicsoda.

A trónjavesztett nézi, nézi hosszan,  
Meglepve, szótlanúl, és meg se' mocczan.  
S míg arczán döbbenés van és harag,  
Sajnálva néz rá a dicső alak.

«Ki vagy, szól végre, s mért jövel e helyre?  
Az föl kaczag, hogy végül ezt felelje:  
«Álnok csaló! a fejdelem vagyok,  
Ki trónomon bitorlót nem hagyok!»  
S hogy a királyt így meggyalázni hallja,  
Kard-rántva tör reá sok büszke dalja.  
Az angyal nyugodt s tartóztatja őket:  
«Bár nem király: bohócnak beszélgethet'!  
Tégy csörgő sapkát! És miniszterül  
Egy kis majom lesz «felséged» körül,  
És odakünn, a csarnokomba' várva,  
Figyelj cseledeim parancs-szavára!»  
Szitok, könyörgés nem használt bizony —  
Hamar lelőtték a garádicson.  
S apródjai, vihogva, élcelődve  
Mikor az ajtót megnyiták előtte:  
Elkezdett csüggedt szíve vérzeni.  
Ottkünn kaczagják közvitézei,  
S mindenki gúnyolódva rá kiált  
Egy csúfondáros «Éljen a király!»-t.

Mihelyt viradt, fölébredt, szertenézett —  
S hiú álomnak vélte az egészet.  
De ím a szalma zizzen, ott vagyon  
A csörgető s a sipka a padon,  
A boltozat s a fal ütött-kopott,  
Körötte negyven ötven mén dobog,  
És — undok látvány! — ott a szövegetbe'

A majma ül reszketve, dideregve.  
 Nem álmodott: világa romba dőle —  
 Csak por s hamú, mi megmaradt belőle!

És napra nap jő. És Siciliába  
 Megtér egy új aranykor víg világa;  
 Királya angyal, lesz tengernyi kincse,  
 Telik a gabna-csűr, telik a pineze,  
 S a lángot termő Aetna mélyiben  
 Az óriás, ki ottan él, pihen.  
 Róbert pedig a míg virúl az ország,  
 Kétségbeesve, némán tűri sorsát.  
 Vadúl merőn, mogorván nézve szét,  
 Viseli tarka bohócz köntösét.  
 Kopasz-barátként, nyírt hajúan lépdél,  
 Főúr és szolga mind csak rajta élczel,  
 Barátja: egy majom, és azt kap enni,  
 Mi maradék. De meg nem törte semmi.

S midőn az angyal, néha ráakadva,  
 Tréfásnak látszó, ám komoly szavakba' .  
 És úgy, hogy éreztesse vele nyelve,  
 Hogy éles tör van a bársony-hüvelybe,  
 Kérdezte tőle: «Mondsza, hát király vagy?»  
 Elfojtott szenvedélye mind kiáradt,  
 Emelt homlokkal, a dühtől hörögve,  
 Büszkén felelte: «Az vagyok örökre!»

S leperge három év. És eljövének  
 Ifjú leventék és nagyhírű vének:  
 Valmont, a német császár hírnöki,  
 A ki Róbertnek lelkire köti,  
 Hogy Nagy-csütörtökön Rómába' legyen,  
 Mert ő is Orbánt látogatni mégyen.  
 Az angyal kész örömmel látja őket,  
 Gyöngyös ruhát adat a hírvivőknek,  
 Nyusztos köpenyt meg kalpagot s övet,  
 Gyűrűket, mikbe' drága ékkövek.  
 Oszt' útra kelnek mind egy büszke gályán,  
 A szép olasz hazáig meg sem állán.

S még szebbiték a szép Italiát  
 A pompás ménü, délczeg daliák,  
 Forgó, palást meg csábrág csillogása,  
 Arany-sarkantyú s -fékszár villogása.  
 De a cselédség közt egy bús bohóc jár,  
 Ki tarka, sánta, csúf gebén poroszkál:  
 Nagy rókafark-köpenyje leng a szélben,  
 Mögötte meg, lekuporodva szépen,  
 Egy vén majom. Róbert megyen ekép,  
 S hangos kaczaj riad, a merre lép.

Víg kürtszó mellett, dómja kapujába'  
 Pompátul környezetten várt a pápa,  
 S kegygyel tekintve a menet felé,  
 Mindkét kezét áldásra emelé!

De míg az angyalt elragadtan nézván,  
 Imázó ajkkal örvend érkezésén:  
 Egyszerre csak, váratlan', a bolond  
 A népen áttör és elébe ront:  
 «Én, én . . . vagyok fivéred, így kiált,  
 Nézz rám! Nem ismered Róbert királyt?  
 Ez ember álnok-módra hordja képem —  
 Hitvány csaló, királynak öltönyében!  
 Nem ismeresz? Szíved meg nem mondja hát,  
 Hogy egy anyát szerettünk s egy apát?»

A pápa nem szól; képén száanalom,  
 A szeme búsan csüng az angyalon;  
 A német császár meg nevetve mondja:  
 «Hahah! Öcsénknek örült a bolondja!»  
 S szegény Róbertet vissza lökdösé  
 A szolgák hadja a tömeg közé.

A szent hét véget ért. És béköszönt  
 Husvét-vasárnap. És sugárözönt  
 Hintett Rómára szét az égi vendég.  
 Hajnal se volt s már tündökölt a menny-ég,  
 Örömet keltve és áhítatot —  
 Mindenki érezé: «Föltámadott!»

Róbert is, szalma-zsupján heverészve  
 És a szokatlan fénybe belenézve,  
 Olyasmit érzett, a mit sohse még  
 Letérdepelt es fölveté szemét  
 És látta Krisztust, mint a légen állt,  
 Dicsfény-övezve a mennyekbe szállt.

S midőn a husvét-ünnep véget ért  
 És Valmont császár országába tért :  
 Indult az angyal is. A merre méne,  
 Megint eláradt deli serge fénye,  
 Salernóig, hol vízre szálltak át,  
 Végigragyogva szép Itáliát.  
 S midőn Palermot érve, újra békén  
 Ott ült az angyal dús királyi székén :  
 Ímé, a klastrom lágy harangja csendült,  
 Mint szózat, a melyet a földre menny küld..

Az angyal mostan a bohócnak int :  
 «A többi, szól, hadd várjon odakint.»  
 S magok levén, ily szóra nyílik ajka :  
 «Te vagy király?»

De az fejét lehajtja  
 És karjait keresztbe fonva, szól,  
 Szelíden, halkán : «Hisz tudod te jól . . .  
 A bűnöm tenger . . . Oh ereszs, ereszs,  
 Tanyám ezentúl zárda csöndje lesz ;  
 Tisztúlni, majd mezítláb ott vezeklek  
 A köveken, mik ég felé vezetnek !»

Mosolyg az angyal s fénylik a terem  
 S fény árad szerte künn is, a teren.  
 És túlharsogja az útczak zivajját  
 S az ablak szárnyin át tisztán behallják,  
 Mely messzi kápolnában zengedez,  
 E dalt : «Hatalmast székiről letesz,  
 És fölmagasztosít alázatost.»  
 S ez ének mellett más is szóla most

— Velned magános húr rezg méla hanggal —  
«Te vagy a fejdelem, magam meg angyal!»

Róbert, a trónnal szemben a ki állt,  
Fölnéz — s nem látja már az ál-királyt.  
Miként hajdanta, úgy van újra minden:  
Megint biborban fénylik s hermelinben!  
S hogy udvaronezi később meglelek:  
Ott terdepelt s könyörgött egyre még.

LONGFELLOW *után, angolból*

RADÓ ANTAL.

## CONSULJAINK A MEZŐGAZDASÁG SZOLGÁLATÁBAN.\*)

Az országos magyar gazdasági egyesület által hozzám intézett megtisztelő fölhívás alapján, bátor leszek ez alkalommal az igen tisztelt bizottság figyelmét azon kérdésre kikérni, milyen intézkedések lennének teendők consularis ügyünknek oly irányban való átalakítására, hogy a föld minden országában föllállított consuli hivatalok a magyar mezőgazdaság érdekeinek előmozdításához az eddiginél nagyobb mérvben járulnának hozzá.

Szükségesnek látszik már most kijelenteni azt, hogy habár a külföldi irányadó államoknak mozgalmait érinteni szándékozom is, mindamellett nem leszek azon helyzetben, hogy a tisztelt bizottságnak követendő mintaképül bármely állam példáját ajánlhatnám. Egyszerűen azért, mert ha nekünk sikerül a fölvetett kérdésre kielégítő választ adni, s az illető forumokat reá bírni arra, hogy javaslatainkat elfogadják, oly foladatot oldottunk meg, melynek megoldására más államok eddigelé el nem jutottak.

A fejlődés mai állása szerint a consulok az államoknak külföldön élő hivatalnokai, illetőleg bizalmi férfiai, a kiknek egyéb foladatokon kívül hivatása mindazon gazdasági körülményeket figyelemmel kísérni, a melyek a megbízó állam szempontjából fontossággal bírnak.

A kereskedő és iparos osztály mozgékonyságának, a ki-

---

\*) Fölolvastatott az orsz. gazd. egyesület f. év ápril 24-én tartott ülésében.



és bevétel emelésére irányuló törekvéseknek, valamint a consularis ügy hagyományainak tudható be, ha a gondjaikra bízott közgazdasági érdekek alatt első sorban az iparnak és kereskedelemnek érdekeit értik. A consuloknak adott utasítások rendszerint részletesen elősorolják mindazon szempontokat, melyek az ipari és kereskedelmi ügyekben irányadók. Ennek megfelelően a consulok jelentéseiben egy-egy iparczikkre, exoticus népek ízlésére vonatkozólag kimerítő tudósításokat olvashatunk ugyan, de annak a mesterségnek, mely a többiek alapját képezi, a mezőgazdaságnak, rendszerint csak néhány sor van szentelve.

Nagybritannia, Franciaország, Belgium és talán még leginkább az Egyesült-Államok, nagy erőfeszítéseket tettek, hogy consuljaik jelentéseiből az iparosok és kereskedők gyors, megbízható, és részletes tájékozást nyerjenek az idegen országok gazdasági helyzetéről, piaczi viszonyairól stb. Németország e tekintetben elmaradt s monarchiánk consulainak jelentései sem olyanok, melyek az iparost és kereskedőt kielégíthetnék. Még kevésbbé áll ez a magyar mezőgazdaság szempontjából.

Nagyobb átalakuláson oly rövid idő alatt a mezőgazdasági termelés még soha át nem ment, mint azon században, melynek utolsó éveit éljük. A termelés tényezői, a forgalmi viszonyok, sőt az agrár törvényhozás is gyökeresen átalakult. Ellenére az itt-ott életbe léptetett vámoknak, a legtávolabbi államok termelése szabályozólag foly be egymáséra. Az előbbi szétदारaboltság helyett fokról-fokra, lassan de annál biztosabban azon meggyőződésre jutunk, hogy a művelt kormányzat alatt álló népek mezőgazdasági szempontból is egy nagy egészet képeznek.

Ilyen körülmények között a gazda-osztály nehézségének, szervezetlen helyzetének lehet fölróni, ha a consularis jelentések a mezőgazdaságra még mindig szerfölött csekély figyelmet fordítanak. Épen ezért egyesületünk derék és úttörő munkát fog végezni, ha lesz elég kitartása a mezőgazdaság ez alkalommal is elhanyagolt érdekeinek érvényesülést szerezni.

Fölfogásom szerint itt nem csupán anyagi érdekekről van szó. Ez lehet sokak szemében az első, de végül még sem olyan, mely mellett másokra figyelemmel lennünk ne kellene. A consularis tudósítások reformját én számos más szempontból is fontosnak tartom. Azt hiszem, hogy az alább kifejtendő módzatok mellett lehető lesz nem csak gazda-osztályunk részére biztosítani azon hasznót, mely a gyors, pontos és elfogulatlan consu-

láriis tudósításokból vonható, hanem sikerülni fog oly iskolát nyitni egyes törekvő ifjak részére, a melyben mindazt, a mi más nemzeteket magasra emelt, közvetlen szemlélet útján megismerhetik és ez eszmék nemesítő hatása alatt állva, okvetetlenül emelkedni fognak magok is, és megszerzik a jellemnek azon erélyét, az elhatározásnak azon komolyságát, mely képesíteni fogja őket arra, hogy azon társadalomnak javát, melyből kiváltak, előmozdítani tudják és akarják is.

Nem szabad azonban szem elől téveszteni azt, hogy az útunkban álló nehézségek is tetemesek. A consulnak tulajdonképeni hivatásán kívül ismernie kell a monarchia mind két államának gazdasági viszonyait, méltányolni tudni azon törekveket, melyek ez iker-társadalmakat áthatják, tájékozva kell lennie saját kerületének ide vágó viszonyairól, és logicus fővel kell bírnia, hogy ennyi különböző körülmény egybevetése alapján, helyes és kifogástalan következtetéseket vonjon le.

Az utazási vágy nálunk az utóbbi időben tetemesen föllendült. Voltak és vannak a gazda-osztály körében is, a kiket a tudás iránti őszinte vonzalom vitt távol országokba. Ezek alkothatnak önálló véleményt később is a külföldi eseményekről, kiválaszthatják azon forrásokat, a melyekből értesüléseket merítik. A nép millióinak azonban csak két út áll rendelkezésére: a belföldi hírlapok és a consulok jelentései.

Számos körülmény következtében, melyeknek fejtegetése föladatomat nem képezi, a magyar napi sajtó működése ez irányban kielégítőnek nem nevezhető. Hiányzik a külföldi szolgálat helyes szervezése, hiányoznak azon anyagi eszközök is, melyekkel ez keresztül vihető lenne, ebből folyólag aztán hiányzik a tudósítások rendszeressége, tárgyilagossága, habár a napilapok értesítései a gyorsaság tekintetében másféle jelentéseknek föltötte állanak is.

Maradt tehát és még sokáig maradni fog a consuláris intézmény, mint olyan, mely legkönnyebben lenne oda fejleszthető, hogy bennünket az óhajtott célhoz elvezessen.

A szabad magyar államban szokásossá vált a bajok forrását legtöbb esetben a kormányhatóságok mulasztásaira vagy ki nem elégitő intézkedéseire vezetni vissza. Ezzel szemben kötelességünk kiemelni azt, hogy külügyi minisztériumunkban nem hiányzott a jóakarát már eddig sem és történtek oly intézkedések, melyekkel sok tekintetben megelőztük a külföldi államokat.

Így például az Egyesült-Államok által saját consuljaik részére kiadott egyébként igen részletes utasítás két szóval ajánlja a mezőgazdaság érdekeit a consulok figyelmébe, míg a kereskedelemről, a tőkének egyik iparágból a másikba való áthúzódsáról, a vasútakról, a gőzhajózási vonalakról, sőt «azon irányokról, melyekben a kereskedelem mozogni kezd» részletes jelentéseket kíván be. \*)

«Ő britt királyi felségének» consuljai a részökre kiadott utasítás szerint védik és fejlesztik Nagyritannia kereskedelmét s hivatta vannak a britt kereskedő jogait és kiváltságait fentartani. A mezőgazdaságra nézve ez utasítás nem tartalmaz egyebet, minthogy a consuloknak jelentést kell tenni a vetések állásáról és a termés eredményéről, továbbá az illető kerület állati és növényi termékeiről. \*\*)

Körülbelől a kettő után lehet megítélni a többi állam eljárását is. Ellenben külügyi minisztériumunk az 1886. évi ápril 30-dikán 24707/10. 1885. szám alatt kiadott köriratában fölhívta a consulokat, \*\*\*) hogy időszaki jelentéseikben a mezőgazdaságot érintő kérdéseket kiváló figyelemben

\*) *Regulations prescribed for the use of the Consular service of the United States.* Washington: Government Printing Office. Art. XXVII.

\*\*) *General-Instructions for Her Majesty's Consular Officers.* Revised january. 1879. London. Harrison et Sons. 1879.

\*\*\*) Külügyi minisztériumunk idevonatkozó fontosabb utasításai a következők:

1868 márcz. 8-áról 2873/H sz. a. mely a monarchia két állama között kötött vám- és kereskedelmi szerződés értelmében intézkedik, a jelentések módját és idejét megszabja.

1883 febr. 25-én 3514/10. sz. a. kelt rendelet a jelentések szerkesztése. U. a. évi július 11-én ad 2230/10. sz. a. a külföldi csődök esetén való eljárás iránt. U. a. évi július 29-éről 3770/90. sz. a. a Balkán-félszigeten előforduló nagyobb építkezések és vállalatok bejelentése ügyében. Nov. 29-éről 22930/10. expertek alkalmazásáról. 1884 május 21-én 11597/10., június 21-én 13484/10., valamint 1885 február 12-én 18741/10. sz. a. kiadott rendeletek a consularis kerületben levő kereskedők és vállalatok hitelképessége iránt hozzájuk intézett megkeresésekre adandó válaszok iránt. 1885. évi december 27-én 14706/10. sz. a. kelt s a tenger melléki consulokhoz intézett körrendelet a hajó- és kereskedelmi forgalomról bemutatatandó jelentések ügyében. 1886. évi 5993/10. 9995/10., és 29322/10. szám alatt a bécsi kereskedelmi kamara által föllállított központi tudakozó intézet érdekében. Az 1891 márcz. 9-én 29875/10. sz. a. kiadott rendelet értelmében az évi jelentések benyújtásának határideje ápril hó 30-ika.

részesítsék. Köteleességek nem csupán a terület termelésének eredményét föltüntetni, hanem kiemelni azon fontosabb tényezőket is, a melyeknek ez eredmények köszönhetők. A gazdasági bérviszonyokat, a gépek terjedését, különös tekintettel a gőzekék- és cséplőgépekre, a talajjavítási munkálatokat, az erdeszetet, tejgazdaságot, a gyümölcstermesztést, az állattenyésztést különösen méltányolniok kell. Kötelesek jelentéseket tenni a marhatenyésztés érdekében tett, sőt a tervezett intézkedésekről is; a fenyő, tölgy és más kemény fák piaczi viszonyainak kiváló gondoskodásuk tárgyát kell képezniök.

A jelentés formájára nézve a miniszterium nem köti meg consuljainak kezét, hanem reájok bízva, hogy tapasztalataikat a havi, negyedévi vagy az év végén beküldendő jelentéseikben adják-e elő.

Ez utasítás, szemben azzal, mit más államoknál találunk sikerült, bizonyos irányban nagy részletességet, a mezőgazdaság iránti meleg érdeklődést mutat. De az utak és módok megválasztásában nem eléggé szerencsés, mert míg sok nagyon alárendelt fontosságú kérdésre kiterjeszkedik, nem tér ki azon tényekre, a melyek a fejlődés irányát tulajdonképen megadják.

Egyetlen szóval sem érinti a hitel szervezését és azon intézkedéseket, melyek e téren a mezőgazdaság érdekében, egyes államokban tétettek; mellőzi a földbirtok eladósulásának annyi országban égetővé lett kérdését, a szövetkezeti ügyet, mely oly hatékonyan fog bele nyúlni a mezőgazdaság jövőjébe és egyéb olyan intézményeket teljesen figyelmen kívül hagy, melyeket egyes országokban, a földbirtok védelmére alkottak, korántsem bánik megfelelően azon érdekekkel, melyekkel külföldi államok agrár törvényhozása, az ezek alapját képező társadalmi mozgalmak, a külföldi gazda-oszály szervezkedése és érdekeinek képvisellete reánk nézve bír. Más részről gondosan kerüli mindazt, a mi a monarchiától távol élő consuloknak az itthoni fejlődés irányáról tájékoztatást nyújthatna.

Egyetlen rendelet semmi körülmények között sem lehet elégséges arra, hogy a másnemű teendőkkel elfoglalt, ez irányban kellő előképzettséggel nem bíró consulokat a mezőgazdaság ügyének illetékes bíráivá és lelkes apostolaivá fejlessze. Ez szembe ötlő, és ez állítás igazságáról az idézett rendelet sikerelensége is meggyőzhet. Öt év előtt adatott ki, a nélkül, hogy bármely irányban figyelemre méltó változást idézett volna elő.

Részünkről azt hisszük, hogy a külügyi miniszterium tekintélyét a papíron maradt rendeletek egyáltalán nem emelhetik, másrésről javaslatainknál biztató jelenségnek vesszük azt a jóakaratot, mely a fönti rendeletet sugalmazta. Eredménytelenségének okaival annál inkább foglalkoznunk kell, mert annak elhárítása után megoldottuk azon föladatot, mely előnkbe volt tűzve.

Figyelembe kell vennünk mindenekelőtt azt, hogy consuljaink közül csakis a kisebbik rész van fizetéssel, kellő előkészülettel, államhivatalnoki jelleggel fölruházva; nagyobb részök külföldön élő osztrák esetleg magyar állampolgár ugyan, de nem egyszer külföldi honosságú is. Többé-kevésbé tekintélyes kereskedők, ügyvédek ezek, gazda közöttök tudomásom szerint egyetlen egy sincs.

A fizetett consulok rendszerint a Bécsben fönnálló, még Mária Terézia által alapított, keleti akadémiából kerülnek ki, ez akadémiának tantárgyai közül csakis a közgazdaság az, mely a mezőgazdaságra nézve tájékozást nyújthat. A végzett növénydeknek legalább egy része bizonyos időn keresztül osztrák törvényszékekhez, ipar és kereskedelmi kamarákhoz osztatik be, gyakorlat végett. Ez a körülmény megfejtí aztán azt, hogy fizetett consuljaink rendszerint nem tudnak lelkesülni a közgazdaság azon ágáért, melynek túlnyomó fontossága szembeötlő ugyan, de a melyre ifjúkori tanulmányaikban, azon éveken át, melyekben a jellem alakúl s a jövő fejlődés iránya kibontakozni kezd, oly kevés figyelmet fordíthattak.

A tiszteletbeli consulokról még kevésbé tehetjük ezt föl. Gyakorlati tapasztalataik mellett rendszerint hiányzik nálok a mélyebb érdeklődés azon monarchia ügyei iránt, melynek érdekeit képviselni hivatvák, nem egy esetben helyzetét is csak a földleírásokból ismerik, idegen légkörben, másféle eszmék hatása alatt növe föl, nem tudják magokat bele élni azon viszonyokba, melyek reánk nézve határozók. Nem lehet tehát csodálni, ha azoknak se erélyes apostolaivá, se hivatott képviselőivé fejlődni nem bírnak. Consuljainktól ennél fogva a mai viszonyok között méltányosan kívánni nem is lehet, hogy közvetlenül ismerjék mezőgazdaságunk bajait, és azon kívánságokat, melyeket a fejlődés magával hoz; de nem lehet tőlök várni azt sem, hogy kerületök gazdasági fejlődését illetékesen megítélhessék, hogy képesek legyenek fölállítani a helyes szem-

pontokat és a helyesen megválasztott előzményekből helyes és reánk nézve érdekes következtetéseket vonjanak le.

Lehetetlenné teszi ezt nem csupán a jelzett szempontból hiányos készültségek, nem csupán azon sokszor igen nagy távolság, mely őket a monarchiától elválasztja, hanem azon sokféle, időt és figyelmet rabló munka, melyet végezniök kell, s a melyet végezetlen hagyniök nem lehet. Ne méltóztassék feledni, hogy nem csupán az útlevelek láttamozására, okiratok hitelesítésére, általában közjegyzői teendők végzésére is hivatva vannak, hanem jegyzéket kell vezetniök a kerületükben tartózkodó osztrák és magyar hadkötelezettekéről, kezelik a hivatalos letéteket, fölvilágosítást adnak kereskedelmi és iparügyekben hozzájuk intézett kérdésekre, hagyatéki leltárakat szerkesztenek, ellátják a vagyontalan osztrák vagy magyar alattvalókat, behajtják az illető pénzügyi hatóságok megkeresésére a magyar és osztrák kincstárt illető díjakat és illetekeket.

Kötelesek ezen kívül\*) havi, illetőleg évnegyedes és éves jelentéseket tenni a consularis kerület szárazföldi és tengeri kereskedelméről, a kivitel, be- és átvitelről, az árúk átlagos áraitól, a váltók árfolyamáról, vasúti és tengeri szállítási díjakról, a megmaradt árú-készletekről, a termelési viszonyokról, a kerület és a monarchia közt fejlődő forgalomról, a kikötőkbe érkező honi hajókról stb.

E sokoldalú munkásság végzetessé válik nem csupán azért, mert az illetők idejét tökéletesen igénybe veszi, hanem azért is, mert a sívár, lélekölő irodai munka, évek során át folytatva, kiöli belőlök az eszmék, a nagy és általános érdekek iránti érdeklődést, képtelenné teszi őket arra, hogy komoly figyelmet fordítsanak azon ügyekre, melyekről itt szó van.

Consularis szervezetünk lényeges fogyatkozásának kell tartanunk azt is, hogy a fizetett consulok főrésze a keleti államokra esik, a hol pedig a magyar gazdának az idő szerint kevés keresni és tanulni valója van.

Németországban, mely úgy mezőgazdasági export, valamint az intenzívebb mezőgazdaság szempontjából sok tekintetben fontossággal bír, csakis két valódi consulatatusunk van: Berlinben és Boroszlóban.

---

\*) 1868 márczius 1-sején 2873 H. sz. a. kelt külügyminiszteri rendelet.

Joggal nem várhatjuk azt sem, hogy a «világ fővárosában» működő párisi consulunk valami nagy figyelmet fordít hasson a mezőgazdaságra akkor, midőn az iparnak és kereskedelemnek közelebb fekvő s talán vonzóbb jelenségei eléggé igénybe veszik gondoskodását. Hasonlót mondhatunk a marseilleiről is, mely a Földközi tenger legnagyobb kikötőjének hullálmzó forgalmát van hivatva figyelemmel kísérni. Több fizetett consulunk pedig itt nincs. Mindazon jelenségek tehát, melyek az országnak földművelő vidékein előfordúlnak, kívül esnek fizetett consuljaink láthatárán és ebből folyólag nagyrészen elvesznek reánk nézve.

Nagybritanniában Rothschildék szárnyai alatt Londonban, Cardiffban és Liverpoolban örködnek valódi fizetett consulok érdekeink fölött.

A skót mezőgazdaság fejlődését az edinburgi vice-consul — egy különben nagyon szeretetre méltó ügyvéd — van hivatva reánk nézve hasznosítani.

Az Egyesült-Államok roppant területén, melyről tudjuk, hogy számtalan lehetőség és ugyanannyi veszély csíráit rejt magában reánk nézve, csakis New-Yorkban találunk fizetett consult. A puritán államok mezőgazdasági haladása, a távol nyugaton fejlődő gazdasági iparágak, Dacota emelkedése, Kalifornia gazdag búzatermésai, szőlő-culturája, pompás gyümölcei, mindazon életviszonyok, melyek e csodás vidéken a sikernek szülői, hivatott megfigyelők nélkül maradnak s azon tanulságok, melyeket e kétségkívül nagy jövőre hivatott államok változó története nyújt, reánk nézve tökéletesen veszendőbe mennek.

Németország tudós tanárokat küld ki, hogy Japán műveltségét tanulmányozzák, mi megelégszünk yokohamai consulunk jelentéseivel s Chinát nem tartjuk érdemesnek arra, hogy ott fizetett consult tartsunk. Pedig nagyon tévednem kellene, ha hibás volna azon véleményem, hogy ez országban, mely a világnak legérdekesebb birodalma, elég anyagot találhatnánk tanulásra és okulásra. Ha valóban virágzó, helyes alapokon fejlődő mezőgazdaságra akarunk szert tenni, tanulmányoznunk kell nem csupán a földművelés technikáját, a mindennapi fogásokat és gépeket, hanem magát a földművelőt is, úgy a mint az különböző országokban és földrészekben kifejlett. Csakis így juthatunk annak tiszta tudatára, mivé kell fejleni annak a föld-

mívelő osztálynak, a melynek legelőbbkelőbbjeit van szerencsém az egyesületben tisztelhetni.

Szándékosan szabjuk szűkre azon kört, melyből tapasztalatainkat meríthetjük. Az Ausztrál-continenst, New-Zealandot kétszeres terméseikkel, kövér nyájaik és erélyes, előretörékvő, bátor lakóikkal, egy pillantásra is alig érdemesítjük. És különös, hogy míg Ganz-gyárunk üzleti szempontból képviselőt tart e távol szigeten, nekünk nincs annyi pénzünk, hogy ott fizetett consulátust szervezzünk, habár az anyagiaknál sokkal fontosabb érdekekről is van itt szó. Kissé távol vannak ez országok, az kétségtelen, de nekünk ott, a hol nemzetünk emelkedése áll koczán, azt hiszem, nagyobb nehézségekkel is meg kell küzdenünk ennél, a mi tulajdonképen ma már nem is nehézség.

A mezőgazdaság érdekében a consulátusok szaporítása föltétlenül szükségesnek mutatkozik.

És ha figyelembe vesszük azt, hogy Nagybritanniának kiadásai e czímen évenként 205,352 £ st.-gel, Németországiéi 2.223,850 markkal, a mi közös költségvetésünk pedig csakis 867,650 forinttal van megterhelve, e kívánság jogosulatlannak föltűnni nem is fog.

Azt hisszük, nem lehet túrnunk azt, hogy Chicago, a legnagyobb állatvásár és gabnapiacz, a hol a rendes consuláris teendők is évről-évre szaporodnak, valódi consul nélkül maradjon. San-Francisco, mely úgy is mint tengeri kikötő, úgy is mint egy nagy, és rohamosan fejlődő államnak középpontja, sok érdekes megfigyelésre ad alkalmat, szintén kiérdemelve egy fizetett vice-consult.

Kelet-Indiában a nem régen szervezett bombayi consulátus mellett Kurracheeban, mely a búza-exportnak egyik főhelye, szintén kellene egy al-consulátust szervezni.

Sidneyben vagy Melbourneban egy másikat, az ausztráliai continensre kiterjedő hatáskörrel. Sőt talán Chinában is szervezhetnénk egyet, már csak emelkedő selyemtermelésünk érdekében is.

Nem vagyunk azonban oly elfogultak, hogy az hinnők, hogy a consulátusok egyszerű szaporítása által mindent elérhetünk. Egymagában véve e rendszabály, nézetünk szerint, sem sokat lendítene e dolgon.

Új politikára, új, a regieknél elevenebb, érdeklődésre van szükségünk, a mezőgazdaság ügye iránt. A föladat megoldása



nem könnyű, de reméljük, nem is lehetetlen. Szükséges azonban, hogy némileg letérjünk a régi nyomról. Figyelembe kell vennünk azt, hogy a külföldi államoknak csaknem mindenikével szemben más viszonyban állunk, épen ezért mindenik különböző szempontok szerint ítélendő meg. Így például Franciaországtól vagy Nagybritanniától sokat tanulhatunk az állatok nemesítése vagy a föld kihasználása tekintetében, de nem kell attól félni, hogy termékeinknek idegen piacokon concurrentiát csinálnak. Ellenben a Rumániában, Oroszországban elhelyezett consuloknak főleg e szempontból kell figyelemmel kísérni az eseményeket. A csárok birodalmában az egyéni tetterő által létesített intézmények sokkal kevésbbé tényezői a haladásnak, mint például az Egyesült-Államokban, a hol tehát ezekre már csíráikban is nagyobb figyelmet kell fordítani. Új államok viszonyai az esetleges concurrentia, régi államoké inkább a bevétel szempontjából mérlegelendők. Itt az évek folytán főlhalmozott tudás, amott a föld ősi ereje s az ifjúság rugékonysága képezi a termelés fő tényezőjét. Általánosságokkal tehát itt czelt nem érünk. E helyett specialis, az illető ország és saját földművelési viszonyaink figyelembe vételével szerkesztett részletes utasításokra van szükség, melyeket az illetékes szaktestületeket meghallgatása után a földművelési miniszteriummal egytértve a külügy-miniszterium dolgozna ki. Miután pedig a viszonyok mai nap-ság gyorsan változnak, gondoskodni kellene arról is, hogy ez utasítások megfelelő időszakokban módosíttassanak.

A consulátusok eredményes működéséhez szükséges az is, hogy közgazdasági működéseket a szakminiszteriumok nagy figyelemben részesítsék. Minden consulnak, legyen az a föld bármely zugában elhelyezve, éreznie kell, hogy a központ szeme rajta függ. Egy-egy, talán nagyon rövid útmutatás, a melyből kiérzik úgy a közgazdasági viszonyok méltánylása, valamint a consuli kerület viszonyainak ismerete, éveken át több életet fog önteni az illető consul jelentéseibe. Ez természetesen sok tanulmányt igényel a központ egyes hivatalnokai részéről, de szabad talán föltenni annyit rólok, hogy ez a munka, melyet a monarchia érdekében végeznek, örömet és meglegedést fog bennök kelteni.

Utasítandók a consulok arra is, hogy a magyar mezőgazdaságra figyelmet fordítsanak. Ennek lehetővé tétele végett adjon ki a miniszterium egy a lefolyt év eseményeire kiterjesz-

kedő evkönyvet, toldja meg ezt oly commentárral, mely a consuloknak útmutatásul szolgáljon. A keleti akadémiát végzett növendékek közül néhány osztassék be egyidőre a földművelési miniszteriumba.

Hasznosítani lehetne továbbá a műszaki és kereskedelmi attachék eszméjét a mezőgazdaság érdekében. Ezeknek kellő képzettséggel bíró törekvő fiatal embereknek kellene lenni, kik reá szánnák magokat arra, hogy pár évet az általunk javasolt «mezőgazdasági», részben pedig a már fönálló consulátusoknál töltsenek el. Ennek lefolyása után bevonatnának a szakminiszteriumba, vagy pedig ha ez intézmény megfelelően szerveztetnék, gazdasági felügyelőkké neveztetnének ki.

A miniszterium fiatalabb erői, a kiknél nem a becsvágy, hanem az alkalom hiányzik, ily föladattal megbízva hasznos szolgálatot tehetnének az intézmenynek s fejlődésök új irányt nyerne. A földművelési miniszterium költségvetése terhére bátran elvállalhatná azon kiadásokat, melyek e rendszabály elfogadása következtében fölmerülnének.

Sok ily állásra nem lenne szükség, de kellene egyet-egyet letesíteni Orosz-, Német-, Francia-, Angol- illetőleg talán a skót mezőgazdaság szempontjából Skótországbán, az Egyesült-Államokban, Kelet-India és Ausztráliában, tehát összesen nyolczat, a mi sok költségbe nem kerülne. Az ez állásra jelentkezők esetleg versenyvizsgálatnak vettetnének alá, s a miniszteriumnak lenne föntartva az, hogy az illetőt mily consulatushoz rendelje ki. Föltéve, hogy a miniszter megválasztja a szakerőket s azok a másik hemisphærán is érezni fogják, hogy működésüket figyelemmel kíséri, ez intézmény nemcsak azért lenne hasznos, mert e jelentéseket tartalmasabbá tenné, hanem azért is, mert férfiakat nevelne a magyar mezőgazdaságnak, olyanokat, a kik tisztában lennének nem csupán az eszközök hanem a czélok iránt is, a kik már azon egyetlen ténynyel, hogy egy eszme érdekében képesek voltak, magokat a megszokott körből kiszakítva, teljesen idegen viszonyok közé beilleszkedni, komolyságuknak oly jelét adnák, mely a jövőnek is biztosítékát képezn.

Legyen szabad utalnom arra, hogy azon virágzást, melyet a művészetek egyes ágaiban elérnünk sikerült, s a mely bennünket oly mely és őszinte örömmel tölt el, hasonló rendszabályok nélkül valószínűleg soha sem értük volna el; méltóztatssék figyelembe venni azt is, hogy ma már iparosok és kereskedők

egyaránt részesülnek ösztöndíjakban, semmi módon nem túlzott követelés tehát az, ha azon eszmét, mely máshol annyi jó eredmény forrásává lett, egy kissé rendszeresebb alakban kívánjuk a mezőgazdaság részére hasznosítani.

A consulok részéről beérkező jelentések lefordítása és közététele nem kevésbé fontos kérdés.

Ausztriában e jelentéseket *Jahresberichte der k. und k. Consularämter* cím alatt külön füzetekben hivatalosan közzé teszik. Ezen kívül szakok szerint csoportosítva fölhasználtatnak azok statisztikai osztály által kiadott *Ausztriában*, a bécsi kereskedelmi múzeum kiadványában, a *Handelsmuseumban*. Nálunk azelőtt a földművelési, ipar és kereskedelmi minisztériumtól kiadott *Közgazdasági Értesítőben* egész terjedelmökben, de minden rendszer nélkül közöltettek. Ma csak igen rövid kivonatokban adatnak ki a kereskedelmi czégeket tartalmazó *Központi Értesítőben*, és a mennyiben értesülve vagyok, nincs is kilátás reá, hogy ez a közel jövőben változásnak legyen kitéve és pedig főleg azért, mert az egész terjedelemben való közétételt a legtöbb jelentés tartalma kívánatossá nem teszi.

Az elmondottak alapján bátor vagyok föl kérni a tisztelt bizottságot, méltóztassék kimondani azt, hogy a monarchia consularis szervezetének köz- illetve mezőgazdasági szempontból való tovább fejlesztését helyesnek és szükségesnek ismeri el. E célból mellőzhetetlennek találja azt, hogy oly államokban, melyek mezőgazdasági szempontból reánk nézve fontosak, mezőgazdasági consulátusok szerveztessenek, hogy a fönnálló consulátusok mellé 6—8 mezőgazdasági attaché rendszeresíttessék. Minden egyes consul részletes utasítással legyen ellátva s figyelem fordíttassék arra, hogy hivatalba lépések előtt gazdasági viszonyainkkal megismerkedjenek.

Szakminisztériumaink adjanak ki évről-évre, rövid *resumét* hazánk közgazdasági eseményeiről s küldjék meg azt cynosurául a consuloknak.

Magok részéről minisztériumaink kísérjék figyelemmel az idegen államok közgazdasági viszonyainak fejlődését, mert különben nem lesznek azon helyzetben, hogy a jelentéseket megbírálhassák, hiányaikat fölfedezhessék s pótlásukra utasítást adhassanak.

E tekintetben kimondandó lenne, hogy ha a consulok jelentései az itt javasolt rendszabályok életbe léptetése

következtében a mezőgazdaság szempontjából több érdekel foglalkozni — azok a földművelési minisztérium által összeállítva, megfelelő módon, talán legcélszerűbben az ezen egyesülettől kiadandó folyóiratban, tétessenek közé. Az ekként előálló munka apasztása végett kéressék föl a külügyi minisztérium annak kimondására, hogy oly consulátusok, melyeknél ez nehézséget nem okoz, a magyar közgazdasági minisztériumokkal e nyelven levelezhessenek.

Kiemelendő, hogy a consulok állásával nem látszik összeegyeztethetőnek az, a mi például az Egyesült-Államokban előfordul, hogy egyszersmind utazási ügynökként is szerepeljenek.

Mielőtt előadásomat befejezném, legyen szabad utalnom arra, hogy a tervezett reformnak közgazdasági fontosságánál nevelő hatása még több jelentőséggel bír. Nem lehet kétség, hogy általa tárgyalni fog azon még mindig szűk látkör, a melyből az eseményeket közvéleményünk megítéli; fölfogásunk nyerni fog mélységben, a külföldi viszonyok alaposabb ismerete oda fog bennünket segíteni, hogy helyesebben ítéljük meg saját viszonyainkat, a haladás utáni őszintébb vágy fogja eltölteni még azokat is, a kik a tétlenség barátai és így lassanként elő fogjuk készíteni azon jobb időket, a melyekben belső bajaink orvoslása nem fogja lekötöni minden erőnket, hanem activ szerepet fogunk játszhatni kifelé is.

BERNÁT ISTVÁN.

## HÍRLAPJAINK ÉS A M. TUD. AKADEÉMIA.

A mióta társaim bizodalnából az Akadémia főttkári tisztjét viselem, fokozott figyelemmel kísérem hírlap-irodalmunkat. Hivatalbeli kötelességemnek tartom, hogy a magyar tudományosságot és culturát illető kérdésekben az úgy nevezett «közvéleménynek» ne csak a harsogásáról, hanem a legkisebb zizzenéséről is tudomásom legyen. Megvallom, némileg a hála is kötelez erre.

1889-ben, a harmadévi nagygyűlés idejében, mikor már emlegetni kezdtek, hogy engemet akarnak főttkárrá választani, egyik napi lapunkban — ma már nem tudom megmondani melyikben — azt az észrevételt olvastam, hogy az Akadémia «véka alá rejti a tudományát», nem gondoskodván arról, hogy működését az iránta érdeklődőkkel rendszeresen megismertesse. Az észrevételt helyesnek találtam s föltettem magamban, hogy ősszel megteszem az indítványt az *Akadémiai Értesítő* átalakítása iránt. Meg is tettem, s az Akadémia egyhangúlag elfogadta az indítványt, rám bízván a foganatosítást. Az újjá alakított *Értesítő* tavál óta meg is jelenik minden hónapban s az idén már 1800 példányban megy szét a hazában. «A véka alá rejtett tudományt» most már nem is hallom többé emlegetni.

Pedig a nagygyűlés idejében legszaporábban szoktak hullani nemcsak az elkoptatott vádaskodások és elméskedések, hanem a jószándékú tanácsadások is. Az idén sem maradtak el.

Szorgalmasan elolvastam valamennyit; hátha most istanúlnék belőlök valamit. Fájdalom, nagyon csalódtam reményemben.

Az egyik vezércikk-író megütöközik azon, hogy közéletünk egyik kitünőségét az igazgató-tanács a maga részéről

tagjává választotta, s azt kérdi, vajon melyik szaktudományi osztályba fogják őt besorozni? E kérdésből kitetszik, hogy a vezérczikk-író se az Akadémia eredetét, se a mostani szervezetét nem ismeri. Az első négy alapító már az 1828-dik évi Rendszabásban kikötötte, hogy az Ország négy Rendei közül választott Igazgató-tanács ügyeljen a Társaság tőkepénzeire s jövedelmeire, s hogy az igazgatók, üresség támadván, szabad vokssal válaszszanak magok közé új tagot. Ez intézkedést természetesen a mai alapszabályok is tiszteletben tartják, midőn kikötik, hogy az igazgató-tanács fele részben az alapító családok és oly férfiak sorából választandó, kiknek megnyerése által az Akadémia dísze és java öregbedését várja, fele részben pedig akadémiai tagokból.

Több újdonság-író megbotránkozott azon, hogy az akadémiai bíráló bizottság Felmery úr könyvét a nemzeti nevelésről nem tartotta érdemesnek a nagy jutalomra, holott «kapva kaphatott volna rajta, hogy megkoszorúzásával magát földíszítse». Ha a tisztelt újdonságíró urak szívesek lesznek az *Akadémiai Értesítő* júniusi számában az akadémiai bizottság bírálatát figyelemre méltatni, bizonyosan máskép fognak ítélni.

A személyes színezetű panaszok és szemrehányások közt leggyakoribb azonban az, hogy ezt vagy azt az ajánlottak közül nem választotta meg a nagygyűlés az Akadémia tagjának. Bizony én is szerettem volna, ha többeket megválasztanak közülök; de hát erről nem tehet senki. Az Akadémiába jutás nem kinevezés, hanem titkos szavazás útján történik; vesékebe és szavazó lapokba pedig nem lehet belelátni. A titkos választásnak, az igaz, meg vannak a maga rossz oldalai, de jobb módot meg eddig nem találtak föl sehol. Darwin is kétszer megbukott a francia akadémián, míg aztán harmadszorra megválasztották associé étrangernek.

Azt hiszem, nem ilyen személyes színezetű, hanem elvi magaslaton áll, az a szemrehányás, hogy az Akadémia a szépirodalmat már nem tartja oly mértékben segítségre szorulóknak, mint az irodalomtörténetet, — valamint az a tanács is, hogy az Akadémiának a szépirodalom művelésében kellene a magyar közszellemmel való kapcsolatot keresnie. Igaz, hogy az Akadémia a múlt esztendőben négy szépirodalmi írónkat tüntette ki jutalmával és koszorújával: Jókai Mórt, Csiky Gergelyt, Kozma Andort és Gabányi Árpádot; igaz, hogy az idei jutalom tete-

leiben pályázatot hirdet: 1. szomorújátékra, 2. vígjátékra, 3. a hazai történetből vett színműre, 4. elbeszélő költeményre, 5. ódai költeményre, 6. hazafias költeményre; de úgy látszik, ez mind nem elég a mi jó tanácsadóinknak. Azt talán csak nem kívánják az Akadémiától, hogy az I. osztály ülési rendjén mindig ott álljon csalogatónak egy-egy vers, novella vagy rajz is (noha alkalom-adtán megtörténik ez is), azt sem kívánják talán, hogy szépirodalmi lapjainkat évi segélylyel támogassa, mint a hogy az *Irodalomtörténeti Közleményeket* támogatja, vagy hogy regénytárt, költemény-füzéreket adjon ki, mintha a Petrovics Sándorok versei számára még ma is úgy kellene összegyűjteni a kiadási költségeket.

Több oldalról hangzott föl az a kívánság, hogy a m. tud. Akadémia munkásságának nemzetiesebb és népszerűbb irányúnak kellene lennie. Alapjában véve, figyelemre méltó kívánság ez, mert nemzetünknek a cultura és tudomány utáni vágyakozása van benne kifejezve; de a kívánság oly képtelenül van formulázva, hogy ily alakban a leghatározottabb visszautasításnál egyébire soha sem fog számíthatni. A mely perczben a m. tud. Akadémia az ő tagjai tudományos munkásságát bizonyos schemákba, előre megállapított rámakba akarná foglalni, alkalmoszerű tárgyakat követelve tőlök s ilyen vagy amolyan irányt szabva ki nekik, abban a perczben megszűnnék a joga ahhoz, hogy magát tudományos akadémiának nevezze, s abban a perczben gondoskodni kellene egy új magyar Akadémia föllállításáról. Mert ma már minden művelt államban kell lenni a tudomány egy olyan menedékhelyének, a hol a tudományt, tekintet nélkül az alkalmoszerűségre, a belőle meríthető haszonra, tekintet nélkül, hogy a szaktársak körén kívül kelt-e érdeket, tisztán magáért a tudományért művelhetik.

Más kérdés az, hogy a tiszta tudományos működés mellett, és tőle függetlenül, nincs-e a M. Tud. Akadémia, a mi sajátlagos viszonyaink között, arra is hivatva, sőt kötelezve, hogy a tudománynak szélesebb körökben való elterjesztéséről is gondoskodjék.

Ha e kérdést akár melyik nyugot-európai akadémiánál vetnék föl, bizonyosak lehetünk benne, hogy a válasz tagadó lenne. Nálunk azonban a viszonyok egészen mások. A mi Akadémiánk alapszabályai, igen helyesen, megkövetelik a tudományok terjesztését is, és az Akadémia nem is vonta ki magát e

kötelezettség alól soha. Tudományterjesztő vállalatok, folyóiratok és külön munkák segélyezésére évenként mintegy 20—25,000 forintot ad ki, miként erről az *Akadémiai Értesítő* ez idei május és tavali februári füzetéből mindenki meggyőződhetik. De nemcsak segélyezések útján, hanem a maga neve alatt is szolgál a tudományterjesztés ügyének. Az előtt egy külön adomány-összegeből, a Magyar hölgyek díjából hirdetett pályázatokat népszerű tudományos kézikönyvekre, s midőn meggyőződött róla, hogy e mód nem vezet célra, megindította Könyvkiadó Vállalatát. E vállalat eleinte nagy elterjedésnek örvendett, később azonban a részvét fokozatosan aláhanyatlott, úgy hogy a munkák megbírálása és kiadása körül, tavál óta némi változtatásokat kellett tenni. E változtatások, úgy látszik, meg is nyerték a közönség tetszését, mert a pártoló tagok száma mintegy 700-ról, egy év alatt, 1450-re emelkedett föl. A vállalatnak számban és becsben való fejlesztését, mind szélesebb körökben való elterjesztését, mióta főtitkár vagyok, az Akadémia reám bízta, s legyenek hírlapjaink meggyőződve, hogy teljes buzgalommal és igazi ambícióval látok feladatam megoldásához. Csakhogy az ilyen dologra idő kell. A Természettudományi Társulatnál is mennyi időbe került, míg a közönség elismerését kivíhattuk, és nemcsak időbe, hanem mennyi munkába is, csendes, de szakadatlan munkába, melynek értékét oly kevesen tudják fölfogni. Sokan azt hiszik, hogy a hol reklámot nem üznek, nagy hűhót nem csapnak, ott nem is dolgozik senki.

A csendes munkásság az oka — ezt hirdetik némelyek — hogy üléseinket a közönség nem látogatja úgy, mint a szépirodalmi társaságokét, vagy pedig a Természettudományi Társulat estélyeit. Ne tessék elhinni, nem ez teszi; mert hiszen azok a társaságok is — a mint illik is — szintén csendesen munkálkodnak. Hanem a föladatok különbözősége teszi. Többször voltam a párisi Académie des Sciences heti ülésén, s nem láttam soha 8—10 vendégnél többet, pedig az egyik ülésen Pasteur is tartott előadást. Ugyanakkor Jaminnek a Sorbonne-on tartott népszerű előadásán, azt hiszem, 700-an is voltak.

Igen, de a M. Tud. Akadémiának még az ünnepies ülésére sem megy annyi vendég, hogy a terem egészen megtelne, holott 1858-tól 1867-ig az Akadémia nyilvános közlése nemcsak a fővárosnak, hanem az egész nemzetnek ünnepe



volt. Ez igaz, de a kik ezt az Akadémia szemére vetik, elfeledik, hogy azok az évek a politikai tüntetések évei voltak, s hogy akkor a nemzet vágya és reménye máshol meg nem nyilatkozhatott, mint a tudomány és mezőgazdaság örve alatt, az Akadémiában és a Gazdasági Egyesületben. Ne kívánjuk azokat az időket vissza!

Egyik hírlap-tudósító nagyon fájlalta, hogy azon az ülésen, a melyen Kállay Béni gróf Andrássy Gyuláról emlékbeszédet tartott, nem látta az Akadémia termében a főrendeket meg a képviselőket, és nem látta ott a magyar nemzetet sem, holott délután a lóversenyen megtalálta a főrendeket s a képviselőket is. (Hogy a nemzet is ott lett volna, nem említi.) Hát azt bizony mi is nagyon sajnáljuk, hogy a főrendek és képviselők egy része inkább megy a lóversenyterre, mint Andrássy Gyula emlékünnepe, de erről mi nem tehetünk. Egyről azonban tehetünk, tudniillik arról, hogy ünnepies ülésünket ne tartsuk májusban, a mely hónap, a mi égáljunk alatt, efféle ülésekre már semmikép sem alkalmas.

Sokat lehetne még a hírlapoknak az Akadémia nagygyűlése alkalmából tett nyilatkozatairól mondani, de azt hiszem ennyi is elegendő már, annak megítélésére, hogy lapjaink egy része — tisztelet, becsület a kivételeknek — mily színvonalról nézi, mennyi előkészítéssel és logikával, tapintatról nem is szólva, kritizálja az Akadémia működését. Pedig bizony van sok olyan dolog az Akadémiában is, mint minden intézményünkben, a mi ellen jogosan tehetnének kifogást. Tudjuk mi azt, hogy nem minden úgy van jól, a hogyan van, s rajta is vagyunk, hogy a mint az idő és körülmények engedik, segítsünk is bajainkon. De nem akarunk abba a hibába esni, a mibe közéletünk nem egy vezérférfia újabb időben gyakran esik, hogy tudniillik gyorsan határoz, de aztán lassan cselekszik. Delibera diu, fac cito! Nem szabad a fát addig rázni, míg gyümölcse meg nem ért. Ha a hírlapok az ő alapos kritikáikkal rámutatnának a meglevő bajokra, és okos fejtegetéseikkel előmozdítanák a dolgok gyorsabb érlelődését, bizony meg is köszönnék szívességeteket. De az olyan kritikákra, a minőkkel ez idén tisztelték meg az Akadémiát, bízvást elmondhatjuk: Adtál uram esőt, de nincs köszönet benne.

SZILY KÁLMÁN.

## FELMÉRI ÉS AZ ÚJ MAGYARORSZÁG. \*)

Hamarjában nem jelent meg tudományos munka, a mely oly kedvező fogadtatásban részesült volna a napi sajtó részéről, mint a *Felméri kézikönyve a neveléstudományról*. Vezércikkek magasztalták, tárczaszámra közöltek belőle kivonatok és mutatványokat, és megjelenését valóságos eseménynyé fűjták föl, a melyet nem mondom hogy kicsinyelni, de csak higgadtabban nézni is egyértelműnek declaráltatott a hazafiatlansággal avagy a klikkszerű rosszakarattal. Az ellen, hogy a napi sajtó, egy-egy tudományos munkát jobban fölkarol mint ezt rendszerint ilyen művekkel, még a legérdemesebbekkel szemben is, tenni szokta, senkinek sem lehet kifogása. Még az se nagy baj, ha dícséretében tovább megy kelleténél és többet mond, mint a mennyit az alapos szakbírálat mondana. De azt már nem szabad megengedni, hogy üres phrasisokkal lehessen kierőszakolni egy munka tudományos értékének az elismerését — s hogy az ilyen phrasis-bírálat legyen hivatva dönteni a mű belső becsét illetőleg, a szakbírálat helyett.

Felméri könyvével ez akart történni. Alig hogy megjelent, nyomban rá elkezdett dolgozni a nagy apparátus és nem volt lap, mely a maga módja szerint és rendelkezésére álló eszközeivel ne járult volna a nagy irodalmi esemény dicsőítéséhez — s alig hiányzott egyéb, mint hogy a mű címlapját omnibuszokon és lóvasútakon is kifüggeszszék, avagy hogy fogadott hor-

---

\*) Felméri Lajos: *A neveléstudomány kézikönyve*. Kolozsvár és Buda-Pest, 1890.

dárok körmenetben körülhordozzák. Csak a végeredmény nem felelt meg a közvárarakozásnak. A mesterségesen inscenírozott reclam nem csalta lépre az akadémiát — és Felméri könyvét «a *nemzeti* nevelésről» (mint egyik napilapunk még a könyv címét is megváltoztatta a nagyobb hatás kedvéért) nem tűntette ki az akadémiai nagy jutalommal, holott «az akadémiai bizottság kapva-kaphatott volna rajta, hogy megkoszorúzásával magát földíszítse.»

Az akadémiának van-e igaza, vagy a fölpezsdült «közvéleménynek»?

\* \* \*

A napi sajtó «közvéleménye» szerint: «E philosophico-pædagogicus mű ép oly kiváló mint eredeti a mi irodalmunkban, hozzá mint philosophiai munka kettőben alapvető és úttörő: abban, hogy a magyar szellemet, — ha tetszik észjárást — és a magyar nyelvet viszi bele az ész tudományába, kényszerítés és elektelenítés nélkül; vonzó, mély, érdekes és tanulságos, a nélkül hogy megszűnnék tudományosnak lenni és elejétől végig érthető és élvezetes olvasmány.»

A bíráltnak azt a részét, mely úgy mutatja be a Felméri könyvét, mint vonzó, mély és érdekes könyvet, mely mind e mellett még tudományos és tanulságos is, mi több mindvégig érthető és élvezetes olvasmány, nem kívánom megbolygatni; e tekintetben nem volna igazságos megtámadni az egyéni ízlés jogát, és méltánytalan dolog lenne, más mértéket követelni, mint az egyéni tudás mértékét. A «közvélemény» referensének teljes joga van hozzá, hogy érdekesnek és élvezetesnek, vonzó-nak, mélynek és tanulságosnak, e mellett még tudományosnak is tartson egy művet, ha nála érdekesebbet, mélyebbet és tudományosabbat talán nemcsak nem olvasott, de nem is látott soha. Legyen neki az ő tudományos ízlése szerint. Abban azonban már lehetetlen neki igazat adni: hogy «a mű ép oly kiváló mint eredeti a mi irodalmunkban, hozzá mint philosophiai munka alapvető és úttörő is abban, hogy a magyar szellemet — ha tetszik észjárást — viszi bele az ész tudományába». Ez a munka se nem kiváló, se nem eredeti; sőt még azzal az érdemmel sem dicsekedhetik, hogy a magyar szellemet — vagy ha tetszik — a magyar észjárást vinné bele az ész

tudományába. Ellenkezőleg, idegen nyomokon halad, idegen szellemet vagy ha tetszik észjárást terjeszt, mint ezt minden lapja bizonyítja.

Az egész mű úgyszólván idegen idézetekből van mozaik-szerűen összerakva. Szerző maga nem gondolkodik, csak idézeteket fordít és ezt a furcsa módszert oly virtuozitással és következetesen viszi egész művén keresztül, hogy alig találhatni az egész munkában olyan lapot, melyen ne volna valamiféle idézet, a melyeket, ha valaki időt és fáradságot venne magának kiollózni a munkából, a 43 ívnyi műből alig maradna több talán három ívnél, mint szerző sajátja.

Már hogy ilyen módszerrel hogyan lehessen eredeti munkát írni, és a magyar szellemet, vagy ha úgy tetszik a magyar észjárást, belevinni az ész tudományába, ezt a titkot én legalább nem tudom megérteni. Avagy talán csak az angol, francia vagy német tudósok és írók a kik munkáinak kivonatai veszik igénybe és kötik le az olvasó figyelmét elannyira, hogy szinte elfelejti, hogy magyar íróval és könyvvel van dolga; talán csak az angol és német írók plántálják belénk a magyar szellemet, vagy ha úgy tetszik, a magyar észjárást?

Igaz, hogy szerző tüntetően szeret beszélni a magyar nemzeti geniusról, de nála mint sok egyéb, úgy ez a beszéd is csak merő phrasis. Hiszen még ott is, a hol épen a nemzeti nevelés kérdést akarja tüzetesen fejtegetni, Riggtől, a jeles angol pädagogustól, kér tanácsot, a helyett hogy a saját nemzeti érzéséhez és tapasztalataihoz fordulna és ezekből merítené elveit és szabályait. Neki még ebben a kérdésben is: Emerson, Bagehot, Sidney, Whitman, Eisenmann, Trenck stb. a fő-fő tekintélyei: saját, önálló, eredeti fölfogását véka alá rejti.

Azaz, hogy még sem egészen és mindenben. Van a munkában egy fejezet, a melyben ugyancsak megnyilatkozik a nemzeti geniusz, és szabatosan kijelölve a magyar nemzeti nevelés iránya és módja; hogy szinte szívszorúlva olvashatjuk: íme mire van a magyar nemzeti nevelésnek szüksége! A «közvélemény» referense is (a *Budapesti Hírlap* 125. sz.) bizonyára ezekre a nagy igazságokra való tekintettel tette meg e «kézikönyvet» a nemzeti nevelés bibliájának; és proclamálta annak megjelenését olyan eseménynek, a milyen egyhamar nem történt a magyar tudományos irodalomban.

Igaza van-e a «közvélemény» referensének?

Szerzünk e fejezetben a természettudományok értékét és nevelő hatását mérlegeli, egyúttal a democratiával, a XIX. század állami és társadalmi haladásának e legnagyobb mozgató erejével, számol le — érdeme szerint, a mint következik:

«A természettudomány — úgymond — forradalmár természetű és keresve keresi a mit leromboljon. Ez a tudomány ma egy nagy áradat, mely a democratiának nevezett másik áradattal kezdet fogva, minden régi fölfogást és antik intézményt elsöpréssel fenyeget. Szeret mindent fölforgatni; hogy csak egyet említsek, az embert gondolkodásában merőben újkorivá teszi, (holott az öröklés elve alapján, korra nézve nagyon is antik). A természettudomány szintűgy lenézi a múltat, mint a democratia. Mindkettő azt hiszi, hogy nincs többé szükség oly költői termékekre, melyek a múlt időket dicsőítik. Fölfogása szerint a mythus s az eposz egy kiveszett műfajnak oly maradványa, mint a casuar egy állatfajnak; s nem-sokára oly szemmel fogjuk őket nézni, mint a plesiosaurust vagy a megatheriont: az élet színpadáról letűnt lények csodálatos maradványait, melyekre semmi szükségünk többé.» 454. l.

És alább:

«Az igazi democraták és valódi természettudósok utilitáriusok s nem érzik szükségét a költői alkotásnak. Az ő szemökben a magas műveltségű társadalom költője nagy álmadozó, s a ki *Faustot* alkotja, vagy az a szegény paraszt leány, a ki naiv búsongásban dalban kesereg: mindketten csak eszményi rendezetben keresnek elégtételt, melynek semmi anyagi haszon nem lesz a látatja.» 455. l.

Íme a magyar genius! Példája: *Faust*, a kit «az igazi democraták és valódi természettudósok» csak úgy lenéznek és «nagy álmadozónak» tekintenek, mint «a szegény paraszt leányt, a ki naiv búsongásban, dalban kesereg». Merje aztán még valaki mondani, hogy nem ez az igazi democratia: Faust és a szegény paraszt leány!

De még ezzel sincs vége, örök dicsőségére a magyar geniusnak és eszjárásnak. Szerzünk még itt sem állapodik meg, de kideríti, hogy «a természettudomány (s talán vele az a másik nagy áradat: a democratia is) lényegében jacobinus (463. l.), természeténél cosmopolita. Nem ismer se szülőföldet, se hazai határokat, tehát neki nem léteznek se Alpok, se Pyréné (!), se Duna, se Kárpátok.» 459. l. «Csupa természettudósra nézve a haza egy kissé (!) beleolvad az emberiségbe (!); az csak tartománya, vagy — mit mondok — csak egy pontja az ő

birodalmának» 459. l. «S a specialista vegyész az anya könyvét nem a bú kifejezésének nézi, hanem konyhasó, sziksó és phosphorsavas mészsoldatnak, mint a hogy a pusztá physiolog a virágot sejtek tömegének és rovarok (!) laktanyájának (!) tartja.» 461. l. stb.

Mennyi badarság és üres phrasis!

Vajon mit szól hozzá Hermann Ottó? Ez volna a magyar nemzeti genius? A magyar nemzeti szellem, vagy ha úgy tetszik, a magyar észjárás?! Jaj annak a «közvéleménynek» a melybe ilyen együgyűségeket is beledictálhatni. A magyar tudományos akadémia pedig valóban nagy köszönettel tartozik a kiküldött bíráló bizottságnak, hogy nem ijedt meg a nagy lármától, és valóban nagy botránytól mentette meg az akadémiát azzal, hogy «nem kapott a nagy alkalmon, hogy e nagy mű megkoszorúzásával magát földíszítse». Már ezt a nagy dicsőséget csak hadd élvezzek a «közvélemény» monopoliumos referensei, ott a *Magyar Hirlapban* és *Budapesti Hirlapban*! Az akadémia, bármennyire «elzárkózott is nemzete szívéből a magyar észjárástól»: az ilyen szellemű és irányelveken alapuló «nemzeti nevelést» soha sem fogja zászlajára írni, és a maga részéről nem fog közreműködni az ilyen nemzeti nevelést hirdető kézikönyvnek «sok ezer» példányban való terjesztésében.

Igaz, hogy egy későbbi fejezetben szerző enyhíteni törekszik a kemény ítéleten, a melyvel a természettudományokat és matematikát értelmetlenül legyalázta; de ez ismét csak azt bizonyítja, hogy az «eseményszerű nagy munka» nem egy jól átgondolt és következetesen keresztülvitt rendszeres dolgozat, hanem esetről-esetre kikapott idézetek, és különféle olvasmányokból összeszedett reflexiók conglomeratuma, «természetesen magyar észjárással (!)» «magyar nemzeti szellemben» előadva. A demokrátiát legyalázó gáncsolódásai azonban minden commentár nélkül, továbbra is mereven föntartatnak.

Igaza van-e hát a *Budapesti Hirlapnak*, hogy «Felméri nagy műve a nemzeti nevelésről ép oly kiváló mint eredeti a mi irodalmunkban»; s «hogy a magyar szellemet, ha tetszik észjárást, viszi bele az ész tudományába», s hogy az «akadémiai bizottság kapva kaphatott volna rajta, hogy megkoszorúzásával magát földíszítse?»

De ha a munka se nem kiváló, se nem eredeti, sőt még magyar észjárást sem találhatni benne; talán mély gondolatai, magas tudományos értéke igazolja a nagy lármát, a melyet vele ütöttek? Igazságtalanok lennénk, ha nem sietnénk constataálni, hogy a mű épen nem szükkölködik mély és tartalmas gondolatok nélkül. A baj csak az, hogy ezek a becses gondolatok nem a Felméri könyve gondolatai, hanem azon idézetekből sugároznak ki, melyeket Felméri egyszerűen csak kiírt és még csak reflexiókkal sem kísért. A mit Felméri a maga fejétől mond, az mind csak üres phrasis; a milyen talán helyén lehet tárczaczikkekben — de tudományos kézikönyvben, a melynek egyik fő és elengedhetetlen kelléke, hogy szabatos és a mennyire lehet exact meghatározásokkal dolgozzék — semmi esetre sincs helyén. Anyagának ez a tárczaczikkszerű földolgozása, mely keresve keresi a hangzatos szólamokat s az erőszakos hasonlatokat, legtöbb esetben egész az ízléstelenségig: valóban oly nagy fogvatkozása e könyvnek, hogy szinte megdöbbenve kérdezi az ember, vajon miben kelljen keresnie az okait annak a nagy hajszának, mely e könyvvel szemben megindult, ha szerzője még azt sem tette meg, hogy idegen idézeteinek tartalmát és gondolatait legalább szabatos definitiókba törekedett volna foglalni; hanem ezek helyett csak émelygős phrasisokat nyújtott? Íme néhány példa, nem czélzatosan talán kibővítve, de találomra összeszedve a könyv bármely lapjáról:

Mindjárt a negyedik lapon, a hol azt a nagy (!) igazságot értelmezi, hogy «az állat-ember létezésének a társaság sine qua non-ja» imígy bölcsekedik: «A madár fészekben kel ki a tojásból, s ha annyira fölseperedik, örökre Isten hozzádot mond szülőinek. Neki a szüle «mór», a ki ha megtette szolgálatát, elmehet. A medve a barlangban születik, s ha annyira izmosodik: elég nagy az erdő, széles a világ; ott hagyja szülőhelyét, hová a születési kőn (!) s a táplálkozási vesződéseken kívül majdnem semmi édesebb (!) kötelek nem fűzi. Az ember a családba születik bele stb.»

Milyen mély philosophia és gyönyörű hasonlat?! Valóban az ember nem csodálkozhatik eléggé szerző találékonyságán és eszejárásán, hogy ilyen mély igazságot oly játszva tudott megoldani, egy pár találó phrasissal.

Pedig ez még csak a kezdet kezdete! Két lappal tovább már ismét azt olvassuk: «hogy a műösztön az állatország (!)

tudománya, erkölce, érzülete, művészete. Míg az ember csak «virement»-et kapott szellemi hagyaték fejében . . . ilyenek a táplálkozás, a sírás, a nevetés dispositói!!» (Szép szellemi hagyaték!) «Vegyünk egy egyszerű mozgást; például a zongorán az úgynevezett billentyűzést. Hosszas tanulás kell rá, míg uj-junkat az előre kinézett(!) billentyűkön oly biztosan bírjuk végig hordozni, mint a mily könnyedén kapkodja föl az egy napos csirke az előtte levő gabonaszemeket. Egyszóval az ember izzadságos munka árán lehet emberré, Isten képmásává. Az Isten képe nem oly járuléka szellemi szervezetünknek, mint fának a kérge, vagy mint medvenek a bundája.» !! 78. lap. Ez se rossz: «Az állatnak az ösztön sarkalása megszűntével semmi sem jut eszébe. Felöle akár keleten nyughatik le a nap; Columbus keresheti keletet nyugaton vagy akár éjszakon» (már tudniillik az ösztön sarkalása megszűntével!) 9. lap. A művészet, vallás hatását úgy magyarázza meg: «hogya nem engedik, hogya erkölcsileg szabad ég alatt lakjunk és természetes hajlamaink árnyékában aludjunk, mint az állatok.» «Hiába való hajlamainkat kigyomlálják, az arravalókból pedig gerendákat faragnak azon fényes épület számára, melynek jellem a neve és lelkiismeret a háztulajdonosa.» 34. lap.

A görög nőről azt mondja, hogya «nemcsak az asztaltól volt elzárva, hanem a gondolkodás és tanulás banquetjétől is»; s a középkori családapáról: «hogya félig király, félig bíró, nejére nézve liber-báró.» 49. lap.

A műveletlen vagy hivatását elhanyagoló anyát pedig úgy mutatja be, «mint a ki ép úgy nem tud játszani gyermeke szíve húrjain, mint Hamlet Guildensternje a fuvolán, s hogya az mégis kijátszatlan hangszernek ne maradjon, idegen nevelőnőt vesz föl, hogya gyermeke érzülete jó korán megszokja az idegen világnézet(!) és érzület accordjait(!). Természetes — folytatja — hogya az ily családból a régi házi patikával együtt az önfeláldozás, a szeretet és tisztelet balzsamos üvegei is az utczára kerülnek, s az orsóval és a szövőszékkel együtt az ily házból jobb hazába költözik az az egy pár gólyamadár is, melyet a szülők iránti kegyeletnek s a hazai földhöz való ragaszkodásnak hívnak.» 55. lap.

És ez így megy az egész könyvön végig. Szerzőnk ízlését annyira megrontotta az írás e különös módjában való tetszelgés, hogya meg inductióit(?) és tudományos(!) definitióit is ily



módon construálja. A XII. fejezetben, hol a test ápolását tárgyalja, ilyen tételeket olvashatni: «A víz szervezetünk épületének valóságos boltozatja»! «Ez az oka, hogy az állati testeket a természet mintegy víztartókká tette, s a nedvessége föntartására rendelt tápszereket: tejet, húst, gyümölcsöt, 70—90 százalék víztartalmukkal szintén víz-reservoirokká változtatta» (!) 141. lap.

«Jó vizet inni, sőt belemerülni: a mai kor egészségügyi vallása, a tisztaság s annak családi keresztelő helye (baptisteriuma) a fürdő kád, s hittétele (dogma) a mindennapi fürdés». 143. lap.

«A bőr élete egyéniségünkkel a legbensőbbben kapcsolódik. Ha X.-nek vagy Y.-nak levágják karját vagy lábát, azért ő megmarad Péternek vagy Pálnak (hát nem X.-nek vagy Y.-nak?) de a kiről a bőrt lehúzzák, annak egyénisége is elveszett, s anatómiai præparatummá süllyedett.» Ám nemcsak azért nagyfontosságú a bőr egészsége és tisztasága — folytatja — hanem azért is, mert: «Fá a levelén sárgul, ember a bőrén vénül,» ezt a ma közkeletű élettani tételt Cleopatra, Valois Margit, Madame de Pompadour nem tudták, csak érezték. «Ezt a szomorú esélyt (!) a bőr kellő gondozásával soká késleltethetjük. Ma tehát mindenkinek módjában áll a tiszta bőr arisztokráciájává lenni s egyszersmind ifjúságát megnyújtani a mindennapi zuhanynyal, vagy tetőtől talpig való vizes ledörzsöléssel.» 143. lap.

«A bőrnek, ennek a testünk fölületén elágazott tudónek, hajszáledény-hálózata hasonlít egy melegvízfűtés csőrendszeréhez, mely a bőrt szakadatlanul átmelegíti.» 144. l.

«Csak egy pillanatig vegyük szemügyre nagyító üveggel egy kényes úrhölgy és a cigányasszony talpbőre közti különbséget, s tüstént átlátjuk, hogy az emberi bőrt, testünknek ezt az élő védfalát, edzés által a külbehatással dacoló védbástyává alakíthatjuk. Erről a védbástyáról a betegségeknek nevezett ellenségünkkel, különösen pedig a köszvény, majd ideggyöngességgel, huruttal stb. legbiztosabban szembeszállhatunk. Hiszen a betegségek, mint a harapós kutyák: ha szembe futunk (!) velök, meghátrálnak, de ha előlük megfutamodunk, megharapnak.» Végezetül azzal rekeszti be e nagyérdekű fejezetet: «hogy a bőr üdesége kapcsolatos a lelkiismeret érzékenységével, a mit nevezhetnénk a bőr etikájának is».

Térjünk át most (csak úgy találomra) talán a XXIII. fejezetre, melyben az érzékek neveléséről és az értelemről van szó. Mindjárt a bevezetésben a következő definitióval találkozunk: «Az agyat úgy tekinthetni, mint a szervezet belsejében élő polypot, melynek legnevezetesebb kinyúló karjai (!): az érzékek.» Alább meg (270. lap): hogy «a fül humánus érzék; s a bölcsőben fekvő csecsemőt a legkisebb hang is megremegteti, míg két sorral tovább már azt olvassuk: hogy a születés után rövid ideig — de ma sem tudhatni meddig — minden gyermek siket. Szabatos definitiók ezek is:

«A halló érzék a barátság érzéke.» 273. lap.

«A szem csodás szerkezetű és finomságú eszköz; a fény méltó szerve, szervezetünknek gyémántkiadása; mert benne a test minden szövete előfordul; a kifejezés bámulatos mezeje, melyen a lélek mozdulatait megfigyelhetjük.» 274. lap.

«A rosszúl világított tanterem valóságos gyára a rövidlátásnak. Az apró betűs könyvek szintén a rendes látás pártütői.» 278. lap. «A szemmérték a tudományok és kézi mestersegek zászlóvivője s a gyors látás egyik hajtókereke.» 280. lap.

«A figyelem, az öntudat véreből való vér, és húsából való hús; szellemünk örök mozgó szerve (!) mintegy örökös írődeákja» 286. lap, «a verlejtés pedig az ő ágense, keze-lába.» 306. lap.

«Figyelmünk szintoly könnyedén halad végig a képzetsorokon, mint a számsorokon. Az (!) tehát azonnal az ajkunkra (!) jön, s egy képzetnek egy sereg más képzet lesz a kezefogója, mihelyt az előzményeket látjuk vagy halljuk» (!) 426. lap. «Bizonyos képzetsorok együttjárása (természetesen a mikor már kezét fogtak!?) utoljára műösztön erejűvé válik és nehezen bomlik föl (az együttjárás?). Ezek a habitusok az elme kerekvágásai, melyekhez működése közben alkalmazkodik, s a szerint a mint azok a nyomok mind mélyebbek lesznek, az akarat mind kevésbé hajlandó (!) új nyomokat verni (!) Valóságos, nevetséges (!) vergődés (!) rég alakult értelmi megszokásainktól menekülni akarni (!) . . . nélkülök ügyetlenné és ingadozóvá lenne értelmünk mozgása.» 427. lap. Mondhatom, gyönyörű principium. Babona, előítélet, vakhit, fanatizmus, hadd burjánozzanak tehát szabadon; «valóságos nevetséges vergődés» tőlük menekülni, s mások elméjét megtisztítani akarni.

Az sem tréfa, a mit a XXIX. fejezetben VI. alatt talál az

olvasó a beszéd és gondolkodás cím alatt, mindjárt az első sorokban: «Ismeretes Molière együgyű embere (Jourdain), a ki elcsodálkozott, midőn meghallotta hogy egész életében prózában beszélt: azt hiszem hasonló csodálat fogna el sok nem együgyűt is, ha azt mondanám nekik, hogy régtől fogva jártasok az algebrában. Ez az algebra: az anyanyelv.» «A nyelv a gondolat erőssége, bástyája. Nélküle bejárhatjuk az eszmék (?) birodalmát; de csak annyiban mondhatjuk meghódítottnak, a mennyiben a bejárt területet a szókkal, mint kőfallyal körülvesszük.» 432. lap.

De nem folytatom tovább . . . Nehéz álom kezd szemeimre ereszkedni. És képzeletemben rémes visio tárul elém: Az új Magyarország! A melyben ennek a «sok ezer» példányban elkelt könyvnek a szelleme szerint, s az általa sugalt «észjárás»-nak megfelelőleg nevelik az új nemzedéket: A természettudományok ócsárlásában, a demokratia és a vele kapcsolatos intézmények lenézésében, de főleg a phrasis-gyártásban; mert ebben az új országban a vak láрма többet ér egy egész élet csöndes munkájánál.

A rémlátás alatt mindinkább fogyott a lélekzetem. . . . Egyszerre, mint a villám czikázik agyamon keresztül a gondolat: Hátha?! Hátha azt a «sok ezer» elkelt példányt csak «keves ezer» ember olvasta? Hátha maga az a nagy zaj, a melyet vele ütöttek, csak onnan magyarázható, hogy a nagy művet maguk a referensek sem olvasták? Hátha az akadémiai bíráló bizottság tagjain kívül, talán senki sem olvasta? A ki pedig esetleg végig olvasta, nem juthatott más meggyőződésre, mint arra, hogy sületlenebb könyvet egyhamar nem olvasott. Megvígasztalódva ébredtem föl. Felméri könyvének idézetei és phrasisai meredeztek felém. Egy ideig farkasszemet néztem velök, aztán becsuktam a könyvet és félretettem.

Vajon azonban mit fog a dologhoz szólni a napi sajtótól ugyancsak tévútra vezetett, de immár jobban informált közvélemény?

Az akadémiának volt-e igaza, a midőn bár «kapva-kapott voltna rajta, hogy e nagy mű megkoszorúzásával magát földíszítse», ezt meg sem tette; vagy a napi sajtó azon részének, mely páratlan könnyelműséggel egy nagy botrány elkövetésébe akarta belekényszeríteni az akadémiát?

## A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL.

Talán nem érkezem post festum. A hírlapok ugyan eldöntöttek már a kérdést, de reménylem, nem a közönség. A közvélemény papjai sokszor tévednek és nem ritkán csalódnak. Nem mindig közvélemény, a mit annak hisznek, és nem minden nézet válik közvéleménynyé, melyet sürü emlegetéssel azzá szeretnének tenni. Így azután könnyen tévedhet és csalódhatik az is, a ki a közvélemény papjai után indul. Nyilván így járt Simonyi Zsigmond is, midőn április 6-án a helyesírás kérdéséről értekezvén\*), főképen a hírlapok véleménye és gyakorlata alapján az Akadémiának négy módosítványt ajánlott «a tizenkét évvel ezelőtt megállapított helyesírási szabályokhoz». Wilmanns szavait idézve, a helyesírás fejlesztésére nézve a következő elvet állítja föl: «A helyesírást legkönnyebben és legczélszerűbben oly irányban javíthatjuk, egyszerűsíthetjük, a milyen irányt úgyis önként követ az irodalmi szokás». Hogy neki mi az az «irodalmi szokás», azt abból látjuk, hogy indítványainál mint ultima ratióra leginkább a hírlapok szokására hivatkozik. Így az egyszerű c jegy sürgetésénél azt mondja: «De legnagyobb hatással e tekintetben az volt, hogy épen a három legolvasottabb napilap egyszerű c-t ír. Kétségtelen, hogy mai napság legtöbb ember olvasmányát első sorban a napilapok teszik, sőt a közönségnek nagy része nem is olvas egyebet. Kétségtelen ennél fogva az is, hogy a mai magyar olvasó már teljesen megszokta az egyszerű c-t, sőt igen

---

\*) A helyesírás kérdéséről. Simonyi Zsigmond április 6-ikán tartott fölolvasása. *Akadémiái Értesítő*. 17-ik füzet. 1891. Május. 285—291. 1.

sok olvasó év számra alig látja a *cz* jegyet.» Megfelelkezik arról, hogy a ki már bizonyos helyesírást megszokott, az vagy észre sem veszi az attól való eltérést vagy pedig boszankodik rajta; tehát nem következik, hogy a mit «év számra» minden nap lát, azt helyeselje is. Az irodalmi szokást bizvást elfogadhatjuk vezérnek; de valamint a hírlapok nem teszik az irodalmat, úgy az irodalmi szokás sem azonos a hírlapok szokásával. A tiszavirág-irodalmon kívül van még más, fontosabb irodalom is.

Simonyi tudja Wilmannsból, hogy a helyesírás terén «a merész újítások, még ha tárgyilag teljesen megokoltak voltak is, mindig sikertelen maradtak». A mi újításokat ő helyesel és javasol, azok a mellett hogy «merészek» is, «tárgyilag» sem «teljesen megokoltak». Sorra veszem módosítványait. Első és hite szerint «most már legkevesebb ellenmondásba ütköző indítványa az egyszerű *c* jegynek szabályvá emelését célozza a kétjegyű *cz* helyett». Erre nincs más oka, mint hogy az egyszerű *c* legbuzgóbb harczosai Kazinczy Ferencz és Toldy Ferencz voltak, «kiket már saját nevök is ösztönzött a fölösleges és boszantó *z* elleni harcra», meg hogy «egyes kiadók, pl. Aigner Lajos, Légrády testvérek, már tíz—tizenöt év óta mindent egyszerű *c*-vel nyomtatnak», hogy «ezt alkalmazza a *Magyar Nyelvőr* is már évek óta», hogy «ezt terjesztették tizenöt éven át az ő (Simonyi) iskolai nyelvtanai is» és hogy «épen a három legolvasottabb napilap egyszerű *c*-t ír». Teszi ez, az, amaz, tehát helyes. Csak úgy mellékesen halljuk, hogy a *z* «fölszemes és boszantó». Megengedem, hogy az Akadémia helyesírási szabályai gyöngén védik a *cz*-t; de ily könnyen még sem veszik a dolgukat. Pedig az irodalmi hagyomány és szokás alapján állva bátran mellőzhettek volna minden egyéb védelmet. Mégis két okot mondanak a *cz* megtartása mellett. Egyik az, hogy a latin szók változó hangzású *c*-je a magyar *c*-nek egyforma hangzásával szemben zavarba ejtené a magyar olvasót. Ezt Simonyi azzal czáfolja, hogy «olyan ritka esetekben lehet idegen orthographia hatással a magyar szók olvasására, hogy ilyesmire hivatkozni legalább is furcsa». De lerontja ezt a czáfolatát nyomban azzal a vallomásával, hogy hallotta ő «már a *locs-pocs* szót is így olvasni: *loksz-poksz*». Ez bizonyára nem az egyszerű *c* behozatala mellett szól. Arról mind a két fél megfelelkezett, hogy a latinon kívül a francia,

angol, olasz orthographia is bizonytalanná teszi az egyszerű *c* olvasását. A *c* mely hangzó előtt a latinnal együtt valamennyiben *k*-nak, magas előtt csak a latinban *cz*-nek, a francziában, angolban *sz*-nek, az olaszban *cs*-nek olvasandó. Azon irodalmakban, melyeknek szavaival a magyar olvasó legsűrűbben találkozik, a *c*-nek tehát négyféle jelentése van. Lehetetlen, hogy az meg ne zavarja, ha még olyan is akad, a ki a *locs-nocs* szót is így olvassa: *loksz-poksz*. Akárhány fogja az *arcisme* (physiognomika), *ucca*, *marcona* szókat így olvasni: *arszizm*, *ukka*, *markóna*.

Ha kitiltják országunkból a latin, franczia, angol, olasz irodalom olvasását és eltiltják nyelvünkben és irodalmunkban a latin, franczia, angol, olasz szók használatát, akkor talán elfogadhatjuk az egyszerű *c*-t. De csak talán, mert még mindig fönmarad az Akadémia helyesírási szabályainak az az ellenvetése, hogy az egy *cz*-nek az «egyszerűsítése mindaddig, míg a többi kettősjegyű betű épségben marad, csekély hasznót hajtana írásunknak». Erre ugyan Simonyi azt mondja: «Ki a krajczárt nem becsüli, az a garast nem érdemli», de nem árulja el, mit ért azon a garason, melyet meg kellene érdemelnünk. Talán csak nem a phonetikus írás áldását? Ezt a garast nem akarjuk megérdemelni; szívesen átengedjük «a legsötétebb Afrika» népeinek, a kik még most vagy még most sem kezdenek írni-olvasni tanulni. De nem kutatom takarékoskodásunk ígérkező jutalmát, csak azt emelem ki, hogy az Akadémia helyesírási szabályai második ellenvetésekben, habár hibásan fő dologgá teszik a haszon csekélységét, fontosabb okot is mondanak. Ez világosan az egyöntetűség, következetesség. Minek legyen a *cz* egyszerű *c*, «míg a többi kettősjegyű betű épségben marad»? Bizonyára nem elég ok az a történeti curiosum, hogy Kazinczy Ferencz két, Toldy Ferencz pedig egy *z*-t meg akart takarítani a nevében. Simonyi követelései közt ott van az egyöntetűség, a következetesség, «az elvek sértetlen épségben tartása». Vajon «az egyszerű *c* jegynek szabálylyá emelésével» egyöntetűbb, következetesebb lesz-e az összetett hangok jelölése, sértetlenebb épségben marad-e a magyar helyesírásnak az a világos elve, hogy az összetett hangok összetett jeggyel írandók? Van ugyan egyszerű hangunk, melyet összetett jeggyel jelölünk (*sz*, *zs*), de nincs összetett hangunk, melyet egyszerű betűvel íránk. Csak a *c* lenne kivétel. Ha

valaki az *sz*, *zs* egyszerű hangoknak vagy akár *valamennyi* összetett hangnak is egyszerű jeggyel való írását javasolja, elveti ugyan «az irodalmi szokást», de legalább megtartja a ratiót. Az egyszerű *c* pusztán magára ellenkezik mind a kettővel. A ki sürgeti behozatalát, argumentáljon minden egyébbel, csak irodalmi szokást, egyöntetűséget, következetességet, elvet ne emlegessen. Az irodalmi szokás megtagadása, az olvasás bizonytalanná tetele és az egyöntetűség, következetesség föláldozása mégis csak nagy ár lenne cserében az egyszerű *c*-ért. Egyéb-iránt ha már annyian írják, elégedjenek meg azzal, hogy sokan vannak, és várják el azt az időt, mikor majd mindenki az ő nézetükön lesz és az ő írásukat követi; addig ne kívánják általánosan kötelezővé tenni, a mi ez idő szerint bizony alig egyéb pusztá szeszélynél.

Második indítványa «a kétjegyű mássalhangzó kettőztetését kívánja következetesebbé tenni». Az Akadémia szabályai szerint ugyanis a kettős *szsz*, *nyny* stb. betűket némelykor (pl. *hosszú*, *annyi*) csonkítani kell, máskor ellenben (pl. *versszen*, *aranynyal*) teljesen ki kell írni. Ez utóbbi szabály ott követendő, hol a kettőztetés ragozás által keletkezik. Simonyi azt hiszi, hogy «ez a mesterkélt szabály hibás hangtani alapon épült, tudniillik azon a hiedelmen», hogy az *aranynyal* alakban a ragnak *v*-je változott *ny*-re vagy a *versszen* szóban a *j* sz-re. Nagyon téved! Ez az írás nem azt akarja mutatni, hogy az *aranynyal* alakban a második *ny* *v*-ből, a *versszen* alakban pedig a második *sz* *j*-ből lett; ki is ismerné föl, hogy csak az idézett példáknál maradjunk, az *ny*-ben a *v*-t és az *sz*-ben a *j*-t? Nem is a rag, hanem a szó föltüntetése a cél. Hogy pedig ez a magyar helyesírásnak fő elve, az kitűnik az olyan alakok írásából, mint: *szaladtam*, *vágtam*, *vasból*, melyek kiejtés szerint úgy volnának írandók, hogy *szalattam*, *váktam*, *vazsból* stb. Simonyi az *aranynyal*, *versszen*-féle írásban tévedése alapján természetesen következtelenséget lát. Ha *versszen*, akkor legyen *hosszszú*, *asszony* is, mivel ezek hajdan *hoszjú*, *ahszony* voltak; ha *aranynyal*, akkor legyen *anyynyi*, *ennyinyi* is, mivel ezek abból lettek, hogy *aznyi*, *eznyi*. Azaz tulajdonképen megfordítva kívánja, habár világosan nem mondja. Maradjon meg a *hosszú*, *asszony*, *annyi*, *ennyi* és legyen következetességből meg takarékoságból *resszen*, *arannyal*. Csakhogy a *hosszú*, *asszony*, *annyi*, *ennyi* többé nem *hoszjú*, *ahszony*;

*aznyi, cznyi*; ellenben a *vesz, arany* még mindig *vesz, arany*. Hogy milyen volt a szó hajdan, azzal a helyesírás nem törődhetik; hogy milyen ma, azzal kell törődnie, azt kötelessége föltüntetni. Amott bízvást megengedheti magának, hogy egyszerűsítsen, takarékoskodjék, még ha valaki azért következtelennek mondja is; mert egyszerűen azt válaszolhatja Simonyival: «Megelégedhetünk a csekély haszonnal is, kivált ha oly könnyen s oly csekély kockázattal elérhetjük e hasznocskát». De már annyira nem szabad mennie, hogy a *veszsen, arannyal* alakokban is takarékoskodjék, megsértve azt a fontos elvet, hogy a szó képét, a míg lehet, meg kell őrizni. Csak ott van fölmentve e szabály alól, a hol lehetetlen követnie, mint például ezekben: *tessék, lássék, vessen, fusson*, melyekben nem képes a *tetsz-, látsz-, vet, fut* alapot föltüntetni. Ultra posse nemo obligatur. Nem mentegetődzhetik ezzel, ha *veszsen, arannyal* helyett kényszerítő szükség nélkül elferdítve a szó képét azt írja: *resszen, arannyal*. Az Akadémia szabályai a *veszsen, arannyal*-féle írással tehát nem következtelenek, hanem ellenkezőleg hűségesen ragaszkodnak a magyar helyesírás fő elvéhez, az etymológiához. Ellenben a *resszen, arannyal*-féle írás megtagadja az etymologia elvét és az elenyésző kisebbség számára kivételt követel. Mert a *vesz* összes származékaiban, melyek megközelítik a százat, mindig *vesz* marad; miért legyen mindössze hat alakban *ves-*? Az *arany* is tömredék sok képzője és ragja előtt állandóan *arany*; miért legyen csupán az árva két *-val* és *-vá* előtt *aran-*? Van ebben következetesség? És hol marad az az elv, hogy a rag alkalmazkodik a szóhoz, nem pedig a szó a raghoz? Simonyi azt a szabályt, mely szerint a szó, míg lehet, bármilyen járuljon hozzá, mindig változatlan marad, agyafúrtnak mondja. Azaz csak addig, míg a *veszsen, arannyal*-féle írásról van szó; mert másutt szépen meghagyja és így ő szerinte is *adjon, fogtam, viaszból*, nem *aggyon, foktam, viazból* írandó. Pedig ha a *veszsen, arannyal* szabálya agyafúrt, akkor az *adjon, fogtam, viaszból* szabálya nem kevésbé az. Ha amaz «gyötrelmem az iskolai tanításban», akkor ez is az; mert egy a szabály mind a kettőben. Egyébiránt, ha a magyar helyesírásban nem volna meg az etymologia elve, akkor az iskolának kellene azt követelnie. A kinek gyötrelmem az a végtelen egyszerű és könnyű szabály, hogy a szó, míg maga meg nem változik, mindig egy-



féleképen írandó, annak egyáltalában gyötrelem minden tanulás. A nyelvtudás minimuma, hogy a tanuló az alakok sokaságában fölismerje a szót. Mit ér az a helyesírás, mely erre nem ösztönzi; mit ér az a nyelvtanítás, mely erre nem oktatja? Simonyi második indítványa ép oly kevésbé következetes mint az első és még veszedelmesebben hasonlít a fonetikai írás kakuktojásához. Mind iskolai, mind általános műveltségi szempontból óhajtandó, hogy az Akadémia és az irodalom ne tegye magáévá.

Harmadik indítványában saját szavai szerint «íróink nagyobb részének s kivált természettudósaink és hírlapíróinknak tolmácsolja óhajtását, midőn azt kívánja, hogy az idegen szók magyaros írását terjeszszük ki messze az eddigi akadémiai gyakorlat határain túl». Az akadémiai gyakorlatot említi, de tulajdonképen az Akadémia szabályán akar tágitani. Mert ez azt mondja, hogy a meghonosult idegen szókat írjuk magyarul, a többit pedig változtatlan hagyjuk. Simonyi pedig azt kívánja, hogy terjeszszük ki «a magyaros írást a *meghonosult* szók körén túl a *meghonosodó* idegen szókra is», azzal a csekély megszorítással, hogy «csak a ritkán használt és specialis tudományágakra szorítkozó idegen szók tartsák meg idegen öltözetüket, azonkívül természetesen a tulajdonnevek». Ez tulajdonképen annyit tesz, hogy a tulajdonnevek kivételével írjunk magyarosan *minden* idegen szót; mert «a ritkán használt és specialis tudományágakra szorítkozó idegen szók» szakembernek, mint-hogy jól ismeri és lépten-nyomon használja, szintén *meghonosodók* mint a nem ritkán használtak és nem specialis tudományágakra szorítkozók, tehát szintén magyarosan írandók. A napi sajtóban különben soha sem lehet tudni, melyik specialis tudományágat veti fölszínre az élet hulláma. Így a boldogult német császár betegsége egyszerre a nagy közönség elé tárta a laryngoskopiának összes műszavait. Simonyi azt hiszi, hogy indítványának «különösen gyakorlati szempontból van nagy fontossága, a mennyiben az idegen szavaknak magyaros írása meg fogja könnyíteni az ismereteknek magyar nyelven való terjesztését». Szerintem azonban csak az idegen szókkal való visszaélést fogja előmozdítani. Ma az idegenszerű írás üdvös korlát, mely figyelmezteti az író, hogy a mennyire lehet, magyar szóval tegye érthetővé, a mi mondani valója van. A magyaros írás megmenti a lelki furdalástól; abba a vesze-

delmes tevedésbe fog esni, hogy közönsége, minthogy olvasni tudja, tehát már érti is az idegen szót. Fogalom helyett üres szót, szem helyett polyvát fog adni s mégis abban a balhitben fog élni, hogy terjeszti az ismereteket. Az idegen szókat magyarosan író újságainkon már mutatkozik is ez a hatás. Mióta megmenekültek attól a félelemtől, hogy valamely idegen szó hibás írásával szégyent vallanak, csak úgy zúdítyák közönségre az idegen szókat, melyeknek sokszor magok sem tudják igaz értelmöket és természetesen közönségük nagy része sem. Most már igaz, nem írnak többé hyppodromokat, nymbusokat, de a helyett írnak suggestzciókat, isíászokat és más efféléket. A magyaros írás tág kaput nyit az idegen szók gondatlan, tudatlan használatának. Ennek nemzeti nyelvünk és műveltségünk vallja kárát. A ki nem tudja az idegen szót írni, az ne használja vagy járjon gondosan utána jelentése és írása titkának; a ki pedig nem tudja olvasni, az elé ne adjuk vagy magyarázzuk meg neki lelkiismeretesen értelmét és olvasását. Az idegen szóknak kár nélkül csak tudatos használatát lehet megengedni. E tudatosságot a helyesírásban az idegen köntös megtartásával kell biztosítani. Ezt követeli az etymologiai írás elve is, mely csak a vagy alakilag vagy értelmileg vagy mind a kétféleképen megváltozott, s így a magyar szókincsbe teljesen beilleszkedett, meghonosult szókön nem érvényesülhet. Nagyon elemi követelmény, hogy a tanult ember meg tudja különböztetni az idegen szókat. Minek akkor a helyesírásban elmosni a különbséget idegen és nem idegen szók közt? A helyesírás ne legyen műveletlenebb a köztudatnál. Nem akarom említeni a jó ízlést, melyet az olyan írás, mint *filozofia*, *fizika*, *fiziológia*, *filológia*, *gimnázium*, érzékenyen sért, habár a helyesírás első sorban a szemnek szól és leghamarább ezt gyönyörködtetheti vagy bánthatja; csak azt emelem ki, hogy a világ legműveltebb nemzetei, a francziák, angolok, németek meghagyják az idegen szónak idegen írásmódját. Simonyi ugyan szinte sajnálja őket, hogy ebben «nem tudják leküzdeni a régi és erős irodalmi hagyomány nyomását»; én épen nem, sőt örvendek, hogy «az irodalmi hagyomány nyomása» nálunk sem engedi meg könnyűszerrel az idegen szók barbár írását. Simonyi legerősebb okul azzal ajánlja indítványa elfogadását, hogy «hírlapjainknak jelentékeny része már is teljes következetességgel gyakorolja a magyaros írást». Szertelenséggel igen, de a teljes következe-

tességtől még nagyon messze esnek. Egyikük, másikuk képes ugyan azt írni: *Káve Cézár, krouszkve tandem, krid tunk*, de azért, a miket igazán magyarosan kellene írniok, az oroszországi helyneveket valamennyien németesen, az ázsiaiakat és afrikaiakat valamennyien hol németesen, hol angolosan, hol francziásan írják. A *Budapesti Hirlap* a legkövetkezetesebb, még a *Reichsrath*-ot is megmagyarosítja *rajxrát*-ra abban a jám-bor hiszemben, hogy az *x* magyar betű. Szerencse, hogy ezt az írást nem viszi át következetességből a magyar szókra is és nem kedveskedik olvasóinak ilyenekkel: *lőx, rax, menexik, verexem* stb. stb. A *Pesti Napló* következetes magyaros írása világosan kitűnik pünkösdi vasárnapi számából, melyben három orosz költőből közölve fordításokat, a szegények nevét így adja magyarosan: *Pleschtschejew, Lermontow, Wüsembszki*. Hogy a fordító ezeket a neveket nem látta soha életében oroszúl, hanem csak németül írva, az bizonyos, különben nem írta volna németesen, hanem a magunk helyesírása szerint. Csak azt tudta, hogy a tulajdonneveket meg kell hagyni eredeti orthographiájokban; de már odáig nem terjedt a tudománya, hogy az orosz és minden olyan irodalomból vett szókat, melynek külön írásjegyei vannak, minden latin betűvel író nemzet a maga módja szerint és így a magyar magyarosan *kénytelen* átírni. A hirlapok talán azt hiszik, hogy könnyítenek magukon, ha az idegen szók írásával nem kell bibelődniök; pedig a helyett meggyűlik a bajuk a kiejtéssel, a melylyel ép úgy szégyent vallanak, mint a hibás orthographiával. Csöbörből vödörbe. Hogy az idegen szók magyaros írása nem fogja helyesírásunk egyöntetűségét emelni, arra elég bizonyosság az az egy különösség is, hogy a latin (és közvetve görög), német *ch*-t (olykor bizony tévedésből a francziát, angolt is) egyik *k*-val, a másik *kh*-val, a harmadik meg *h*-val pótolja. Egyöntetűség helyett tehát lesz bábeli zavar. Hogy ez helyesírásunknak javára fog-e válni, azt ítélik meg azok, a kik az idegen szók magyaros írását pártolják.

Simonyi negyedik indítványa «az *aki, ami*-féle relativ névmások egy szóba írását célozza, tehát olyasmit, a mit szintén sokan és régóta kívántak s a mit sokan már tényleg is gyakorolnak». Szerinte ugyanis «kétséget nem szenved», hogy «célszerű és helyes a relativ névmást egy szóba írunk»; mert «az *aki, ami* nyelvérzékünknek már ép olyan egység, mint

például a *valaki, valami* vagy *senki, semmi*. E példái első tekintetre meggyőzhették volna, hogy a kettő közt nagy a különbség. Ha az *a ki, a mi* nyelvérzékünknek ép olyan egység volna, mint a *valaki, valami, senki, semmi*, akkor egyformán hangsúlyoznók, tehát *aki, ami*, mint *valaki, valami, senki, semmi*. Mindenki tudja, hogy az *a ki, a mi* hangsúlya széles e hazában nem az első, hanem a második részre esik, tehát *a ki, a mi*, ép úgy, mint ezekben: *a ház, a tűz, a fa, a fű*. Ebből könnyű a következtetés. A kinek *aki, ami* kell, annak akarnia kell ezeket is: *aház, atűz, afa, afű*. Ha ezeket szétválasztja, el kell fogadnia az *a ki, a mi* két szóba írását is. Hogy az utóbbi a helyes, azt nem szükséges bizonyítgatnom. Minden iskolai grammatikánk azt tanítja, hogy nyelvünkben mindig a szó első tagja hangsúlyos. Az *aki, ami* szóban pedig, ha egynek vesszük, a másodikra esik a hangsúly, tehát vét az általános, minden szóra, még az idegenre is, érvényes törvény ellen. Vagy talán, hogy mégis összeírassák, úgy akarják ezentúl hangsúlyozni, a hogy az egész országban senki sem hangsúlyozza: *aki, ami, amely, ahogy, amíg, amelyik, amikor, amidőn, ahányszor, amennyire?* Valamennyi összetett szavunkban a hangsúlyos vagy erősebb hangsúlyú áll elül s a hangsúlytalan vagy gyöngébb hangsúlyú követi, csak az *aki ami*-félekkel akarják ezt a szabályt a feje tetejére állítani. Hol ebben a követelt «egyöntetűség», «következetesség», «az elvek sértetlen épségben tartása»? Egy példa is fölvilágosíthatta volna az *aki, ami* barátait, mit kell, mit nem szabad összeírni. Ott van az *ahol* (ahol van ni!) és az *a hol* (a hol a kincsed, ott a szíved). Ebben nem az határoz, hogy *ahol* is mást jelent, meg *a hol* is mást, — mert helyesírásunk egész józanul, ha más nincs, csupán a jelentésbeli különbséget nem jelezi, nem mint pl. a német, mely a *war* igealakot és a *wahr* mellékevet, noha egyformán hangzik, másképp írja, — hanem dönt az, hogy *ahol* is *a hol* is más hangsúlyozású. De az *aki, ami* barátaiban nagyobb a reformáló kedv, mint a nyelvünk törvényeinek figyelembe vétele. Simonyi negyedik indítványa semmivel sem jobb három előzőjénél, sőt mint grammatikai tévedés, még szerencsétlenebb.

Nem mondom, hogy az Akadémia helyesírási szabályain nincs mit javítani. Van, a mit jobban lehetne fogalmazni; van, a mit jobban lehetne okadatolni; van, a mit jobban lehetne

illusztrálni; van, a mit következetesebbé, és van, a mit egyszerűbbé lehetne tenni. De maga a rendszer, a hogy irodalmunk elméleti és gyakorlati úton kifejlesztette és Akadémiánk codifikálta, mint egész valóban szép alkotás, melylyel bátran dicsekedhetünk és melyet igen sok nálunknál műveltebb nemzet is irigyelhet tőlünk. Apróbb javításokat leszámítva, nincs rajta mit reformálni. A kik ma a reformot hangoztatják, előbb zavart csináltak, hogy a reform szükségét demonstrálják. Némelyek tévedésből, mások tudatosan. Simonyi az utóbbiakhoz tartozik. Sokkal okosabb és tudósabb, semhogy azt ne tudná, hogy mind a négy indítványa rést üt mai helyesírásunk rendszerén. Egyöntetűséget, következetességet és mindenek fölött egyszerűsítést követel; de nem azt az egyöntetűséget, azt a következetességet és azt az egyszerűsítést, a mely mai helyesírásunk alapelveiből, egész rendszeréből következik, sőt épen az ellenkezőt. Az ő föltétlen, teljes egyöntetűsége, következetessége és egyszerűsítése egy egészen külön elvből származik. Az pedig, bár okosan titkolja, a phonetikus írás elve, mely egyedül a hangzást veti alapúl s a származást teljesen kizárja. Be nem vallott végcélja, oda vinni helyesírásunkat, hogy ne tegyen különbséget például *ad*jon és *faggyú*, *tanít*ja és *hattyú*, *épít*sen és *fröccsen*, *azt* és *foszt*, *vasból* és *rizsből* között, hanem írjon így: *aggyon*, *taníttya*, *épíc*sen, *aszt*, *vazsból* stb. Ettől az írástól, hála Isten, már régen megszabadúltunk. Nem hiszem, hogy néhány, az irodalmi hagyományt és érdeket nem tekintő nyelvészen kívül valaki visszakívánná. Azért reménylem, hogy az Akadémia sem fog belemenni abba a kelepcebe, melyet Simonyi, a hírlapok hangulatát fölhasználva, neki állított.

VOLF GYÖRGY.

## É R T E S I T Ő.

*Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkeszti Gindely Antal. Buda-Pest, 1890. Kiadja a magyar tud. Akadémia.*

A prágai német egyetem magyar születésű tudós tanára, dr. Gindely Antal, első helyet foglal el azon német történétírók sorában, kik a harmincz éves háború romboló korszakának földerítésével alaposan és rendszeresen foglalkoznak. Gindely évtizedek óta búvárolja az ide vonatkozó legkülönbözőbb európai levéltárakat s kutatása eredményeit már néhány nagy munkában tette közzé, melyek vagy a háború általános történelmére, vagy annak kiváló epizódjaira és szereplőire vonatkoznak. És minthogy az egész magyarság, de főleg Erdély és fejedelmei a hosszú háború első és utolsó tizedében nyomatékos szerepet játszottak, Gindely széleskörű levéltári kutatásaiban reájok nézve is sokféle és fontos anyagot talált. Ez anyag alapján, de kellően értékesítve a magyar tudósok búvárlatainak gazdag gyümölcseit is, írta volt meg Bethlen Gábor fejedelem életrajzát, mely fordításomban, a *Magyar Történelmi Életrajzok* tavalyi folyamában jelent meg, míg azt a levéltári anyagot, melyet külföldi kutatásaiban összegyűjthetett, a fentebbi okíráttárban teszi közzé.

Az 543 oldalra terjedő kötet az Eszterházy-hercegek kismartoni levéltárán kívül csupa olyan levéltárak anyagát nyújtja, melyekben magyar tudós csak nagyritkán szokott búvárkodni. A prágai és innsbrucki helytartóság, Kuttenberg városa, a Lobkowitzok raudniczi, a Bouquoik gráczi levéltára, a porosz, bajor, szász és weimari, a párisi és simancasi államlevéltárak szolgáltatták a mostani kötet okírat-anyagát. Gindely természetesen átvizsgálta

a Bécsben levő fontos állami levéltárakat is, melyek fölötté dús kútforrásai hazánk akkori történetének. Csakhogy ez okiratokat Fiedler udvari tanácsos másolta le s fogja valamikor közzétenni. Hogy mikor, azt Isten tudja. Valami másfél évtized óta hallom már a Fiedler-féle gyűjtemény hírét, mely hazánk egyik legfontosabb korára, a XVII. század első felének történetére vonatkozólag a Bécsben levő okiratok legértékesebbjeit tartalmazza. Ezek eredetijeit Fiedler úr egész nyugdíjazásáig gondosan őrizte s csak kiváltságos magyarországi kutatóknak mutogatta meg. Mi okozza, hogy a reánk nézve oly fontos gyűjtemény még mindig nem tétetik közzé, azt nem tudom. De a Bethlen Gáborra vonatkozó bécsi acták Gindely gyűjteményéből is hiányoznak s ő is csak azzal vigasztalja a magyar történetbúvárt, hogy az okiratok majdan Fiedler gyűjteményében fognak napvilágot látni.

A házag, mely ennek következtében az új okirattárban mutatkozik, nagyon szembetűnő. Gindely gyűjteményének több száz, Európa minden részéből összehordott okirata sok figyelemre méltó részletet, érdekes kortörténelmi adalékot tartalmaz ugyan, de nem mondhatni, hogy bármi tekintetben új világításba helyezné a vezérlő embereket és az eseményeket. Akár Bethlen Gábort, akár szövetségeseit vagy ellenségeit tekintjük, az okirattár új szempontokat politikájok megítélésére nem nyit; tisztáz ugyan sok részletet, de nagyban és egészben alig módosíthatja nézeteinket a kor kiváló szereplőiről és politikai törekvéseikről. Minthogy az okiratok nagyobbrészt külföldi gyűjteményekből kerültek elő, s minthogy kiadójuk magyarul nem tud, magyar nyelvű egy sincs közöttük. Legtöbb a német. Van sok latin s néhány olasz és francia nyelvű. Még a törököktől származó okiratok is, melyek eredetileg minden valószínűség szerint magyarul íratlak, egykorú s azon külföldi hatalmak számára készült fordításokban közöltetnek, melyekhez intézve voltak vagy melyek birtokába jutottak.

Az új okirattár 1618-czal kezdődik s közvetlenül Bethlen haláláig, 1629 végéig, terjed. De 1618-ból csak kevés az okiratok száma. Jóval gazdagabban van a következő, de a leggazdagabban az 1620. év képviselve. Ez az egy év maga a gyűjteménynek egy egész harmadát teszi. Sok van 1621-ből is, míg az utána következőkre egyre kevesebb esik s például 1629-ből, a meddig a gyűjtemény terjed, már csak két okiratot találunk. Magyar szövegű, mint már jeleztem, az összes okiratok közt egy sincs, a mi természetes, mert a gyűjtemény kiadója magyarul nem tud s azon magyar nyelvű

actákat, melyek Bethlen korára nézve például a kismartoni levéltárban esetleg található, meg nem vizsgálhatta. Van a kötetben egy igen terjedelmes, olasz szövegű okmány is, mely már előbb megjelent magyar fordításban. Egy hosszú jelentés ez, melyet az 1624—25. év körül egy kath. főpap, mint Gindely hiszi, Khlesl bíbornok, ki II. Mátyás mindenható minisztere volt, de utóbb teljesen kegyvesztetté lőn, írt, s melyben nagyon sajátzerű tanácsokat ad azon eszközökre nézve, melyekkel Bethlen Gábor hatalmát meg lehetne törni.

A mi a kötetben közölt okiratok természetét illeti, akad közöttük hivatalos acta, magánlevél, bizalmas jelentés, a diplomatiái tárgyalásokra s a folyó katonai mozgalmakra vonatkozó, értékre és terjedelemre egyaránt eltérő jelentés. Ép oly különbözők magok az írók; előfordulnak közöttük a kor összes kiválóbb szereplői, az uralkodók és hadvezérek, hivatalos követeik és titkos kémeik, kik bizalmas jelentéseket küldöttek, egyes katonák, kik résztvettek a harcokban s magánleveleikben élményeikről tudósítják otthon maradt rokonaikat vagy barátaikat. E sok különböző forrásból származó okirat kétségkívül több világosságot derít a Bethlen korabeli mozgalmakra, de mint már jeleztem, valami teljesen újat nem hoz; részletesebben, behatóbban tájékoztat ugyan bennünket Bethlen Gábor és külföldi szövetségesei, valamint ellenségei viszonyáról, de eddig rejtett titkokat föl nem tár, lényegesebb leleplezéseket nem ad s csak megerősíti azt, a mit régen tudunk, hogy első sorban külföldi szövetségeseinek tehetetlensége, pénztelensége, ígéreteik be nem váltása okozta, hogy Bethlen Gábor csak igen kis részben valósíthatta azon czélokat, melyeket a katolikus hatalmak elleni ismételt háborúiban maga elé tűzött. Pfalzi Frigyes, a szánalmas «hókirály» és még azok a jeles katonák, a Thurnok és Mansfeldek, kik Bethlennel együtt működtek, mind sokkal kevésbé támogatták a fejedelmet, mint akár csak a magok érdeke kívánta volna. Eszközül akarták használni, csakhogy Bethlen Gábor éles esze átlátott terveiken s első sorban mindig önmagáról és országáról gondoskodott. Ez okozta, hogy békét kötött a bécsi udvarral, mihelyt belátta, hogy az idegen szövetségeseihez fűzött várakozásai nem teljesülnek.

Ez a régi igazság nyer újabb bizonyítást Gindely most megjelent okirattárában. De ha a drámai mozgalmakban, váratlan fordulatokban oly gazdag korszakot nem is helyezi új világításba, kétségkívül számtalan apró részlet, kortörténelmi adalék, hír és újdonság kínálkozik benne, s így a modern történetíró sokféle okulást



merithet belőle. Egy névtelen az 1618-iki pozsonyi királyválasztó és koronázó országgyűlésről küldött Drezdába tudósításokat. A többek közt elmondja, hogy a királyválasztás után a katonaság örömet lőtt. Mollart, a hadi tanács elnöke, egy ablakból, melyből Khlesl bíbornokkal együtt kinézett, adta meg hozzá a jelt. De egy nagyobb karabélygolyó berepült az ablakon, a nélkül azonban, hogy bárkiben kárt tett volna. A közelben álló Ferdinánd király nagyot nevetett az eseten. Igen érdekesek azon jelentések, melyeket egy ismeretlen küldött Kassa 1619-iki megvételéről Rákóczy György hadai által. Elmondja, hogy 1619 szeptember elején Kassán és egész környékén csönd volt, s senki sem gondolt háborúra: az emberek szántottak s más munkáikat végezték. Egyszerre szept. 3-án délután Rákóczy György a kassai hegységen 5000 főnyi hajdúval és lovassal átvonult s a város alá nyomult. Dóczy András, a városban állomásozó királyi hadak főkapitánya, a magyar kath. párt egyik vezére s a protestansok elkéseredett ellensége, nyomban elrendelte, hogy a városból ágyútűzzel fogadják az ellenséget. De a kassai polgárság fölmondta az engedelmisséget s halálbüntetés terhe alatt tiltotta meg a künn levő hadak elleni ellenséges föllépést. A polgárság alkudozni kezdett Rákóczyval s megegyezésre is lépett vele. Szeptember 4-ike és 5-ike közti éjjel történt az eldöntés. Dóczy pár nappal azelőtt öt ágyút állíttatott föl a «királyi ház», vagyis a főkapitányi palota előtt, melyben lakott. A mondott éjjel valami 2000 fegyveres polgár teljes csatarendben vonult a palota elé, az ágyúkat birtokba vette s a palotára szegezte. Dóczy valami 150 embere, midőn reggel a történeteket észrevette, a polgársághoz állt; még apródjai is elhagyták a főkapitányt, ki 5-én délután kiadta a város kapuinak kulcsait. Dél előtt kilencz órakor fölnyitották a főkaput s Rákóczy teljes díszben, 150 hajdútól kísérve, bevonult a városba. Gyalog ment a lőcsei házba, melyben megszállt; teljes pánczéling volt rajta, övében két kis pisztoly függött, háttas lovát utána vezették. Rákóczy két óráig maradt szállásán s a polgárokkal tanácskozott. Azután a főkapitányi palotába ment s fogságra vetette Dóczyt; szemrehányást tett neki a törökkel való fondorlatai miatt s midőn Dóczy mindent tagadott, megmutatta neki leveleit: «Nem a te kezed írása és pecsétje ez» — mondotta neki — «melylyel el akartál minket adni a töröknek s mézárszékre akartál vinni bennünket?» Rákóczy őrizet alá vetette a foglyot s összes kincseit lefoglalta. De Dóczy nejének, ki protestans volt, utóbb a maga vagyonát visszaadta. Éjjel a hajdúk megrohanták a főkapitányi palotát, két jezsuitát fölkonzoltak, a palota kápolnáját

pedig teljesen szétrombolták, az oltárt, szószéket, padokat összetörték s az ablakon kihányták az útczára. Harmadnap Dóczyt, saját nemrég készült hatlovas hintóján, Patakra szállították. Minthogy Kassa megvétele főfontosságú esemény volt a mozgalom tovább fejlődése szempontjából, az okirattár két igen terjedelmes s a hely színén, a viszonyok ismeretével írt relatiója nagyon érdekes kortörténelmi adalékot nyújt. A többek közt említi, hogy Kassán, a város átpártolása után, a «király» szót a templomban szokásos énekekből kihagyták, s helyette az «úr» szót használták. Elmondja továbbá, hogy Késmárkon egy gyujtogatót fogtak el, kit azután elégettek. Kivégzése előtt azt vallotta, hogy Ausztriából, Bécs közeléből, két úr, kiknek nevét nem tudja, negyven gyujtogatót küldött szét, hogy az eretnekek városait és falvait, fölperzseljék. «Közülök» — folytatja a jelentés — «kettő Bártfán ül fogva; e negyven közül gyujtotta föl valaki Kassa városát is, hol a felső kaputól jobbra valami 500 ház égett el.» Az ily rémhírek természetesen nagyban fokozták a lakosság izgatottságát.

Más jelentések viszont a protestáns mozgalom hatásairól a katolikus lakosságra, adnak közvetlen tájékozást. Nagy-Szombathól és Pozsonyból a jezsuiták, szerzetesek és apácák Bécsbe és még tovább futottak, mert a ki menekülni tud — írja egy névtelen 1619 szeptember 25-én — az nem marad. Sok korjellenző van Köln János jelentésében, ki nagy küldöttséggel a cseh protestáns rendek nevében a portához ment s 1620 augusztus havában érkezett Bethlen Gáborhoz Beszterczebányára. Ott akkor igen sok idegen sereglett össze s Köln elmondja, hogy a számukra adott lakomákon ötvennél több étel került az asztalra; volt zene is, s az egyik lakomán Mehemed aga, török csausz szintén jelen volt, s azt mondotta, hogy ilyen nagyszerű mulatságban még soha életében nem vett részt. Köln följegyzi, hogy egyik augusztusi napon alkonyatkor egyszerre három szivárvány látszott az égen; hogy egy szomszéd faluban egy fiúgyermek két fejfel született; Bubona erdélyi faluban pedig egy bárány három külön testtel, de egy fejfel jött a világra.

Igen érdekesek a Dampierre császári fővezér halálára vonatkozó jelentések Pozsonyból és Bécsből, 1620 október 11. és 14-éről. Dampierre öt nyelvet tudott, katonái nagyon szerették s minthogy Magyarországot is ismerte, Bécsben őt tartották a legalkalmasabbnak Bethlen erejének megtörésére. Első sorban Pozsonyt akarta birtokba venni s e célra igen furfangos hadi tervet eszelt ki; úgy látszik, követni akarta azt a példát, melyet egykor a hős Pálffy Győr

viisszavételénél adott. Ő is a kapuhoz akart lopózni, hogy petárdával fölrobbantsa s azután hadaival a városba törjön. Csakhogy a hajdúk jobban vigyáztak a városra, mint annak idején a törökök Győrre. Midőn Dampierre valami 12 emberével nagyon közel jött a várhegyhez, a hajdúk lelőtték, sőt még holttestét is hatalmukba kerítették s a várba vitték. Ott Beck Lipót a halottat lefesteték s ez a kép reánk jutott. Nem érdektelen egy 1624-iki jelentés a császár és Bethlen közti béketárgyalásokról. Ebben el van mondva, hogy Selmeczbánya azért jutott Bethlen kezébe, mert Pázmány Péter megfélekezett arról, hogy ez a város Turóczmegye területén fekszik. Így Turócczal Selmecz is Bethlennél maradt, ki onnan minden ezüstöt, aranyat, rezet Erdélybe szállíttatott.

Ilyféle apróságokkal telve van az új okiratgyűjtemény, mely tehát tetemesen megkönnyíti az 1619—29-iki események ismeretét. Van ugyan benne elég sajtóhiba s egyszer Szombathely város is említetik, ámbár kérdőjellel, ott, hol világosan Szombathelyi Mártonról van szó. Az is baj, hogy az íratokat egy idegen másolta s így az eltorzított magyar neveket nem igazította helyre; — például ez a név: Széchy, minden képzelhető változatban előfordul benne. — Mindezek daczára azonban a Gindely-féle gyűjtemény sok hézagot pótol a Bethlen Gáborra és korára vonatkozó hazai publicatiók sorában.

*Acsády Ignác.*

*Népszerű egészségügyi munkák: Dr. Lendray Benő: Huszonöt év Márkustólva életéből. Kiadja az országos közegészségi egyesület. — Dr. O'sváth Albert: A jó egészség. A Belügyminiszter megbízásából. — Anyák Könyvtára. Kiadja a Mária Dorothea egyesület. — Dr. Faragó Gyula: Az egészséges baba. Révai Testvérek kiadása. — Csapodi István dr. és Gerloczy Zsigmond dr.: Egészségtan népiskolák számára; ugyanaz polgári és felsőbb leányiskolák számára. Lampel Róbert kiadása.*

Az egészségügyi ismeretek terjesztése, népszerűsítése, legalább is olyan fontos, mint a közegészségügy javítását célzó törvények alkotása, mert ez utóbbiaknak csak akkor lesz foganatjuk, ha a közönség egyrészt megismerte a jó egészség becsét, másrészt megtanulta, hogy mi módon lehet azt megőrizni. Ilyen cél szolgálatában áll az «Országos közegészségi egyesület» is, melynek egyik leg-

főbb feladata az egészség föntartására szükséges ismeretek terjesztése. Megszoktuk, hogy Angliát tekintsük a hygiene paradicsomának; valóban, ott már évtizedek óta virágoznak ilyen egyesületek. Magában Londonban 33 közegészségi egyesület van, míg nálunk egy. De ez, bár fiatalaságas anyagi erejének gyengesége következtében alig mérkőzhetik angol társaival, már is oly üdvös működést fejt ki, hogy a hozzá megalakulásakor fűzött várakozásoknak nagyon megfelel. A népszerű egészségtani munkák is azóta szaporodtak meg irodalmunkban, mióta az egyesület ilyenek kiadását eszközli vagy pártolja. Pedig ismeretes, hogy milyen szolgálatot tehetnek a közegészségügynek e munkák. Ezek azok, melyek elhatolva palotába s kunyhóba egyaránt, fölvilágosítják a közönséget s megismertetik, hogy milyen kincs a jó egészség, meggyőzik a népet, hogy a jó lakás, jó levegő, jó táplálkozás azok az eszközök, melyek sikeresebben elhárítják a betegségeket, mint a babona és kuruzslás. A népszerű előadások, bár az élő szó hatalmával, mélyebb benyomást tehetnek a hallgatókra, a jelenlevők csekély száma következtében csak szűkebb körben gyakorolhatnak üdvös hatást, míg a füzetek a legtávolabbi s legelhagyottabb vidékekre is eljuthatnak s ott is buzgó előharczosa a közegészségügynek. Nem szabad tehát kicsinyelnünk a népszerű egészségtani munkákat, melyek közül néhányat legyen szabad a *Budapesti Szemle* olvasóinak bemutatnom.

Nem említve a közegészségi egyesület folyóiratának, az *Egészségnek* hasábjain megjelenő cikkeket, melyek közül «Palika iskolába jár» (Fodor Józseftől) méltán szolgálhatott mintául, első helyen, ugyancsak az egyesület kiadásában, megjelent Lendvay Benő *Huszonöt év Márkusfalva életéből* című művét kell említenem. Egy másfélezer lakosú községnek huszonöt éves történetét mondja el Pozsony vármegye főorvosa, a nép számára írt elbeszélés alakjában. A falut 25 év előtt 150 házból álló egyetlen hosszú utca képezte, melynek közepén épen olyan hosszú mocsár huzódott végig. A kis gyermekek fürdésre, az asszonyok kenderáztatásra, a férfiak pedig a kikotort iszapot trágyázásra használták föl. A falut az úgynevezett «Kákás» környezte, melynek vize nyáron leapadt s ugyanekkor sok «hideglelés» fordult elő. A faluban fát alig lehetett látni, az udvarokon egész évben ott állt a meggyült szemét. Az iskola szűk, alacsony, nedves kis kunyhóban volt. Nem csoda, ha a lakosok jobb módjok ellenére gyöngék, egészségtelenek voltak, a gyermekek görvélyesek, a ragadós betegségek pedig állandóan pusztítottak. Ilyenek voltak a viszonyok, mikor Márkusfalva egy fiatal

plébánost kapott, ki nemcsak a lelkiekben, hanem a földi dolgokban is vezetője akart lenni híveinek. A nép azonban, ha meg is hallgatta nagy ájtatosan a plébános úr prédikációit, nem igen akarta elbinni, hogy a faluban a pusztító betegségek egyik legfőbb oka annak rondasága. Elhívta tehát jóbarátját, a járás-orvost, hogy ez oktassa s világosítsa föl a népet. Az orvos szívesen megígérte, hogy minden második vagy harmadik vasárnap délután eljön, hogy megmagyarázza a vele érintkezőknek, mi hat az egészségre, mi árt annak s mi használ. Mindenekelőtt egészséges, józan észjárással bebizonyította, hogy a betegség sokkal drágább, mint annak elkerülése vagy gyógyítása. Egy kanyaró-járvány alkalmával megtanította a márkusfalviakat a ragadós betegségek ellen való védekezésre, a plébános pedig addig fáradozott, míg sikerült kisededővót létesítenie, mit csakhamar iskola építése követett. Így tizenöt év alatt sokat javultak a viszonyok. De hátra volt még a legnehezebb feladat: reábirni a népet, hogy a mocsarat betemesse. A pap és orvos kieszközltek, hogy a közmunkát a község négy évig erre fordíthatta s így két év múlva már szép széles, fasorok által szegélyezett országút foglalta el a falu felső részén a mocsár helyét. S mikor az e közben keletkezett kolera főleg az alsó részen pusztított, míg a felső végen alig fordúlt elő, szívesen folytatták a megkezdett munkát. Sőt a plébános segítségével még kápolnát is építettek a halottak számára s megfogadták az orvos tanácsait, melyeket a váltóláz elkerülésére adott. Így a huszonöt év végén reá sem lehetett ismerni Márkusfalvára. «Mustrafalu» lett belőle, hol még a kiérdemesült kisbíró is hirdeti az egészségtan elveit. A huszonöt év előtt onnan elszakadt János gazda nem győzte bámulni a szép országutat, a sok fát, a kiszáritott «Kákás» helyén termő aczélos búzát, a tiszta házakat, az árnyas gyermekkertet, az új iskolát, a halottas kápolnát. S mindezt a szerző érthető, világos nyelven s érdekesen mondja el. Bár a stílus nem épen jellemzetes, a mennyiben pap, orvos, bíró, majdnem egyformán beszélnek, de pótolja e hiányt a nyelv tiszta magyaros volta. Valóban úgy a szerző, mint az egyesület, mely kiadta, meleg elismerést érdemelnek.

Hasonló irányú, beosztásu s tárgyú dr. O'sváth Albert könyve *A jó egészségről*, melyet a belügyminiszter (Teleky Géza gr.) megbízásából írt. Csakhogy míg előbbi par excellence közegészségtan, addig ez utóbbi inkább magánegészségtan. O'sváth műve terjedemesebb s számos olyan dologra is kiterjed, mely Lendvay elbeszélésében hiányzik, de viszont kevésbé élvezhető, a mennyiben az

egymásra halmozott tanácsok tömegében a gyakorlatlanabb olvasó könnyen eltéved. Az egészségtan apostola Korhány falu fiatal orvosa, ki úton-útfélen tanítja a népet. Beköszöntőül az egészség hasznával ismerteti meg községe elöljáróit. Egy beteg asszony szobája alkalmat nyújt a tiszta levegő szükségét erősíteni, az ó-kút tisztításakor szénsavval mérgezett embereken a mesterséges légzést mutatja be, a bírót megtanítja egészséges lakás építésére, a jó iskola kellékeit is elmagyarázza. Keléné gyermekének születésekor megtanúlhatta a nép a kiseddápólást. Majd előadást tart az olvasóköriben az italokról, más alkalommal hosszasan s talán nagyon is részletesen elbeszélget a ragadós betegségekről s megtanítja embereit az első segély nyújtására. Szóval, dr. Sikos figyelme mindenre kiterjed s ha Márkusfalva a Mustrafalu nevet nyerte el, úgy Sikos uram busásan megérdemli a «mustra-doktor» címet. (Nem hiába orvos a szerző!) Mindezeket kis falusi történetekbe foglalja s bár az ötletek nem hiányoznak teljesen, az előadás korántsem olyan vonzó, mint a Lendvayé. Minthogy azonban magában foglalja a teljes egészségtant, igen jó s hasznos szolgálatot tesz.

Mindkét mű, bár mindenki által élvezhető, első sorban a nép igényeit tartja szem előtt, míg az *Anyák Könyvtára* inkább a műveltebb osztály számára való. Az I. füzetet dr. Bókay János, a Stefánia-gyermekekórház igazgatója írta. Paragraphusokba foglalva, imperativ alakban tárgyalja a kiseddek ápolását az első életévben. Hogy erre milyen szükség van, elég arra utalni, hogy a gyermekhalandóság nálunk óriás mérveket ölt, s ez a legfőbb oka annak, hogy a születések nagy száma ellenére szaporodásunk igen alacsony fokon áll. Röviden, de világosan elmondja, mikép tápláljuk, ruházzuk s gondozzuk a gyermekeket s óriás jelentőségének megfelelően első sorban a természetes táplálás előnyeit hangsúlyozza. Kissé idősebb korig terjednek ki a gyermekek testi ápolásáról a Kiseddnevelési Kiállításban tartott, az *Anyák Könyvtára* II. füzetét képező fölolvasások. A szakemberek egész sorával találkozunk itt, kik elhozták tudásukat, hogy megtanítsák az anyákat, miképen kell minden bajtól megőrizni legföltettebb kincseiket: gyermekeiket. Bókay a fogzásról, Böke a halló-szervről, Csapodi a szembajokról, Dollinger a gyermekek néhány elgörbüléséről, Laufenauer a kiseddek szellemvilágának beteges nyilvánulásairól szólnak érdekesen és tanulságosan. A baj csak az, hogy a képek nagyon sötétek s a női kedély képzelődésének bő alkalmat szolgáltatnak. Különösen az által, hogy a sok súlyos betegség felsorolása közben csak ritkán találjuk annak hangsúlyo-

zását, hogy melyik fordul elő ritkán. Pedig ezt nem lett volna fölösleges mindenütt megtenni.

Ugyancsak a műveltebb osztály számára írta Faragó Gyula dr. kis füzetét *Az egészséges babáról*. Elbeszélése tartalmát ő maga mondja el előszavában: «Egy szerető ifjú házaspár a családi boldogság koronája, a gyermek után vágyódik s óhajuk beteljesül. Fiok születik, a kit szerencsésen föl is nevelnek. A míg a gyermek legelőször talpára áll, azon korig foglalkozik vele e könyvecske.» S ez egyszerű, mindennapi, de azért nem kevésbé érdekes történetet annyi közvetlenséggel, olyan sok ízléssel s e mellett meleg kedéllyel mondja el, hogy elbeszélése épen olyan tanulságos, mint élvezetes. A mellett, hogy részletesen ellátja jó tanácscsal a fiatal anyát, nem minden humor nélkül a férj is kap egy-kettőt, hogyan viselje magát az anyóssal szemben, «a mi tanulságul szolgáljon azoknak, kik nem tudnak anyósukkal megférni».

Mindezen s a hasonló irányú munkák végtelen sokat tehetnek hygiene elveinek népszerűsítésére, mégis elterjedésök sok eshetőségtől függ. Pedig az önfentartás nehezülése következtében az egészség értéke folyton emelkedik. Szükséges tehát, hogy minden egyes megismerkedjék az egészségtan elemeivel. Az ismeretek ilyen általános elterjesztésére csak az iskola képes. A hygiene-nek általános és kötelező oktatása lesz legbiztosabb mód arra, hogy az államnak az emberi élet és egészség föntartását czélzó intézkedései végrehajtást is nyerjenek. Ez értelemben nyilatkozott a VI. nemzetközi hygienikus congressus is, melyet 1887-ben Bécsben tartottak. Természetesen nem közönyös a mód sem, a hogyan az oktatás történik, s ezért jó tankönyvek igen nagy szolgálatot tehetnek. Mielőtt az utóbbi időben megjelent két népszerű egészségtant ismertetném, legyen szabad egy pillantást vetnem, hogyan rendezték be az egyes államok a hygiene oktatását. Az előbb említett hygienikus congressus munkálataiból tudjuk, hogy az egészségtan általános s kötelező tanítása az oktatás minden fokozatában ma még sehol sem létezik, még Angliában sem, persze ott a társadalom pótolja a hiányt, így a «Ladies Sanitary Association» eddig 1.700.000 egészségtani füzetet terjesztett el. Egyes államokban azonban az utolsó évtizedekben történtek törvényes intézkedések az egészségtan tanítása érdekében. Ausztriában az 1873-ik évi miniszteri rendelet volt az, mely első ízben tette a tanító kötelességévé, hogy a kellő hygienikus ismereteket megszerezze s azok közlésére és terjesztésére az iskolában gondja legyen. De arról a kormány már nem gondoskodott, hogy minden tanítóképző intézet-

ben rendsze es előadást tartsanak az egészségtanból. A középiskolákban egyáltalán nem is tanítják, sőt van olyan osztrák egyetem, melyen nincs kellően berendezett tanszék a hygiene számára. Pedig, a milyen szükséges, hogy a nép az elemi iskolákban érzéket nyerjen az egészségtan követeléseiről, éppen olyan fontos, hogy a magasabb iskolák hallgatói, kik a közügyek vezetésére lesznek hivatva, közelebb-ről megismerkedjenek a közegészségüggyel. Kedvezőbbek a viszonyok az utolsó időben Franciaországban, hol 1887 óta az egészségtan helyet foglal az elemi iskolák tanrendjében. A tanítóképzőkben pedig már 1881 óta tanítják, és pedig a magán egészségtan magában foglalja az élelem, a ruházat, a lakás, a munka, a test ápolása s a foglalkozás hygiene-jét; a közegészségtanban előadják az iskola, az oltás, a ragadós betegségek s röviden a városok egészségtanát, végül pedig az első segélynyújtás ismeretének megszerzésére nyújtanak alkalmat. A középiskolákban az az anomalia van, hogy a leányoknak tanítják 1882 óta, míg a fiúknak nem. Hasonló következetlenséget Belgiumban is találunk, hol a leányképző intézetekben, ipariskolákban, katonai iskolákban részletesen tanítják a hygienet, míg a középiskolákban, állatorvostani intézetben, seminariumokban nem. Sőt az 1884-iki új közoktatási törvény kihagyja az elemi iskolák tanrendjéből is. E viszonyokhoz képest — s ezt jól esik kiemelni — a mieink még jóknak mondhatók. A közegészségügy rendezéséről szóló 1876: XIV. törvényezik 42. §-a meghagyja, hogy a segélynyújtás balesetek alkalmával «és általában az egészségügy szempontjából főfigyelmet érdemlő szabályok a népiskolákban tanítandók». Ennek alapján Trefort Ágoston, kinek Magyarország közegészségügve olyan sokat köszönhet, 1884 s 1885-ben rendeleteket adott ki, melyekben Széll Lajos egészségtanát tankönyvül jelöli meg s meghagyja, hogy a hygiene elemeit minden népiskolában előadják. A középiskolákban 1885-ig a hygienet egyáltalában nem tanították. Ez évben rendelte el ugyancsak Trefort, hogy az egyetemeken cursusokat tartsanak, melyeken orvosok képesítést nyerhessenek, az egészségtannak középiskolákban való előadására. Szándéka volt, hogy az állami középiskolákban díjazást is adjon, de minthogy e költségre nem akadt fedezet, általános elterjedést ez intézkedés nem nyerhetett. Csakis ott, hol akadt képesített egészségtan-tanár, ki a föladatra ingyen vállalkozott. Dícséretes példát adott azonban a főváros, mely iskoláiban díjazott egészségtan-tanárokat s iskola-orvosokat alkalmazott, kik már leküzdvé a kezdet nehézségeit, eredményesen hirdetik a hygiene elveit. Főiskoláinkban pedig mindenütt vannak rendszeres



előadások. Mint látjuk, tehát közoktatásunkba már beilleszkedett az egészségtan s remélhető, hogy a jelenleg még fönnálló hiányok nem-sokára pótlást nyernek, mert bizonyára nem ez az a tárgy, melyet a túlterhelés szempontjából el kellene hagyni.

A középiskolák számára még 1886-ban írta Fodor József kitűnő *Egészségtanát*, melyet csakhamar több hasonló célú könyv követett. Legutóbb Csapodi István és Gerlóczy Zsigmond írtak együttesen egészségtant népiskolák, valamint leányiskolák számára. Mindkét tankönyvet a vallás és közoktatási miniszter approbálta és méltán, mert két jó magyar nyelvű, helyes beosztású, teljes egészségtant nyertünk. Nem könnyű föladat megtartani a mértéket, hogy mit s mennyit szabad egy ilyen füzetnek magában foglalnia. Anatómikus előismeretek nélkül az érthetőség nagy nehézségekbe ütközik, viszont ezek részletesebb tárgyalása képzelődésre vezethet. E mellett nem csekély nehézségekbe ütközik annak megértetése, hogy minden egyesnek saját s az állam jól fölfogott érdekében egyaránt törődnie kell a mások egészségével is. Annál dícséretesebb, hogy a szerzők e nehézségeket többé-kevésbbé leküzdötték. A népiskolák számára írt kisebb terjedelmű egészségtan első fejezete röviden magában foglalja a szükséges anatómiai és physiologiai előismereket. A második fejezetben tárgyalják mindazt, «a mi az egészségre hat», ú. m. az éghajlat, a levegő, a talaj, a lakás, a táplálkozás, a munka s a ruházat befolyását. A harmadik fejezet arra tanít meg, hogy mit tegyünk, ha baj ér és pedig hogyan védekezzünk a fertőző betegségek ellen s mi módon nyújtsunk segínyt azoknak, kiket bal-eset ért. Végül pedig a test ápolását tanulhatjuk meg. Ugyanilyen beosztású, csak jóval részletesebb a polgári s felsőbb leányiskolák számára írt egészségtan, melynek alapján a nők már az iskolában elsajátíthatják azon ismereteket, melyeknek az életben, mint házi-asszonyok, oly nagy hasznát vehetik.

S ha most végigtekintünk a bemutatott munkákon, megnyugvással tapasztaljuk, hogy népszerű egészségtani műveink megfelelő színvonalon állanak. S ha nem is terjednek el százezer példányban, mint Angliában, viszonyaink közt már az is eredmény, hogy a népiskolák számára írt egészségtan első kiadásának 4000 példánya három hó alatt elfogyott. Hasonló elterjedésnek örvend Lendvay elbeszélése is. Még szélesebb körben való elterjedést ígér *A jó egészség kalendáriuma*, melynek kiadását az Országos Közegészségi Egyesület márczius hóban tartott választmányi ülése határozta el. Így lassanként elérjük azt az időt, a mikor mindenki

be fogja látni az angol közmondás igazságát, hogy: «National health is national wealth» (a nemzet egészsége, annak vagyona).

G. E.

*Biró Pál: A magyar kir. honvédelmi miniszterium működése az 1877—1890. években. A honvédelmi miniszter úr megbízásából, hivatalos adatok alapján összeállítva. Két kötet. Buda-Pest, 1891. Pallas.*

A honvédelmi miniszterium működéséről Asbóthtól szerkesztett jelentés 1873-ban látott napvilágot. Ezt követte 1878-ban Bárczy István hasonló jelentése. A három közül az előttünk fekvő a legterjedelmesebb, a leghosszabb időszakra vonatkozik és legmélyebben is megy bele a részletekbe.

E több mint húsz évnyi időszakon át a miniszterium célja ugyanaz maradt, az eszközök azonban tetemesen változtak. A militarismus szelleme erősbült és erősbült vele együtt azok positiója is, kik szolgálatában állottak. A miniszterium hatásköre tágult, adminisztratiója pontosabb, részletesebb és megbízhatóbb lett. Egy pillantás e két vaskos kötetbe, bárkit is meggyőzhet az iránt, hogy állításunk megfelel a valóságnak. A mű föltűnteti a miniszterium szervezetét, előadja a véderő-törvények alapján szükségessé vált intézkedéseket, a katonai beosztást, a honvédség szervezetét; a népfölkelés helyzetét és föladatát, végül a csendőrségi ügyek állását. Nagyon részletes, bizonyos tekintetben nagyon kimerítő, e mellett buzgó és szünetet nem ismerő tevékenységet tár elénk. Iránya általában világos, és a legtöbb esetben czikornya nélküli. Valóban kár, hogy egyéb okok miatt a mű nem alkalmas arra, hogy tágabb körökben elterjedjen. Nem fog az angol hivatalos jelentések sorsára jutni, melyek közül nem egy még a kevésbbé olvasó néposztálynál is népszerűsége tudott szert tenni. Egyes részeiben aránytalan. A miniszterium által kötött szerződések nem kevesebb, mint 65 oldalt foglalnak el; a szolgálati utasítások fölsorolása több mint tíz oldalt vesz igénybe. Sajnosan kevés benne a reflexio, szerfölött sok az apró részletekkel való bajlódás. Azt a szellemet, melyet a császári és királyi hadsereg a honvédségbe is átültetett, úgy látszik, a jelentés szerkesztője sem tudta legyőzni. «Az állami életnek» — szerinte — «alig van intézménye, mely a szolgálat minden mozzanatának és viszonyának olykor az aprólékossáig terjedő, oly szabályozását

tenné szükségessé, mint a katonai intézmények, a katonai szolgálat... az egybevágó cselekvés csak úgy érhető el, ha mindenki minden körülmények között és viszonyban tudja, mit kell tennie, mily magatartást kell követnie.\*)

Ez nem egy eltévedt, talán megfontolatlan nézet, hanem honvédelmi politikánknek egyik sarkköve. Jogosultságát legalább egy bizonyos fokig tagadni nincs se okunk, se szándékunk. De a részletek imádása nagyon rossz útmutató könyvek szerkesztésénél, mert folytonos a veszély, hogy miattok elveszítjük a valóban nagy és döntő dolgok iránti érzéket. A kettőt egyesíteni nehéz. Nem sikerült az, sem a jelentés szerkesztőjének, sőt úgy látszik, magának a miniszteriumnak sem.

Ott, hol a fenköltebb eszméknek, a nemzeti harczképesség mélyebben fekvő, de azért nem kevésbé becses erkölcsi tényezőinek méltánylását keressük, részletes képet kapunk például a csendőrségi szakácsné teendőiről, sőt arról is, hogy e szakácsné az asztalt mindig csinosan fölteríteni tartozik.\*\*\*) Elsoroltatik a tányérok, villák, asztalkendők, stb. száma. Épen ily joggal a miniszterium összes rendeleteit is közölni lehetett, sőt kellett volna.

Pedig e rendeleteknek és utasításoknak száma légió. Csak futólag számítva is, fölülhaladja a másfél százat (177). Külön szabályzat intézkedik a vezér-hadbiztos öltözetéről, a gyalogsági ásóról, a fertőtlenítés foganatosításáról, a patkósarok-szerszámok és patkósarok készítéséről.

A honvédség egészségügyéről szóló fejezetben, mely a második kötetnek 129—150. lapjait foglalja el, kevés öröme telhetik annak, a ki a katonai igazgatásnak ez annyira fontos és rendesen kevésbé méltányolt ága iránt igaz érdeklődéssel viseltetik. Csaknem évről-évre ismétlődik a stereotyp kijelentés, hogy a honvédség egészségi viszonyai «jók», sőt «igen jók» voltak. Mind a mellett azt látjuk, hogy a kassai sátoztáborban váltóláz és gyomorhurut nagy számban lép föl, hogy a halandóság egyes években szinte nagyobb, mint a francia hadseregben, hogy 1890-ben minden harmadik halott saját kezével oltá ki életét s a pécsi táborban még víz sincs elég! Mit fog kelleni a honvédségnek háborúban átélni, ha békében még elég vizet sem tudnak számára biztosítani?

---

\*) I. 8. lap.

\*\*) II. 445—46. lap.

Bizonyos azonban, hogy azon rövid szolgálati idő következtében, melyet a honvédség fegyverben tölt, reá nézve is a nemzet nagy tömegének egészségi állapota marad döntő. Mindnyájan tudjuk, hogy ez nálunk szerfölött rossz, hogy nagyon is rövid ideig élünk és a nemzetnek degenerációját, főleg a sorozásnál nyert adatok után, melyek kivételes intézkedéseket tettek szükségessé, eltagadni nem lehet. A katonák vezérlő szellemei, ha valóban jó katonák, nem lehetnek érzéketlenek a nemzet fejlődése iránt, érezniök kell, hogy a nemzet physikai javulása a katonák physikai javulását is jelenti, hogy a nemzetnél az erkölcsi tényezők fejlesztése emeli az utolsó harczos értékét is. A *Dime Royale*, melyet Vauban írt, szelleme nagyságának fényesebb emléke azon erődítési rendszernél, melyet róla neveztek el.

Fölfogásunk szerint, a honvédelmi miniszterium irányadó körei csak félig tették meg kötelességöket, ha úgy, a mint Ausztriában szokásos, igyekeznek minél több pénzt és embert szerezni a törvényhozástól, s ha szigorúan végrehajjták a törvényeket. Nekik, a kiknek kezén átmegy a «nemzet virága», módjokban lenne ezt általános szempontokból is megítélni. Ha kell kutatni és kiemelni a mutatkozó hanyatlásnak vagy lassú fejlődésnek okait és ezektől új feladatokat tűzni a társadalom és törvényhozás elé. Ne hárítsák másra e feladatokat. Ha kimondják és folyton ismétlik, hogy az ifjúság testi és lelki nevelése, az alkohol-fogyasztás korlátozása, a nemzeti érület fokozása, a védelem szempontjából is fontos tényezők, sokan fognak munkára serkenni azok közül is, a kik előbb teljes közönyvel fogadták a hasonló irányú agitációt, mely nem oly autoratív oldalról jött.

E kívánság nem utopia. Legalább a lovaknál megszűnt az lenni. Itt nem lévén megelégedve az elért eredményekkel a hadügyi kormány, még arra is elhatározta magát, hogy belenyúl a tenyésztésbe s az állam által lovakra költött milliókat maig is leginkább a védképesség fokozásával indokolják. Az emberek tekintetében pedig a *laissez faire* alapján állanak, pedig a lovak talán még sem értékesebb tényezői a hadi művészeteknek, mint az a kéz, mely őket győzelemre vezetheti.

Cserébe azon áldozatokért, melyeket a nemzet hoz, a honvédelmi kormányzatnak is éreznie kell a *noblesse oblige*-t, előmozdítani a közgazdasági érdekeket, s az iparosok és gazdák kívánságait nagyobb mérvben venni figyelembe annál, a mint ez eddig történt. Be kell bizonyítani, ha tudja, hogy azon vas fegyver, melybe a

nemzet ifjúsága szorítva van, nem bénítja meg a törekvő szellemek szabadságát, a katonai élet durvaságai nem idézik elő az eszményibb tulajdonságok elhervadását. Oly állapotot kell teremteni, mely a hadi szolgálat alatt nem degenerálja a testet s a kötelesség tudatával töltve el a szívet, új erények forrásává válik.

Nekünk, bármit hoztak is az azóta lefolyt századok, katonai eszményeink Cromwell *Ironsides*-jai maradnak. Az a sereg, «mely nem zsoldosokból állott, hanem a nép virága volt; a melynél az erkölcsi erő az anyagival egyesült s a mely mély politikai meggyőződés mellett a legtökéletesebb katonai fegyelemmel dicsekedhetett; a mely a fegyverbe szállt népnek szenvedélyét, bátorságát és lelkiismeretét ölelte magába.»\*) A törvények, rendeletek, szabályzatok és utasítások paragraphusainak folyton sűrűbbé váló erdejében jó néha figyelmet fordítani arra is, a mi mindezekbe életet önt, a mi in ultima analysi, a végrehajtást biztosítja a katona erkölcsi jellemének fejlesztésére is. Ebben az irányban sok a teendő, de ha a honvédelmi miniszter így fogja föl feladatát, akkor a kormányzatára bízott igazgatási ág a nemzeti életnek tényezőjévé válik, olyanná, mely új fejlődésnek lesz forrásává és a jövő jelentés más képet fog mutatni, mint az, melynek vázlatos képét visszaadni ez alkalommal bátrak voltunk.

A honvédelmi kormányzat vállalkozott arra is, hogy a magyar katonai kifejezéseket is megteremti. A kísérlet nem minden ízében sikerült. A *Jelentés* is hemzseg azon kifejezésektől, a melyekért nem adnánk koszorút a nyelvújítóknak. «Örskörlet», «tárpuska», «kell-álladék», «szobarend létesítése», «honvéd mozgósítottság», és kívülök még egy csomó más ily kifejezés bőven mutatja, hogy a katonai élet követelményeivel szemben, mily kevéssé tudott a magyar nyelvérzék épen maradni.

Így az el nem tagadható eredmények mellett is marad még tenni való elég s a nélkül, hogy a részletekbe nagyon belé mennénk, nekünk némileg fölöslegesnek látszik egy külön előadót — ezredest — tartani azért, hogy ez a már elintézett ügyeket az államtitkár elé terjeszsze és anomalia az, hogy a tárcza költségvetését ne az elnöki osztály állítsa össze, melynek tulajdonkép legnevezetesebb föladatát ez és a kinevezési ügyek szokták képezni.

Rövidre fogva nézetünket, mi óhajtanók, ha a jelentés keve-

---

\*) Harrison: *Cromwell*.

sebb súlyt helyezett volna a részletekre, de e helyett tárgyalta volna azokat a kérdéseket, melyek még megoldatlanul úsznak a magyar közvélemény zavaros tengerében; ha látszanék belőle, hogy a miniszterium a maga részéről nem tartaná betöltöttnek föladatát azzal, hogy fölhasználja azokat az eszközöket, melyeket a jó szerencse nyújt, hanem közvetlenül is hozzájárúlna a nemzet erkölcsi és testi fejlesztésének emeléséhez, ha egyébbel nem, legalább azzal, hogy a főszempontokra utalna.

A katonaság már is jó iskola a pontosság és kötelességek teljesítésére; ebben az irányban a honvédelmi miniszterium még sokat tehet, csak akarni kell.

—t —n.

*Tokody Ödön: Összeférczelt lapok az öreg plébános írataiból. Budapest. 1891.*

Néhány éve már, hogy e helyen Tokody Ödön művét: *Az öreg plébános leveleit* ismertettük. A derék öreg úr azóta nem pihent s ime most *Összeférczelt lapokat* közöl múltjából. Az öreg plébános példája mutatja, hogy még a hűséges lelkipásztor is áldozattá lesz, ha egyszer megszállta az írói hiúság ördöge. De új munkája is annyira talpraesett emberre vall, hogy könnyű vezeklést rovník rá: újabb művéről is megemlékezünk.

Hogy vidéki plébános és dilettans író, az mindjárt könyve czímén meglátszik: *Összeférczelt lapok*. Ha tárczaíró volna, ki a napi sajtót szolgálja, úgy művét legalább is «Rajzoknak s karczolatoknak», vagy «Eszmék és érzelmeknek» nevezné. Mert oly rossz lelkiismerete van a rajzolóknak és karczolóknak, hogy világért sem mondanák szellemi termékeiket férczelményeknek. A mi plébánosunk lelkiismerete azonban biztos — kissé nagyon is biztos — s így megmerészli a nem épen csalogató címet.

S csakugyan nem mondhatni, hogy összeférczelt dolgokat ír. Nincs előtte először a papiros, mint a czéhbeli író előtt, melyet illő tiszteletdíjért okvetetlenül — s minél ékeesebben — be kell töltenie; hanem meglátszik a derék vidéki papon, hogy legelőször is szíve, elméje van tele, s csak azután nyúl a tollhoz. Azt veszi tollára, a mi az életben is foglalkoztatja, a mit látott, tapasztalt s abból csinál őszinte, minden tekintetben igénytelen, de azért szívesen

hallgatott mesét. Plébániája kertjében, méhes mellett, lugasban, nyári délután, pipaszó mellett, olvasva, szerény életbölcseiséget s jóízű humort hirdet. Az öreg plébános «Naplója» nem lép föl művészi igényekkel, «szellemességben» még a legutolsó napilap tárczájával sem akar versenyezni: jó házi olvasmányúl kínálkozik s ennek a célznak meg is felel. Olyan, mint a vidéki gazda kamarájában a frissen sült házi kenyér.

A kovász benne a bohózatos, vaskos vonásokkal dolgozó humor. Ezzel dagasztja az író azon alakokat, melyeket plébániája tornáczáról megpillant; a református papot s szörnyű hatalmú életpárját, a jegyzőket, egy kikopott tanfelügyelőt, egy kormány küldötte «vízi biztost», stb., a vidéki élet hőseit és nagyságait. Különösen jó e részben az *Elűszott plébánia* című dolgozat. Ki ne emlékeznék még a «csángó-lázra», melyet annak idején a sajtó az egész magyarságba beoltott. A csángók bejövetelére, mikor taraczk-durrogás, díszlakoma, szónoklat fogadta a szegény száműzött «honfitársakat», kik paraszt észszel azt hitték, hogy most menten beléptek a tejjel-mézzel folyó Kanaánba! Ki ne emlékeznék a gyászos végre, mikor lázas, áradásos vidéken telepíték meg, úgyhogy vagyonuk vesztetten, koldussá téve, kellett újra visszavándorolniok. Kitűnő tárgy volna ez egy korszerű satyrikus eposzra; melyben nyilvános életünk minden félszepségét plasticus képekben föl lehetne tüntetni. Szerzőnk a dolgot egy kis elbeszélés-félében kísérti meg s elég szerencsével, s ha földolgozásában nem is volna annyi igénytelen keresetlenség, már tárgyaért megérdemelné a dícséretet.

Fájdalom, nem mondhatjuk ezt a *Vak láрма* című rajzról. Mikor az evangelium papja a «Tisza-Eszlár» idejébe eső zsidó zavarokról ír s egyebet sem talál bennök, mint «vak lármát», melyet maguk a zsidók fújtak oly nagyra: akkor rajzában egyebet, mint idétlen csúfokodást, nem láthatunk. Szerzőnknek különben egészséges humora méltóbb föladatot találhatna, semhogy paptársait s vidéki olvasóit ily olcsó módon megkaczagtassa. Olyanféle alakok, minőket rajzában fölléptet, előfordúlhatnak; de minden attól függ, milyen világításba helyezzük. Tisza-Eszlár szégyenét ilyen vastag tréfával elűtni nem lehet. Itt pap-írónk nem tudott confessiójától szabadulni, a mit különben e tárgyban védekezése is elárúl. Különben e rajzával a jó ízlés ellen is vétett; ilyet el lehet mondani borozgatás közt, de leírni s kétszer kinyomatni, nem érdemes. Szerencsére, csak ez egy rajzot tartjuk ily kifogásra méltónak. *Komor Abel úr nazarénusai* nagyon mulattatók s az *Egy napi munkában* jóízűen

van elbeszélve, hogyan fut meg a plébánosnak egy napi munkája elől egy nagyszájú földesúr, ki úton-útfélen hirdeti, hogy a papok herék, kiknek semmi dolguk nincsen. A *Pro domo* című az öreg plébános és káplánja beszélgetése egy kritikáról, mely művéről e folyóiratban jelent meg. Látszik belőle, hogy jókedv uralkodik a parochián, s reméljük, azt e sorok sem fogják megzavarni.

fr.

